

Grad *Riesenberg*

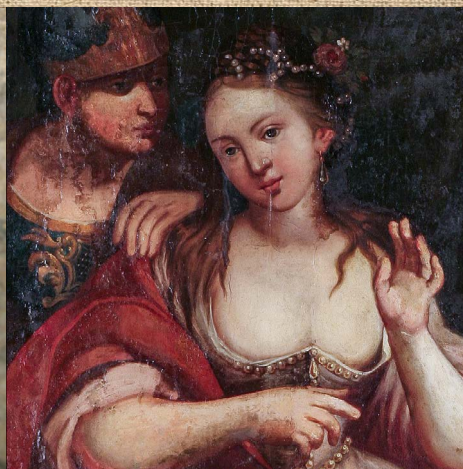
Prva knjiga

UREDNIKA

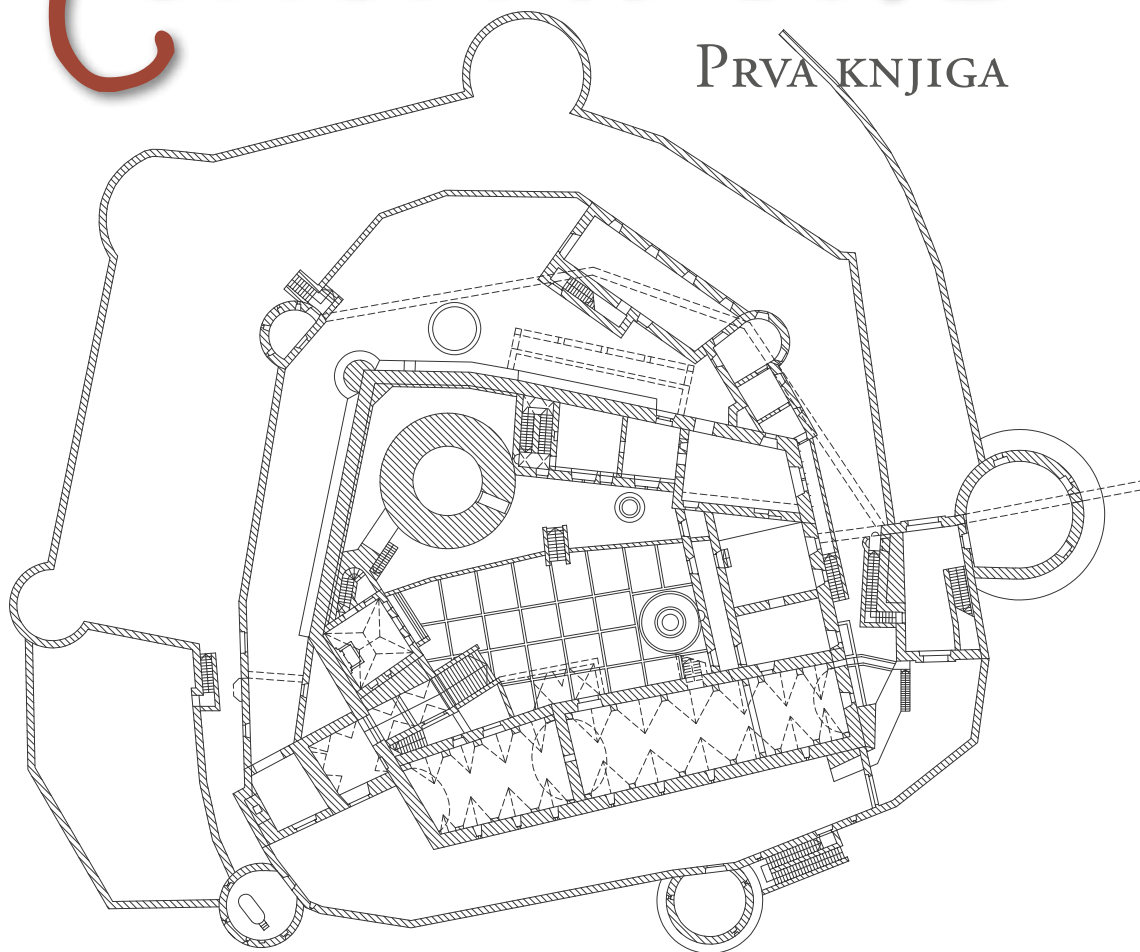
MIHA PREINFALK

HELENA SERAŽIN

CASTELLOLOGICA 3
Slovenica

GRAD
Rižembek
PRVA KNJIGA

UREDNIKA

MIHA PREINFALK

HELENA SERAŽIN

Založba
ZRC

Ljubljana 2025

Grad Rihemberk. Prva knjiga

Urednika: Miha Preinfalk, Helena Seražin

Recenzenta: Harald Krahwinkler, Ana Lavrič

Strokovni pregled: Boris Golec, Alenka Černelič Krošelj, Tina Košak, Tomaž Lazar, Darija Mavrič Čeh, Katra Meke,

Žiga Oman, Vojko Pavlin, Deborah Rogoznica, Igor Sapač, Janko Šet, Marko Štuhec, Luka Vidmar, Tomaž

Vignjevič, Manca Vinazza

Jezikovni pregled: Rok Janežič

Prevodi povzerkov: Manca Gašperšič (angleščina), Janja Zavrtanik (italijanščina)

Oblikovanje in prelom: Andrej Furlan, Jernej J. Kropelj

Oblikovanje ovitka in znaka zbirke: Žiga Okorn in Barbara Filipič (Uvid.si d. o. o.) ter Andrej Furlan

Izdajatelj:

Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU

Za izdajatelja: Mija Oter Gorenčič

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Za izdajatelja: Petra Svolfšak

Založnik: Založba ZRC

Za založbo: Oto Luthar

Vodja založbe: Aleš Pogačnik

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.

Naklada: 200

Prva izdaja, prvi natis / Prva e-izdaja

Ljubljana 2025

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP)
pripravili v Narodni in univerzitetni
knjižnici v Ljubljani

ISBN 978-961-05-0970-7

COBISS.SI-ID 229160963

ISBN 978-961-05-0971-4 (PDF)

COBISS.SI-ID 229040643

ARRS
JAVNA AGENCIJA ZA RAZISKOVALNO DEJAVNOST
REPUBLIKE SLOVENIJE

Izid knjige je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz *Javnega razpisa za sofinanciranje izdajanja znanstvenih monografij v letu 2024*.

Monografija je nastala v okviru raziskovalnih programov *Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur* (P6-0061), ki poteka na Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta ZRC SAZU, *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (P6-0052), ki poteka na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU, in medinštitutskega raziskovalnega programa *PODOBA – BESEDA – ZNANJE. Življenje idej v prostoru med vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom 1400–1800* (P6-0437), ki poteka na ZRC SAZU; vse tri raziskovalne programe sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Prva e-izdaja je pod pogoji licence Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (razen za tisto gradivo, ob katerem so posebej navedeni drugačni pogoji rabe) prosto dostopna:

<https://doi.org/10.3986/9789610509714>

VSEBINA

PRVA KNJIGA

- 7 Miha Preinfalk, Helena Seražin: Grad Rihemberk - simbol ponosa in upanja
- 17 Carolina grofica di Levetzow Lantieri Piccolomini: Počasi, a ne preveč – melodija spominov. Adagio ma non troppo – il suono dei ricordi
- 27 Ana Kruh: Sledi prazgodovinske poselitve na griču z gradom Rihemberk nad Branikom
- 65 Aleksander Panjek: Gospostvo in skupnost Rihemberk v dinamičnem 16. stoletju
- 105 Neva Makuc: Grad Rihemberk in Lanthieriji v novoveških historiografskih in spominskih virih iz Beneške republike
- 123 Ferdinand Šerbelj: Anna Borrini, slikarka goriške družine Lanthieri
- 133 Tanja Gomiršek: Rezidence Lanthierijev v Gorici in na Rihemberku konec 18. stoletja. Analiza segmentov inventarnih popisov
- 157 Ines Babnik: Rihemberk in njegovi vrtovi
- 177 Lucia Pillon: Lanthierijev arhiv v Gorici
- 191 Jasna Svetina: Šestdeset let prenove gradu Rihemberk
- 211 Jasna Fakin Bajec: Kulturna dediščina Branika in pomen vključevanja domačinov v njeno ohranjanje in razvoj
- 235 Jana Laganis, Astrid Ličen: Netopirji in naravovarstveni pomen gradu Rihemberk

*Knjigo posvečamo spominu na arhitektko in konzervatorko dr. Natašo Štupar
Šumi (1927-2018), ki je več desetletij vodila obnovo gradu Ribemberk.*

GRAD RIHEMBERK - SIMBOL PONOSA IN UPANJA

Grad Rihemberk sodi med najstarejše gradove na Slovenskem. Hkrati velja za eno najbolj slikovito raščenih grajskih stavb v Sloveniji s kakovostnimi sestavinami od visokega srednjega veka do 20. stoletja. Grad dominira v prostoru že od svojega nastanka v zgodnjem 13. stoletju, vse do druge svetovne vojne pa je tektonsko sklenjenen arhitekturni volumen gradu na obiskovalce naredil močan vtis.

Graditelji gradu si lokacije niso izbrali naključno. Njegova okolica je bila poseljena že v prazgodovinski in pozneje v rimski dobi, saj je tam mimo takrat tekla cesta med Krasom in dolino Branice. Arheološke raziskave, ki so na različnih predelih grajskega kompleksa potekale v zadnjih treh desetletjih 20. stoletja, so potrdile domnevno prisotnost prazgodovinske naselbine (gradišča) in prinesle nove dokaze o obljudenosti griča v stoletjih pred izgradnjo gradu. V začetku 13. stoletja so gospodje Rihemberški, ministeriali goriških grofov, na griču s tedaj verjetno še dobro vidnimi ostalinami stare naselbine, dali pozidati grad, vendar teh ostankov pri gradnji gradu niso vključili. Razlogi za poselitev lokacije v srednjem veku, podobno kot v stoletjih pred tem, so bili nedvomno povezani z njeno ugodno strateško lego. Graditelji gradu so se dobro zavedali naravnih danosti, ki jih je ponujala dolina, in so jih znali s pridom izkoristiti. Zato je imel grad vedno pomembno strateško funkcijo ob prehodu iz doline na kraško planoto in je hkrati mogel nadzorovati velik del Braniške in Vipavske doline.

Gospodje Rihemberški sodijo med sicer manj znane, a nedvomno pomembnejše srednjeveške plemiške rodbine na Slovenskem. Njihov izvor je bil v preteklosti predmet različnih interpretacij. V 16. stoletju jih je Wolfgang Lazius povezoval z bavarskimi Greyfenbergi, ki so na Južnem Tirolskem pri Bolzanu posedovali grad Greifen (danes Greifenstein). Slovenski zgodovinar Milko Kos je njihov izvor iskal na južnotirolskem gradu Rifenstein, od koder naj bi leta 1230 kot ministeriali brixenskoga škofa prišli na ozemlje Goriških. Najnovejše raziskave pa kažejo nekoliko drugačno sliko. Rihemberški so res bili ministeriali grofov Goriških, vendar njihova osebna imena (npr. Folker) kažejo, da so bili pravzaprav veja Dornberških. To dokazuje tudi kasnejše dedovanje tega gradu. Njihov izvor tako lahko iščemo na Koroškem, kjer so v 13. in 14. stoletju razpolagali z gradovoma Waidegg in Weidenburg ter obsežno posestvo in pravice v dolinah rek Gail, Drau in Möll. Prvič se v virih omenjajo že sredi 12. stoletja, v istem času pa so v službi grofov prišli na Goriško in sem prenesli družinski sedež. Po Dornberku se prvič omenjajo leta 1201, slaba tri desetletja pozneje, leta 1228, pa se Folker Dornberški prvič pojavi z imenom novega gradu kot Folker Rihemberški.

Kmalu po prihodu na Goriško so Rihemberški aktivno posegli v tamkajšnje dogajanje ter postali eni najpomembnejših ministerialov in zaupnikov grofov Goriških. Sprva jih v virih zasledimo

med pričami, a že leta 1249 Ulrik I. Rihemberški nastopa kot razsodnik med oglejskim patriarhom in goriškim grofom Majnhardom. Ulrikovo več kot 40-letno delovanje (1231–1277) pomeni zlato dobo rodbine Rihemberških, ki jo zaznamujejo njegova potovanja po Evropi, vse do dvora cesarja Friderika II., ter rodbinske poročne povezave s koroškim in tirolskim plemstvom. Po Ulrikovi smrti leta 1277 se je začel počasen zaton rodbine, ki sprva še ni bil tako očiten. Na ohranjanje ugleda kažejo poročne povezave z vplivnimi plemiškimi družinami iz Furlanije ter celo Kranjske. Na prelomu iz 13. v 14. stoletje so Rihemberški zapadli v hudo finančno in politično krizo. Eden od razlogov so bile poroke hčera, ki so z dotami drobile posestno bazo družine. Med »najagresivnejšimi«¹ rihemberškimi zeti je bil Tirolec Henrik Graland, med drugim vicedom na Kranjskem, ki je s svojimi zahtevami močno okrnil rihemberško posest. Zadnji vzpon je rodbina Rihemberških doživela sredi 14. stoletja pod Ulrikom V., ki mu je uspelo obnoviti ekonomsko moč družine in ji povrniti ugled. Slovel je zlasti kot eden najpomembnejših in najaktivnejših najemniških vojskovodij v regiji. Pri tem je vodil pragmatično politiko in kršil vazalno zvestobo, kar ga je večkrat pripeljalo do konfrontacije z grofi Goriškimi, oglejskim patriarhom, Habsburžani in Beneško republiko. Z njegovo smrtjo leta 1371 je rodbina Rihemberških po moški strani izumrla in začel se je večletni boj za rihemberško dediščino. Rezultat tega boja je bil ta, da je Rihemberk pristal v sklopu goriških gradov, ki jih Goriški niso več podeljevali v fevd, temveč so na njih nastavljali svoječasne gradščane oziroma oskrbnike. Ob smrti zadnjega goriškega grofa Leonharda leta 1500 je vse goriške posesti, torej tudi Rihemberk, podedoval kralj Maksimilijan Habsburški. Leta 1528 so Habsburžani Rihemberk podelili v zastavo in pozneje prodali rodbini Lanthieri, v posesti katere (oziroma njenih naslednikov) je ostal do leta 1947.

Rodbino Lanthieri zasledimo že v srednjem veku v severni Italiji, v okolici Bergama, od koder so se kot trgovci razselili po habsburških deželah. Že v 15. stoletju se pojavijo v Trstu in Gorici, pozneje na Ptuj, zlasti aktivni pa so bili kot trgovci z železom in usnjem v Ljubljani. Ko je kralj Maksimilijan I. leta 1504 Ljubljančanom dovolil, da volijo župana, je prvi ljubljanski župan postal Janez Lanthieri. Rodbina je imela v Ljubljani več hiš na Mestnem trgu, ki jih je prezidala v enotno palačo in jo obdržala do 18. stoletja.

Že v začetku 16. stoletja so se usmerili tudi na Goriško. Leta 1528 jim je kralj Ferdinand I. v zakup podelil Vipavo in Rihemberk, kar je sovpadlo s sprejetjem Lanthierijev v goriške deželne stanove. S tem se je začela njihova pot med najpomembnejše goriške plemiške rodbine. Njihovo delovanje sredi 16. stoletja je bilo v znamenju protestantizma. Lovrenc Lanthieri († 1589) je sodil med najbolj goreče pristaše nove vere in je na svojem gradu gostil tudi Primoža Trubarja. Pozneje pa se je uklonil protireformacijskim pritiskom in se pokatoličnil.

V začetku 17. stoletja se je do tedaj sorazmerno enotna rodbina razdelila v dve veji, ko sta si sinova Lovrenca Lanthierija razdelila rodbinsko posest: starejši Friderik je dobil Vipavo in je začetnik vipavske veje, mlajši Janez Gašper pa je obdržal Rihemberk in je tako začetnik rihemberške veje. Kmalu zatem je cesar Ferdinand II. omenjenima bratoma posest prodal. Pomemben mejnik za pripadnike rodbine Lanthieri je bilo leto 1642, saj jih je takrat cesar povzdignil v grofovski stan. To prelomnico so Lanthieriji obeležili tudi z obsežnimi predelavami svojih gradov, ki so jih v skladu s svojim novim statusom začeli spreminjati v reprezentativne podeželske rezidence. To je veljalo zlasti za Vipavo in Rihemberk, pa tudi za dvorec v Velikih Žabljah, ki je postal sedež ene od rodbinskih vej.

Sredi 17. stoletja je prišlo do še ene večje posestne spremembe znotraj rodbine. Mlajši sin rihemberškega graščaka Janeza Gašperja – Janez Gašper II. – je osnoval svojo rodbinsko vejo, tako da je v vasi pod gradom Rihemberk zgradil nov dvorec, ki je dobil ime Dolnji Rihemberk, stari grad na vzpetini pa je postal Gornji Rihemberk. Zapuščinski inventarji 18. stoletja kažejo, da je bil dvorec Dolnji Rihemberk luksuzno opremljen, čeprav ne tako kot Gornji Rihemberk ali mestna palača v Gorici. Kot sedež samostojne rodbinske veje je funkcioniral do srede 19. stoletja, ko se je po izumrtju dolnjerihemberške veje spet združil z rihemberško posestjo. Dvorec je takrat dobil povsem nove namene, čeprav je v lasti Lanthierijev ostal do 20. stoletja. Uničen je bil med drugo svetovno vojno in o njem danes priča le še del zidu s portalom in heraldičnim okrasjem.

Medtem je Gornji Rihemberk živel svoje življenje. Konec 17. stoletja so se Lanthierijem kot zemljiškim gospodom uprli njihovi podložniki, a večje škode niso naredili. Ponovno je podložniška kri zavrela leta 1713, v t. i. tolminskem kmečkem punktu, v katerem je bil Rihemberk eno od žarišč uporniškega gibanja. Podložniki so od graščaka Lanthierija zahtevali, da jim izroči rihemberški urbar. Uporne kmete je potem razgnala vojska krajišnikov iz Vojne krajine, doletele pa so jih sorazmerno mile kazni – če so bili tolminski puntarji kot pobudniki fizično kaznovani, so rihemberški plačali »le« 1500 goldinarjev. Novoodkriti dokumenti oziroma koncepti zaslišanj podložnikov dopolnjujejo in do določene mere spreminjajo plemiško-oblastno predstavitev upora, ki je doslej prevladovala v dosednji historiografiji. Plemiška naracija je namreč upor predstavljala kot veliko večjo nevarnost, kot je dejansko bil.

Leta 1753 je rodbinska veja Lanthierijev s središčem na rihemberškem gradu v moški liniji izumrla. Skladno z oporoko zadnjega rihemberškega graščaka Janeza Ignaca se je zdaj rihemberška posest združila s posestjo vipavskih Lanthierijev. Ta je združeno posest vodila do začetka 20. stoletja, ko je leta 1910 umrl zadnji moški potomec rodbine Lanthieri – Karel (tudi Karel Friderik). Rodbinsko dediščino po njem je prevzela njegova edina hči Clementina, poročena z Erdmannom baronom Levetzowom. Njun sin Carlo je v znak spoštovanja do starodavne materine rodbine svojemu priimku dodal še njen priimek, ki pa ga ni več zapisoval »po starem« s črko h – torej Lanthieri, temveč brez nje, kot Lantieri. Družina Levetzow-Lantieri je nato na gradu Rihemberk gospodarila do konca druge svetovne vojne, ko je grad pripadel Jugoslaviji in bil nacionaliziran. Danes dediščino Lanthierijev ohranjata Carlovi hčeri Carolina (poročena Piccolomini) in Clementina.

Z zadnjimi predvojnimi lastniki Rihemberka je tesno povezano ime zadnjega grajskega oskrbnika. To je Ivan (Johann) Kolmann, po rodu Štajerec, ki ga je ljubezen med prvo svetovno vojno zadržala na Goriškem, po vojni pa so ga rihemberški graščaki vzeli v službo kot oskrbnika. Skoraj dvajset let je skrbel, da je na Rihemberku vse gladko teklo, iz njegovih pisnih poročil, ki jih je pošiljal v Gorico, pa danes lahko izvemo marsikaj zanimivega o Rihemberku v času pred in med drugo svetovno vojno. Tudi po vojni je ostal v Braniku in najstarejši domačini se ga še danes naklonjeno spominjajo.

Lanthieriji so v svoji dolgi zgodovini za seboj pustili izredno pomemben rodbinski arhiv, ki ga danes hranijo v palači Lantieri v Gorici. Združuje dokumente, ki se nanašajo na rodbino in njene posesti, zlasti na Vipavo, Rihemberk in mestno palačo v Gorici. Delno je bil urejen že v 19. stoletju, ko sta arhivske popise naredila Jakob Alešovec in Simon Rutar, pozneje pa so ga urejali tudi sami Lanthieriji, zlasti zadnji grof Karel in v 50. letih 20. stoletja njegov vnuk

Carlo Levezow-Lantieri. Arhiv je danes razglašen za kulturno dediščino, njegovi dokumenti pa omogočajo rekonstrukcijo rodbinske in posestne politike Lanthierijev ter delno tudi stavbno zgodovino njihovih gradov.

Če se omejimo zgolj na stavbno zgodovino Rihemberka, lahko ugotovimo, da je ta najtesneje – skorajda izključno – povezana zgolj z dvema družinama, ki sta ga posedovali najdlje – Rihemberškimi in Lanthieriji. Na obstoj gradu prvič posredno opozori listina iz leta 1228, v kateri se Folker Dornberški prvič poimenuje po Rihemberku. Vsaj v tistem času je torej grad že stal. Kot stavba pa se v virih prvič eksplicitno pojavi šele nekaj desetletij pozneje, leta 1296, ko je bil predmet zastave oziroma finančnih transakcij. Zaradi dobro ohranjenih arhitekturnih elementov je mogoče njegov stavbni razvoj sorazmerno dobro rekonstruirati.

Grad je bil prvotno obzidan prostor s tlorisom v obliki dokaj pravilnega peterokotnika z okoli 1,2 metra debelim obodnim zidom. Obsežni deli tega prvotnega zidu so se ohranili vse do danes. Notranje dvorišče ni bilo ravno, ampak se je od vhoda dvigalo za kar 5 metrov. Na njem so izkopali vodno cisterno, ki je zagotavljala nemoteno oskrbo z vodo. Poleg obzidja je kot najstarejši del gradu nastal palacij, torej stanovanjski del, ki je poleg pritličja zelo verjetno imel še dve nadstropji; v zgornjem je bila bržkone viteška dvorana, ki je izginila šele leta 1962, ko so se ostanki palacija dokončno sesuli.

Nekaj desetletij pozneje, v drugi polovici 13. stoletja, so Rihemberški postavili najprepoznavnejši arhitekturni element na gradu – grajski stolp ali bergfrid. Z njim so utrdili slabše zaščiteno južno stran grajskega obzidja, hkrati pa z njegovimi izjemnimi dimenzijami pokazali na moč in veljavo svoje rodbine. Stolp je visok 27 m, ima premer 13 m in ob vznožju 3 m debele zidove – s temi merami je prekašal celo stolp na goriškem gradu. Rihemberški stolp ali bergfrid je še danes eden najmogočnejših na celotnem slovenskem ozemlju. Sprva je bil pokrit s strmo kamnito streho, vanj pa je bilo mogoče priti samo skozi vrata v visokem prvem nadstropju, ki so bila povezana z obrambnim hodnikom obzidja. V tem času so podaljšali palacij, nedvomno zaradi stanovanjske stiske čedalje številčnejše rodbine Rihemberških. Takrat sta nastala tudi vhodni stolp pred vhodom v grajsko jedro in grajska kapela sv. Pankracija, ki je vse do danes kljub poznejšim baročnim prezidavam ohranila gotske elemente.

Zadnji večji gradbeni poseg gospodov Rihemberških pred njihovim izumrtjem v drugi polovici 14. stoletja je bila gradnja zunanega obrambnega obzidja s cinami. Vhod so postavili tja, kjer je še danes, ter je bil sprva zelo verjetno zavarovan z obrambnim jarkom in dvižnim mostom. Po izumrtju rodbine Rihemberških leta 1371 do konca srednjega veka na gradu ni bilo pomembnejših gradbenih posegov.

Sredi 15. stoletja so Goriški grad predali rodbini Thurn. Približno v istem času je okoli gradu nastal okrog 6 m visok zaporni zid, ki je potekal od vhoda po pobočju grajske vzpetine do glavne ceste in se zaključil z mitnico. Ko je grad v začetku 16. stoletja postal habsburški, je bil deležen novih posodobitev, saj je postal pomembna mejna utrdba v bližini meje z Beneško republiko. Utrditi ga je bilo treba tudi zaradi turških vpadov in pojava ognjenega orožja. Ta utrjevalna dela so potekala celotno prvo polovico 16. stoletja. Do najvidnejše spremembe je prišlo na zunanjem obrambnem zidu, ki so ga utrdili in okrepili s petimi obrambnimi stolpi s cinami in strelnimi linami. Obrambo so dodatno okrepili z novim širokim obrambnim pasom, ki je na treh vogalih dobil izpostavljene

okrogle bastije z ravnimi topovskimi ploščadmi. Tako je nastal zelo razgiban grajski kompleks, ki danes velja za eno najmonumentalnejših utrdbenih arhitektur v slovenskem prostoru.

Ko je v tridesetih letih 16. stoletja grad Rihemberk prišel v roke rodbine Lanthieri, se je zanj začelo novo obdobje. Lanthieriji so ga iz srednjeveškega gradu prezidali v ugledno rezidenco ambiciozne plemiške rodbine in mu tako naredili njegovo današnjo podobo. Že takoj ob pridobitvi gradu v prvi polovici 16. stoletja so prenovili stanovanjski del – palacij, ker so bili tam stalno naseljeni in so ga hoteli urediti po svojih načrtih, preuredili pa so tudi grajsko kapelo, ki so jo leta 1533 dali obokati z zvezdastim rebrastim obokom. Zaključek gradbenih del je datiral v leto 1537 – ta letnica je bila namreč vklesana v (danes poškodovano) grbovno ploščo družine Lanthieri nad vhodom v grad.

V 17. stoletju so Lanthieriji grad končno odkupili in se lotili prezidave v udobno novoveško rezidenco. Prezidali so vse trakte, jih povezali in oblikovno poenotili. Zgradili so vhodno poslopje in ga povezali s povišanim stolpom. Takšen vhod nima para oziroma ga ne moremo primerjati z nobenim drugim grajskim vhodom na Slovenskem. Na novo so izravnali ploščad in do nje zgradili strme stopnice. Tam je živel grajski upravitelj. Preoblikovali so tudi stari vhodni stolp, mu odvzeli obrambni značaj in prizidali dodatno stavbo ter ga okrasili s svojimi grbi in grbi sorodstvenih rodbin. V dveh nivojih so izravnali notranje dvorišče. Zaradi nasipavanja so dvignili tudi palacij in srednjeveško viteško dvorano v njem spremenili v baročno slavnostno dvorano, katere stene je s freskami poslikal francoski slikar Giovanni Donat. Slikar, ki je na gradu in v goriški palači Lanthierijev bival dlje časa ter najverjetneje s freskami poslikal tudi Lanthierijev dvorec v Vipavi in vilo Belvedere na Zemonu, je naslikal tudi oltarno sliko s sv. Pankracijem za novi, leta 1676 izklesani oltar preurejene grajske kapele, ki so ga naročili pri goriškem kamnoseškem mojstru Antoniju Torreju. Dozidali so stavbo v jugovzhodnem delu in spremenili streho glavnega stolpa, ki je postala manj strma (v 18. stoletju so jo povsem odstranili in uredili razgledno ploščad).

V času baroka so ob gradu uredili velike vrtno površine jugozahodno od grajske stavbe. Veliki reprezentativni vrt na uravnavi pod gradom je imel geometrijsko zasnovo v trapezasti tlorisni ploskvi. Vhod vanj je bil na severozahodni strani vrtnega zidu ter je bil oblikovan kot polkrožen kamnit porton s sklepnim kamnom in letnico 1622, ki je označevala dokončanje del. Vrt je obdajal visok vrtni zid, ki je deloma ohranjen še danes. V sklopu baročnih prezidav je bila ureditev manjšega vrta na severovzhodni strani, ki je verjetno nastal še pred 17. stoletjem in je imel funkcijo zelenjavnega oziroma kuhinjskega vrta. Vsaj v zgodnjem 18. stoletju so imeli ob gradu urejene sprehajalne poti.

Leta 1728, ko je Goriško obiskal cesar Karel VI., je v vodniku po Goriški grad opisal slikar Antonio Dall'Agata. Za grajsko stavbo je našel samo pohvalne besede in jo označil za eno najimennejših v deželi, kar ni nič nenavadnega, če vemo, da je bil tedanji lastnik, grof Livij Lanthieri, njegov glavni pokrovitelj. Dall'Agata se je med drugim navduševal nad tamkajšnjo galerijo dragocenih slik, bogato in vsestransko knjižnico, »kakršne se le redko najdejo v vsej Furlaniji«, in slavnostno dvorano s slikami velikega formata, ki jih je naslikala Anna Borrini, hči priznanega slikarja Giovannija Antonia Burrinija iz Bologne, ki je iz neznanega razloga prekinila stike z domačimi in se naselila na Goriškem. Lahko bi rekli, da je bila hišna slikarka Lanthierijev in je delovala zlasti pod okriljem grofa Livija. Vse do danes se je ohranilo nekaj njenih slik z upodobitvami antičnih božanstev, ki jih hranijo v mestni palači Lantieri v Gorici; slike so bile poškodovane v požaru, ki je Rihemberk prizadel med drugo svetovno vojno, med njimi najbolj slikarčin domnevni avtoportret. Grof Livij Lanthieri je

bil pomemben umetnostni mecen in zbiratelj, ki je poleg slikarke Anne Borrini gostil tudi slavno beneško portretistko Rosalbo Carriero, ki se je v Gorici ustavila na Dall'Agatovo priporočilo in portretirala člane te rodbine; v njegovi zbirki poleg del najpomembnejših italijanskih umetnikov tistega časa najdemo dragocen krilni oltar renesančnega slikarja Marcella Fogolina.

Sredi 18. stoletja, zlasti v času grofa Livija Lanthierija, je grad Rihemberk doživel enega svojih zadnjih vrhuncev. Po smrti Livijevega nečaka Janeza Ignaca kot zadnjega člana rihemberške veje Lanthierijev se je posest združila z vipavsko vejo, umetnine pa so iz Rihemberka v veliki meri preselili v mestno palačo v Gorici. Rihemberk je takrat stopil v ozadje in je ves čas ostal v senci druge Lanthierijeve posesti, zlasti Vipave. O zatonu Rihemberka od druge polovice 18. stoletja med drugim pričajo zapuščinski grajski inventarji, ki razkrivajo veliko manj opreme kot v desetletjih pred tem.

Kljub temu so Lanthieriji v grad še vedno vlagali. V 19. stoletju, v obdobju romantike, je bila tako grajska stavba deležna novih predelav. Lanthieriji so jo takrat v duhu romantike poskušali narediti bolj srednjeveško in so jo zato opremili s cinami, predvsem na glavnem stolpu in na jugovzhodnem obzidju. Vrh stolpa so zgradili vhodni stolpič, v stolpu pa uredili tudi t. i. kletko smrti, železno mrežo, ki so jo namestili pred starejšo vratno odprtino. O njej so zgodbic željnimi obiskovalcem pripovedovali, da so ujetniki tu v srednjem veku čakali na smrt od lakote in žeje. Stolp je postal glavna atrakcija in je še danes glavni simbol Rihemberka. Vzporedno z gradbenimi posegi na gradu je tudi zelena grajska okolica dobila novo podobo, ki je sledila slikovitemu in romantičnemu principu angleškega krajinskega parka. Ta je poleg novih oblikovalskih prijemov prinašal veliko zanimanje za nove, tujerodne rastline.

Kljub številnim vojnem in oboroženim spopadom, ki so potekali v bližnji ali daljni okolici gradu Rihemberk ali celo na njem, ni bil nikoli poškodovan, vsaj huje ne. Tudi med prvo svetovno vojno se je izognil usodi številnih drugih gradov na Goriškem, ki so bili bližje bojni liniji in so zato za vedno izginili v vojni vihuri. V njem je bil najprej internacijski tabor za tiste ljudi, ki so jih avstro-ogrske oblasti sumile protidržavnega delovanja. Iz Trsta so jih prepeljali na Rihemberk in nato v Ljubljano. Pozneje so v gradu vzpostavili bolnišnico, ki jo je označeval velik rdeč križ na strehi, v neposredni bližini pa so uredili še dve pokopališči. Menda so zaradi pomanjkanja kurjave pokurili velik del grajskega inventarja in arhiva.

Za grad je bila usodna šele druga svetovna vojna, v kateri je prav tako imel aktivno vlogo. V njem je bila najprej nastanjena manjša nemška postojanka; nadomestila jo je italijanska fašistična in nazadnje domobranska posadka, ki so jo sestavljali prisilni mobiliziranci v nemško vojsko iz okoliških krajev na Goriškem, t. i. goriški Landschutz. Julija 1944 so partizani napadli grad, zajeli večino domobrancev, ki so se jim pozneje pridružili, grad pa so zažgali in minirali. To so bile najhujše poškodbe, ki jih je grad utrpel v vsem svojem obstoju.

Po partizanskem napadu je grad v celoti ostal brez strehe, nekaj traktov (npr. zahodni) je bilo do tal podrtih. Že naslednje leto sta zavezniška vojaška uprava in italijanska spomeniška služba v Trstu naredili načrt za popolno rekonstrukcijo. S sodelovanjem družine Levetzow Lantieri so grad že začeli obnavljati; tako je bil na dobri poti, da znova dobi nekdanjo veličino. Ko pa sta Goriška in z njo Rihemberk postala del Jugoslavije, je bil kraj preimenovan v Branik, grad pa so nacionalizirali in obnovo ustavili. Še več – ponovno se je začelo propadanje gradu, čeprav je bil leta 1952 razglašen za kulturni spomenik.

Prve večje obnovitvene posege je grad doživel šele v 60. in 70. letih 20. stoletja, ko so ga postopoma restavrirali. Želeli so ga rekonstruirati v celoti, saj so konservatorji, predvsem Nataša Štupar Šumi, ugotovili, da gre za enega najpomembnejših zgodovinskih spomenikov v širšem prostoru. Nekateri dele gradu so popravili v drugi polovici 80. let, ko so na njem snemali film Zaročenca. Zatem so dela ponovno zastala in vse do danes niso bila izvedena po načrtih. Prenova gradu z dvajsetletno prekinitvijo poteka že šestdeset let. Med dolgotrajno prenovo so se spremenili konservatorski pristopi, ki se kažejo v uporabi drugačnih materialov in v odnosu do pozidave manjkajočih delov.

Po letu 2016 je grad spet postal javno dostopen. Iz zapuščenega grajskega kompleksa se je v razmeroma kratkem času in kljub razmeroma skromnim finančnim vlaganjem spremenil v eno najzanimivejših in najprivlačnejših kulturno-turističnih lokacij širšega goriškega prostora. Kulturnovarstveni vidiki obnove in revitalizacije kulturnega spomenika so bili strnjeni v novem konservatorskem načrtu za grad Rihemberk, ki je osnova za vse nadaljnje posege na gradu.

Grad Rihemberk igra pomembno vlogo tudi v življenju domačinov, Braničanov. Čeprav je stavba le ena od znamenitosti Branika, pa je gotovo najbolj impozantna – do nje imajo domačini poseben, čustven in celo zaščitniški odnos. Želijo si, da bi revitalizacijska dela, ki so jih vodile lokalne in državne oblasti ter stroka, potekala hitreje in da bi bili tudi sami vključeni v njihov potek.

Vse od konca druge svetovne vojne grad Rihemberk ni stalno naseljen. Vendar je osamljen samo na videz. V njem je našlo dom več rastlinskih in živalskih vrst – med najzanimivejšimi so nedvomno netopirji. Od 28 trenutno prisotnih vrst netopirjev v Sloveniji so v gradu do sedaj opazili kar devet vrst, na dvoriščih pa so zabeležili še dve dodatni vrsti, kar kaže na to, da grad Rihemberk netopirjem nudi ugodno okolje in da je po številu vrst, ki posamično zgradbo uporabljajo za zatočišče, v Sloveniji na drugem mestu, takoj za Gradom na Goričkem.

Najbolj množično sta v gradu prisotni vrsti veliki podkovnjak (*Rhinolophus ferrumequinum*) in vejicati netopir (*Myotis emarginatus*), ki grajske prostore uporabljata za kotišče. Glede na število obeh vrst, ki tu kotijo, je kotišče na Rihemberku najštevilčnejše v zahodni Sloveniji. Po prezimovanju, katerega lokacija je za zdaj še neznan, se posamezniki v grad priselijo v prvi polovici maja, lahko že v začetku aprila, grad pa skoraj popolnoma zapustijo v začetku avgusta. Najbolj priljubljeni prostori, ki jih naseljujejo netopirji, so vhodni stolp, vzhodna klet severnega palacija, tri rondele in t. i. hlev. Prav zaradi kotišč netopirjev je grad Rihemberk uvrščen v območje Natura 2000 Dolina Branice (SI3000225) in na seznam ključnih podzemnih zatočišč netopirjev v okviru sporazuma EUROBATS (sporazum v okviru Bonske konvencije – Konvencije o varstvu selitvenih vrst prostoživečih živali).

Zaradi nenaseljenosti gradu in le občasnega povečanega obiska so razmere za netopirje skorajda idealne. Seveda pa se postavlja vprašanje, kaj bi za to živalsko vrsto pomenila popolna obnova gradu in s tem povečan obisk turistov. Do sedaj so zaradi netopirjev že ustavili obnovitvena dela na vhodnem stolpu. Poleg hrupa lahko netopirje vznemirjajo fizične ovire in prekomerna osvetljava. Zaradi vseh teh motečih dejavnikov iščejo tudi nadomestna zatočišča za netopirje. Kot možne rešitve se ponujajo okoliške kraške jame, vendar pa je kljub njihovi obilici težko najti takšne s primerno visoko temperaturo. Grad je torej za netopirje še vedno najidealnejše domovanje – ne nazadnje so si ga izbrali sami –, zato je za njihovo ohranitev v ugodnem statusu nujno ohraniti tudi zatočišča na gradu Rihemberk.

Čeprav danes rihemberški grad nima več nekdanje vojaške in stanovanjske vloge, je še vedno izjemna razgledna točka, saj ponuja pogled na naselje Branik, v daljavi pa se na obzorju rišejo Čaven, Trnovski gozd in Vipavska dolina. Čeprav se zdi, da sta dolina Branice in grad Rihemberk odročna in daleč od civilizacije, je videz varljiv. Grad je lahko dostopen ter sorazmerno blizu večjim mestom in drugim turističnim atrakcijam. Od Nove Gorice je oddaljen le 20 km, prav tako sta sorazmerno blizu Ljubljana in Trst. Celo Benetke kot ena najbolj obljudenih turističnih destinacij v severni Italiji so oddaljene le 150 km. Vse to daje Rihemberku velik turistični potencial.

Ustvarjalci pričujoče knjige upamo, da bo pripomogla k boljši ozaveščenosti o zgodovinskem pomenu gradu Rihemberk in olajšala premisleke o njegovi prihodnosti. Radi bi se zahvalili Carolini Lewetzov Lantieri, ki je ves čas spremljala nastanek knjige. Velikodušno je odprla vrata svoje palače v Gorici ter omogočila vpogled v rodbinski arhiv. Zahvala gre tudi Javni agenciji za raziskovanje in inovacije za finančno podporo.

Miha Preinfalk
Helena Seražin

POČASI, A NE PREVEČ – MELODIJA SPOMINOV

CAROLINA GROFICA DI LEVETZOW LANTIERI PICCOLOMINI

Izvor družine Lantieri je ovit v tančico legend. Kot začetnika rodovine se običajno omenja istrskega mejenga grofa Lanteria leta 932, vendar imamo o družini Lantieri bolj zanesljive podatke iz obdobja takoj po letu 1000, ko je dala družina v okolici Brescie zgraditi grad Paratico. Ta fevd, po katerem je družina prevzela ime Lantieri di Paratico, ki je še danes v rabi, je njenim članom zagotavljal moč in bogastvo. Sprva so bili *gvelff*, papeževi privrženci, proti sredini 14. stoletja pa so postali pristaši *gibelinov* in se postavili na stran cesarja, kar se je odrazilo tudi v družinskem grbu: v prvotnem grbu so imeli upodobljen zlat polmesec z zvezdo v modrem polju, s prehodom iz gvelfovske na gibelinsko stran pa so v zgornji polovici grba dodali črnega orla v zlatem polju, kar je bil jasen razpoznavni znak cesarske stranke. V srednjem veku so bili Lantieriji iz Paratica bogata in vplivna družina, iz katere je izšlo veliko hrabrih mož, ki so se odlikovali na bojišču. Iz družine pa izhaja tudi za blaženo razglašena avguštinska redovnica Bianca Lantieri, ki je živela v 15. stoletju.

Sredi 15. stoletja se je družina Lantieri, tako kot mnoge druge pomembne družine, razdelila na več vej. Anton, sin iz mlajše veje, je bil spreten trgovec in se je po krajšem bivanju v Benetkah preselil v Ljubljano, glavno mesto vojvodine Kranjske, habsburške fevdne dežele, ki je približno sovpadala z ozemljem današnje osrednje Slovenije. Anton je izkoristil ugoden trenutek, ko je Ljubljana doživljala urbani in gospodarski razvoj. Ukvarjal se je s trgovino na debelo, pridobival gradbene posle ter se naučil slovenščine in nemščine. Kmalu je postal ena najbogatejših in najvplivnejših osebnosti na Kranjskem ter celo ljubljanski župan. To je bil začetek vzpona družine Lantieri v habsburški monarhiji in da bi se na germanskem območju njihovo ime pravilno izgovarjalo, so priimku dodali črko *h* ter tako postali Lanthieri.

Medtem ko je glavna veja družine ostala v Paraticu v pokrajini Brescia, kjer je prisotna še danes, se je Anton zasedel v Ljubljani. Leta 1500 je umrl zadnji goriški grof Leonhard in grofija je prešla v roke Habsburžanov. Nekaj let pozneje je Antonio Pozzo, nekdanji zdravnik zadnjega grofa, dal naprodaj fevd in palačo Schoenhaus v Gorici. Odkupil ju je Anton Lanthieri, ki je Schoenhaus spremenil v pravi družinski dvorec. Postopoma je začel svoje interese iz Ljubljane preusmerjati v Gorico in Vipavsko dolino. Ko so mu kasneje Habsburžani potrdili starodavni plemiški naslov, je bila leta 1527 goriška veja sprejeta med goriške deželne stanove in postala polnopravna goriška plemiška družina.

Sčasoma se je družina Lanthieri sorodstveno povezala z najznamenitejšimi družinami na Kranjskem, v Avstriji in na območju, ki ga danes poznamo kot Srednja Evropa. Že od vsega začetka se je izkazovala kot odličen mecen z izrazitim občutkom za lepoto v vseh njenih oblikah. Družinska zbirka slik, ki je bila večinoma izgubljena ali uničena v obeh svetovnih vojnah, je obsegala dela Pordenona, Caravaggia, Rubensa, Piazzette, Veroneseja in drugih. Poleg teh je zajemala tudi dela

nekaterih najpomembnejših flamskih slikarjev, kot sta Brueghel in Savery, ki so bili povabljeni v Gorico, da bi okrasili notranjost palače Lanthieri. Še danes je ohranjen dragocen cikel fresk, ki jih je Anton Lanthieri naročil leta 1535 v počastitev cesarja Karla V., ki je obiskal mesto.

Antonov sin Gašper je postal zemljiški gospod vipavskega in rihemberškega gospostva (danes Branik), njegovi potomci pa so osnovali več vej in se naselili na različnih družinskih posestvih. Poleg palače v Gorici so imeli v lasti še starodaven grad Reifenberg oz. Rihemberk z dvema podeželskima vilama v vasi, palačo v Vipavi z lovskim dvorcem Zemono, podeželsko vilo v Velikih Žabljah ter obsežna zemljišča v Vipavski dolini. Lovrenc, eden od Gašperjevih sinov, je postal državni svetnik in je leta 1572 prejel naziv baron Svetega rimskega cesarstva.

Leta 1642 so Lanthieriji prejeli naslov grofov Svetega rimskega cesarstva iz Paratica, baroni Schoenhaus, gospodje Vipave, Rihemberka in Baumkircherjevega turna ter dedna urada dvornih točajev Goriške grofije in vrhovnih sokolarjev vojvodine Kranjske. Slednji sta bili le dedni službi, ki sta izvirali še iz strukture srednjeveških dvorov, vendar sta poleg naslova še vedno prinašali velike privilegije.

V 17. stoletju je Franc nasledil očeta Friderika na položaju deželnega glavarja Goriške grofije, kar je bila najvišja politična funkcija na tem območju. Anton je imel leta 1660 v vipavskem dvorcu čast gostiti cesarja Leopolda I. V naslednjem stoletju so se Lanthieriji posvečali predvsem vojaškemu poklicu in posegali po najvišjih vojaških činih. Friderik je bil general konjenice in pribočnik Evgena Savojskega, ustanovil je polk kirasirjev z imenom »Lanthieri« in se hrabro boril proti Turkom, Francozom in Prusom, pri čemer je utrpel velike izgube, tudi smrt svojega najstarejšega sina Friderika. Leta 1741 so v bitki pri Mollwitzu proti Prusom kirasirji »Lanthieri« sovražniku odvzeli dva pruska prapora, ki sta skupaj z zastavo njihovega polka še vedno shranjena v palači v Gorici. V dvorani Lanthierijevega dvorca v Vipavi je viselo štiriindvajset portretov častnikov polka, od katerih so se le štirje uspeli rešiti pred uničujočim besom prve svetovne vojne.

Poleg vojaških veščin ni bila nič manj pomembna tudi literarna, umetniška in družbena vloga družine Lanthieri. Grof Janez Gašper se je v 18. stoletju odlikoval kot ugleden književnik in pesnik. Ker se je uspešno posvečal tudi kmetijski stroki, je bil izvoljen za predsednika novoustanovljene Goriške kmetijske družbe, ki je nastala pod pokroviteljstvom Marije Terezije. Na svojem posestvu v Velikih Žabljah v Vipavski dolini je vodil vzorno urejeno in donosno kmetijsko posest. Zaradi svojega bogatega kulturnega življenja se je družina Lanthieri ponašala tudi z uglednimi mednarodnimi osebnostmi, ki jih je gostila skozi čas. Leta 1726 je grofa Franca Antona, ki je zbolel za putiko, zdravil njegov zaupni zdravnik Giulio Goldoni. Ta je s seboj pripeljal tedaj 19-letnega sina Carla, ki je kasneje postal eden največjih evropskih komediografov. Goldoni je v svojih spominih (*Memorie*) opisal obdobje, ki ga je preživel pri družini Lanthieri v Gorici in na Rihemberku, zlasti anekdoto, ko mu je grof Franc Anton v svojem lovskem dvorcu na Zemonu dovolil postaviti lutkovno gledališče.

Leta 1730 je družina gostila tudi slavno slikarko Rosalbo Carriera, ki je naslikala več portretov, ki se še vedno hranijo v palači. Tedanje družabno življenje v mestu se je vrtelo okoli lepe grofice Alojzije, v katero se je zaljubil Casanova, zelo pa jo je občudoval tudi Goethe. Poleg tega sta v palači gostovala slavni Pietro Trapassi, znan kot Metastasio, in Mozartov libretist Lorenzo da Ponte, pa tudi nekateri ugledni alkimisti, o katerih pričajo redke freske, katerih pomen še danes ostaja deloma nepojasnen. Papež Pij VI. Braschi, ki je bil na čelu Cerkve konec 18. stoletja, se je leta 1782, ko je bil namenjen na Dunaj, kjer je s cesarjem Jožefom II. nameraval razpravljati o cerkvenih reformah,

ustavil v goriški palači Lanthieri. Tam je z okna meščanom podelil apostolski blagoslov. V sobi, v kateri je bival, je še vedno ohranjen njegov uradni portret. Po raznih navedbah naj bi palača v spremenjenih političnih razmerah leta 1797 večkrat gostila tudi Napoleona Bonaparteja.

V 19. stoletju so številne družinske veje iz Rihemberka, Vipave in Velikih Žabelj že izumrle, njihovo premoženje pa je podedovala edina preživela goriška veja. Leta 1836 so zadnji potomci Burbonov, zakonitih francoskih kraljev, prišli v izgnanstvo v Gorico skupaj z odstavljenim kraljem Karlom X., ki je tu umrl in bil skupaj s svojo družino pokopan v kripti samostanske cerkve na Kostanjevici. Družina Lanthieri je pogosto obiskovala in gostila ožji krog kraljevega dvora ter prirejala sprejeme v čast pretendentu za francoski prestol Henriku Chambordskemu, ki je v čast Helene Lanthieri napisal pesem. Ta je še vedno ohranjena skupaj z njenim portretom, ki ga je naslikal Jožef Tominc. Leta 1886 je vdova grofa Chambordskega preživela svoje zadnje ure v palači Lanthieri, kar je pomenilo konec prisotnosti Burbonov v Gorici. Potomci so kasneje občasno še obiskovali grobnico svojih prednikov in ob tem vedno bivali v palači Lanthieri.

Karel, sin Helene in Tadeja Klemena, je bil zadnji grof Lanthieri iz goriške veje. Njegova hči Clementina je postala dvorna dama pri avstrijski cesarici. Leta 1906 se je poročila z baronom Erdmannom von Levetzowom, potomcem starodavne danske družine, njun sin Carlo, moj oče, pa je prevzel ime Levetzow Lantieri ter tako nadaljeval zapuščino stare goriške družine. Kot častniku konjenice, velikemu mojstru Suverenega malteškega viteškega reda ter pribočniku italijanskega kralja Umberta II. sta mu bila podeljena naslova grofa in barona, ki sta že prej pripadala družini Lanthieri. Iz zakona Carla Levetzowa Lantierija in grofice Dorothee Saurma-Hoym von und zu der Jeltsch sta se rodili Carolina in Clementina, družina pa se nadaljuje s petimi otroki, ki so se rodili v zakonu Caroline in Niccolòja Piccolominija Clementinija Adamija. Po razmejitvi po drugi svetovni vojni je družina Levetzow Lantieri izgubila gradova v Vipavi in Rihemberku, obdržala je le palačo v Gorici s pohištvom, zbirko slik, knjižnico in arhivom.

V šestdesetih letih prejšnjega stoletja smo sorodnike, prijatelje in goste, ki so prišli na obisk k naši družini v Gorico, vedno vodili na grad Rihemberk, ki ga je imel moj oče Carlo izjemno rad. Ti izleti so bili vedno zelo zanimivi in gostje so bili vselej navdušeni. Kraj Rihemberk je bil leta 1947 uradno priznan kot jugoslovansko ozemlje, in sicer kot naselje v Mestni občini Nova Gorica. Njegovo ime je bilo leta 1949 spremenjeno v današnji Branik, da ne bi preveč spominjalo na italijansko oz. nemško ime kraja.

Grad se omenja že v 12. stoletju, po navedbah nekaterih zgodovinarjev pa naj bi bil sprva v lasti templjarjev, o čemer piše tudi Angelo De Benvenuti (*I Castelli friulani*, 1950). Ime je povezano z njegovimi prvimi gospodarji, Rihemberškimi (ali Greyfenbergi), ki so bili po rodu najverjetneje iz Bavarske in so imeli v lasti tudi grad Dornberk, Grožnjan in Kostel oziroma Petrapilosa (v Istri). V stoletnem sporu med cerkvijo in cesarjem je bil grad dodeljen goriškim grofom. Ko je goriška rodbina izumrla (1500), je Rihemberk skupaj z drugimi posestmi pripadel Habsburžanom. Karel V. ga je leta 1520 prepustil svojemu bratu, avstrijskemu nadvojvodi Ferdinandu, in tako je postal eno od šestnajstih glavarstev, na katera je bila razdeljena Goriška grofija. Prepustitev rihemberškega gospostva baronu Gašperju Lanthieriju da Paratico med letoma 1528 in 1529 je bil skupaj z znatno razširitvijo posesti v Rihemberku in Vipavi ključni dejavnik pri razvoju rodbine baronov, poznejših grofov Lanthieri (1642).

Na podlagi vsega povedanega in glede na to, kako se lahko zgodovina v otroškem doživljanju čarobno preobrazi, je bil prehod meje, ki se je nahajala le 500 metrov od našega bivališča v Italiji, že sam po sebi pravljično doživetje. Po opravljeni strogi kontroli potnih listov se je zdelo, da vstopamo v nek drugi svet. V svet, ki se je zelo razlikoval od našega vsakdanjika. Kjer je vladala Narava, ki je odstirala poti, barve in zvoke, katerih odmev se mi je močno vtisnil v spomin.

Do Ljubljane je bilo takrat potrebnih več ur vožnje po nepovezanih in slabo utrjenih cestah. Vožnja je spominjala na neskončen valček, ki se je vil po vijugastih in ovinkastih poteh brez daljših ravnih odsekov. Redko se je zgodilo, da smo na poti srečali še kakšen avtomobil. Moj obraz je bil kot prilepljen na okno in moj pogled so ves čas božali, malodane posrkali vase globoki zeleni gozdovi, ki so počasi prehajali v mehkejšo gričevnato pokrajino. Ta je živahno utripala zaradi goste trave, ki se je pozibavala v blagem vetriču. Nežno in pomirjujočo pokrajino so prekinjala manjša preorana polja, vasi ter nasadi fig in breskev, ki so se v daljavi raztezali ob številnih vinogradih, v katerih so uspevale sorte vitovska, barbera, merlot in chardonnay.

Vsakdanje življenje, ki se je odvijalo v teh krajih, se je kot v filmu pretakalo skozi okno avtomobila. Kot da bi se na ta način ovekovečilo neko idilično življenje iz minulih časov, neka človeška poetičnost melanholičnega vsakdana, ki je bil drugod že oddaljen spomin. Vozovi z volovsko vprego, ženske z velikimi košarami zelenjave ali vedri mleka, ki so prečkale cesto z vedno nasmejanimi in umirjenimi obrazi. Ta nepremični čas je našim potovanjem dajal občutek časovne neomejenosti. Bilo je, kot da bi prečkali oblak, ki ga je naseljevala množica ljudi, ki je obvisela v času.

V tem »filmu« je moja domišljija galopirala na konju skupaj z očetom, ki je po družinskih posestvih v Vipavski dolini, ki so predstavljala edini prehod brez gora s severovzhoda, večkrat s konjem prijezdil skoraj do Ljubljane. Tu je oče rad pripovedoval o divjem Atili in njegovih Hunih, ki so prišli od daleč, da bi napadli in ustražovali Zahod.

Običajno smo na teh družinskih potovanjih obiskovali nekdanja posestva Lanthierijevih v Vipavski dolini ter v Rihemberku, ki sva ga s sestro Clementino imeli najraje. Pripoved o Rihemberku so namreč vedno spremljale zanimive anekdote in situacije, o katerih je pripovedoval najin oče Carlo, kar je vsakič podžigalo in vzbujalo najino nemirno otroško domišljijo.

Da smo lahko vstopili v dvorec, je moja mati Dorothea prevzela ključ v gostilni ob vzhodni vasi pod gradom. Tako kot danes je bil tudi takrat Rihemberk videti veličasten, skrivnosten in teatralen. Ko smo se po cesti vzpenjali proti njemu, je mogočno bdel nad nami. Vendar je v njegovi zasebni in najbolj pristni razsežnosti razkrival drugačno plat, ki jo je bilo mogoče dojeti šele s časom. Trden kamen njegove zunanosti se je ogrel in postal dom. Udobni in varni notranji prostori so bili razporejeni med številnimi majhnimi prehodi in koticiki po meri človeka, njihova resnična zgodba pa se je prepletala z legendami in domišljijo. Za nekaterimi mogočnejšimi zidovi je bilo (in je še vedno) čutiti neko skrivnostnost, kot na primer v skromni in globoko poduhovljeni arhitekturi male cerkvice. Čeprav je v razvalinah, kot večina preostalega gradu, še vedno zmore pretresti dušo in jo potisniti na rob neznanega, ki ga predstavlja skrivnost vere. Čeprav je požar leta 1944 zgornji del gradu močno poškodoval, nato pa ga je razstrelila še Titova vojska, sva ga s sestro, takrat še kot otroka, vedno doživljali celovito. Vedno sva ga znali oživiti s svojo naivno iznajdljivostjo in divjo domišljijo. Visok stolp, z vrha katerega so nekoč zagotovo komunicirali z Devinskim gradom, je vedno imel malodane čaroben pridih. In še danes, tako kot takrat, rada razmišljam o ljubezenski zgodbi med Silvijo della

Torre (Thurn) in Antonom V. Lanthierijem: kdo ve, ali sta se nekoč s stolpov sporazumevala z ognjenimi oz. dimnimi signali ali z ogledali, preden sta sklenila zakon? Po poroki sta dokončala Lanthierijev dvorec Belvedere na Zemonu (načrt dvorca se pripisuje arhitektu in scenografu Vincenzu Scamozziju, ki je bil učenec Andrea Palladia).

Še ena ljubezenska zveza med obema družinama, med Johano Lanthieri in Matijem della Torre (Thurn) z Devina (zakonska zveza je bila sklenjena leta 1632), je bila povod za nastanek še danes zelo zanimivega romarskega kraja. Johana se je rada sprehajala po hribu Rafut, kjer se ji je včasih zazdelo, da vidi mlado dekle, ki moli na kolenih pred kostanjem. Svojega moža je prepričala, da je na tem hribu dal zgraditi cerkev, ki je bila pozneje razširjena v kompleks samostana Kostanjevica in je tri stoletja pozneje postala tudi zadnje počivališče kraljev.

Carolina grofica di Levetzow Lantieri Piccolomini

ADAGIO MA NON TROPPO – IL SUONO DEI RICORDI

Le origini dei Lantieri si dissolvono nella leggenda. Quale capostipite viene comunemente citato Lanterio, marchese d'Istria nel 932, ma dati più certi si riferiscono alla costruzione promossa dai Lantieri del castello di Paratico nella provincia di Brescia, subito dopo l'anno Mille. Questo feudo, da cui la famiglia trasse il nome tuttora in uso Lantieri di Paratico, era garanzia di potere e ricchezza per i suoi membri. Inizialmente guelfi, partigiani del papa, verso la metà del Trecento diventarono ghibellini schierandosi con l'imperatore, e tale cambiamento si riflesse nello stemma della famiglia. Quello originario era una mezza luna d'oro accompagnata da una stella in campo azzurro; con il passaggio dal partito guelfo a quello ghibellino vi venne aggiunta, in un campo superiore, un'aquila nera in campo d'oro, chiaro segno distintivo della fazione imperiale. I Lantieri di Paratico furono nel Medioevo una famiglia ricca e potente, che diede i natali a valorosi uomini distinti sul campo di battaglia ma anche una beata, Bianca Lantieri, monaca agostiniana nel Quattrocento.

Alla metà di questo secolo, come molte altre famiglie di rilievo, i Lantieri si divisero in numerosi rami e Antonio, figlio cadetto, abile nel commercio, dopo una parentesi a Venezia si trasferì a Lubiana,

capitale del ducato della Carniola, feudo degli Asburgo, area corrispondente all'incirca all'attuale territorio della Slovenia centrale. Cogliendo un momento propizio, favorito dallo sviluppo urbano ed economico della città, a Lubiana Antonio organizzò commerci all'ingrosso, si assicurò appalti edilizi e imparò lo sloveno e il tedesco, diventando presto uno tra i personaggi più ricchi e influenti della Carniola; fu podestà di Lubiana. Era l'inizio della fortuna dei Lantieri nell'impero degli Asburgo e, per favorire una corretta pronuncia in area germanica, fu aggiunta una 'h' al loro cognome: 'Lanthieri'.

Se il ramo principale della famiglia rimase a Paratico, nella provincia di Brescia, dove è tuttora presente, Antonio consolidò il proprio potere a Lubiana. Nel 1500 morì Leonardo, ultimo conte di Gorizia, e la contea transitò agli Asburgo, come la vicina Carniola. Qualche anno dopo Antonio Pozzo, già medico dell'ultimo conte, mise in vendita il feudo e il palazzo di Schoenhaus a Gorizia; li assunse Antonio Lantieri, trasformando la Schoenhaus in una vera e propria corte familiare. Progressivamente, egli spostò i propri interessi da Lubiana a Gorizia e alla valle del Vipacco e, dopo aver ottenuto la conferma dell'antica nobiltà da parte degli Asburgo, nel 1527 il ramo goriziano fu accolto negli Stati provinciali della contea, la locale assemblea dei ceti, divenendo a pieno titolo una famiglia nobile goriziana.

Nel corso del tempo i Lantieri si apparentarono con le più illustri famiglie della Carniola, dell'Austria e nell'ambito dell'area che poi sarà nota come Mitteleuropa, dimostrando sin dall'inizio una naturale vocazione di mecenati e una spiccata sensibilità per il bello, declinato in tutte le sue forme. La quadreria di famiglia, andata in gran parte dispersa o distrutta nelle due guerre mondiali, vantava opere del Pordenone, Caravaggio, Rubens, Piazzetta, Veronese, e altri, insieme ai lavori di alcuni dei più importanti fiamminghi come Brueghel e Savery, chiamati a Gorizia per decorare gli interni di Palazzo Lantieri. Ancora oggi si conserva un pregiato ciclo ad affresco realizzato nel 1535 su commissioni di Antonio Lantieri per onorare la visita cittadina di Carlo V.

Il figlio di Antonio, Gaspare, diventò signore di Vipacco (oggi Vipava) e Rifembergo (attuale Branik), mentre i figli fondarono diversi rami che si stabilirono in altrettanti possedimenti di famiglia tra i quali, oltre al palazzo goriziano e all'antichissimo castello di Rifembergo con altre due ville di campagna nel paese, il palazzo di Vipacco con il casino di caccia di Semono (Zemono), la villa di campagna di Sable (Velike Žablje), centri di estesi latifondi nella valle del Vipacco. Uno dei figli di Gaspare, Lorenzo, divenne consigliere di stato e nel 1572 ottenne il titolo di barone del Sacro Romano Impero.

Nel 1642 i Lantieri ricevettero il titolo di conti del Sacro Romano Impero di Paratico, baroni di Schoenhaus, signori di Vipacco, Rifembergo e Baumkirchenturm, oltre a quelli di gran coppieri ereditari della contea di Gorizia e gran falconieri del ducato della Carniola, cariche ereditarie derivanti dalla struttura di corte del Medioevo, di cui erano rimasti solo i titoli, congiunti però a grandi privilegi.

Nel Seicento Federico, e poi il figlio Francesco, si succedettero nel governo della contea di Gorizia come capitani, massima carica politica del territorio, mentre nel 1660 Antonio ebbe l'onore di ospitare nel castello di Vipacco l'imperatore Leopoldo I. Nel secolo successivo i Lantieri si dedicarono perlopiù al mestiere delle armi, raggiungendo i vertici della carriera militare. Federico, generale di cavalleria e aiutante di Eugenio di Savoia, fautore di un reggimento di corazzieri che portava il nome 'Lantieri', si batté valorosamente contro i turchi, i francesi e i prussiani, subendo

gravi perdite e la morte del figlio maggiore Federico. Nel 1741, nella battaglia di Mollwitz contro i Prussiani, i corazzieri ‘Lantieri’ tolsero al nemico due stendardi prussiani che assieme alla bandiera del loro reggimento si conservano ancora nel palazzo di Gorizia. Nel salone di palazzo Lantieri di Vipacco si conservavano ventiquattro ritratti degli ufficiali del reggimento, di cui solo quattro sono scampati alla furia devastatrice della prima guerra mondiale.

Oltre al valore delle armi, non meno di rilievo fu il ruolo letterario, artistico e mondano della famiglia Lantieri. Nel Settecento il conte Gian Gaspare si distinse come celebre letterato e poeta. Occupandosi con successo anche di scienze agrarie, fu eletto presidente della neocostituita Società Agraria di Gorizia, nata sotto gli auspici di Maria Teresa, e nel suo possedimento di Sable, nella valle del Vipacco, organizzò una tenuta agricola esemplarmente ordinata e redditizia. L'intensa vita culturale della famiglia Lantieri vanta inoltre l'accoglienza e l'ospitalità di figure internazionali illustri nel corso del tempo. Nel 1726 il conte Francesco Antonio, malato di gotta, venne curato dal medico di fiducia Giulio Goldoni, che portò con sé il figlio Carlo, allora diciannovenne, divenuto uno dei più grandi commediografi europei. Nelle *Memorie* Goldoni descriverà il periodo trascorso presso i Lantieri a Gorizia e a Rifemberg quando il conte Francesco Antonio gli fece sistemare un teatro di burattini nella sua casa di caccia di Sémona (Zemono).

Nel 1730 è ospite anche la celebrata pittrice Rosalba Carriera, che eseguì alcuni ritratti ancora conservati nel palazzo di Gorizia; la vita mondana cittadina a quel tempo gravitava attorno alla bellissima contessa Luisa, della quale si innamorò Casanova, ma che fu molto ammirata anche da Goethe. Inoltre, il celebre Pietro Trapassi, detto il Metastasio, e il librettista di Mozart Lorenzo da Ponte furono ospiti a palazzo, insieme a insigni alchimisti, il cui passaggio è testimoniato da un raro ciclo di affreschi il cui significato resta ancora in parte oscuro. Nel 1782 a Palazzo trovò ospitalità anche papa Pio VI Braschi, diretto a Vienna per discutere con l'imperatore Giuseppe II le riforme in campo ecclesiastico, e da una finestra il pontefice che chiuse il Settecento impartì la benedizione apostolica alla cittadinanza. Il suo ritratto ufficiale è ancora conservato nella stanza in cui prese alloggio. Si dice che nel 1797, in condizioni politicamente mutate, vi sia stato più volte ospite anche Napoleone Bonaparte.

Nell'Ottocento i numerosi rami di Rifemberg, Vipacco e Sable si erano ormai estinti e il ramo di Gorizia, unico superstite, ne ereditò i beni. Nel 1836 giunsero in esilio a Gorizia gli ultimi discendenti del ramo legittimo dei Borboni di Francia, con il re deposto Carlo X, che proprio a Gorizia morì e trovò sepoltura, insieme alla famiglia, nel santuario della Castagnavizza. I Lantieri frequentavano e ospitavano l'intima cerchia della corte reale, offrendo ricevimenti in onore del pretendente al trono di Francia, Enrico di Chambord, che scrisse una poesia in onore di Elena Lantieri; assieme al suo ritratto eseguito da Giuseppe Tominz ancora la si conserva. Nel 1886 la vedova del conte di Chambord trascorrerà le ore finali a palazzo Lantieri, segnando la fine dell'ultima presenza dei Borboni a Gorizia, sebbene i discendenti siano tornati occasionalmente sulla tomba degli avi, soggiornando sempre nello stesso palazzo.

Carlo, figlio di Elena e Taddeo Clemente, fu l'ultimo conte Lantieri del ramo goriziano e la figlia Clementina divenne dama di corte e di palazzo dell'imperatrice d'Austria. Nel 1906 sposò il barone Ermanno Levetzow, discendente di un'antichissima famiglia danese e suo figlio Carlo, mio padre, prese il nome Levetzow Lantieri, raccogliendo così l'eredità dell'antica famiglia goriziana.

Ufficiale di cavalleria e balì di obbedienza del Sovrano Militare Ordine di Malta, aiutante di campo di Umberto II, re d'Italia, ricevette l'investitura dei titoli comitali e baronali già appartenuti ai Lantieri. Dal matrimonio di Carlo di Levezow Lantieri e la contessa Dorothea di Saurma-Hoym von und zu der Jeltsch la famiglia continua con Carolina e Clementina, poi con i 5 figli nati dal matrimonio di Carolina e Niccolò Piccolomini Clementini Adami. In seguito alla demarcazione del confine nel secondo dopoguerra, la famiglia Levezow Lantieri aveva perduto i castelli di Vipacco e Rifembergo, conservando unicamente il palazzo di Gorizia, con gli arredi, la quadreria, la biblioteca e l'archivio.

Negli anni Sessanta, una delle mete più affascinanti, che non mancava ogni volta di stupire parenti, amici e ospiti che venivano a visitare la nostra famiglia a Gorizia era il castello amato da mio padre Carlo nella località di Rifembergo, diventato territorio jugoslavo nel 1947 e frazione di Nova Gorica con il nome di Rihemberk, toponimo modificato nel 1949 in quello attuale (Branik) perché troppo simile al nome italiano e tedesco del paese.

Della struttura del castello si fa riferimento già nel XII secolo e secondo alcuni storici – come riporta anche Angelo De Benvenuti (*I Castelli friulani*, 1950) – inizialmente sarebbe stato posseduto dai Templari. Il nome è legato ai suoi primi signori, i Reifenberg (o Greyfenberg), forse bavaresi di origine, investiti anche dei castelli di Dorimbergo, di Grisignana e di Pietrapelosa (Istria). Nella secolare disputa tra Chiesa e Imperatore, il castello fu assegnato ai conti di Gorizia. All'estinzione della casata goriziana (1500) Rifembergo, insieme agli altri possedimenti, passò agli Asburgo. Ceduto da Carlo V nel 1520 al fratello, l'arciduca Ferdinando d'Austria, costituì uno dei sedici capitanati nei quali fu divisa la contea di Gorizia. Perfezionata tra 1528 e 1529, la cessione della signoria di Reifenberg al barone Gasparo Lantieri da Paratico rappresentò un fattore di primaria importanza, insieme alla notevole estensione delle proprietà di Rifembergo e Vipacco, nello sviluppo della casata dei baroni, poi conti Lantieri (1642).

Su queste premesse, e su come la storia possa essere magicamente trasfigurata in una mente fanciulla, attraversare il confine, distante appena 500 metri dalla nostra residenza in Italia, era già di per sé un'esperienza che assumeva tratti fiabeschi, e una volta concluso il rigoroso controllo dei passaporti sembra quasi di accedere in un mondo estraneo alla nostra quotidianità, e dove la Natura regnava sovrana, schiudendo sentieri, colori e suoni la cui eco è rimasta prepotentemente impressa nella mia memoria.

Per raggiungere Ljubljana si impiegavano delle ore, viaggiando su strade sconnesse e poco asfaltate, seguendo un tragitto che sembrava quasi un interminabile valzer, continuamente annodato da una fitta sequenza di curve, senza lunghi percorsi retti. Incontrare un'automobile costituiva un avvenimento raro, e con il volto appoggiato al finestrino lo sguardo non smetteva mai di essere accarezzato, quasi assorbito, da boschi di verde intenso che digradando lentamente si ammorbidivano nella tonalità più tenue delle colline, vibranti per la folta erba agitata dal tenue soffio del vento. Un paesaggio morbido e rassicurante, interrotto da piccoli campi arati, da villaggi e da piantagioni di fichi e pesche, che punteggiavano in lontananza il territorio insieme a tanti vigneti con uve del genere Vitovska, Barbera, Merlot e Chardonnay.

La vita quotidiana che si celebrava in questi spazi scorreva 'cinematograficamente' oltre il finestrino, rendendo quasi eterno il poetico vivere di un tempo passato, l'umana poesia di una melanconica quotidianità che altrove era ormai un lontano ricordo, con i carri trainati da buoi,

le donne con grandi ceste di verdure o secchi di latte che attraversavano la strada, i volti sorridenti e l'espressione sempre serena. Un tempo immobile e rarefatto, che espandeva la dimensione del viaggio senza confine temporale. Era come attraversare una nuvola popolata da una umanità sospesa.

In questo "film" la mia immaginazione galoppava su un destriero accanto a mio padre, che non rare volte era solito andare a cavallo nei possedimenti di famiglia quasi sino a Ljubljana attraverso la valle del Vipacco, unico passaggio senza montagne dal Nord Est. E qui i racconti di mio padre favoleggiavano sul feroce Attila e i suoi Unni, che erano scesi all'attacco terrorizzando l'Occidente.

Le mete usuali durante queste trasferte di famiglia erano le ex-proprietà Lantieri nella valle del Vipacco e poi Rifemberg, il luogo preferito da me e da mia sorella Clementina perché quando si ricordava Rifemberg il racconto era sempre accompagnato da aneddoti e situazioni affascinanti narrati da nostro padre Carlo, alimentando e accrescendo ogni volta la nostra fanciullesca e inquieta immaginazione.

Per entrare nel maniero, mia madre Dorothea ritirava la chiave in un *gostilna* ai piedi del paese, sotto il castello. Allora, così come oggi, Rifemberg si mostrava imponente, misterioso e teatrale, soggiogante mentre si percorre la strada in salita, ma nella sua dimensione privata, quella più autentica e che ha bisogno di tempo per essere percepita, la solida pietra dei suoi esterni si riscaldava e diventava casa, con i suoi interni accoglienti, protettivi, distribuiti tra i numerosi vicoletti e spazi a misura umana, la cui storia reale si mescolava alla leggenda e alla fantasia. Non mancava (e non manca) un senso di mistero in alcuni blocchi robusti della sua struttura come, per esempio, nell'architettura rarefatta e profondamente spirituale della piccola chiesa che, seppure diroccata come gran parte del resto del castello, non manca di commuovere l'animo spingendolo sull'orlo dell'abisso del mistero della Fede. Anche se fortemente danneggiato nella parte superiore da un incendio nel 1944 e poi fatto esplodere dai 'titini', per noi bambine la sua integrità non era mai stata compromessa e riuscivamo ad animarlo con ingenua invenzione e stravagante illusione. E un luogo dal sapore quasi magico restava la grande torre dalla cui cima una volta sicuramente si comunicava con il castello di Duino. E oggi, come allora, mi piace pensare alla storia d'amore tra Silvia Della Torre e Antonio V Lantieri: chissà se prima di unirsi in matrimonio comunicavano talvolta dalle loro torri con segnali di fuoco, fumo o specchi. Una volta unita, la coppia fece completare il Belvedere Lantieri di Zemono (il cui progetto viene attribuito all'architetto e scenografo Vincenzo Scamozzi, discepolo di Andrea Palladio).

Un'altra storia d'amore tra le due famiglie, quella di Giovanna Lantieri con Mattia della Torre Duino (uniti in matrimonio nel 1632) fu artefice di un'opera ancor oggi meta di grande interesse e di pellegrinaggi. Giovanna amava passeggiare sulla collina del Rafut, dove a volte pare incontrasse una ragazzina che pregava inginocchiata davanti ad un castagno. Convinse il marito di far edificare una chiesa su quella collina che di seguito fu ampliata nel complesso del Monastero di Castagnevizza, divenuto tre secoli più tardi anche luogo di reali sepolture.

D M
MATTEIAE ET
POLIAE
VIXIT ANNIS
FORTVNATA
LXX

SLEDI PRAZGODOVINSKE POSELITVE NA GRIČU Z GRADOM RIHEMBERK NAD BRANIKOM

ANA KRUH

Uvod

Pred več kot sto leti je tržaški raziskovalec dr. Carlo Marchesetti v študiji *I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia* zapisal, da je na griču z gradom družine Lanthieri pri Rihemberku (danes Branik) v prazgodovini stalo gradišče (*un castelliere*),¹ od katerega pa se ni veliko ohranilo. Kot dokaz o njegovem obstoju je omenil odlomke lončenine, ki jih je našel v črni zemljini.

Arheološke raziskave, ki so v povezavi z obnovo na različnih delih grajskega kompleksa potekale med letoma 1971 in 1999, so potrdile Marchesettijeve domneve in omogočile nova spoznanja o poselitvi oziroma rabi prostora v stoletjih pred izgradnjo gradu.

Pregled arheoloških raziskav na območju grajskega kompleksa²

V začetku šestdesetih let 20. stoletja je na razvalinah gradu, močno poškodovanega zaradi požiga in miniranja med drugo svetovno vojno, pa tudi rušenja in odnašanja gradbenega materiala v povojnem času, stekla načrtna obnova.³ Leta 1971 so bile izvedene prve arheološke raziskave. V sledečem, skoraj tri desetletja trajajočem obdobju so na območju grajskega kompleksa občasno in včasih tudi istočasno z obnovitvenimi deli izvajali različne raziskave, pretežno sondiranja in izkopavanja manjšega obsega (sl. 1).

V prvi polovici sedemdesetih let prejšnjega stoletja je raziskave na gradu vodil Davorin Vuga iz tedanjega Zavoda za spomeniško varstvo SRS s sedežem v Ljubljani. Jeseni 1971 je izvedel arheološka

¹ Marchesetti, *I Castellieri*, str. 50.

² V nadaljevanju pri navajanju posameznih delov grajskega kompleksa sledimo terminologiji, ki jo je uvedel Igor Sapač v leta 2011 objavljenem prispevku o stavbnem razvoju gradu (Sapač, *Grajske stavbe*, 24).

³ Prim. Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 156–159.

Slika 1: Načrt gradu Rihemberk z označenimi območji arheoloških izkopavanj in testnih izkopov

izkopavanja v delu južnega medzidja in testni izkop na izravnavi na vzhodnem pobočju grajskega griča, obenem pa je izvajal arheološki nadzor nad različnimi zemeljskimi oziroma gradbenimi deli, ki so potekala na območju gradu v zvezi z obnovo.⁴ Med letoma 1972 in 1975 je Vuga izkopaval znotraj južnega trakta (prim. sl. 1).⁵

Pozneje je arheološko raziskovanje na gradu Rihemberk potekalo pod okriljem Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Nova Gorica (dalje ZVNKD; danes Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS) OE Nova Gorica). Pod vodstvom Zorka Hareja so v obdobju 1984–1987 izkopavali znotraj zahodnega trakta, na območju nad glavnim vhodom v grad (t. i. terasa nad vhodom) ter v delih južnega in severnega medzidja, raziskavi manjšega obsega sta bili opravljeni še v jugozahodnem traktu s stolpičem in v zahodnem krilu južnega trakta (prim. sl. 1).⁶ Leta 1988 je bila izvedena še manjša raziskava (arheološki nadzor in dokumentiranje) ob obnovi podpornega zidu ob glavnem vhodu v grad.⁷

⁴ Vuga, Rihemberk (1974); Vuga, Poročilo.

⁵ Vuga, Rihemberk (1974), str. 175; Vuga, Rihemberk (1977).

⁶ Harej, Rihemberk; Harej, Branik (1986); Harej, Branik (1987); Harej, Branik (1988).

⁷ Harej, Branik (1989).

Med letoma 1997 in 1999 je po pooblastilu novogoriškega ZVNKD arheološke raziskave na gradu vodila tedanja kustosinja Goriškega muzeja Beatriče Žbona Trkman: izkopavali so znotraj stolpa ob vhodu, v vzhodnem delu in pritličju vhodnega poslopja ter na predelu med vhodnim poslopjem in grajskim jedrom (prim. sl. 1).⁸ Raziskave manjšega obsega so bile med letoma 1998 in 1999 izvedene še v dveh stolpičih severnega zunanega obzidja.⁹

Leta 2002 sta v povezavi z urejanjem vodovoda in obnovo podpornega zidu dovozne poti v grad pod vodstvom novogoriške enote ZVKDS potekala arheološki nadzor in dokumentiranje ob gradnji. Poleg območja glavne poti v grad so raziskave zajele del zahodnega in severnega pobočja grajskega griča v vplivnem območju spomenika.¹⁰

Po prenosu lastništva gradu kot kulturnega spomenika državnega pomena na Mestno Občino Nova Gorica leta 2013 je stekel projekt njegove revitalizacije, kar je imelo za posledico nove arheološke raziskave. Leta 2017 je bila v okviru Centra za preventivno arheologijo ZVKDS izvedena analiza posnetkov zračnega laserskega skeniranja (LiDAR) okolice gradu.¹¹ Dve leti zatem so na gradu potekale nove predhodne arheološke raziskave: geofizikalni raziskavi (podjetje Gearh, d. o. o.) so sledili izkopi arheoloških testnih jarkov na terasi zahodno od vhodnega poslopja, v glavni grajski veži ter na predelu vzhodnega obrambnega platoja (prim. sl. 1) – izkopavala je ekipa podjetja Avgusta, d. o. o.¹²

Z izjemo arheoloških izkopavanj leta 1971¹³ izsledki navedenih raziskav še niso bili celostno objavljeni. V prispevku obravnavamo raziskave, med katerimi so bile odkrite najdbe oziroma ostaline iz prazgodovine in rimske dobe. Za posamezno raziskavo sta podana opis in interpretacija terenskih podatkov ter predstavljeni rezultati tipološkega in kronološkega vrednotenja gradiva s prikazom izbranih najdb.¹⁴

⁸ Mozetič in Svetina, Branik; Mozetič, Branik; Žbona Trkman in Kruh, Stanje raziskav, str. 207.

⁹ Žbona Trkman in Kruh, Stanje raziskav, str. 208.

¹⁰ Poročili o raziskavah hrani ZVKDS OE Nova Gorica.

¹¹ Mori in Mlekuž, *Analiza*.

¹² Brezigar, *Poročilo*.

¹³ Vuga, Poročilo.

¹⁴ Podatki o poteku in izsledkih raziskav, ki jih predstavljamo v prispevku, so bili pridobljeni na podlagi poročil o raziskavah ter terenske dokumentacije, ki jo hranita Goriški muzej Kromberk - Nova Gorica in ZVKDS OE Nova Gorica. Obravnavane najdbe hranijo v Goriškem muzeju in z izjemo odlomkov lončenine iz leta 1971 (Vuga, Poročilo) ter rimskodobne fibule, odkrite v stolpu ob vhodu (Cunja in Mlinar, *S fibulo*, str. 117), doslej še niso bile objavljene. Izbrani kosi prazgodovinske lončenine so bili obravnavani v diplomskem delu Mihe Mlinarja *Vipavska dolina v prazgodovini* (1999).

Arheološko izkopavanje v severnem medzidju

Avgusta 1987 je pod vodstvom Z. Hareja (tedaj ZVNKD Nova Gorica) potekalo arheološko izkopavanje na površini okoli 100 m² med vzhodno stranico severnega trakta in zunanjim obrambnim obzidjem s stolpičem (prim. sl. 1, 2).¹⁵ Harej je dokumentiral arheološko stratifikacijo na dveh mestih, izkop depozitov pa je v skladu s tedanjo metodologijo izkopavanj potekal po režnjih (povprečne debeline 30 cm). Stratigrafske slike na podlagi razpoložljive dokumentacije ni mogoče izdelati. Pri poskusu rekonstrukcije situacije na terenu in interpretaciji ostalin smo se poleg grafične dokumentacije oprli na podatke v terenskem dnevniku in zaznamke ob najdbah.

Prazgodovinske najdbe so odkrili v kvadrantih 4 in 1, tj. v pasu 8 x 4 m ob vzhodni fasadi severnega trakta (sl. 2), na preostalem delu izkopnega polja do zunanjega obzidja s stolpičem (kvadranti 2, 3, 5 in 6), razen treh odlomkov lončenine v sekundarni legi, najdb iz tega časa ni bilo.¹⁶ Na tem območju so nad plastjo, ki je bila v terenskem dnevniku opisana kot »sterilna gruščnata plast, mestoma pomešana z rjavkasto ilovnato zemljo na skali«, ležale plasti s srednjeveškim in novoveškim gradivom; v najnižjih legah so bile odkrite najdbe iz 12.–13. stoletja. Na mestih, kjer so naleteli na novoveški strukturi (kamnit tlak pred vhodom v vežo ob vzhodnem stolpu in apnenica ob zunanjem obzidju; prim. sl. 2: kv. 2, 3 in 6), niso nadalje raziskovali.

V zahodnem delu izkopnega polja, na površini približno 30 m² ob fasadi severnega trakta, so odstranili plasti vse do skalne podlage, ki pada proti severu in vzhodu.¹⁷ V kv. 1, kjer je skala ležala plitko pod pohodno površino, so odkrili prazgodovinske najdbe na njeni površini na majhnem delu pred vhodom v grajsko jedro (prim. sl. 2).¹⁸ V kv. 4 so zaradi oblike terena ostaline iz tega časa ležale globlje in so se bolje ohranile. Približno v sredini tega kvadranta je bila neposredno na skali odkrita zgostitev večjih kamnov, ki so v povprečju merili med 30 in 40 cm, posamezni kosi tudi 50 cm (sl. 3).¹⁹ Med njimi so bile prazgodovinske najdbe: odlomki lončenine, kamniti orodji, keramično predilno vretence (t. 1, 2: 1–2) ter koščki glinenega stavbnega ometa. Posamezni odlomki posod so ležali tudi neposredno na skalni osnovi. Med kamni in v razpokah skale je bila po Harejevi navedbi enaka zemljina (»zelo mastna temnorjava do črnkasta ilovica in zemlja«).

Harej je v kv. 4 in v delu kv. 1 dokumentiral plast (»temno rjava črnkasta plast zemlje z gruščem in kamenjem«), ki je ležala na skali in prekrivala zgoraj omenjeno kamenje. Njena debelina je naraščala proti severu (skladno z nagibom površine skale); v skrajnem severovzhodnem delu kv. 4, kjer je bila skalna osnova najnižja, je njena debelina znašala 110 cm. Ker so bile, kot rečeno, najdbe vzorčene

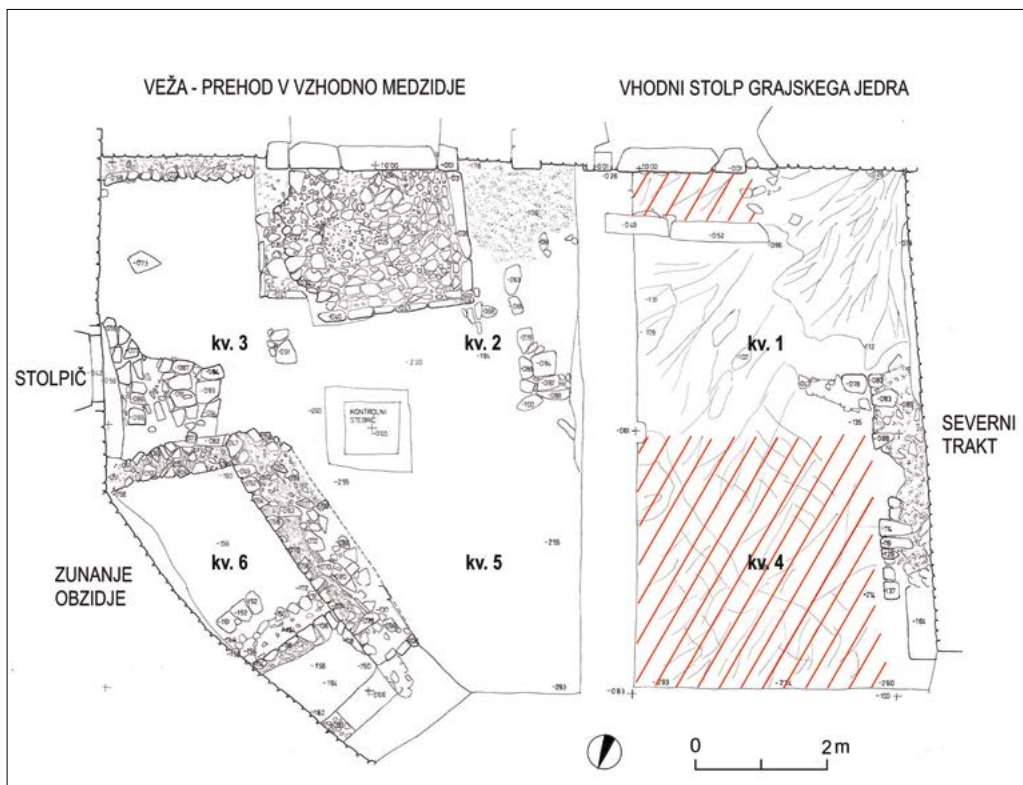
¹⁵ Prim. Harej, Branik (1988).

¹⁶ V kv. 2 sta bila skupaj s poznosrednjeveškimi in zgodnjenovoveškimi najdbami odkrita odlomka dveh posod (dela ustja in ostenja), v kv. 5 pa majhen odlomek ostenja posode.

¹⁷ Višinska razlika površja skalne osnove med južnim in severnim robom 8 m dolgega izkopnega polja je znašala okoli 2,1 m.

¹⁸ Zapis ob najdbah navaja, da so ležale na skali med kamnitima stopnicama pred vhodom v grajsko jedro.

¹⁹ Harej je strukturo opisal kot »nagrmadeno kamenje« in menil, da ne gre za ostaline arhitekture. Kamenje je dokumentirano samo na nekaj fotografijah.

Slika 2: Načrt območja izkopavanj v severnem medzidju leta 1987. S šrafuro sta označena predela, kjer so odkrili prazgodovinske najdbe (načrt: © arhiv ZVKDS OE Nova Gorica).

Slika 3: Razkrita skalna podlaga ob severnem traktu med izkopavanjem leta 1987. S puščico je označena zgoščitev kamnov, med katerimi so bile poznobronastodobne najdbe (foto: © arhiv ZVKDS OE Nova Gorica).

po režnjih, danes ni več mogoče zanesljivo ugotoviti, kateri predmeti izvirajo iz te plasti.²⁰ Med gradivom, ki smo ga na podlagi podatkov v terenski dokumentaciji, predvsem pa zaznamkov ob predmetih, hipotetično pripisali temu kontekstu, prevladuje prazgodovinska lončenina, nekaj je mlajših, poznosrednjeveških najdb, kar se sklada s Harejevimi navedbami v terenskem dnevniku.²¹ Nad to plastjo so dokumentirali več plasti z najdbami iz poznosrednjeveškega in novoveškega obdobja ter novodobno nasutje. V nižje ležeči plasti s pretežno poznosrednjeveškim gradivom so bili kot rezidualne najdbe odkriti tudi posamezni odlomki prazgodovinskih posod.

V zvezi z odkritjem prazgodovinskih ostalin na območju ob severnem traktu je pomenljiv podatek, ki ga zasledimo v poročilu D. Vuge o raziskavah na gradu leta 1972. Pri obnovi kleti vzhodnega krila severnega trakta naj bi delavci v severovzhodnem vogalu objekta, torej v neposredni bližini ostalin, odkritih znotraj kv. 4 med izkopavanjem leta 1987, pod »poznogotskim tlakom iz mačjih glav« naleteli na sled »ožganega tlaka iz sphane rumenorjave gline«, ki je ležal neposredno na skali. Na podlagi odlomka lončenine, ki ga je odkril v profilu izkopanega jarka, je Vuga omenjeno plast nad skalno osnovo opredelil kot prazgodovinsko.²² Najdba je danes pogrešana.

Prazgodovinske najdbe iz leta 1987, tako tiste, ki so jih izkopali v kv. 4 in 1 (na skalni osnovi in med večjimi kamni ter v temni zemljeno-gruščnati plasti, ki jih je prekrivala), kot posamezne najdbe, odkrite v mlajših plasteh v kv. 2, 4 in 5, uvrščamo v isto poselitveno fazo. Prevladujejo keramični predmeti (odlomki posod in predilno vretence), štiri so predmeti iz kamnin, najdenih je bilo tudi več kosov glinenega stavbnega ometa. Ne vemo, ali so bili ob teh najdbah odkriti tudi živalski ostanki, ki so pogosta najdba pri izkopavanjih naselbin. Živalskih kosti med izkopavanjem namreč niso shranjevali, tudi v terenskem dnevniku ni zabeležb o tovrstnih najdbah.

Med arheološkim gradivom, ki je bilo odkrito med izkopavanjem leta 1987 in ga danes hranijo v Goriškem muzeju, je približno 190 odlomkov prazgodovinske lončenine. Posodje je bilo izdelano prostoročno. Prečiščeni glini so lahko dodajali zmleto keramiko (grog) in organske snovi, nekaj je posod s primesmi kalcijevega karbonata. Posode so bile večinoma žgane nepopolno oksidacijsko ali oksidacijsko, redki so primeri redukcijsko žganih posod.

Med tipološko opredeljivimi odlomki je največ delov ustij posod, sledijo odlomki ročajev, dnov ter okrašenih ostenij, ki so zastopani v približno enakih deležih. Ker je gradivo dokaj slabo ohranjeno, smo lahko le v nekaj primerih določili vrsto posode: zastopani so lonci in sklede. Med njimi so nekateri kosi, ki so pomenljivi z vidika kronologije in jih predstavljamo v nadaljevanju.

Odlomek večjega lonca z močno zapognjenim ustjem, ki so ga izkopali v kv. 1 (t. 1: 1), ima primerjave na samem najdišču; del podobne posode so odkrili med izkopavanjem v stolpu ob vhodu (gl. spodaj; t. 2: 6). Lonce sorodnih oblik smo zasledili med naselbinskimi najdbami v vzhodnoslovenskih najdiščih, ki so opredeljene v horizont Oloris–Podsmreka²³ – ta sovпада z razponom

²⁰ Predpostavljamo, da iz te plasti izvirajo najdbe, odkrite na globini med 140 in 170 cm, ter večina predmetov, ki so bili izkopani od 110 do 140 cm pod površjem v severni polovici kv. 4.

²¹ Harej omenja, da so v plasti našli tudi posamezne odlomke srednjeveške lončenine.

²² Vuga, Poročilo (1973).

²³ Dular et al., *Bronastodobno naselje*, sl. 5: L8, t. 4: 7, 5: 18, 17: 11, 12, 37: 2–3, 56: 2–5, 62: 7; Murgelj, *Podsmreka*, G765; Kerman, *Pod Grunti*, str. 64, sl. 38: L4, G264, G1461, G1682.

od prehoda stopenj Bd B2/C1 do prehoda stopenj Bd D/Ha A1 po srednjeevropski kronologiji, oziroma obdobjem od poznega 16. do konca 13. stoletja pr. n. št.²⁴ Najprepričljivejšo primerjavo pa za zdaj predstavlja odlomek, ki so ga odkrili v ostalinah naselbine pri Dragomlju južno od Domžal;²⁵ naselje je opredeljeno v horizont Rogoza–Orehova vas, ki sovпада s stopnjo Ha A, tj. s časom 12.–11. stoletja pr. n. št.²⁶

Analogije z najdbami iz vzhodne Slovenije se kažejo tudi pri skledi, ki ima izvihano ustje in blagi klek na trupu (t. 1: 4). Podobne posode smo zasledili med lončenino iz naselij v Prekmurju in Podravju, ki so datirana od pozne srednje do starejše pozne bronaste dobe, tj. v horizont Oloris–Podsmreka ali v mlajši horizont Rogoza–Orehova vas.²⁷ Našemu primerku skoraj identična je skleda, ki so jo izkopali v nasebinski jami (SE 235) na najdišču pri Nedelici blizu Lendave.²⁸ Oglje iz te jame je bilo radiokarbonsko datirano v razpon od poznega 14. do začetka 12. stoletja pr. n. št., kar bi sovpadalo s stopnjo Bd D in začetkom stopnje Ha A.²⁹

Skledi z navzven nagnjenim kratkim ustjem, ki ima izdelan rob na notranji strani na prehodu ustja v ostenje (t. 1: 5), smo našli primerjave med lončenino iz poznobronastodobnih naselij pri Rogozi južno od Maribora in pri Dragomlju.³⁰ Najdišči sta uvrščeni v horizont Rogoza–Orehova vas, ki, kot rečeno, sovпада s stopnjo Ha A srednjeevropske kronologije oziroma 12. in 11. stoletjem pr. n. št.

Več odlomkov izvihanih ustij (prim. t. 1: 2–3, 6) smo opredelili kot dele loncev, ki predstavljajo značilno zvrst poznobronastodobne lončenine. Gre za lonce s kratkim izvihanim ustjem, ki je lahko na notranji strani fasetirano. Na trupu so pogosto okrašeni z vodoravnimi plastičnimi rebri z odtisi prsta ali posebnega pripomočka, nemalokrat imajo s prstnimi odtisi okrašen tudi rob ustja. Na najdiščih v osrednje- in vzhodnoslovenskem prostoru so izpričani v stopnjah Ha A in Ha B ter še v začetku starejše železne dobe (Ha C0), torej v razponu od 12. do 8. stoletja pr. n. št.³¹ Takšni lonci so znani tudi s sočasnih najdišč v Furlaniji, Benečiji in na Tržaškem: njihov pojav je po italijanski kronologiji vezan na čas med iztekajočo stopnjo *Bronzo recente* in prvo fazo stopnje *Bronzo finale*.³² Lonci z opisanimi značilnostmi predstavljajo zelo široko skupino posod in jih je na podlagi oblikovnih posebnosti mogoče še nadalje razvrščati. Naših primerkov zaradi slabe ohranjenosti večinoma ni

²⁴ Črešnar in Teržan, *Absolutno datiranje*, str. 687; Škvor Jernejčič, *The earliest cremation*.

²⁵ Turk et al., *Dragomelj*, G1042.

²⁶ Turk et al., *Dragomelj*, str. 112–113.

²⁷ Prim. Dular et al., *Bronastodobno naselje*, sl. 9: Sk1, t. 25: 1, 42: 7; Šavel in Sanković, *Nedelica pri Turnišču*, sl. 28: S5/1; G591, G611, G638; Grahek, *Orehova vas*, G538; Kerman, *Pod Grunti*, sl. 28: Sk2, npr. G422, G451, G460, G574, G1441; Črešnar, *Rogoza*, sl. 65: Sv1a, G622.

²⁸ Šavel in Sanković, *Nedelica pri Turnišču*, G611.

²⁹ Šavel in Sanković, *Nedelica pri Turnišču*, str. 253, sl. 58.

³⁰ Prim. Črešnar, *Rogoza*, sl. 64: So6a, G233, G456, G778; Turk et al., *Dragomelj*, G793.

³¹ Dular, *Severovzhodna Slovenija*, str. 29, 31, sl. 6: P3, 7; Črešnar in Teržan, *Absolutno datiranje*, str. 690; Grahek, *Orehova vas*, str. 36, sl. 27: L3, L4, 28: L6, L7, 29: L8, G929; Črešnar, *Rogoza*, str. 82–83, sl. 72: L4(b); Mason in Kramberger, *Obrežje*, str. 54, 72–73, sl. 23: L1, sl. 29: L1–L3; Turk et al., *Dragomelj*, str. 85–86, sl. 109.

³² Moretti, *Complessi*, Fig. 1: 14; Lonza, *La ceramica*, t. 9: 6–8; Mizzan, *San Polo*, str. 109, t. 23: 3; Bianchin Citton, *Caorle*, Fig. 7: 2, 4–5, 8: 14, 20; Maselli Scotti, *Il civico museo*, t. 19: 14; Moro in Tasca, *Gradiscje*, str. 118, 121, Fig. 7: 9–15, 8: 18–21, 9: 36–39, 44, 46–51; 12: 130–131; Tasca et al., *Un castelliere*, Fig. 42–44, 49.

mogoče natančneje tipološko opredeliti, vendar velja opozoriti na odlomek ustja lonca (t. 1: 3), ki se po obliki povsem ujema z nekaterimi lonci s poznobronastodobnih najdišč v Ljubljanski kotlini ter v Podravju – gre za naselja, uvrščena v horizont Rogoza–Orehova vas.³³

Deli loncev iste vrste so verjetno tudi posamezni odlomki ostenij, na katerih je ohranjen še okras v obliki nalepljenih razčlenjenih reber (prim. t. 1: 7). Ta način okraševanja posod – na steno posode so pritrdili glinen trak, v katerega so naredili odtise s prstom ali posebnim pripomočkom – je bil zelo razširjen v času srednje in pozne bronaste dobe. Ena posoda ima na ostenju vodoravno vrsto okroglih jamic, ki so bile verjetno narejene z vtiskovanjem prsta neposredno v steno posode (t. 1: 8). To vrsto okrasa, kjer gre za podoben vizualni učinek kot pri nalepljenih razčlenjenih rebrih, redkeje zasledimo na najdiščih iz tega obdobja.³⁴

Poleg lončenih posod so bili v kv. 4 najdeni še nekateri drugi predmeti, ki so pokazatelji dejavnosti v okviru prazgodovinske naselbine. Poškodovano keramično bikonično vretence (t. 1: 10) je bilo del ročnega vretena za prejo; funkcija vretenc je bila preprečiti, da bi nit zdrknila z vretena, ob tem pa so delovala kot utež.³⁵

Posebej zanimivi so štirje kamniti predmeti (t. 1: 11–12, 2: 1–2).³⁶ V treh primerih gre za prodnike rdečega drobnozrnatega groedenskega kremenovega peščenjaka: za dva kosa na podlagi oblike in sledov uporabe domnevamo, da sta rabila kot tolkač (t. 1: 11–12), tretjega pa smo opredelili kot brus (t. 2: 1).³⁷ Kot pripomoček za brušenje ali glajenje se je domnevno uporabljal tudi artefakt iz debelozrnatega groedenskega peščenjaka, ki ima izdelane tri fasete; ena ploskev je naravno oglašena in domnevno ni bila uporabljena kot delovna površina, drugi dve pa kažeta raze, ki jih razumemo kot sledi uporabe (t. 2: 2). Surovino za te pripomočke so pridobili od drugod, kajti gre za kamnino, ki ni lokalnega izvora. Našemu najdišču najbližji izdanki groedenskega peščenjaka so zahodno od Idrije, na Žirovskem vrhu, v vzhodnem delu Polhograjskega hribovja in v Ljubljanski kotlini (v okolici Domžal) ter na območju Velikih Lašč.³⁸ Izvorno območje surovine za opisane artefakte bi lahko torej, hipotetično, bilo prodišče katerega izmed vodotokov, ki tečejo po teh področjih, morda reke Save.

Med izkopavanjem leta 1987 so odkrili tudi rimskodobne najdbe. V vzhodnem delu izkopnega polja (v kv. 2, 3 in 5) so na različnih globinah skupaj s pretežno poznosrednjeveškim gradivom

³³ Grahek, *Orehova vas*, G175; Črešnar, *Rogoza*, G384, G453, G783; Vojaković in Novšak, *Podgorica*, G111, G143.

³⁴ Prim. Lonza, *La ceramica*, t. 20: 5; Oman, *Brinjeva gora*, t. 34: 13, 47: 7; Bianchin Citton, *Caorle*, Fig. 7: 4, 8: 20; Dular et al., *Bronastodobno naselje*, t. 58: 16; Lambertini in Tasca, *Il castelliere*, Fig. 21: 136; Dular in Tomanič Jevremov, *Ormož*, t. 17: 4, 69: 8, 92: 3; Moro in Tasca, *Gradisceje*, str. 123, 127, Fig. 9: 62, 63, 11: 120; Murgelj, *Podsmreka*, G26; Murgelj in Nadbath, *Šmarna gora*, sl. 20.6: 21; Črešnar, *Rogoza*, str. 64, G782.

³⁵ Prim. Črešnar, *Rogoza*, str. 100–101.

³⁶ Za preliminarno analizo predmetov in določitev kamnine se zahvaljujem dr. Igorju Rižnarju.

³⁷ Na okroglem prodniku (t. 1: 11) so vidne sledi udarcev na treh ploskvah. Ploščati ovalni prodnik (t. 1: 12) ima znake obrabe na spodnjem in stranskem robu, na zgornjem delu je odlomljen, kar je bila morda posledica uporabe. Tretji kos – brus (t. 2: 1) – ima eno delovno površino; na oglašeni ploskvi so vidne drobne raze.

³⁸ Osnovna Geološka karta, Geološki zavod Slovenije (<https://ogk100.geo-zs.si/>).

Slika 4: Izbrani odlomki rimskodobnega gradbenega materiala (deli tegul in opečnata kocka), odkriti med izkopavanjem leta 1987.

izkopali nekaj kosov rimskodobnih opek – tegul (sl. 4). To vrsto opek značilne pravokotne oblike z dvema robnikoma so v antiki rabili za kritje streh, pogosto pa so jih uporabili tudi za druge namene (npr. za gradnjo kanalov, tlakovanje in konstrukcijo grobov).³⁹ Harej je v popisu najdb, odkritih med raziskavo, navedel 28 takšnih opečnatih kosov.⁴⁰ V muzeju danes hranijo pet manjših odlomkov tegul, ena pa je iz tegule izdelana kocka (sl. 4). Takšne opečnate kocke (lat. *tesserae*) so uporabljali za izdelovanje tlakov. Opisane najdbe razlagamo kot primer preuporabe antičnega gradbenega materiala v poznem srednjem veku: opečnati kosi so bili najverjetneje prineseni iz danes ne več ohranjenega (ali še neznanega) rimskodobnega najdišča v bližini gradu. Naj še omenimo, da so odlomek tegule odkrili v plasti skupaj s poznosrednjeveškim gradivom tudi znotraj južnega trakta, najdba kosa tegule pa se leta 1985 v terenskem dnevniku omenja še v zvezi z raziskavo v stolpiču jugozahodnega trakta.

Izkopavanje v južnem medzidju leta 1971

Jeseni 1971 je ekipa Zavoda za spomeniško varstvo SRS pod vodstvom D. Vuge izvedla izkopavanje na površini 130 m² južno od obzidja grajskega jedra.⁴¹ Dobro desetletje pozneje je tod z raziskavami nadaljeval Z. Harej za tedanji ZVNKD; leta 1984 je bil pod njegovim vodstvom izkopen še preostali del nasutij v južnem delu izkopnega polja iz leta 1971, naslednje leto pa so raziskali še zahodni

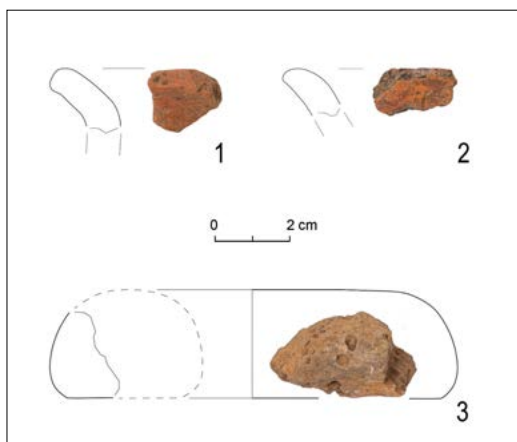
³⁹ Lazar, *Ilovica*, str. 32.

⁴⁰ Harej je poleg odlomkov tegul popisal kos imbreksa – korca, ki pa ga ni med najdbami v muzeju.

⁴¹ Vuga, Rihemberk (1974); Vuga, Poročilo.

Slika 5: Pogled na izkopno polje v južnem medzidju leta 1971: označena sta predela skale, kjer so našli odlomke bronastodobne lončenine (foto: © arhiv ZVKDS OE Nova Gorica).

Slika 6: Izbrane poznobronastodobne keramične najdbe, odkrite med izkopavanjem leta 1971

del parcele vse do jugozahodnega stavbnega trakta s stolpičem (prim. sl. 1).⁴² Raziskava manjšega obsega je bila tedaj izvedena tudi znotraj omenjenega objekta.

Prazgodovinske ostaline so bile odkrite le med izkopavanjem leta 1971 (sl. 5). Na območju približno 5–8 m južno od obzidja grajskega jedra so v temnorjavi zemljini v razpokah skalne osnove našli 14 majhnih odlomkov lončenine in koščke glinenega stavbnega ometa.⁴³ En keramičen odlomek je bil najden v sekundarni legi v nasutju nad ostalinami domnevno poznosrednjeveškega obzidja.⁴⁴

Lončenina je po načinu izdelave (sestava lončarske gline, način žganja) primerljiva z najdbami iz vzhodnega dela severnega medzidja, zato menimo, da gre za sledi poselitve iz istega časa. Keramični odlomki so slabo ohranjeni, en kos je verjetno del podobnega lonca s kratkim izvihanim ustjem, kakršni so bili odkriti v severnem medzidju in smo jih opredelili kot značilno zvrst poznobronastodobne lončenine (prim. sl. 6: 1 in t. 1: 2, 3, 6). V enem primeru gre morda za del svitka (sl. 6: 3). Za tovrstne predmete domnevamo, da so jih uporabljali kot podstavke posod na ognjišču ali kot uteži na statvah (gl. poglavje o raziskavi v stolpu ob vhodu; t. 3: 13).

Iz izsledkov izkopavanj je mogoče sklepati, da so na območju južnega medzidja prazgodovinske naselbinske ostaline uničili s posegi v mlajših obdobjih; med raziskavami se je izkazalo, da je večina odkritih novoveških objektov oziroma struktur bila zgrajena neposredno na skali.

Raziskave v letih 1986 in 1998–1999 na območju med vhodnim poslopjem in grajskim jedrom (t. i. terasa nad vhodom)

Sredi osemdesetih in konec devetdesetih let prejšnjega stoletja so potekale arheološke raziskave na zemljišču, ki ga zamejujejo vhodno poslopje in oporni zid nad glavno potjo v grad ter zahodna stranica grajskega jedra in jugozahodni stavbni trakt s stolpičem. Prvo arheološko izkopavanje je za tedanji ZVNKD leta 1986 vodil Z. Harej, in sicer na predelu zahodno od ostalin zahodnega trakta, delno obnovljenega južnega trakta ter jugozahodnega stavbnega trakta,⁴⁵ preostali del parcele proti

⁴² Harej, Rihemberk (1985); Harej, Branik (1986).

⁴³ Vuga, Poročilo, str. 7–8, kat. št. 9–12, 27–28, sl. 10: 9–10, 12, 11: 6. Med najdbami, ki so bile odkrite v zemljini v razpokah skale, so poleg prazgodovinskih posamezni novoveški predmeti (prim. Vuga, Poročilo, str. 7, kat. št. 13–14, sl. 10: 11).

⁴⁴ Vuga, Poročilo, str. 7, kat. št. 8.

⁴⁵ Prim. Harej, Branik (1987). Raziskano je bilo območje v obsegu približno 50 m², pri čemer so skalno osnovo dosegli le na površini okoli 15 m² zahodno od južnega trakta (prim. sl. 1 in 7). Na delu parcele ob opornem zidu nad glavno potjo v grad je leta 1988 v zvezi z obnovo zidu potekala raziskava v obliki arheološkega nadzora ob gradnji (prim. Harej, Branik (1989)).

Slika 7: Arheološka izkopavanja leta 1986: pogled na razkrito skalnato pobočje zahodno od fasade južnega trakta, kjer so odkrili najdbe iz 10.–8. stoletja pr. n. št. Vidne so še ostaline srednjeveškega zapornega zidu in nanj prislonega zidu – domnevnega poznosrednjeveškega obzidja (na fotografiji levo) (foto: © arhiv ZVKDS OE Nova Gorica).

severu pa je v obdobju od oktobra 1998 do februarja 1999 raziskala ekipa Goriškega muzeja pod vodstvom B. Žbona Trkman⁴⁶ (prim. sl. 1).

Na tem predelu so bile odkrite le maloštevilne najdbe iz prazgodovinskega obdobja. Ostaline iz tega časa so bile tod verjetno uničene zaradi antropogenih dejavnosti v mlajših obdobjih. Najpomembnejša je najdba železne sulične osti, ki je prišla na dan med arheološkimi izkopavanji leta 1986 na predelu zahodno od južnega trakta.⁴⁷ Ost je dolga 14,6 cm, ima deltoidni list in obroček na tulu (t. 4: 7). Podobne sulične osti so znane iz dveh starejšeželeznodobnih depojev orožja: prvi je bil najden na območju Tomaja in je datiran v 8. stoletje pr. n. št., drugi je bil zakopan domnevno v prvi polovici 7. stoletja pr. n. št. znotraj naselbine na vzpetini nad današnjo Ilirsko Bistrico.⁴⁸ Depoja sta interpretirana kot ritualna zakopa bojne opreme premaganih sovražnikov.⁴⁹ V našem primeru gre za drugačne najdiščne okoliščine, je pa odkritje predmeta zanimivo tudi ob dejstvu, da so kovinske najdbe v naselbinah tega časa dokaj redke. Po podatkih v terenskem dnevniku sodeča sta bila na istem predelu kot sulična ost, v zemljini v razpokah skalne osnove, najdena odlomka

⁴⁶ Žbona Trkman in Kruh, Stanje raziskav, str. 207.

⁴⁷ Najdiščne okoliščine predmeta niso povsem jasne; v terenskem dnevniku je risba sulične osti pod zapisom »v črni zemlji med razpokami skale«, zaznamek ob najdbi pa pravi, da je bila odkrita na območju »izven skale«, ob ostalinah domnevno poznosrednjeveškega zidu (gl. sl. 7), na globini od 100 do 130 cm pod površino.

⁴⁸ Turk, Early Iron Age, str. 400–402, Fig. 2; Guštin in Božič, Bogovom vojne, str. 486, sl. 4, 5.

⁴⁹ Turk, Early Iron Age, str. 404; Guštin in Božič, Bogovom vojne.

prazgodovinske lončenine.⁵⁰ Predmeta sta danes pogrešana, a bi lahko za enega od njiju na podlagi Harejeve risbe sklepali, da je šlo za del lonca iste vrste, kakršni so bili najdeni med izkopavanji v stolpu ob vhodu in ki jih umeščamo v obdobje med iztekajočo se bronasto dobo in začetkom železne dobe, tj. v čas med 10. in 8. stoletjem pr. n. št. (gl. spodaj; t. 2: 9–12).

Med najdbami, pridobljenimi med raziskavo v letih 1998/1999, so iz prazgodovinskega obdobja samo trije odlomki lončenine, ki so bili odkriti v sekundarni legi v novoveških plasteh oziroma nasutjih. Eden je odlomek ostenja nedoločljive posode, dva pa sta zgornja dela loncev s kratkim izvihanim ustjem (t. 4: 8, 9), ki jih štejejo med značilne oblike poznobronastodobne lončenine (gl. zgoraj; prim. t. 1: 2, 3, 6). Prvi odlomek je ostanek večjega lonca (t. 4: 8); zanj bi glede na velikost domnevali, da so ga uporabljali kot shrambeno posodo. Drugi kos je del trebušastega lonca, na notranji strani izvihanega ustja sta nakazani faseti (t. 4: 9).

Raziskava v stolpu ob glavnem vhodu v grad (1997)

Leta 1996 se je začela obnova vhodnega poslopja s stolpom, istočasno z deli pa so potekale arheološke raziskave, ki jih je izvajala ekipa iz Goriškega muzeja pod vodstvom B. Žbona Trkman.⁵¹ V stolpu so še pred pričetkom raziskave delavci brez strokovnega nadzora izkopali arheološke depozite v višini okoli dveh metrov. Odkopani material je arheološka ekipa pozneje temeljito pregledala. Sodeč po podatkih v terenskem dnevniku in analizi najdb so z izkopom posegli pretežno v novoveška nasutja.⁵² Med izkopavanjem v pomladnih mesecih leta 1997 je bila raziskana notranjščina stolpa vse do skalne podlage.

Nad skalno osnovo, ki strmo pada proti zahodu, je bila odkrita intaktna prazgodovinska kulturna plast (prim. sl. 8), v dokumentaciji opisana kot »prhka črna (humusna) plast, pomešana z manjšim kamenjem«. Njen obseg ni bil natančno zabeležen. Na podlagi podatkov v terenski dokumentaciji ter zaznamkov ob najdbah je mogoče sklepati, da se je plast ohranila le v južnem delu stolpa.⁵³ Na mestu, kjer je skalna osnova ležala najnižje, je njena debelina znašala vsaj 1 m. Plast je vsebovala številne odlomke lončenine, koščke prežgane gline ter nekaj živalskih kosti. Na podlagi tipološko-kronološke

⁵⁰ Poleg sulične osti in enega izmed odlomkov prazgodovinskih posod je v terenskem dnevniku kot najdba iz »črne zemlje med razpokami skale« upodobljen odlomek posodice, ki jo po analogijah z gradov v Furlaniji datiramo v 13.–14. stoletje (prim. Colussa, *La ceramica*, str. 107, t. 14: 61–63; Cassani, *La ceramica*, str. 58, Fig. 6: 20; Piuzzi, *Progetto*, str. 70 (št. 20), 81 (št. 5), 106 (št. 26–27)).

⁵¹ Mozetič in Svetina, Branik; Mozetič, Branik; Žbona Trkman in Kruh, Stanje raziskav, str. 207.

⁵² V stolpu se je ob prihodu arheologov ohranil še 2,2 x 1,6 m velik in približno 1,5 m visok blok depozitov, ki je omogočil vpogled v plasti, ki so jih pred tem brez nadzora izkopali delavci; dokumentirana so bila tri različna nasutja.

⁵³ V severnem delu stolpa so bili dokumentirani tudi posegi v poznem novem veku oziroma prvi polovici 20. stoletja, ki so močno poškodovali starejše arheološke plasti.

Slika 8: Notranjščina stolpa ob glavnem vhodu v grad ob zaključku raziskave. Puščica nakazuje predel strmega skalnatega pobočja, kjer so izkopal plast s prazgodovinskimi najdbami (foto: © arhiv Goriškega muzeja).

analize smo opredelili dve skupini lončenine, ki kažeta na dve fazi poselitve griča med zadnjo četrtino 2. in zgodnjim 1. tisočletjem pr. n. št., tj. v času pozne bronaste in starejše železne dobe.

Posamezni kosi prazgodovinske lončenine (skupaj 60 odlomkov) so bili najdeni še v severnem delu stolpa, v premešanih plasteh skupaj z mlajšim, pretežno novoveškimi gradivom, ter v vrhnjih depozitih, ki so bili v stolpu izkopani pred začetkom arheološke raziskave. Glede na tipološko in kronološko analizo to gradivo ne odstopa od tistega, odkritega v prazgodovinski plasti v južnem delu stolpa. V veliki meri gre verjetno za rezidualne najdbe iz uničene plasti nad skalno osnovo. Najdbe, ki so ležale v vrhnjih nasutih, bi lahko izvirale tudi iz uničenih prazgodovinskih plasti na drugem predelu grajskega kompleksa.

Lončenina, s katero smo opredelili starejšo poselitveno fazo, je po načinu izdelave podobna tisti, odkriti v severnem in južnem medzidju. Med najdbami iz plasti nad skalno osnovo je iz tega časa okoli 95 odlomkov posod, tipološko bolje opredeljivih je 11 kosov. Med slednjimi je treba izpostaviti predvsem odlomek sklede in nekaj primerkov loncev.

V prvem primeru gre za del polkroglaste sklede z ustjem, ki ima raven, na notranji strani odebeljen rob (t. 2: 7). Podobne sklede, med katere štejemo tudi takšne, ki imajo ustje odebeljeno na obeh straneh, tako da je v profilu v obliki črke T, so s konteksti z vzhodnoslovenskih najdišč izpričane od srednje bronaste do starejše pozne bronaste dobe; dokaj pogoste so na najdiščih horizonta Oloris–Podsmreka (tj. iz časa med poznim 16. in koncem 13. stoletja pr. n. št.), srečamo pa jih tudi v naselbinah mlajšega horizonta Rogoza–Orehova vas (12.–11. stoletje pr. n. št.).⁵⁴

⁵⁴ Dular et al., *Bronastodobno naselje*, str. 150, sl. 7: S1, S2, S3, t. 10: 6, 18: 7, 36: 9, 53: 3, 60: 8, 63: 1; Tomažič in Olič, *Šiman*, str. 25, 27, sl. 39, G29, G50, G104, G108, G226; Masaryk, *Dolenji Podboršt*, str. 49, G31; Murgelj, *Podsmreka*, str. 21, sl. 28: S1, 29c: Sk8, G281, G506; Šavel in Sanković, *Nedelica pri Turnišču*, str. 34, sl. 29: S7/5, S8/1, S8/2, G31; Grahek, *Orehova vas*, str. 39, sl. 31: Sk6, G810; Kerman, *Pod Grunti*, str. 74, sl. 44: S2, G227, G266, G552, G560, G723, G1340, G1346, G1398, G1405; Črešnar, *Rogoza*, str. 68, sl. 64: So2, G1292.

Posamezni primerki tovrstnih skled so znani tudi z najdišč v Furlaniji, Vipavski dolini in v okolici Trsta; datirajo jih v zgodnjo in razvito fazo stopnje *Bronzo recente*, kar sovpada z drugo polovico 14. in 13. stoletjem pr. n. št.⁵⁵

Podobno širok časovni okvir, od pozne srednje do začetka pozne bronaste dobe, lahko začrtamo tudi za lonc z vodoravno zapognjenim ustjem (t. 2: 6). Odlomek iste vrste lonca, le da gre za nekoliko večjo posodo, so našli med izkopavanjem v severnem medzidju (gl. zgoraj; t. 1: 1). Navedli smo že, da je na podoben način oblikovane posode mogoče zaslediti med najdbami iz prekmurskih naselbin iz horizonta Oloris–Podsmreka, najprepričljivejša pa je za zdaj primerjava z loncem, ki je bil najden na najdišču Dragomelj pri Domžalah, v ostalinah naselja, ki je živelo med 12. in 11. stoletjem pr. n. št.⁵⁶

Zanimiv je tudi keramični odlomek, na katerem se je ohranil del okrasa iz nalepljenih plastičnih reber v obliki črke V in vodoravne črte (t. 2: 3).⁵⁷ Morda gre za zgornji del lonca z navznoter nagnjenim ustjem, ki je imelo na vrhu raven in ob straneh odebeljen rob, tako da je bilo v profilu v obliki črke T. Takšni lonci so znani med naselbinskim gradivom iz časa od srednje do začetka pozne bronaste dobe z najdišč v Prekmurju in z najdišča Podsmreka pri Višnji Gori.⁵⁸ Najdemo jih tudi na najdiščih v Vipavski dolini in Furlaniji; ti primerki so datirani v stopnjo *Bronzo recente* (druga polovica 14. in 13. stoletje pr. n. št.).⁵⁹

Med najdbami iz plasti, odkrite nad skalno osnovo v stolpu, je tudi več odlomkov, ki smo jih prepoznali kot dele loncev s kratkim izvihanim ustjem (prim. t. 2: 4). Gre za isto vrsto loncev, ki so bili najdeni na območju vzhodno od vhodnega poslopja in v severnem ter južnem medzidju (gl. zgoraj; prim. sl. 6: 1; t. 1: 2, 3, 6, 4: 8, 9). Takšne lonce so izdelovali v pozni bronasti dobi, v stopnjah Ha A in Ha B, ter še vse do začetka železne dobe (Ha C0).⁶⁰

Med lončenino iz najstarejše poselitvene faze naj omenimo še odlomek keramičnega predmeta, ki ima en raven rob, na drugem delu je viden rob okrogle odprtine (t. 2: 5). Zaradi slabe ohranjenosti je tudi za ta odlomek opredelitev nekoliko težavna. Glede na primerjavo z najdbami iz naselbin v Posavju in Pomurju, datiranih v čas med srednjo bronasto in starejšo pozno bronasto dobo, bi ga

⁵⁵ Lonza, *La ceramica*, t. 24: 2, 4, 5, 7; Svoltšak, Posočje, t. 1: 7; Lambertini in Tasca, *Il castelliere*, str. 175, Fig. 21: 116–119.

⁵⁶ Gl. op. 23 in 25.

⁵⁷ Prvotno bi lahko šlo za motiv cikcaka nad vodoravno črto (prim. Dular et al., *Bronastodobno naselje*, sl. 4: 8).

⁵⁸ Med navedenimi primerki razlikujemo lonce, ki imajo, tako kot bi se kazalo v našem primeru, nekoliko usločen zgornji del trupa (Dular et al., *Bronastodobno naselje*, sl. 6: L11, t. 47: 7, 51: 7, 8, 60: 4, 62: 10; Kerman, *Pod Grunti*, G794, G1490), in lonce z zaobljenimi ali ravnimi rameni ter izraziteje poudarjenim T-ustjem (Dular et al., *Bronastodobno naselje*, L12, t. 4: 8; Murgelj, *Podsmreka*, G257; Kerman, *Pod Grunti*, G406, G886).

⁵⁹ Lambertini in Tasca, *Il castelliere*, str. 124, 126, Fig. 8: 16, 10: 23, 15: 64, 18: 86–87; Tasca et al., *Un castelliere*, str. 82, Fig. 35, 39; Borgna et al., *Il Caput Adriae tra Bronzo Antico*, Fig. 9: 11–13; Ajdovščina, več primerkov, neobjavljeno, hrani Goriški muzej Kromberk - Nova Gorica.

⁶⁰ Gl. op. 31 in 32.

lahko opredelili kot del ali votle noge posode⁶¹ ali podstavka za posodo.⁶² Možno pa je tudi, da gre za odlomek valjastega podstavka prenosne pečke ali piraunosa, kakršne srečamo na številnih najdiščih iz pozne bronaste in starejše železne dobe. Odlomka takšnih pečk sta tudi med najdbami iz stolpa, ki smo jih uvrstili v mlajšo poselitveno fazo (gl. spodaj; t. 4: 1). Za te pripomočke, ki so se uporabljali za peko in kuhanje hrane, je značilno, da imajo ravno uporabno površino (velikokrat v obliki rešetke) in valjast podstavek z veliko ločno odprtino, ki je omogočala dostop do ognja oziroma žerjavice; v ostenju podstavka so pogosto še manjše odprtine za zrak.⁶³ V našem primeru gre za redukcijsko žgan izdelek, kar je sicer med tovrstno keramiko mogoče zaslediti redkeje.⁶⁴

Bolj številna je lončenina, s katero označujemo drugo prazgodovinsko poselitveno fazo ter sodi v čas med iztekajočo se bronasto in zgodnjo železno dobo, med 10. in 8. stoletje pr. n. št. To posodje je bilo izdelano prostoročno, večinoma iz drobno- ali grobozrnate lončarske mase s primesmi kalcijevega karbonata, žganje je bilo nepopolno oksidacijsko, oksidacijsko in, redkeje, redukcijsko. Med nekaj več kot 450 odlomki posod, odkritimi v plasti nad skalo, je 52 kosov tipološko bolj opredeljivih: največ je delov ustij posod, odlomki okrašenih ostenij, ročaji, držaji in odlomki dna posod so zastopani v približno enakih deležih. Med posodami, ki smo jih lahko natančneje določili, so lonci in sklede.

Največ je odlomkov loncev z lijakastim vratom in izvihanim ustjem, ki je na notranji strani ravno odrezano (prim. t. 2: 9–12). Tako oblikovani lonci so bili zelo razširjeni na severnem Jadranu v obdobju med koncem bronaste dobe (*Bronzo finale* 3) in zgodnjo železno dobo (*Prima età del ferro* 1–2), tj. v razponu med 10. in 8. stoletjem pr. n. št.⁶⁵

Oblikovna različica omenjene vrste so lonci, ki imajo močno izvihano ustje in kratek vrat; na notranji strani vratu sta izoblikovana robova na prehodu v ustje in v rame (prim. t. 2: 8). Posode sorodnih oblik smo zasledili na najdiščih v Furlaniji v naselbinskih kontekstih, datiranih v začetne faze železne dobe (*Prima età del ferro* 1–2), med pozno 10. in 8. stoletje pr. n. št.⁶⁶ Skoraj enak lonec so našli v ostalinah gradišča nad Zagrajcem pri Komnu; datiran je med 7. in 6. stoletje pr. n. št.⁶⁷

⁶¹ Prim. Kavur, *Sodolek*, G666; Kerman, *Pod Grunti*, str. 72, sl. 43, G1469; Mason in Kramberger, *Obrežje*, str. 49, G52.

⁶² Na najdišču pri Pincah v okolici Lendave je bil odkrit 16 cm širok stožčast predmet, okrašen s plastičnim rebrom, ki je bil interpretiran kot podstavek za posodo (Kerman, *Pod Grunti*, str. 78, G660). Po profilu in vrsti okrasa so mu podobni keramični odlomki, ki so bili opredeljeni kot deli podstavkov prenosnih peči – ti imajo tudi dodatne oglate odprtine (prim. Kerman, *Pod Grunti*, str. 78, sl. 47, G191, G1137–G1140, G1144–G1146).

⁶³ Prim. Gerbec, *Piraunosi*, str. 93–94, sl. 6: tipi B2a–B2e.

⁶⁴ Redukcijsko žgane prenosne pečke so znane denimo z najdišča na Bledu (Gerbec, *Piraunosi*, str. 88) in iz poznobronastodobne naselbine na območju Orehove vasi južno od Maribora (Grahek, *Orehova vas*, G846).

⁶⁵ Mizzan, *La ceramica*, str. 182–192, 198–199; Cassola Guida in Balista, *Gradisca*, str. 257–258; Borgna et al., *Il Caput Adriae tra Bronzo Finale*, str. 109; Prosdociami, *Le olle*; Vinazza, *Naselbinska keramika*, str. 425, t. 1.

⁶⁶ Vitri et al., *Udine*, str. 104, Fig. 8: 5; Mizzan, *La ceramica*, t. XCV: 617; Cassola Guida in Balista, *Gradisca*, str. 258, t. XVII: 154.

⁶⁷ Bratina, *Gradišča*, str. 393, t. 10: 12.

Po številu primerkov druga najbolj zastopana vrsta posod so sklede z uvihanim ustjem (t. 3: 1–4). Takšne sklede so bile zelo razširjene v pozni bronasti dobi in še celotno starejšo železno dobo.⁶⁸ Dva odlomka sta dela skled z uvihanim ustjem in poudarjenim (ostrim) prehodom ustja v recipient (prim. t. 3: 4). Podobno oblikovane sklede so našli na najdiščih na Krasu, v Vipavski dolini in Furlaniji v naselbinskih ostalinah, datiranih na prehod bronaste v železno dobo ali na njen začetek (*Prima età del ferro* 1–2).⁶⁹ V primeru najdišč Tomaj in Tabor pri Vrabčah so bile za nekatere kontekste s takšnimi skledami pridobljene tudi radiokarbonske datacije: dataciji vzorcev oglja iz plasti SE 19, izkopane na južnem pobočju tomajskega gradišča, sta v razponu med 10. in 9. stoletjem pr. n. št.,⁷⁰ plast SE 18, dokumentirana med raziskavami leta 2012 na Taboru pri Vrabčah, pa je bila na osnovi radiokarbonske datacije in analize najdb datirana v 10. stoletje pr. n. št.⁷¹ Med lončenino z gradišča na Taboru pri Vrabčah smo zasledili še druge sklede, ki se po nekaterih značilnostih ujema s primerki, odkritimi v stolpu: med najdbami iz plasti SE 18 najdemo tako prepričljive primerjave za nizko skledo, ki ima močno uvihano ustje (t. 3: 3),⁷² v plasti SE 9, ki je bila interpretirana kot ostalina poselitve Tabora med 8. in 7. stoletjem pr. n. št., pa so izkopalni odlomke večjih skled, ki imajo podobno kot naš primerek odebeljeno uvihano ustje (t. 3: 1).⁷³

Med najdbami iz stolpa ob vhodu je tudi nekaj odlomkov, ki bi jih lahko na podlagi primerjav z nekaterih najdišč opredelili kot dele koničnih skled (t. 3: 5–7); glede na njihovo obliko predpostavljamo, da bi lahko te posode uporabljali tudi kot pokrove.⁷⁴ Na podlagi oblike ustja smo določili dve oblikovni različici. Prva so sklede z ravnim ustjem; rob ustja je ravno odrezan ali zaobljen (t. 3: 5, 6). V plasti nad skalno osnovo je bil odkrit en primerek takšne sklede, še dva fragmenta podobnih posod pa sta bila najdena v sekundarni legi v severnem delu stolpa. Številne podobne sklede so znane iz naselbinskih kontekstov z najdišč Pozzuolo – Cjastiei in Gradisca di Spilimbergo v Furlaniji, ki so datirani v iztekajočo se bronasto dobo in zgodnjo železno dobo, tj. med 10. in 8. stoletje pr. n. št.⁷⁵ Podobne kose so našli tudi med izkopavanji na Katarininem griču (Kekec) nad Novo Gorico⁷⁶ in v že omenjeni plasti SE 18 iz 10. stoletja pr. n. št. na Taboru pri Vrabčah.⁷⁷

⁶⁸ Cassola Guida in Balista, *Gradisca*, str. 266; Dular, *Severovzhodna Slovenija*, str. 43–47, sl. 12: La1–La3, 13: La4–La9; Črešnar in Teržan, *Absolutno datiranje*, str. 691; Turk et al., *Dragomelj*, str. 86.

⁶⁹ Maselli Scotti in Paronuzzi, *Abitato*, t. V: 2, 3; Vitri et al., Udine, str. 104, Fig. 8: 9; Mizzan, *La ceramica*, t. VIII: 44, LXXIII: 434, 438; Cassola Guida in Balista, *Gradisca*, str. 265, 266, t. XXVII: 236; Bratina, *Gradišča*, str. 387, t. 3: 5, 6; Vinazza, *Naselbinska keramika*, str. 422, 426, t. 2: 9, 12, 14.

⁷⁰ Bratina, *Tomaj*, str. 593, sl. 38.4: 9, 38.5, 38.6; Bratina, *Gradišča*, str. 385, t. 3: 5.

⁷¹ Vinazza, *Naselbinska keramika*, str. 422, 428, sl. 5.

⁷² Vinazza, *Naselbinska keramika*, str. 422, t. 2: 6, 7.

⁷³ Vinazza, *Lončarstvo*, t. 12: 5; Vinazza, *Naselbinska keramika*, str. 422, 434, t. 3: 6, 7.

⁷⁴ Mizzan, *La ceramica*, str. 178; Cassola Guida in Balista, *Gradisca*, str. 268.

⁷⁵ Mizzan, *La ceramica*, t. XXXV: 195–199, LXXIV: 445–447, LXXV: 448–455, LXXVI: 456–463, C: 651, CXXXI: 881–882, CXLII: 958–960; Cassola Guida in Balista, *Gradisca*, str. 268–269, t. I: 6, 10, IX: 64, 65, XIV: 119, 120, XV: 129.

⁷⁶ Trije primerki, neobjavljeno, hrani Goriški muzej Kromberk - Nova Gorica.

⁷⁷ Vinazza, *Lončarstvo*, str. 153, 162, t. 4: 1–3.

Tudi za drugo različico – konično skledo s kratkim, rahlo izvihanim ustjem (t. 3: 7) – najdemo analogije na navedenih najdiščih.⁷⁸

Treba je omeniti še nekatere odlomke okrašenih ostenij posod. Na dveh odlomkih je ohranjen del okrasa, ki je bil, glede na obliko odtisov, verjetno izdelan z vtiskovanjem vite vrvice. Pri prvi posodi je ohranjen le majhen del geometrijskega okrasa (t. 3: 9), pri drugi gre za vzporedne vodoravne vrste odtisov, pri čemer sta bili dve narejeni z vito vrvico, tretja pa z vtiskovanjem orodja z okroglo konico (t. 3: 8).

Posodje s tovrstnim okrasom – v literaturi se zanj običajno uporabljata izraza vrvičast ali psevdovrvičast okras (it. *a cordicella* in *a falsa cordicella*) – so na severnem Jadranu izdelovali v času od pozne bronaste do zgodnje železne dobe.⁷⁹ Kot je že razvidno iz zgoraj navedenih izrazov, predpostavljamo, da so obstajali različni načini za doseganje enakega vizualnega učinka: z vtiskovanjem ali vite vrvic⁸⁰ ali kakega drugega pripomočka, npr. koleščka. Primerjave za vrsto okrasa v obliki odtisov vite vrvic in vrste pik, ki se kaže na enem izmed obravnavanih odlomkov (t. 3: 8), najdemo med najdbami s Katarininega griča nad Novo Gorico, iz Devina ter z najdišč v Furlaniji,⁸¹ še pogostejši pa so primeri, ko so bili isti vzorci namesto z vtiskovanjem vrvic oz. koleščka izdelani z vrezovanjem oziroma žlebljenjem.⁸²

Na omenjenih najdiščih v Novi Gorici in Devinu najdemo primerjave tudi za vrsto okrasa v obliki dveh vzporednih vrst pik, ki so bile izdelane z vtiskovanjem pripomočka z okroglo konico (t. 3: 10).⁸³

Izpostavimo lahko še odlomek večje posode, ki je imela na ostenju vodoravno pritrjen ročaj (t. 3: 11). Vzorednice ji najdemo na številnih najdiščih iz konca pozne bronaste dobe in zgodnje železne dobe; le redko gre za v tolikšni meri ohranjeno posodo, da je mogoče sklepati na njeno obliko.⁸⁴ Primeri z najdišč v Benečiji in Furlaniji kažejo, da so bili s takšnimi ročaji včasih izdelani

⁷⁸ Prim. Mizzan, *La ceramica*, t. XXXIV: 193; Cassola Guida in Balista, *Gradisca*, str. 268, t. XXII: 199; Vinazza, *Naselbinska keramika*, t. 1: 13–15.

⁷⁹ Maselli Scotti, *Il bronzo*, str. 139–140; Maselli Scotti in Paronuzzi, *Abitato*, str. 153, 159; Mizzan, *La ceramica*, str. 182–192; Cassola Guida in Balista, *Gradisca*, str. 273; Vinazza, *Lončarstvo*, str. 162; Vinazza, *Naselbinska keramika*, str. 426.

⁸⁰ Za nekatere primerke s Tabora pri Vrabčah M. Vinazza domneva, da so bili okrašeni z vtiskovanjem navite vrvic (Vinazza, *Lončarstvo*, str. 158, sl. 110).

⁸¹ Maselli Scotti in Paronuzzi, *Abitato*, t. II: 15; Mizzan, *La ceramica*, str. 182, t. X: 59, XLI: 226–227, CXXXIII: 895, CLI: 1050; Cassola Guida in Balista, *Gradisca*, t. XXIX: 252; Katarinin grič nad Novo Gorico: 1 primerek, neobjavljen, hrani Goriški muzej Kromberk - Nova Gorica.

⁸² Prim. Maselli Scotti in Paronuzzi, *Abitato*, str. 159, t. VI: 6, 8, 17, 18; Vitri et al., Udine, Fig. 7: 8; Mizzan, *La ceramica*, t. X: 58, XCI: 592, CXVII: 777; Maselli Scotti, *Il civico museo*, t. 8: 17; Crismani, *Gli scavi*, str. 136, t. 8: 76; Cassola Guida in Balista, *Gradisca*, str. 272, t. IX: 66–67; Bratina, *Gradišča*, str. 386, t. 3: 14, 5: 11, 8: 6.

⁸³ Maselli Scotti in Paronuzzi, *Abitato*, t. II: 7, VI: 10; Katarinin grič nad Novo Gorico: 1 primerek, neobjavljen, hrani Goriški muzej Kromberk - Nova Gorica.

⁸⁴ Maselli Scotti, *Il bronzo*, t. 3: 14, 18; Maselli Scotti in Paronuzzi, *Abitato*, t. IV: 4–5; Mizzan, *La ceramica*, str. 182, t. X: 54–55, XXXVIII: 212, 215, LXXX: 491–496; Maselli Scotti, *Il civico museo*, t. 8: 13, 19: 29,

tudi lonci z izvihanim, na notranji strani vodoravno odrezanim ustjem,⁸⁵ ki so, kot že navedeno, značilni za čas med 10. in 8. stoletjem pr. n. št. (gl. zgoraj; t. 2: 9–12).

Med najdbami iz stolpa naj omenimo še jezičast držaj, ki je bil del večje posode (t. 3: 12). Takšne oblike držajev srečamo predvsem na bronastodobnem posodju, z najdišč v Furlaniji in v okolici Trsta pa so znani tudi primerki iz začetka železne dobe (*Prima età del ferro* 1–2).⁸⁶

Poleg posodja sta med ostalinami poselitve iz časa med 10. in 8. stoletjem pr. n. št. še dva odlomka prenosnih pečk, torej pripomočkov, ki so jih uporabljali za peko in kuhanje hrane (gl. zgoraj; t. 2: 5). Od prvega predmeta se je ohranil del ravne plošče in podstavka (t. 4: 1), od drugega le del ostenja podstavka. Takšne prenosne pečke so znane s številnih poznobronastodobnih in starejšeželeznodobnih naselbin; najdemo jih tudi na večini omenjenih gradišč na Krasu in v Vipavski dolini.⁸⁷

Med najdbami iz plasti nad skalno podlago je tudi fragmentiran svitek (t. 3: 13). Pogojno smo ga uvrstili med najdbe mlajše prazgodovinske faze, saj bi lahko bil tudi predmet iz naselbine iz začetka pozne bronaste dobe. Svitki so pogosta najdba v ostalinah poznobronastodobnih in železnodobnih naselij; uporabljali so jih kot ognjiščne podstavke posod ali kot uteži na tkalskih statvah.⁸⁸

Glede na značilno sestavo lončarske mase prištevamo k lončenini iz časa med 10. in 8. stoletjem pr. n. št. tudi okroglo ploščico, izdelano iz ostenja posode (t. 4: 2). Predmet je bil odkrit v sekundarni legi v mlajšem nasutju znotraj stolpa. Črepinjske ploščice so izpričane v različnih obdobjih, med najdbami, ki so približno sočasne našemu primerku, naj omenimo tiste iz naselbin v Pozzuolu in na Katarininem griču nad Novo Gorico.⁸⁹ Namembnost teh predmetov še ni zadovoljivo pojasnjena.

Iz novoveškega nasutja izvira tudi odlomek bronastega dvodelnega kroglastega obeska (t. 4: 3). Ohranila se je le polovica obeska, izdelanega iz prepognjenega kosa bronaste pločevine z dvema kroglastima izboklinama. Izbočen okrogel del je okrašen s tremi vrstami iztolčenih pik, ki jih na vrhu zamejuje ozka polkrožna izboklina. V sredini ima luknjico, v katero je bila verjetno vdeta zakovica.

Podobni pločevinasti obeski so znani z najdišč v južni Nemčiji, v vzhodnem delu Padske nižine (največ z območja Este) in v zahodni Sloveniji (Posočje ter Vipavska dolina), pri čemer gre

20: 16; Cassola Guida in Balista, *Gradisca*, t. I: 3, LXXVII: 784–785; Fabec in Vinazza, Tomaj, t. 4; Bratina, Gradišča, str. 384, 390, t. 6: 1, 8: 12, 13; Vinazza, Naselbinska keramika, str. 426, t. 2: 16–17.

⁸⁵ Prosdocimi, *Le olle*, str. 868, 870, 871, Fig. 2.

⁸⁶ Prim. Crismani, *Gli scavi*, t. 8: 83; Cassola Guida in Balista, *Gradisca*, t. XXVII: 239–240, LXXVII: 786, 787.

⁸⁷ Prim. Gerbec, *Piraunosi*, str. 93–94, sl. 6: tipi B2a–B2e; Bratina, Gradišča, t. 6: 2–4; Vinazza, Naselbinska keramika, t. 7: 3, 16: 3; Katarinin grič nad Novo Gorico: 2 primerka, neobjavljeno, hrani Goriški muzej Kromberk - Nova Gorica.

⁸⁸ Prim. Vinazza, Naselbinska keramika, str. 119, 220; Črešnar, *Rogoza*, str. 102; Turk et al., *Dragomelj*, str. 91–92.

⁸⁹ Mizzan, *La ceramica*, str. 180, op. 8; Katarinin grič nad Novo Gorico: 1 primerek, neobjavljen, hrani Goriški muzej Kromberk - Nova Gorica. Med najdbami iz poznobronastodobnih naselij v vzhodni Sloveniji so razmeroma pogoste nekoliko večje izčrepinjske ploščice, med katerimi so tudi takšne, ki imajo nazobčan rob (prim. Dular in Tomanič Jevremov, *Ormož*, t. 2: 17, 13: 15, 20: 6–8 itd.; Dular, *Severovzhodna Slovenija*, t. 44: 67, 76; Črešnar, *Rogoza*, str. 102, G157, G620, G621).

večinoma za neokrašene kose.⁹⁰ Datirani so v čas od konca 7. do 4. stoletja pr. n. št.⁹¹ Primerjave z nekaterih najdišč kažejo, da so jih nosili v ogrlici ali kot obeske na uhanih oziroma na obročih kot del naglavnega nakita. Sorodna vrsta obeskov je znana s starejšeželeznodobnih najdišč v Posočju in na Bohinjskem; ti obeski so večji in masivnejši (uliti).⁹² Po najdbah iz grobov sklepamo, da so bili del ženske noše v 6. in 5. stoletju pr. n. št. in da so jih običajno nosili obešene na okrasni zaponki (fibuli) na oblačilu.

Glede na mere in široko zanko ima naš odlomek najbližje primerjave v obesku, ki je bil odkrit v ostalinah železnodobnega kulturnega mesta na pobočju Čavna, v bližini vasi Lokavec pri Ajdovščini.⁹³ Obredno darovanje predmetov se je tod najverjetneje začelo v 5. stoletju pr. n. št., v kultne namene pa je bila točka obiskovana še v začetku 1. stoletja n. št. Na podlagi navedenih vzporednic se zdi upravičena datacija obeska v 6.–5. stoletje pr. n. št. To je za sedaj najmlajša prazgodovinska najdba z območja grajskega kompleksa.

Med predmeti, najdenimi v arheoloških depozitih, ki so bili brez strokovnega nadzora izkopani v stolpu, so tudi trije predmeti iz rimske dobe: fibuli (okrasni zaponki za spenjanje oblačila) in obesek, ki je bil del konjske opreme (sl. 9; t. 4: 4–6).

Pri prvi fibuli se je ohranil le lok v obliki polnoplastične figure leva (sl. 9; t. 4: 6). Zaponka iz bakrove zlitine je bila pokositrena (prevleka iz kositra je le delno ohranjena). Po obliki loka je zelo podobna fibulama, najdenima na najdiščih v vzhodni Avstriji – na Gradiščanskem in v okolici mesta Wiener Neustadt. Ti imata na nogi ploščico v obliki polmeseca (lunule) in sta enako kot obravnavana fibula pokositreni.⁹⁴ Poleg omenjenih zaponk so z enako oblikovano nogo, a bolj stilizirano upodobitvijo leva na loku znani še štirje primerki z najdišč v Avstriji (na Gradiščanskem), Španiji, Franciji in Švici.⁹⁵ Takšne fibule so torej redkost. Sorodno vrsto, ki je bila bolj razširjena, predstavljajo fibule z lokom v obliki polnoplastične figure leva (ta je včasih upodobljen tudi zelo stilizirano), ki imajo na nogi štirikotno ali trapezoidno ploščico. Takšne fibule je Michel Feugère označil kot različico 18b1.⁹⁶ Največ so jih našli v zahodni Evropi, zahodno od Rena (tj. na prostoru antične Galije), posamezni primerki pa so znani še z najdišč na Iberskem polotoku, v osrednji Nemčiji, na severnem Jadranu, v Panonski nižini ter vzhodni Romuniji.⁹⁷ Te fibule datirajo večinoma v čas

⁹⁰ Prim. Svoljšak, Kovačevše, t. 4: 128; Warneke, *Hallstatt*, str. 31–36, Abb. 10; Tecco Hvala in Mušič, Ali je imela, str. 46, sl. 11: 3 – s tam navedeno literaturo.

⁹¹ Warneke, *Hallstatt*, str. 33; Tecco Hvala in Mušič, Ali je imela, str. 46.

⁹² Božič, Prazgodovinske najdbe, str. 242–244.

⁹³ Svoljšak, Kovačevše, t. 4: 128. Na tem najdišču srečamo kar tri vrste sorodnih kroglastih obeskov: poleg navedenega obeska so tu še primerki masivnega (ulitega) obeska (Svoljšak, Kovačevše, t. 4: 129), kakršni so bili značilni za Posočje (gl. op. 92), in dva podobno oblikovana pločevinasta obeska, ki sta v zgornjem delu preluknjana – pri obeh je še ohranjen ostanek veržice (Svoljšak, Kovačevše, t. 4: 122, 123). Slednja imata primerjave na najdiščih na Notranjskem (prim. Laharnar, *Od Okre*, t. 12: 16, 21: 18, 24: 31, 49: 4).

⁹⁴ Matouschek in Nowak, Unpublizierte Tierfibeln, str. 128–130, 210 (št. 6–7).

⁹⁵ Rabitsch, »Ein neidlicher Löwe«, str. 82–83, 88, Abb. 8–9.

⁹⁶ Feugère, *Les fibules*, str. 278, 285–286, Fig. 30, pl. 102: 1334–1338.

⁹⁷ Feugère, *Les fibules*, str. 280, 285–286, Fig. 29; Rabitsch, »Ein neidlicher Löwe«, str. 81, 86–87, Abb. 7; Spänu, Two Leontomorphic Fibulae, str. 184–185, Fig. 5.

Slika 9: Rimske najdbe iz stolpa ob vhodu: fibuli in obesek konjske opreme iz 1. ali začetka 2. stoletja

od zadnjih dveh desetletij 1. stoletja pr. n. št. do sredine 1. stoletja n. št., najmlajši je primerek z najdišča Augst (Švica) iz tretje četrtine 1. stoletja n. št.⁹⁸ Glede na določene značilnosti naše fibule, predvsem vrsto mehanizma za zapiranje (t. i. viseči šarnir, nem. *Backenscharnier*), menimo, da gre za izdelek iz 1. stoletja n. št.⁹⁹

Drugi odlomek fibule iz bakrove zlitine smo opredelili kot del močno profilirane fibule vrste Almgren 70/73, variante a ali b po tipologiji Christiana Gugla (sl. 9; t. 4: 4). Takšne fibule so izdelovali v zadnji tretjini 1. in v začetku 2. stoletja n. št.¹⁰⁰

Slabo ohranjen obesek konjske opreme, izdelan iz bakrove zlitine (sl. 9; t. 4: 5), bi sodil v tip 3c po Bishopu; za te obeske je značilno, da so v obliki pelte in imajo na enak način (v obliki pelte) oblikovan tudi zaključek.¹⁰¹ Datirani so od sredine 1. stoletja do prvih desetletij 2. stoletja.¹⁰²

Dinamika poselitve griča v prazgodovini ter rimske najdbe

V srednjem in novem veku so z različnimi gradbenimi posegi močno preobrazili površje grajskega griča in v veliki meri zabrisali sledi prazgodovinske poselitve. O njegovi nekdanji podobi oziroma konfiguraciji terena lahko sklepamo tudi na podlagi izsledkov raziskav, med katerimi je bila dosežena

⁹⁸ Riha, *Die römischen Fibeln*, str. 105–106; Feugère, *Les fibules*, str. 285.

⁹⁹ Fibule s tovrstnim načinom zapiranja naj bi začeli izdelovati v prvi polovici 1. stoletja n. št. (Riha, *Die römischen Fibeln*, str. 16, 19).

¹⁰⁰ Gugl *Die römischen Fibeln*, str. 13; Gugl, Le »kräftig profilierte Fibeln«, str. 36.

¹⁰¹ Prim. Bishop, *Cavalry equipment*, Fig. 44: 3c; Deschler-Erb, *Ad arma!*, str. 56, t. 29: 577–581; Radman Livaja, *Militaria Sisciensia*, str. 110, t. 65: 470–474, 66: 475–479.

¹⁰² Bishop, *Cavalry equipment*, str. 96; Deschler-Erb, *Ad arma!*, str. 56–57; Radman Livaja, *Militaria Sisciensia*, str. 110.

geološka (skalna) osnova. Najvišji del griča je na območju južnega dela grajskega jedra ter severnega dela južnega medzidja; skalna osnova leži tu skoraj tik pod površjem. Tam, kjer danes stojijo vhodno poslopje s stolpom ter ostaline severnega in zahodnega trakta, je bilo nekoč skalnato pobočje.

Drobne najdbe – lončenina in redki kovinski predmeti – so edini vir, na podlagi katerega lahko sklepamo na poseljenost oziroma obljudenost griča v obdobjih pred srednjim vekom. Glede na tipološko-kronološko analizo lončenine domnevamo, da je bila točka poseljena vsaj že v pozni bronasti dobi, med poznim 13. in 12. stoletjem pr. n. št. Za to govori prisotnost določenih vrst posod (prim. t. 1: 1, 4, 2: 3, 6, 7), ki jim najdemo primerjave med najdbami iz naselij v osrednji in vzhodni Sloveniji, uvrščenih v horizont Oloris–Podsmreka (od poznega 16. do konca 13. stoletja pr. n. št.), ter več primerov lončenine, predvsem loncev s kratkim izvihanim, včasih fasetiranim ustjem in okrasom razčlenjenih reber (t. 1: 2, 3, 5–7, 2: 4, 4: 8, 9), ki imajo dobre analogije na najdiščih iz horizonta Rogoza–Orehova vas, tj. iz časa med 12. in 11. stoletjem pr. n. št. Isto vrsto loncev srečamo v sočasnih naselbinah v sosednji Furlaniji in na Tržaškem. Ugotovljeno je, da se v severnojadranskem prostoru v 12. stoletju pr. n. št. – po italijanski kronologiji to obdobje sovпада z iztekajočo se stopnjo *Bronzo recente* in prvo fazo stopnje *Bronzo finale* – v lončarstvu pojavijo številni elementi, značilni za podonavski prostor (starejšo kulturo žarnih grobišč), kot so posode s fasetiranimi ustji, skleda z uvihanim ustjem, posode, okrašene s poševnim žlebljenjem, trebušaste posode z visokim stožčastim vratom idr.¹⁰³ Treba je poudariti, da je na našem najdišču od naštetih vrst posod prisotna samo prva skupina.

Sledi poselitve oziroma najdbe iz navedenega obdobja (med poznim 13. in 12. stoletjem pr. n. št.) so bile odkrite na predelih severnega medzidja, južnega medzidja ter glavnega vhoda v grad (sl. 10: 1, 2, 4). Z izkopavanj na območju grajskega jedra – v zahodnem in južnem traktu (prim. sl. 1) – ni znanih prazgodovinskih najdb. Ostaline srednjeveških in novoveških gradenj so bile dokumentirane neposredno na skalni podlagi, kar nakazuje, da so bile verjetne sledi prazgodovinske poselitve tod popolnoma uničene. Na uničenje arheološkega zapisa z antropogenim delovanjem v mlajših obdobjih kažejo tudi izsledki raziskav v južnem medzidju, kjer so se ohranili le maloštevilni odlomki poznobronastodobne lončenine v zemljeni plasti v razpokah skalne osnove in na predelu ob glavnem vhodu v grad, kjer so bile posamezne najdbe iz istega obdobja odkrite v sekundarni legi v novoveških plasteh. Znotraj stolpa ob vhodu se je na skali delno ohranila plast, v kateri je bila najdena poznobronastodobna lončenina skupaj z mlajšimi prazgodovinskimi najdbami. Sodeč po rezultatih izkopavanja je na območju severnega medzidja pričakovati boljšo ohranjenost arheološkega zapisa. Na predelu vzhodno od severnega trakta je bila poleg odlomkov lončenine v zemljini v skalnih razpokah oziroma neposredno na skali dokumentirana še zgostitev kamenja z večjo količino poznobronastodobnih najdb. Kamenje in skalno osnovo je prekrivala plast, ki je vsebovala istočasno gradivo. Na podlagi razpoložljivih podatkov je omenjena konteksta težko interpretirati. Z vzhodnega dela grajskega griča, ki je v veliki meri še neraziskan (prim. sl. 1), sta znana odlomka bronastodobne lončenine, ki so ju odkrili v sekundarni legi v mlajših nasutjih; en odlomek so našli

¹⁰³ Prim. Borgna et al., *Il Caput Adriae tra Bronzo Finale*, str. 101, 103, Fig. 6; Dalla Longa in Tasca, *Rapporti*.

Slika 10: Lidarski posnetek gradu. Označena so območja, kjer so odkrili sledi prazgodovinske poselitve: 1 – severno medzidje, 2 – južno medzidje, 3 – predel ob glavnem vhodu; zahodno od južnega trakta, 4 – stolp ob vhodu (podlaga: lidar©ARSO).

leta 1971 v sondi na izravnavi, po kateri vodi pot okoli gradu, drugi je bil odkrit med sondiranjem na obrambnem platoju leta 2019.¹⁰⁴

Na predelu glavnega vhoda v grad so bile odkrite najdbe, ki kažejo na poselitev griča v mlajšem obdobju, v zgodnjem 1. tisočletju pr. n. št., tj. med iztekajočo se bronasto dobo in starejšo železno dobo (sl. 10: 3, 4). V notranjščini stolpa so bili v plasti nad skalno osnovo izkopani številni odlomki lončenine, ki smo ji našli primerjave na najdiščih v Furlaniji, Vipavski dolini in na Krasu, v naselbinskih kontekstih, uvrščenih na konec stopnje *Bronzo finale* in v začetne faze stopnje *Prima età del ferro*, kar sovпада z obdobjem 10.–8. stoletja pr. n. št. Pri analizi lončenine smo ugotovili veliko skupnih točk z najdbami iz naselbin v Vipavski dolini in na Komenskem Krasu – z gradišč na Katarininem griču (Kekec) nad Novo Gorico, na Taboru pri Vrabčah in v Tomaju.

¹⁰⁴ Leta 1971 je bil v nasutju skupaj z novoveškimi najdbami najden odlomek ročaja posode (Vuga, Poročilo, str. 33, sl. 24: 12). V testnem jarku, ki so ga leta 2019 izkopali na obrambni ploščadi (nekaj metrov višje po pobočju od mesta sonde iz leta 1971), pa so odkrili odlomek ostenja posode (Brezigar, Poročilo, str. 32, sl. 46). Odlomka sta po načinu izdelave (sestava lončarske mase, obdelava površine in način žganja) primerljiva z lončenino z območja severnega medzidja.

Skromne ostaline iz istega časa so bile odkrite še nekaj metrov vzhodno od stolpa, na predelu ob zahodni fasadi južnega trakta. Presenetljiva je tod najdba železne sulične osti (t. 4: 7).

Bronast obesek (t. 4: 3), ki je bil odkrit znotraj stolpa v sekundarni legi v novoveškem nastutju ter ga datiramo med 6. in 5. stoletje pr. n. št., je za sedaj najmlajša prazgodovinska najdba. Ta morda ni dovolj trden dokaz, da bi z njo utemeljili poseljenost griča v mlajšehalštatskem obdobju, vendar je glede na ugotovljeno situacijo na najdišču (poškodovanost arheološkega zapisa zaradi srednjeveške in novoveške rabe prostora) možno, da se ostaline iz tega časa niso ohranile.

Za zdaj se je težko opredeliti tudi do rimskodobnih najdb, ki so bile odkrite na različnih predelih grajskega griča (sl. 4, 9; t. 4: 4–6).¹⁰⁵ Glede na njihovo majhno število in najdiščne okoliščine si lahko prisotnost teh predmetov različno razlagamo. Za kose rimskodobnega gradbenega materiala (prim. sl. 4), ki so bili najdeni skupaj s poznosrednjeveškim gradivom na različnih predelih grajskega kompleksa, je najverjetnejša razlaga, da so bili pridobljeni z danes ne več ohranjenega ali še neznanega rimskodobnega najdišča v neposredni okolici gradu. To bi bilo možno tudi v primeru treh drobnih kovinskih najdb, ki so bile odkrite v sekundarni legi znotraj stolpa ob glavnem vhodu v grad: fibule, ki jo datiramo v 1. stoletje, ter fibule in obeska konjske opreme iz druge polovice 1. ali začetka 2. stoletja (sl. 9; t. 4: 4–6). Po drugi razlagi pa bi bili našeti predmeti pokazatelji občasne obiskanosti lokacije med 1. in začetkom 2. stoletja in morda navzočnosti rimskih vojakov. To bi lahko pojasnili z lego točke ob poti, ki je iz doline Branice vodila proti Krasu. Obstoje poti v prazgodovini posredno dokazuje poznobronastodobna naselbina na grajskem griču; trasa je verjetno vodila ob potoku Rovnak.¹⁰⁶ Kot ena izmed povezav med Vipavsko dolino in kraško planoto je bila zagotovo v rabi tudi v rimskem obdobju, čeprav tega za zdaj še ni mogoče prepričljivo dokazati.¹⁰⁷

V zvezi z domnevo, da so bile rimskodobne najdbe na grajski grič prinesene z drugega najdišča, naj spomnimo še na kamnit nagrobnik iz 2. stoletja, ki je nekoč stal na grajskem vrtu,¹⁰⁸ danes pa ga hranijo v Musei Provinciali di Gorizia (lapidarij palače Attems) (sl. 11). Nagrobna ara ima poleg napisa na stranskih ploskvah upodobljeni daritveni posodi – vrč (*urceus*) in plitvo skledo (*patera*). Zapis sporoča, da je dala nagrobnik postaviti osvobojenka Fortunata svoji nekdanji gospodarici Mateji Poli (*Matteia Polla*), ki je umrla stara 52 let. Spomenik najverjetneje izvira z najdišča na

¹⁰⁵ V starejšem prispevku o arheoloških raziskavah na gradu Rihemberk se med rimskodobnimi najdbami omenja še odlomek sigilatne posode (Žbona Trkman in Kruh, Stanje raziskav, str. 205), za katerega pa se je ob ponovni analizi izkazalo, da gre za del novoveške posode. Harej je v poročilu o izkopavanju na območju zahodnega trakta med najdenimi predmeti omenil tudi nekaj odlomkov prazgodovinske in rimske keramike (Harej, Rihemberk, str. 287), vendar med gradivom navedenih raziskav, ki ga danes hranijo v Goriškem muzeju, najdb iz tega časa ni.

¹⁰⁶ Predvidevamo, da se pot, ki je bila v rabi v prazgodovini, ujema s traso ob potoku Rovnak, ki je izpričana s historičnimi kartografskimi viri (prim. jožefinski vojaški zemljevid iz druge polovice 18. stoletja in franciscejski kataster iz začetka 19. stoletja; *Slovenija na vojaškem zemljevidu*; GisKD pregledovalnik (<https://geohub.gov.si/ghapp/giskd/>)) in ji še danes lahko sledimo na terenu.

¹⁰⁷ Nekateri raziskovalci, ki so delovali v 19. stoletju, npr. Pietro Kandler in Carlo Gregorutti, so domnevali, da je po Komenskem Krasu mimo Rihemberka in dalje čez Vipavska brda vodila trasa rimske ceste Akvileja–Emona (prim. Kandler, Riempitura, str. 285; Buttazzoni, Di Avesica romana, str. 53; Gregorutti, L'antico Timavo), kar pa so poznejše raziskave ovrgle.

¹⁰⁸ Prim. Kandler, Riempitura; Mommsen, *Corpus*; Sticotti, Tergeste; Turk in Jereb, Poselitev, str. 16–17, sl. 6.

širšem območju Branika. Za to govorita tako analiza napisa¹⁰⁹ kot najdba zelo podobne are na območju Majnic (Mainizza; antični *Pons Sonti*) pri Fari ob Soči.¹¹⁰

Za konec naj omenimo še domnevo o poselitvi griča v poznorimskem obdobju, ki jo je zapisal D. Vuga ob predstavitvi izsledkov raziskave v južnem medzidju leta 1981. Za tam odkrito arhitekturno ostalino je na podlagi primerjave z objektom (vodni stolp) na vznožju Školja sv. Pavla nad Vrtovinom domneval poznorimsko starost.¹¹¹ Revizija izsledkov izkopavanj je pokazala, da gre za novoveško gradnjo.

Gradišče in postojanka med Krasom in Vipavsko dolino

Na podlagi analize arheoloških najdb, pridobljenih med raziskavami v letih 1971–1999, ugotavljamo, da je bil grič nad Branikom poseljen v dveh različnih obdobjih v razponu med 13. in 8. stoletjem pr. n. št., tj. v pozni bronasti in starejši železni dobi.

Glede na skromno ohranjenost ostalin smo se pri interpretaciji oblike poselitve oprli predvsem na podatke, ki jih imamo o najdiščih iz tega časa v širši okolici Branika – na območju Vipavske doline in Komenskega Krasa.

V srednji bronasti dobi, približno po sredini 2. tisočletja pr. n. št., je na tem prostoru prišlo do razmaha poselitve in prirasta stalnih naselbin. V Vipavski dolini so med 15. in 13. stoletjem pr. n. št. izpričana naselja na ravnici ob reki Vipavi in njenih pritokih ter naselbine na višje ležečih in naravno dobro zavarovanih mestih ter strateško dobro umeščenih vzpetinah – t. i. gradišča.¹¹² Slednja so znana pretežno s severnih obronkov doline.

Slika 11: Nagrobnik Mateje Pole (preminule v 2. stoletju), ki je nekoč stal na grajskem vrtu (brani: Musei Provinciali di Gorizia) (foto: ERPAC – Servizio Musei e Archivi Storici, Fototeca Musei Provinciali di Gorizia).

¹⁰⁹ Prim. Turk in Jereb, *Poselitev*, str. 16–17.

¹¹⁰ Gre za nagrobno aro enake oblike in z enakimi okrasnimi elementi na stranskih ploskvah (prim. Magnani et al., *Il ponte romano*, str. 114). Za dokončno interpretacijo »rihemberskega« nagrobnika bi bilo treba izvesti še analizo kamnine.

¹¹¹ Vuga, *Poročilo*, str. 5, 33, 41, sl. 3: d, 7.

¹¹² Prim. Bratina, *Nova arheološka odkritja*; Bratina, *Bronze*, str. 176, 179.

Zaradi slabše raziskanosti so podatki o poselitvi severnega dela Krasa v 2. tisočletju pr. n. št. skromnejši. Obljudenost višinskih točk oziroma vznik gradišč po sredini tega tisočletja nakazujejo najdbe značilne lončenine, kjer pa gre večinoma za posamične, nestratificirane najdbe. Med točkami, za katere domnevamo, da so bile tedaj poseljene, naj omenimo Štanjelski hrib, Gradišče in Tabor v Tomaju, Tabor v Vojščici in Brith nad Zagrajcem.¹¹³ Pomenljivi pa so rezultati nedavnih raziskav v vrtačah, ki nakazujejo, da je človek na Krasu v 2. tisočletju pr. n. št. intenzivno posegal v krajino in jo spreminjal, kar naj bi bilo neposredno povezano z razmahom stalne poselitve oziroma pojavom gradišč.¹¹⁴ Sledovi iz vrtač kažejo na prakso požigalništva, ki je bilo verjetno pretežno namenjeno pridobivanju novih pašniških površin in izboljševanju njihove kakovosti.¹¹⁵

V 1. tisočletju pr. n. št., v železni dobi, je bila tako na Krasu kot v Vipavski dolini poselitev vezana na gradišča na vzpetinah in platojih. V veliki meri so to bile točke, ki so bile obljudene že v bronasti dobi. V začetku 1. tisočletja pr. n. št. so gradišča začeli utrjevati z mogočnimi kamnitimi obzidji v suhozidni gradnji.¹¹⁶

Na podlagi poznavanja značilnosti poselitve v regiji najstarejše naselbinske sledi (iz obdobja med poznim 13. in 12. stoletjem pr. n. št.), odkrite na griču nad Branikom, povezujemo z obstojem gradišča. Pri izbiri prostora za naselbino je bila poleg ugodne lege, bližine vodnih virov ter rodovitnih zemljišč ob Branici verjetno ključna strateška lega vzpetine ob prehodu iz Vipavske doline na kraško planoto (prim. sl. 12); od tod je bilo mogoče nadzirati prehod in dobršen del doline Branice ter s tem domnevno gospodarsko zaledje naselbine.

Za sedaj, morda z edino izjemo tomajskega gradišča,¹¹⁷ na območju Komenskega Krasa in Vipavske doline ni znanih najdišč z naselbinskimi ostalinami iz 12. stoletja pr. n. št., torej naselbin, ki bi bile sočasne z obravnavano, vendar se ta slika lahko spremeni že z novimi objavami gradiva.¹¹⁸

¹¹³ Bratina, *Bronze*, str. 174; Fabec in Vinazza, *Tomaj*, str. 22, 27; Bratina, *Gradišča*; Bratina, *Najstarejša zgodovina*, str. 55.

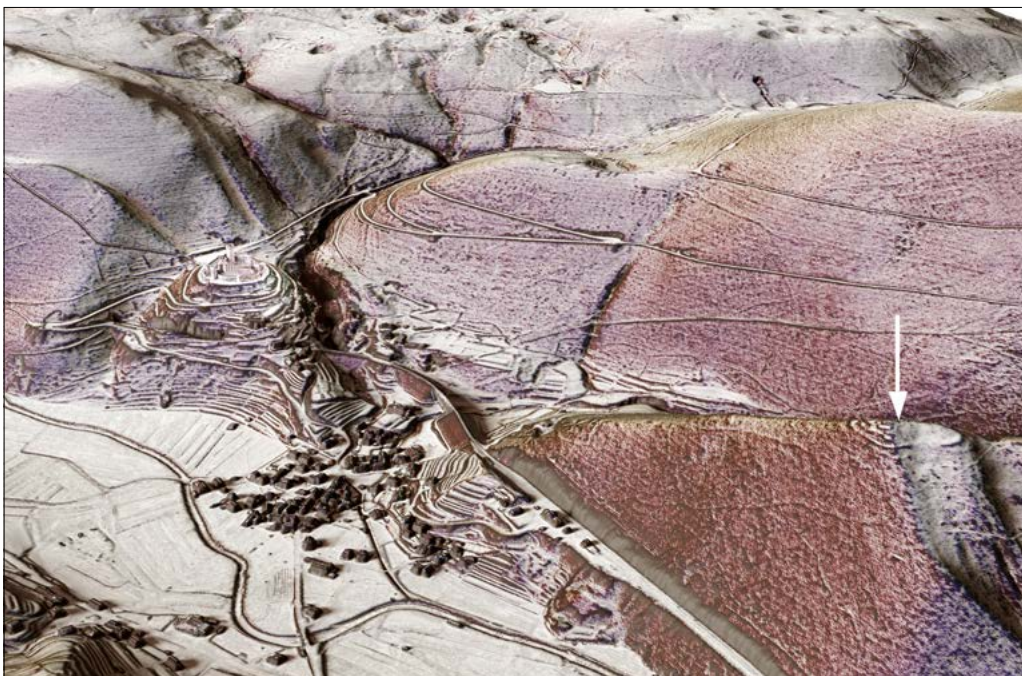
¹¹⁴ Fabec, *Arheologija vrtač*, str. 118–119, 121.

¹¹⁵ Raziskave v vrtačah na Divaškem Krasu so pokazale na začetek procesa intenzivnega spreminjanja krajine (požiganje vegetacije in posegi v tla) že po letu 2000 pr. n. št., v starejši bronasti dobi (Fabec, *Arheologija vrtač*, str. 28–105). Na Komenskem Krasu so v številnih vrtačah odkrili najdbe (pretežno lončenino) iz časa med srednjo in začetkom pozne bronaste dobe, ki so bile, podobno, interpretirane kot sledi kontinuiranih človeških aktivnosti v krajini (Fabec, *Arheologija vrtač*, str. 20–27, 122).

¹¹⁶ V obalnem pasu Tržaškega zaliva in Istri je utrjevanje višinskih naselij s kamnitimi obzidji dokazano že v starejši bronasti dobi. Za obravnavani prostor za zdaj ni indicev, da bi obzidja gradili prej kot v začetku 1. tisočletja pr. n. št. Podatke o izgradnji obzidja v tem času imamo npr. z gradišč v Tomaju, na Taboru pri Vrabčah, na Katarininem griču nad Novo Gorico in na bližnjem Grašiču nad Grgarjem (Bratina, *Gradišča*, str. 380–384; Vinazza, *Naselbinska keramika*, str. 422, sl. 3; Bratina, *Grašiče*).

¹¹⁷ Obljudenost tomajskega gradišča v 12. stoletju pr. n. št. bi lahko nakazovala odlomek posode s fasetiranim ustjem in pogojno odlomek bikonične sklede, ki sta bila odkrita med arheološko raziskavo leta 2016 (prim. Fabec in Vinazza, *Tomaj*, t. 1: 7, 2: 19).

¹¹⁸ V pozno bronasto dobo je datirano denimo še neobjavljeno gradivo, odkrito na najdiščih Redeži pri Gojačah ter Gladežnica pri Lozicah (prim. Bratina, *Nova arheološka odkritja*, str. 166).

Slika 12: 3D prikaz okolice gradu na podlagi lidarskih podatkov. Označen je vrh vzpetine Čuk z ostalinami domnevnega prazgodovinskega gradišča (vir: lidar©ARSO).

Do danes je bilo izvedenih premalo raziskav, da bi vedeli, katera gradišča na tem prostoru so bila obljudena istočasno. V veliko primerih so edini podatki, ki jih imamo o gradišču, le ostanki kamnitega obzidja oziroma naselbinskih teras ali posamične najdbe.¹¹⁹

V Vipavski dolini večina gradišč leži na severnih obronkih doline – na osončenih ter z vodo bogatih pobočjih Trnovskega gozda in pobočju Nanosa.¹²⁰ Z južnega dela Spodnje Vipavske doline ter Vipavskih brd je znanih zelo malo tovrstnih najdišč – eno izmed njih je gradišče na vzpetini Sv. Pavel nad Planino, ki se dviga nad ravnico ob Vipavi in ima izjemno strateško lego s pregledom nad večjim delom doline. Ali je takšna slika posledica našega trenutnega slabega poznavanja najdišč¹²¹ ali morebitne slabe poseljenosti južnega dela Vipavske doline, ostaja vprašanje.

¹¹⁹ Večino danes znanih gradišč na Komenskem Krasu in v Vipavski dolini je prepoznal C. Marchesetti pred več kot sto leti, a raziskana so bila le redka. Sondiranja ali izkopavanja manjšega obsega so bila doslej izvedena na okoli 15 najdiščih (prim. Bratina, Nova arheološka odkritja; Bratina, Najstarejša zgodovina, str. 55). V zadnjem času se je v arheološki stroki uveljavila uporaba posnetkov zračnega laserskega skeniranja zemeljskega površja (LiDAR), ki omogoča odkrivanje novih arheoloških najdišč in dopolnitev podatkov o že znanih najdiščih, vendar brez nadaljnjih arheoloških raziskav ni mogoče dokončno interpretirati (natančneje časovno določiti) na tak način odkrite strukture (prim. Vinazza et al., Gradišče, str. 109–110).

¹²⁰ Bratina, Nova arheološka odkritja; Bratina, Bronze, 176, Fig. 1.

¹²¹ Poleg tega, da je to območje slabo raziskano, bi lahko vzroke za takšno stanje iskali v morebitni slabi ohranjenosti najdišč zaradi dolgotrajne kmetijske izrabe zemljišč.

V okolici grajskega griča, v Vipavskih brdih, je poleg že omenjenega najdišča na Sv. Pavlu nad Planino še nekaj vzpetin, kjer bi lahko pričakovali obstoj prazgodovinskih naselbin. Marchesetti je gradišča domneval na vzpetinah Tabor pri Erzelju, sv. Tibot nad Šmarjami in sv. Peter nad Gaberjami, vendar od tod ni niti znanih najdb niti vidnih sledi naselbinskih struktur na terenu.¹²² Glede na najdbe in lego prazgodovinsko gradišče predvidevamo še na vzpetini na območju zaselka Preserje z ledinskim imenom Na Žegnu.¹²³ Nedavna raziskava – analiza lidarskih podatkov, ki so jo izvedli v okviru Centra za preventivno arheologijo ZVKDS, je pokazala na možnost obstoja ostalin gradišča tudi na vrhu vzpetine Čuk, ki leži severozahodno od gradu Rihemberk¹²⁴ (prim. sl. 12).

Na Komenskem Krasu danes naštejemo ostaline 21 gradišč¹²⁵ in za večino menimo, da so bila poseljena v starejši železni dobi (prim. sl. 13). Kaže, da je v začetku 1. tisočletja pr. n. št., tj. na prehodu bronaste v železno dobo in v njenem začetku, na tem prostoru prišlo do razmaha poselitve.¹²⁶

Domnevamo, da je bil Kras v železni dobi organiziran v več manjših skupnosti, neke vrste teritorialnih občin.¹²⁷ Obstajala naj bi osrednja gradišča, ki so obvladovala večje ozemlje – vanj so sodile gospodarske površine (polja, pašniki, gozdovi ter drugi naravni viri) in manjša gradišča, ki so imela različne vloge oziroma so bila povezana s specializiranimi dejavnostmi. Na Komenskem Krasu naj bi bila takšna centralna gradišča na območjih današnjih vasi Štanjel, Sveto in Tomaj.¹²⁸

V zadnjem času je pridobila na veljavi teza, ki pravi, da naj bi kraške skupnosti v starejši železni dobi svoje severne meje proti Vipavski dolini nadzirale in varovale s stolpi in manjšimi, dobro utrjenimi gradišči, postavljenimi na razglednih vzpetinah severnega kraškega roba.¹²⁹ Nadzorna in obrambna črta naj ne bi bila povsem sklenjena; vzhodni del je bil domnevno povezan z nadzorom dostopa do ozemlja osrednjega gradišča v Štanjelu, zahodni del pa z nadzorom ozemlja gradišča pri Svetem. Ta nadzorno-obrambni sistem naj bi bil v rabi med 6. in 4. stoletjem pr. n. št.¹³⁰

Teza je bila osnovana na podlagi danes vidnih ostalin gradišč in kamnitih gomil na izpostavljenih legah na vzpetinah med Trsteljem in Kobdiljem (sl. 13) ter rezultatov arheoloških izkopavanj ene izmed teh gomil na Ostrem vrhu blizu Štanjela, ki so razkrila, da gre za ruševine starejšeželeznodobnega stolpa, domnevno iz 6./5. stoletja pr. n. št.¹³¹ Treba je povedati, da z izjemo ostalin na Ostrem

¹²² Prim. Marchesetti, *I Castellieri*, str. 55; Turk in Jereb, *Poselitev*, str. 10.

¹²³ Turk in Jereb, *Poselitev*, str. 10.

¹²⁴ Na vrhu vzpetine Čuk je bil na podlagi analize lidarskih podatkov prepoznani nasip, ki obdaja okoli 0,45 ha veliko površino in bi lahko predstavljal ostaline prazgodovinskega obzidja. Znotraj območja, ki ga obdaja nasip, je mogoče opaziti izravnave in ruševinske ostanke stavb. Brez nadaljnjih raziskav teh ostalin ni mogoče časovno opredeliti, a se zdi verjetno, da gre za ostaline gradišča, ki je bilo poseljeno tudi v mlajših arheoloških obdobjih (Mori in Mlekuž, *Analiza*, str. 19–20, sl. 11).

¹²⁵ Prim. Bratina, *Gradišča*, sl. 1; Bratina, *Najstarejša zgodovina*, str. 55–56.

¹²⁶ Bratina, *Gradišča*; Bratina, *Najstarejša zgodovina*, str. 55.

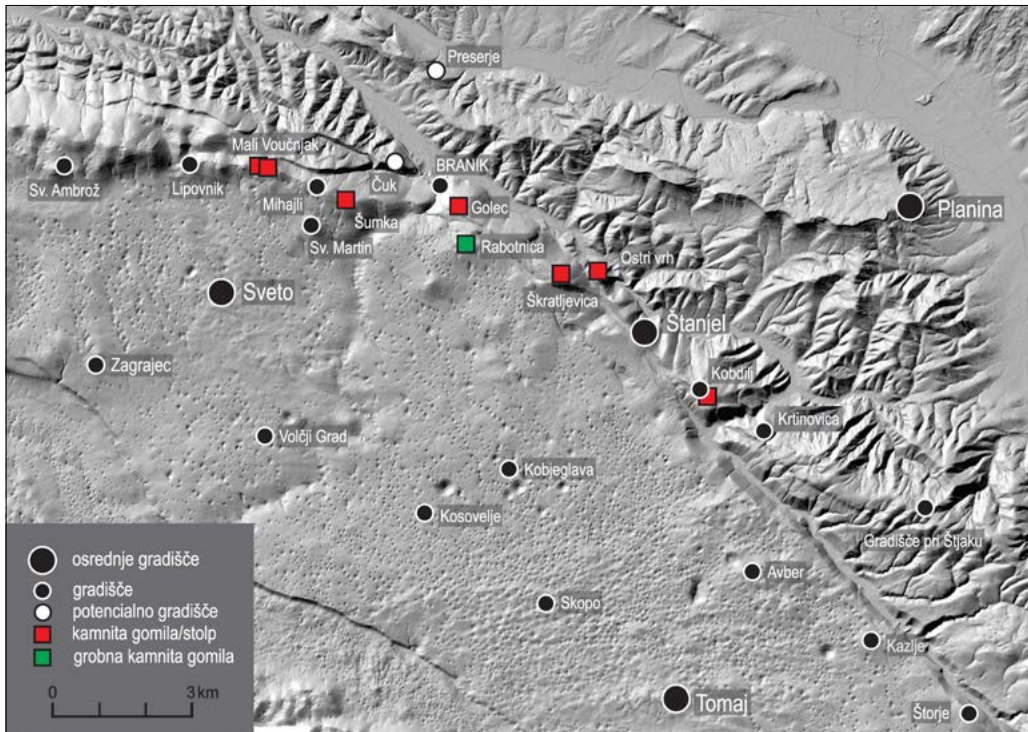
¹²⁷ Novaković, *Prostorska*, str. 257–281.

¹²⁸ Novaković, *Prostorska*, str. 264, 266.

¹²⁹ Teržan in Turk, *Železnodobni stolp*.

¹³⁰ Teržan in Turk, *Železnodobni stolp*, str. 466.

¹³¹ Teržan in Turk, *Železnodobni stolp*, str. 454–461.

Slika 13: Železnodobna gradišča na Komenskem Krasu s kamnitimi gomilami – domnevnimi nadzornimi stolpi vzdolž severnega kraškega roba (prirejeno po Teržan in Turk, *Železnodobni stolp*, sl. 13 (podlaga: lidar©ARSO))

vrhu nobeno od omenjenih najdišč na severnem kraškem robu še ni bilo arheološko raziskano. Brez nadaljnjih raziskav ni mogoče trditi, da gre pri kamnitih gomilah za ruševine stolpov. Lahko bi šlo tudi za ostaline grobnih konstrukcij iz starejše oziroma srednje bronaste dobe, kakršne so znane v Furlaniji in Istri.¹³² Takšna grobna gomila je po vsej verjetnosti na vrhu vzpetine Rabotnica, ki leži v zračni razdalji približno 1,7 km jugovzhodno od Branika (prim. sl. 13).¹³³

Čeprav bo šele z nadaljnjimi arheološkimi raziskavami mogoče presojati ustreznost ideje o nadzorno-obrambnem sistemu, predstavljena teza ponuja nastavke za interpretacijo železnodobnih ostalin na grajskem griču. Glede na lego v bližini gomil in gradišč severnega kraškega roba – domnevnih starejšeželeznodobnih postojank – in ob prehodu iz doline Branice na Kras bi lahko tudi na braniškem griču v starejši železni dobi domnevali manjše gradišče, ki je varovalo dostop do ozemlja kraške skupnosti. Naj opozorimo še na bližnjo vzpetino Čuk z ostanki domnevnega gradišča (sl. 12, 14). Hipotetično bi tod lahko šlo za postojanko, ki je nadzirala prehod proti Krasu z zahodne strani.

¹³² Prim. Borgna et al., *Il Caput Adriae tra Bronzo Antico*, str. 78, 79, 82, Fig. 2; Tasca, *L'età del bronzo*, 17, Fig. 1.

¹³³ Prim. Teržan in Turk, *Železnodobni stolp*, str. 464, sl. 10.

Slika 14: Zračni posnetek okolice gradu Rihemberk z označeno kamnito gomilo vrh hriba Golec (pogled proti severozahodu). V ozadju levo je vidna vzpetina Čuk, kjer domnevamo prazgodovinsko gradišče.

V zvezi s tem je pomenljiv še en podatek: v neposredni bližini grajskega griča, na vrhu hriba Golec (380 m n. m. v.), od koder je izjemen razgled na večji del Vipavske doline, je v naravi mogoče opaziti manjšo kamnito gomilo premera približno 12 m (sl. 14).¹³⁴ Možno je, da gre za slabo ohranjene ruševine opazovalnega stolpa, podobnega tistemu, ki je bil raziskan na Ostrem vrhu pri Štanjelu.

Naj poudarimo, da bi naše domneve, da gre na vzpetinah Čuk in Golec za starejšeželeznodobne ostaline, potrdile (ali ovrgle) le arheološke raziskave.

¹³⁴ Gomila je označena tudi na franciscejskem katastru (ledinsko ime *Nagavuzzi*, parcela št. 136; GisKD pregledovalnik, <https://geohub.gov.si/ghapp/giskd/>). Ob tem naj opozorimo na podobno oznako tudi na vrhu vzpetine Čuk (ledinsko ime *Maclavi*, parcela št. 1313/1), torej na ostaline kamnite gomile znotraj območja domnevnega gradišča.

Sklep

Na podlagi izsledkov arheoloških raziskav sklepamo, da je bil grič, kjer danes stoji delno obnovljen grad Rihemberk, poseljen že v zadnji četrtini 2. tisočletja pr. n. št. (v času med poznim 13. in 12. stoletjem pr. n. št.). Tod je stalo gradišče. Ključna za izbiro mesta naselitve je bila verjetno strateška lega vzpetine ob prehodu iz doline Branice na Kras. Od gradišča iz pozne bronaste dobe se zaradi srednjeveške in novoveške poselitve griča ni veliko ohranilo. Obsega naselbine ob trenutnem stanju raziskav ni mogoče natančno določiti; domnevamo, da se je raztezala na najvišjem skalnatem kopastem delu griča in deloma na severnem in zahodnem pobočju, tj. na območju, kjer so danes grajsko jedro, vhodno poslopje s stolpom ter severno in južno medzidje. Nejasen je obseg naselja proti vzhodu, kajti ta del griča je v veliki meri neraziskan.

Po najdbah sodeč je bila točka obljudena tudi v času med 10. in 8. stoletjem pr. n. št.; tedaj je tod morda stalo manjše gradišče, ki je imelo vlogo varovanja dostopa na ozemlje kraške skupnosti.

Nekatere maloštevilne najdbe bi nakazovale, da je bil grič nad Branico obiskan še v rimski dobi, v 1. ali začetku 2. stoletja. To bi lahko pojasnjevali z lego točke ob poti, ki je bila ena izmed povezav med Vipavsko dolino in Krasom.

V 13. stoletju so gospodje Rihemberški, ministeriali goriških grofov, na griču dali zgraditi grad, ki je postal sedež družine. Zdi se, da so bili vzgibi za poselitev točke v srednjem veku, podobno kot v stoletjih pred tem, povezani z njeno ugodno strateško lego.

Prehistoric Settlement of the Rihemberk Castle Hill above Branik

Summary

Over a century ago Carlo Marchesetti wrote that the remains of a prehistoric fortified settlement or a hillfort lay hidden on the Rihemberk Castle hill. The archaeological excavations that were carried out between 1971 and 1999 at various sections of the castle complex confirmed Marchesetti's thesis and provided new evidence that the hill had been inhabited centuries before the castle was built: apart from the medieval and post-medieval remains, archaeological discoveries in the southern and northern zwingers and at the main entrance to the castle complex also brought to light prehistoric and Roman finds.

The surface of the castle hill was significantly transformed by various construction works that were carried out in the Middle Ages and the Early Modern Period, erasing most traces of earlier settlements. Only small finds—mainly pottery and a few metal objects—attest to the human occupation or settlement of the hill prior to the construction of the castle.

The oldest finds date to the Late Bronze Age, more specifically the period between the late thirteenth and the end of the twelfth century BC, when the hill was occupied by a small hillfort. In addition to favorable geographic conditions, the proximity of water sources, and fertile land along the Branica River, the strategic position of the hill straddling the divide between the Vipava Valley and the Karst Plateau was probably of decisive importance for selecting the settlement site. From here it was possible to control the passage to the Karst Plateau as well as the better part of the Branica Valley and what was presumably the economic hinterland of the settlement.

The archaeological investigations carried out so far only allow for a rough estimate of the size of the settlement occupying the highest part of the domed hill and to some extent its northern and western slopes, where the castle core, the entrance building with a tower, as well as the northern and southern zwingers are located. How far the settlement extended towards the east cannot be determined due to the lack of excavations performed in this section of the castle hill.

Attesting to the existence of a Late Bronze Age hillfort are the finds that were mainly discovered on the bedrock or in the soil in rock cracks. In addition to several pottery sherds and pieces of daub, four stone tools (hammerstones and whetstones) and a spindle whorl have been preserved.

The finds have furthermore confirmed the habitation of the hilltop between the tenth and eighth century BC, that is, between the end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age. Discoveries from the above-mentioned period were only made at the main castle entrance. During the excavations within the entrance tower, a layer was uncovered above the bedrock, containing a trove of pottery sherds, pieces of burned clay, and a few animal bones. Apart from pottery fragments, which are comparable to the finds from settlements on the Karst Plateau, in the Vipava Valley, and Friuli, parts of two portable ovens were unearthed in the layer, alongside a fragment of a ceramic ring that served as a pot stand or as a loom weight. Other finds from the same period were discovered a few meters east of the tower, on the bedrock west of the southern tract: two pottery fragments are now missing; a surprising find was the iron spearhead that may be dated to the eighth century BC based on analogies.

Although these modest discoveries have led to no conclusions regarding the form of settlement on the hill in the Early Iron Age, they do allow for an interpretation by drawing on the information obtained at the nearby sites from the same period that may reveal something about the possible role or significance of the settlement. By that, we are referring to the thesis proposed by Biba Teržan and Peter Turk regarding

an Early Iron Age control and defense system established by the karst communities. According to Teržan and Turk, the karst communities in the Early Iron Age (presumably between the sixth and fourth century BC) controlled and protected their northern frontier towards the Vipava Valley with a series of towers and small, well-fortified hillforts founded on the lookout hills of the northern Karst Edge. These so-called karst barriers allegedly stood in the territories of two central hillforts of Komen Karst, coinciding with the modern villages of Sveto and Štanjel. The proposed thesis was based on the still visible remains of exposed hillforts and stone mounds on the elevations between Trstelj Hill and the village of Kobdilj, as well as the results of archaeological excavations conducted on the mound at Ostri Vrh near Štanjel, which have confirmed it to be the ruin of an Early Iron Age tower. Except for the remains at Ostri Vrh, no other above-mentioned site on the northern Karst Edge has so far been subject to archaeological investigation.

Even though further archaeological research is needed to validate the idea regarding the existence of a control and defense system, the thesis presented nonetheless allows for an interpretation of the Iron Age remains on the castle hill. In the Early Iron Age, the hill may have been occupied by a small hillfort protecting access to the karst community. From the hilltop it was possible to control the passage between the Branica Valley and the Karst Plateau (the path allegedly followed the Rovnak stream), as well as the better part of the Branica Valley. Mention should also be made of a few still-visible archaeological remains in the direct vicinity of the castle hill, which may have likewise been remains of observation or control posts from the same period: the top of Golec Hill (380 m.a.s.l.) southeast of the castle hill features a small stone mound with a roughly twelve-meter diameter—perhaps a poorly preserved ruin of an Early Iron Age tower similar to that at Ostri Vrh near Štanjel. At the top of Čuk Hill northwest of the castle hill, the analysis of the LiDAR data presumes the existence of a hillfort that may have been a post controlling the route towards the Karst Plateau from the west. Our assumptions regarding the Early Iron Age origin of the remains on the Čuk and Golec hills may only be confirmed or refuted by further archaeological research.

The investigations on the castle hill have also yielded a few Roman finds. There is no doubt that the funerary altar from the second century that once stood in the castle garden and the fragments of construction material (mainly parts of roof tiles or *tegulae*) that were probably reused for construction in the Late Middle Ages were brought from elsewhere: the tile fragments were allegedly obtained from a Roman site in the direct vicinity of the castle, and the funerary monument may have come from some other site in the wider Branik area. As for the three small metal finds—two brooches and a horse gear pendant—that were uncovered in the post-medieval deposits within the entrance tower, another explanation is also possible: they may indicate periodic visits to the area, perhaps even the presence of the Roman soldiers, between the first and early second century AD. Hypothetically, this may also be explained by the location of the area on the route connecting the Karst Plateau and the Vipava Valley.

In the thirteenth century, the Lords of Reifenberg (the historical German name for Rihemberk), the ministeriales of the Counts of Gorizia, built the castle on the hill, where the remains of the ancient settlement were probably still visible. The main reasons for settling the area in the Middle Ages were, like in previous centuries, related to its favorable strategic position.

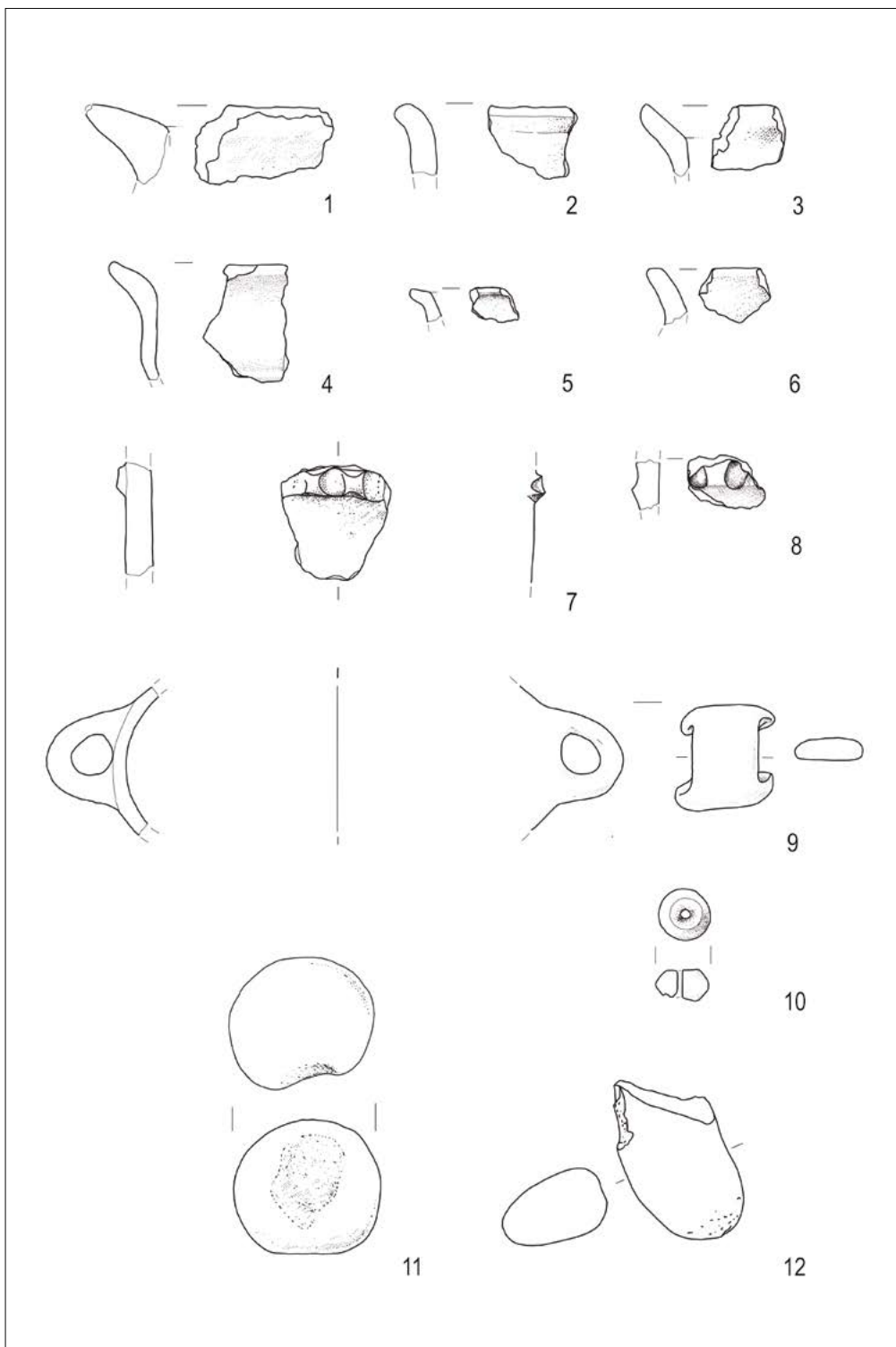

Tabla 1: Severno medzidje, izkopavanje leta 1987. 1–10 keramika, 11–12 kamen. Merilo: 1 : 3 (risbe: Lea Svrzikapa, Suzana Puhar)

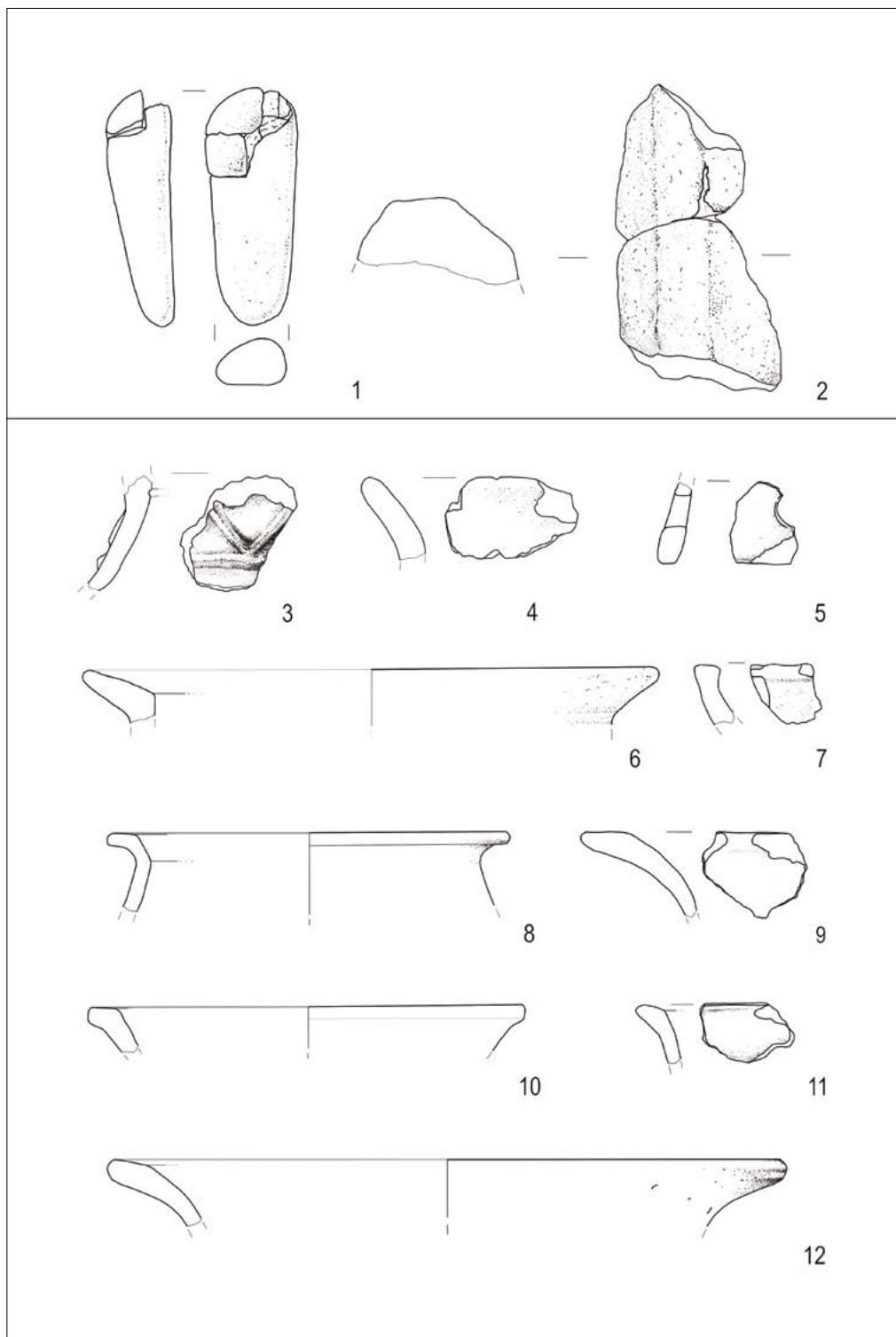

Tabla 2: Severno medzidje, izkopavanje leta 1987 (1–2); Stolp ob vhodu, raziskava leta 1997 (3–12). 1–2 kamen, 3–12 keramika. Merilo: 1 : 3 (risbe: Lea Svrzikapa, Suzana Puhar)

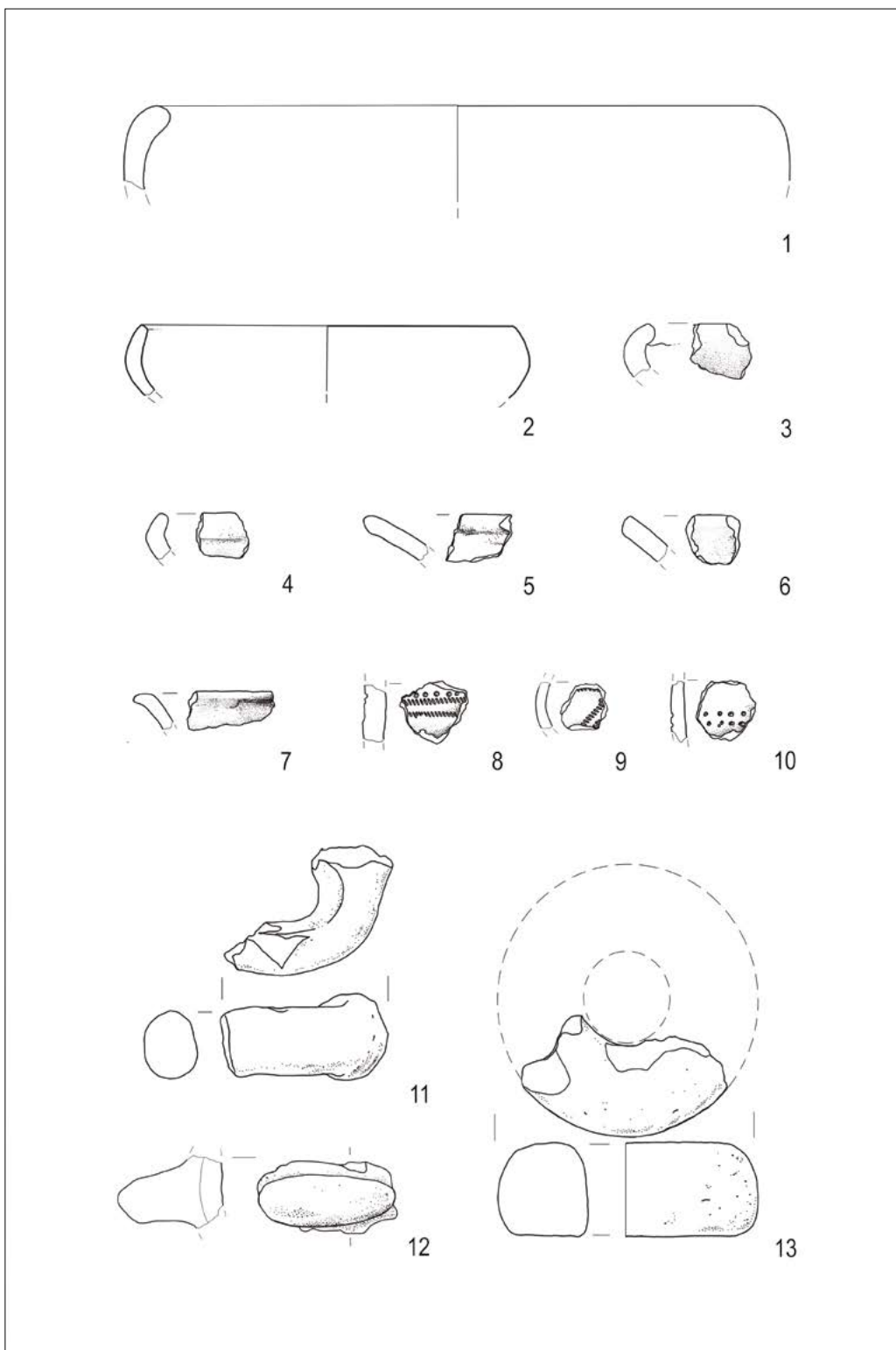

Tabla 3: Stolp ob vhodu, raziskava leta 1997. Vse keramika. Merilo: 1 : 3 (risbe: Lea Svrzikapa, Suzana Puhar)

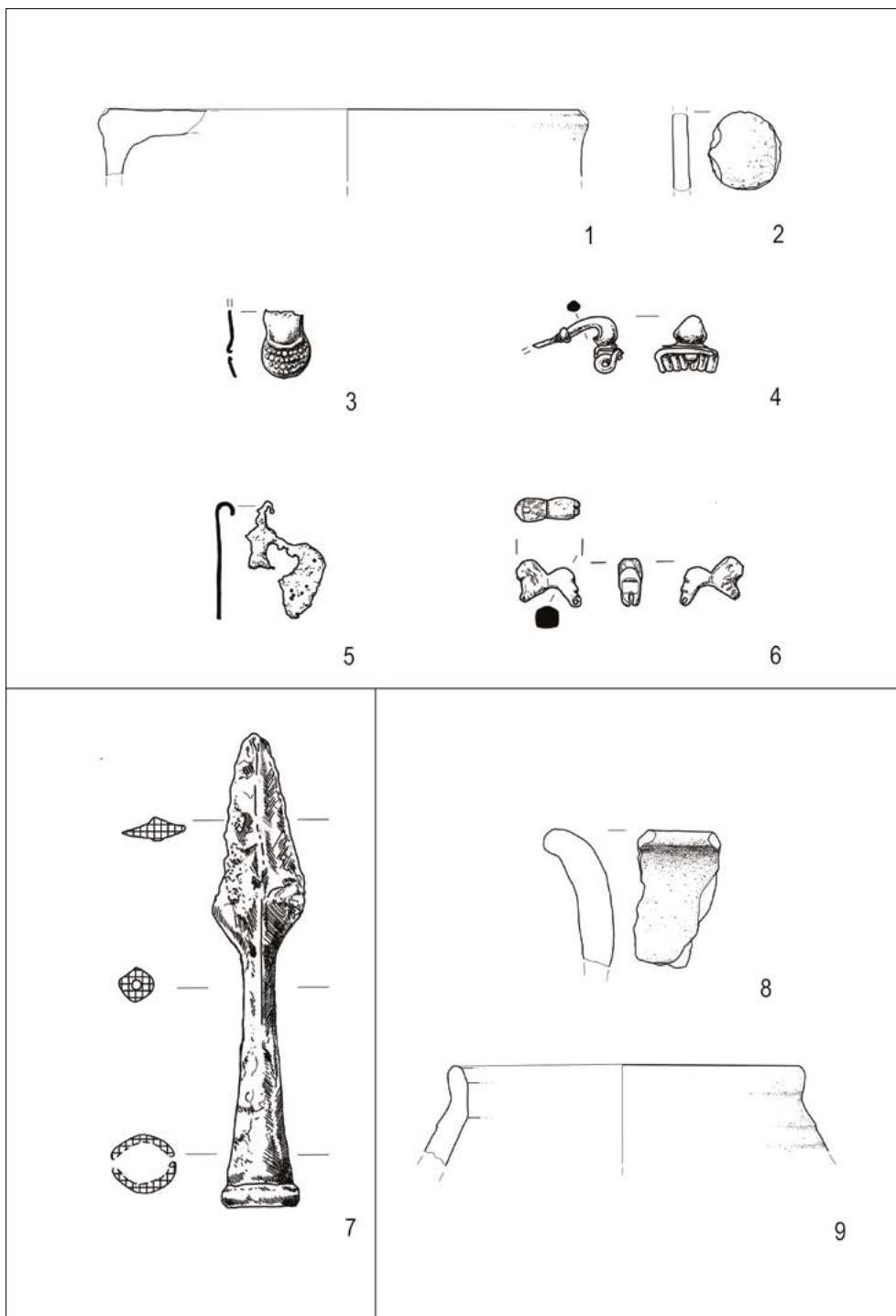

Tabla 4: Stolp ob vhodu, raziskava leta 1997 (1–6); Raziskava leta 1986 zahodno od južnega trakta (7); Raziskava v letih 1998/1999 med vhodnim poslopjem in grajskim jedrom (8–9). 1–2, 8–9 keramika, 3–5 bakrova zlitina, 6 bakrova zlitina, pokositrenje, 7 železo. Merilo: 1, 2, 8, 9 = 1 : 3; 3–7 = 1 : 2 (risbe: Lea Svrzikapa, Suzana Puhar)

GOSPOSTVO IN SKUPNOST RIHEMBERK V DINAMIČNEM 16. STOLETJU

ALEKSANDER PANJEK

Obdobje 16. in začetka 17. stoletja je bilo tako na Slovenskem kakor tudi na Goriškem in Krasu gospodarsko in družbeno izrazito dinamično. V orisu gibljive ekonomske in socialne slike rihemberškega gospostva se pokaže prisotnost vseh glavnih silnic in premikov v tem obdobju tako z vidika zemljiškega gospoda kot kmečkega prebivalstva.

Posest in last Lanthierijev nad gospostvom Rihemberk ter zaplet s Cobenzli zaradi Štanjela

V nadaljevanju se bomo v veliki meri oprli na cenitve gospostva Rihemberk. Izpisi njegovih letnih dohodkov so nastali v postopku cenitve deželnoknežjih gospostev, in sicer ob njihovi podelitvi v zastavo ali ob prodaji. V 16. stoletju so gospostva podeljevali v zastavo (*Pfand*), v prvih desetletjih naslednjega stoletja pa so bila prodana, v obeh primerih proti plačilu notranjeavstrijski komori. Znesek tega plačila, to je zastavno vsoto ali kupnino, je določala komorna komisija po pregledu gospostva in preverjanju njegovega donosa. Na podlagi vsote letnih prejemkov, ki so jo določili s preiskavo, so komisarji izdelali cenitev kapitalne vrednosti gospostva, ta pa je bila cena, za katero je mogel kandidat gospostvo dobiti v zastavo ali v last. Cenitve, namenjene začasni podelitvi v zastavo, so vsebovale rentne dohodke ter prihodke od pristavnega gospodarstva in druge dominikalne posesti (na primer gozdovi) ter javnopravne dohodke, vezane na gospostvo (sodišče ipd.). Cenitve iz prve polovice 17. stoletja pa so bile izdelane za prodajo gospostev in namenjene opredelitvi njegove prodajne cene, zaradi česar poleg rentnih in javnopravnih dohodkov vsebujejo nepremičninsko vrednost dominikalnega premoženja – to so bili grad in druge nepremičnine v sklopu pridvornega gospodarstva (gozdovi, stavbe, zemljišča) – namesto njihovega donosa. Cilj cenitvenega postopka (*Herrschaftsschätzung*) je bil torej izračun vrednosti gospostva. V ta namen so se renta in dominikalni prihodki oziroma nepremičninska posest strnili v »izpis letnih dohodkov« (*Summari Extract der jährlichen Einkommen*), ki je obenem, a ne vselej, vseboval in obračunaval

nekaj osnovnih odhodkov.¹ Prav izpisi so tisti del dokumentov, ki ga bomo tu najpogosteje uporabili, in sicer iz leta 1572 ob zastavi² in iz leta 1624 ob prodaji³ gospostva Rihemberk.

Iz dosegljivih arhivskih dokumentov je mogoče ugotoviti, da so Lanthieriji gospostvo Rihemberk prejeli v zastavo leta 1534 in da je bil tedaj izdelan urbar.⁴ Za kasnejši čas ni zanesljivih datiranih virov, dokler ni bila leta 1572 (in ponovno leta 1584) podelitev v zastavo podaljšana. Nato se omenja reformirani urbar iz leta 1599. Podelitev v zastavo je bila še enkrat podaljšana leta 1611, in sicer za petnajstletno obdobje. Zatem je bila leta 1624 izdelana cenitev, na podlagi katere je bilo leta 1626, to je ob izteku zadnjega podaljšanja zastavne podelitve, gospostvo Rihemberk prodano Janezu Gašperju Lanthieriju z vsemi pripadajočimi pravicami, vključno s prvostopenjskim sodstvom v civilnih in kriminalnih zadevah.⁵ Tedaj je bil izdelan nov urbar, vendar mi v arhivih ni uspelo najti nobenega od tu navedenih originalnih urbarjev rihemberškega gospostva (1534, 1599, 1626). Uporabili bomo dve ohranjeni cenitvi (1572 in 1624). Iz 16. stoletja sta ohranjena še starejša priročna urbarja za leti 1502 in 1503,⁶ ki ju bomo prav tako pritegnili v analizo dolgoročnih trendov.

V zvezi z zgodovino posedovanja in lastništva v obravnavanem obdobju velja pripomniti, da je bila v prvih desetletjih 17. stoletja Rihemberku odtegnjena »župa in tabor« Štanjel, in sicer na pobudo Filipa Cobenzla Proseškega (*Philipp Cobenzl von Prosegh*). Ta se je s tozadevnimi prošnjami na nadvojvodo obrnil že leta 1606, ko je prodajo predstavljal kot »nagrado« za svoje šestletno uradovanje na položaju kranjskega vicedoma. Naslednje leto (1607) mu je nadvojvoda Ferdinand odobril odkup Štanjela, in sicer s sodstvom prve instance v civilnih in kriminalnih zadevah, ki bi bil izvzet iz gospostva Rihemberk ob izteku tekočega zastavnega obdobja Lanthierijev. To se je zgodilo leta 1611, ko je Cobenzl Štanjel pridobil »v last«. Župa in tabor Štanjel sta bila s tem »povsem osvobodjena in ločena od gospostva Rihemberk«, vendar je bilo treba še razmejiti območje in pravice obeh gospodov.

Tako se je v cenitev rihemberškega gospostva leta 1624 prikradla napaka, zaradi katere je bil Štanjel vključen v popis in prodajno ceno gospostva Lanthieriju. V prodajni listini (1626) je bilo sicer izrecno navedeno, da prodaja ne vključuje Štanjela. Dokončno razrešitev je zaplet dočakal leta 1631, ko je bil Janezu Gašperju Cobenzlu izdan originalni urbar »župe in tabora Štanjel na Krasu« (*Sup und Tabor Sanct Daniel, am Carst gelegen*). A le navidezno, saj je v letih 1635–1639 sledil proces med Janezom Gašperjem Cobenzlom in sinovoma Janeza Gašperja Lanthierija, ki so si bili tudi svaki, »ker so bile župi Štanjel odvzete nekatere pripadajoče pravice«. Šlo je predvsem za vinske

¹ Panjek, Fevdalna renta.

² StLA, IÖHKS, K. 90, H. 10, fol. 29–40 (cenitev gospostva Rihemberk, 1572). Kjer ni navedeno drugače, so podatki in navedbe za leto 1572 povzeti po tem viru.

³ StLA, IÖHKS, K. 90, H. 11, fol. 29–33 (cenitev gospostva Rihemberk, 1624). Kjer ni navedeno drugače, so podatki in navedbe za leto 1624 povzeti po tem viru.

⁴ Kot datum njegove pridobitve gospostva se drugje navajajo različne letnice, in sicer 1526, 1528 ter 1533; slednji je »dokument z investituro fevdov v Vipavi in Rihemberku«, na katerega so se verjetno sklicevali naši komisarji (Pillon, *Archivio storico*, str. 48–49).

⁵ StLA, IÖHKS, K. 90, H. 10, fol. 1–3 in 29–40 (1572); StLA, IÖHKS, K. 90, H. 11, ff. 1–3 (1611) ter fol. 11–14, 35–46 (1624); StLA, StLA, IÖHKS, K. 90, H. 12, ff. 1–61 (1626).

⁶ AS 1, šk. 105, R XI-1 (1502) ter R XI-2 (1503). Kjer ni navedeno drugače, so podatki in navedbe za leti 1502 in 1503 povzeti po teh virih.

desetine vinogradov na območjih Rašin breg in Novi breg (*Rassimbrech et Novibrech*), ki so prinašale velik del Cobenzlovih dohodkov od štanjske župe. Te so bile po pomoti (*per errorem*) vključene v rihemberški urbar ob prodaji gospostva, kar ni bilo pravilno, kot je ugotavljal dr. Jochann Paul Lang, prokurator notranjeavstrijske komore. Sporno območje in pristojnosti so obsegali še pobiranje desetine od ene hube ter dajatev od »starega mlina« in zemljišč, ki so ležala v kraju *Bocchni dobromesta* ob strugi Branice (v posesti *Acchati Bazar, Zipra Hemeliach* in *Anthoni Lesiza*), ter jurisdikcijo nad gmajno med Štanjelom in Kobdiljem ter gmajno v smeri vasi Hruševica. Brata Lanthieri sta morala Cobenzlu povrniti neupravičeno pobrana denar in vino.⁷

Gospostvo Rihemberk je obsegalo severovzhodni del kraške planote in segalo do Vipavske doline. Na začetku 17. stoletja je na kraški strani mejilo na gospostva Senožče, Švarcenek in Devin, z dokončno vzpostavitevijo Štanjela kot samostojne enote pa še na Štanjel, na drugi strani pa na gospostva in jurisdikcije Vipava, Vipavski Križ, Gorica, Renče in Dornberk.⁸ Obenem so Lanthieriji posedovali in zatem kupili bližnje gospostvo Vipava, tako da so kot rodbina dolgo gospodovali nad sklenjenim območjem, ki se je raztezalo med Krasom in Vipavsko dolino.⁹

Grad in dominikalna posest

Leta 1572 komorni cenilci gradu Rihemberk sploh niso omenjali, saj se tedaj ni prodajal in za razliko od drugih dominikalnih nepremičnin ni prinašal neposrednega prihodka, ki bi ga ocenili. Zato pa je bil predmet cenitve leta 1624, ko so gospostvo prodajali in je bilo v ta namen treba oceniti tudi nepremičninsko vrednost gradu. Medtem ko so k cenitvi preostale rihemberške dominikalne posesti komorni cenilci (Gašper Formentini ter komorna uradnika Fridrik David Schaller in Franc Knežič) pritegnili tudi »izkušene ljudi in druge, ki se spoznajo na gradnjo«, ter si jo skupaj ogledali in izmerili, so rihemberškemu gradu namenili le skope besede. Za razliko od nekaterih drugih gradov na Krasu (tabela 1) je bil namreč ocenjen nekako prek palca: »Gradu Rihemberk z utrdbo ne bi bilo mogoče postaviti z desetisočimi goldinarji, ker pa je utrdba predvidena za obrambo dežele, smo ocenili samo stanovanjski del na 5.000« goldinarjev. Kljub temu se je kasneje gospod Lanthieri pritožil nad višino cenitve »starega, obnove potrebnega gradu Rihemberk« (*das Alte, Pauffellige Schloss Reüffenberg*).¹⁰ Na gradu so našli in zabeležili štiri železne topove, in sicer »tri majhne in enega, ki strelja krogle po 10 funtov, skupaj s šestdesetimi starimi in zarjavelimi težkimi arkebuzami [*Doppelhaggen*]«.

⁷ StLA, IÖHKS, K. 90, H. 11, fol. 1–3, 6, 46–47; in 14a, fol. 75–77. Prodajna listina 1607 in proces 1635–8 sta v StLA, IÖHKS, K. 90, H. 13. Štanjski urbar iz leta 1631 je v ASGo, AC-Ad, b. 199, fasc. 511.

⁸ StLA, IÖHKS, K. 90, H. 11, fol. 31.

⁹ Panjek, *Fevdalna renta*, str. 37, 40.

¹⁰ StLA, IÖHKS, K. 90, H. 12, fol. 19–21.

Grad	Goldinarji
Baumkircherjev turn (Vipava), 1624 (že razvalina)	946
Socerb, 1620	3.793
Rihemberk, 1624	5.000 (10.000)
Švarcenek, 1618	7.150
Devin, 1637	10.661

Tabela 1: Primerjava ocenjene vrednosti gradov na Krasu, 1618–1637¹¹

Dominikalna posest gospostva Rihemberk ni bila posebno obširna. Leta 1572 je v samem Rihemberku gospostvu pripadala pristava (marof, *Meyrhoff*), ki je ležala »v vasi« in je pred tem obsegala eno celo hubo, ki je plačevala štiri goldinarje dajatev. Obdelovali so jo z rabotami, njena namembnost je bila poljedelska, na njej pa je bilo mogoče pridelati do 70 mernikov žita (18,5 hektolitrov). Pod gradom so bile tudi »dvorne brajde« (*Hoff Breyden*), zraven je bil še »Rebelnikov ronk« (*Rebellnickha Rännckh*) in ob že navedenem marofu še »kos brajde«. Tudi ta zemljišča so obdelovali z rabotami, v povprečnem letu so na njih pridelali 150 čebrov »terana« (97 hl). V dvornih brajdah so v mešani kulturi pridelovali tudi razna žita, in sicer rž, piro, proso in ajdo v skupnem obsegu okoli 100 mernikov (26,5 hl). V Rebelnikovem ronku pa poleg vina niso pridelovali žita, temveč slaba dva voza sena. Na grajskem griču je tedaj stal tudi »mlad oljčnik«, ki še ni dajal olja, a si ga je bilo mogoče obetati v prihodnje. Pod gradom zraven oljčnika so gospostvu pripadale še tri parcele vrta in njive.

Drugje v gospostvu so ležala še dodatna dominikalna zemljišča. Druga, večja pristava je bila v zaselku Lukovec med Rihemberkom in Štanjelom (marof Lukovec, *Mayrhoff Lucawiz*) in je bila sestavljena iz dveh nekdanjih hub. Tu je bila osrednja dejavnost živinoreja, saj so vse leto redili okoli 80 konj in 400 ovac, kar je po oceni prinašalo vsaj 100 goldinarjev letnega prihodka, to je 11-krat večjo korist v primerjavi s slabimi 9 goldinarji, kolikor je bila vrednost dajatev obeh nekdanjih hub (a v izračun niso všteti stroški osebja, ki je skrbelo za živino). Gospostvu so pripadali še trije »dvorni vinogradi« (*Hoff Weingerten*), in sicer eden v vasi Gaberje, drugi v Malih Žabljah (*Khrotten Hylben*), tretji pa *Im Khlinickh*, ki so jih obdelovali z rabotami in so skupaj dajali približno 20 čebrov belega vina (13 hl). Poleg vseh navedenih pristavnih zemljišč so gospostvu pripadali še štirje »dvorni travniki«, ki so dajali okoli 12 voz sena in so jih prav tako obdelovali s tlako.

Pol stoletja kasneje (1624) je dominikalna posest v bližini gradu v glavnem ostajala nespremenjena. Marof pod rihemberškim gradom je opisan kot »majhen, slab in potreben obnove«, njegovi zidovi so »vse naokoli« (*umb und umb*) merili 72 sežnjev. Ob marofu je stal senik (*Stadel*). K dominikalni posesti v vasi je sodila tudi »stara, s slamo krita hišica«, katere zidovi so merili 73 sežnjev.¹² Ob tej

¹¹ Viri: StLA, IÖHKS, K. 90, H. 11, fol. 17–21 (Vipava); StLA, IÖHKS, K. 90, H. 11, fol. 29–33 (Rihemberk); StLA, IÖHKS, K. 91, H. 12, fol. 1–14 (Švarcenek); StLA, IÖHKS, K. 91, H. 18, fol. 1–9 (Socerb); StLA, IÖHKS, K. 113, H. 7, fol. 17–21 (Devin).

¹² 1 seženj (*Klafter*) = 3,595 m². Način merjenja stavb ni jasen. Ena možnost je, da so merili obseg zidov pritličja in to pomnožili s številom nadstropij stavbe. Druga možnost je, da so navedene mere pomenile kvadratni

drugi stavbi je bila brajda s šestimi vrstami trt in poltretjim jutrom (0,9 ha) njivske površine.¹³ Druga brajda je ležala ob Branici in je merila 10,75 jutra (3,7 ha) (trte niso omenjene). Na grajskem griču okoli gradu so ležali »različni« vrtički. Ob Branici sta bili še dve manjši parceli, čeprav ni jasno, ali je to na območju naselja ob gradu. Prva je bila neobdelana (1,5 jutra ali 0,5 ha), druga pa obdelana (0,75 jutra). Ne omenjata se oljčnik, ki je bil pred pol stoletja še mlad, in Rebelnikov ronk. Oljčnik na grajskem griču bi lahko bil zajet pod splošno oznako vrtov ali pa je iz njega izviralo oljčno olje, ki je leta 1624 navedeno med dajatvami (50 funtov) in je bilo namenjeno »razsvetljava grajske kapele«. To bi pomenilo, da so ga predali v obdelovanje kakemu kmetovalcu, vaščanu. Ronk pa bi lahko bil istoveten z obema parcelama ob Branici.

Drugje v gospostvu so leta 1624 cenilci naštel dva travnika *bey Loghk* (pri Logu - (?) - ali pri Žabljah), ki sta bila kar velika, saj so jima namerili deset oziroma sedem juter površine (3,5 ha in 2,5 ha). Tretji, največji dominikalni travnik je ležal v kraju *Podlogam*, meril je 18,75 jutra (6,6 ha). Dodati je treba še dva travnika v kraju *zu Criniach* (morda isto kot *Im Khlínickh* iz leta 1572), in sicer enega majhnega (0,25 ha) in enega »velikega«, »v dolini«, ki so mu namerili kar 15,5 jutra (5,4 ha). Medtem ko je teh pet travnikov mogoče istovetiti s štirimi, ki so jih naštel leta 1572, saj je eden zanemarljivo majhen, je opazna odsotnost treh dvornih vinogradov in velike živinorejske pristave v Lukovcu. Vsaj za slednjo je mogoče z gotovostjo trditi, da so komorni cenilci leta 1624 hote ali nehote nanjo pozabili, saj le nekaj let mlajši štanjelski urbar (1631) pri opisu meja jurisdikcije med Štanjelom in Rihemberkom izrecno navaja, da na tem odseku meja poteka »med vasjo Lukovec in marofom barona Lanthierija«,¹⁴ ki je torej še vedno obstajal. Zato pa so po novem navedli in ocenili »klet v Štanjelu, ki pripada temu gospostvu [Rihemberk] in je namenjena desetinskemu vinu« – kar je zatem postalo predmet že omenjenega spora.

Neposredno primerjavo med podatki iz obeh cenitev otežujejo tako navedena neskladja in nepopolnosti kot tudi spremembe, do katerih je očitno prišlo v pol stoletja na prehodu iz 16. v 17. stoletje. Prva očitna razlika je ta, da so Lanthieriji, če naj kljub vsemu obstoječe podatke vzamemo kot zanesljive, skoraj povsem opustili neposredno vinogradniško dejavnost, saj leta 1624 dvorni vinogradi niso omenjeni (kar pa je lahko pomanjkljivost vira), zlasti pa trte niso omenjene v večji dvorni brajdi ob Branici, kjer so leta 1572 pridelovali teran, medtem ko je leta 1624 vsa površina namenjena poljedelstvu. Trte so navedene le še v šestih vrstah na brajdi pri marofu. Če te navedbe ustrezajo dejanskemu stanju, bi to pomenilo, da so Lanthieriji površine raje namenili poljedelstvu.

Zaradi navedenega je hipotetični izračun donosa poljedelstva mogoče tvegati le za manjšo brajdo v marofu, na kateri je kulturna namembnost ostala nespremenjena (mešana kultura), in sicer na podlagi podatkov o povprečnem pridelku iz leta 1572 in izmerjeni površini iz leta 1624

seženj in s tem izražale ploščino zidov. Tloris marofa in »hišice« pravokotne oblike (z daljšo stranico, ki je dvakratnik krajše) bi lahko meril med 100 m² (enonadstropna stavba in 6 metrov visoki zidovi, merjeni po ploščini) in 400 m² (dvonadstropna stavba in zidovi, merjeni po obsegu, ali pritlična stavba in 3 m visoki zidovi, merjeni po ploščini).

¹³ 1 jutro (*Tagbau*) ustreza goriškemu čampu (0,35 ha; čamp iz *campo*, ki pomeni polje), kar je razvidno iz samega besedila cenitve: *zahn feldt oder tag bau*.

¹⁴ ASGo, AC-Ad, b. 199, fasc. 511.

(ob predpostavki, da je površina ostala nespremenjena). Rezultati kažejo, da je bil na gospodovi brajdi v Rihemberku povprečni letni donos različnih žit 21 hektolitrov na hektar. Enak izračun je mogoč za dvorne travnike (ob predpostavki, da so ostali isti), kjer je hektar dal tri četrt voza sena (tabela 2). Donos okoli 20 hl žita na hektar je nedvomno visok, ni pa nemogoč pod pogojem, da so kolobarili brez prahe, in ob upoštevanju dejstva, da se omenjajo manj zahtevna žita (rž in pira) ter proso in ajda, ki ju lahko razumemo kot strniščna posevka. Imamo torej opraviti z zelo intenzivnim kmetovanjem, ki vsako leto daje po dva pridelka žita in še nekaj vina za povrh (trte in poljedelstvo v mešani kulturi, neprekinjeno kolobarjenje in za tak rezultat verjetno tudi gnojenje). Taka produktivnost nakazuje, kako in zakaj so lahko bile s kmetijskega vidika vzdržne kmetije z zelo malo zemlje, kakršne so prevladovale na Krasu in nasploh na Primorskem.

Dominikalna zemljišča	1572		1624		Produktivnost na hektar
	Povprečen letni pridelek		Površina (ha)		
Dvorna brajda ob Branici	Žita (litri)		2.650	3,664	-
Brajda pri marofu v vasi	Žita (litri)		1.855	0,876	21 hl
Dvorna brajda, marof in Rebelnikov ronk	Vino teran (litri)		9.701	*5,434	-
Vrtovi na grajskem griču (z oljčnikom)	-		-	-	-
Dvorni travniki	Seno (voz)		14	18,231	0,77 voza
Dvorni vinogradi	Vino belo (litri)		1.293	-	-

*Tabela 2: Pridelek, površina in produktivnost dominikalnih zemljišč gospodstva Rihemberk**

Rihemberški gospod je imel v okviru svojih pristojnosti pravico do razpolaganja in pridobivanja dohodkov tudi od naravnih virov na površju (podzemni, na primer rude ipd., so pripadali vladarju). V ta sklop sodijo gozdovi, pašniki in vode, pri čemer so bile do njih v različni meri upravičene tudi vaške skupnosti. A v tem razdelku se posvečamo gospodovim interesom.

Sumarični izveček urbarja gospodstva iz leta 1572 našteva štiri gozdove. »Pod Križem« na Vipavskem je bil hrastov gozd, iz katerega je rihemberški gospod »prodajal« odpadli les okoliškim soseskam in zaračunaval pašo (*Aßgelli*). Poleg tega so iz njega letno izdelali »nekaj sto raket ali vinogradniških kolov«. Pri Gabrovici (verjetno pri Komnu) »je tudi bil en hrastov gozd, ki pa je skoraj povsem posekan«, zaradi česar komisarji sploh niso ocenili njegovih prihodkov. V gozdu v Krepljah (*Khreplacher Waldt*) pri Dutovljah so bili okoliški podložniki proti plačilu upravičeni do »mladih dreves in tistih, podrtih od vetra«, in sicer »za gradnjo svojih bivališč«, zaračunavali pa so jim tudi pašo. Potrebe po lesu za grad so se pokrivalo iz »hrastovega in kostanjevega gozda na Krasu«. Naveden je »še en mlad hrastov gozdič [*ain Aichen Jung Vorstl*] nad gradom ob cesti, ki vodi proti Komnu, iz katerega se odpadli les prav tako uporablja za potrebe gradu«.

* Seštevek vseh dominikalnih kmetijskih površin v vasi Rihemberk v cenitvi 1624, ki je ni mogoče uporabiti za izračun produktivnosti, saj se je vinogradniška namembnost skrčila.

V cenitvi iz leta 1572 je bila posebna postavka travarina, ki so jo plačevali pastirji ovac, ko so z njimi prezimili na sodnem območju gospostva in katerih število je mogoče oceniti na 1.400 glav.¹⁵ To ni majhna številka, če upoštevamo, da je ta količina živine dodana tisti, ki je pripadala prebivalcem gospostva. Tudi ribištvo je bilo plačljivo, omenja se v reki Vipavi ter v Branici, »v ribniku pod Bačarjevim mlinom in do koder sega sodno območje«.

Pri dohodkih od deželskega sodišča so cenilci našeli kazni, kupoprodaje (*Wandl*) in gorsko pravdo (*Perckhgericht*), katerih prihodki pa jim niso bili znani. Ker se je jurisdikcija raztezala nad »obširnim območjem ter je vključevala pristojnost nad vsemi plemiči in podložniki, ki so prebivali v sodniji«, so letne dohodke ocenili na 50 goldinarjev. Dodatne dohodke so prinašale pristojbine (*Vereherungen, muet unnd gaben*), do katerih je bil gospod upravičen ob dedovanju »hub, vrtov in dolin«. Cenitveni komisarji so ugotavljali, da je to gotovo nekaj zneslo, »zlasti ker v tem gospostvu kupno pravo ni privzeto«, a so ob pomanjkanju jasnih razvidov te dohodke ocenili na 32 goldinarjev. Podobno so po občutku ocenili, da so pristojbine za vaška proščenja (*Khirchtag*) na celotnem območju jurisdikcije gospostva Rihemberk prinašale nekaj manj kot sedem goldinarjev, »čeprav so znesle več«. Nazadnje je bila v Rihemberku gosposočinska mitnica, izpričana že leta 1502 kot »lesna mitnica«, za katero so leta 1572 navedli, da je skozi njo potekal promet »lesenih izdelkov, kot so škafi, sodčki, letve [?], tudi živega srebra in cinobra« (*von den gemachten gehulz, alls Schäffer Potting Reitern auch queckhsilber und Zinober*), to je na relaciji med zaledjem vse do Idrije in jadransko obalo. Ocenjeni letni prihodek je bil skromen, slaba dva goldinarja. Med javnopravne dohodke gospostva lahko štejemo tudi pristojbine od odvetščine, ognjišč ter statev in mesnic, ki se jih je nabralo za dobrih 91 goldinarjev. Tlake niso ocenili, ker so jo porabili za obdelovanje dominikalnih zemljišč, katerih pridelki so bili že zajeti v cenitev.

Za razliko od pravkar predstavljenega pregleda gospodovih pravic iz leta 1572, povezanih z naravnimi viri in sodnimi pravicami v širšem smislu, so bili komorni cenilci pol stoletja kasneje bistveno manj natančni. Določili so pavšalni znesek 300 goldinarjev letnih dohodkov, ne da bi razčlenili posamezne postavke, pri čemer so navedli le kazni ter dejstvo, da je deželsko sodišče Rihemberk pokrivalo »širok okoliš«. Zaradi tega natančnejša neposredna primerjava med letoma 1572 in 1624 ne bi bila zelo povedna, predpostavljamo pa lahko, da je bil obseg gospodovih pravic v glavnem nespremenjen. Primerjati ne moremo niti gozdov, ker ob izdelavi cenitve gospostva še ni bilo odločeno, ali bodo prodani, zato niso bili navedeni.

Kljub temu kaže omeniti, da se leta 1624 med viri dohodka od gospodovih pristojnosti nad obrtnimi dejavnostmi pojavi »opekarna« (*Ziegelütten*), za katero žal ni navedeno, kje je stala. Sklepamo pa lahko, da je šlo za dokaj velik obrat, saj je plačevala kar 36 goldinarjev na leto (za primerjavo: to je znesek, ki mu ustreza vrednost 1,9 hl pšenice).

¹⁵ Dva denariča za vsako glavo za skupnih 11:40:0 goldinarjev.

Lanthierijem denar: dajatve v »revoluciji cen« ali kaj se skriva za številkami?

Na podlagi informacij, ki jih je mogoče pridobiti iz priročnega urbarja za leto 1502 ter iz cenitev gospostva iz let 1572 in 1624, lahko ocenimo, da se je število gospodinjstev v obdobju 1502–1572 skoraj podvojilo, v obdobju 1572–1624 pa je naraslo še za 50 %. Skupaj se je torej število gospodinjstev od leta 1502 do leta 1624 skoraj potrojilo, število kajž pa je v istem obdobju naraslo za 16-krat, kar izkazuje močan porast razslojevanja.¹⁶ Naraščanje števila gospodinjstev in prebivalstva je v tem obdobju pojav, ki je skupen vsemu Krasu in Goriški ter ni specifična rihemberškega gospostva.¹⁷ Kaže se tudi iz primerjave med dajatvami iz druge polovice 16. in prve polovice 17. stoletja, ki pa hkrati zrcali dva druga širša fenomena. To je na eni strani značilna težnja zemljiških gospodov na Slovenskem, vsaj na Kranjskem in Primorskem, da se za povečanje svojih prihodkov ne usmerjajo v širjenje pristav in neposrednega gospodarjenja z njimi, temveč v povečevanje dajatev v denarju.¹⁸ Drugi je vseevropski pojav tega obdobja, in sicer naraščanje cen.

	Merska enota	1572	1624	Razlika
				Indeks 1572 = 100
Pravda v denarju	Goldinar	515,52	690,81	134
Vrtovi (Štanjel »Jezero«)	Goldinar	-	5,00	-
Gorščina	Goldinar	23,87	32,07	135
Pšenica	Star	136,00	138,00	101
Rž	Star	2,25	2,60	116
Mešanica	Star	3,50	-	-
Oves	Star	172,00	168,60	98
Pira	Star	2,25	-	-
Vino belo	Čeber	119,50	116,50	97
Vino teran	Čeber	43,50	30,50	70
Kopuni	Kos	71,00	14,00	20
Kokoši in piščanci	Kos	113,00	147,00	130
Jajca	Kos	945,00	1.012,00	107
Kozlički in jagnjeta	Kos	12,00	10,00	83
Koštruni	Kos	-	1,50	-
Pogače	Kos	15,00	-	-
Seno	Voz	5,00	5,00	100
Oljčno olje	Funt	-	50,00	-

Tabela 3: Primerjava obsega pravnih dajatev in gorščine (1572 in 1624)

¹⁶ Panjek, Mala demografska eksplozija.

¹⁷ Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 25–50; Panjek, Land will tear us apart.

¹⁸ Panjek, Fevdalna renta ter Panjek, Not demesne but money, s tam navedeno literaturo.

Pri analizi in primerjanju gradiv, kakršni so izvlečki dohodkov gospošte in urbarji, je potrebna velika mera previdnosti, saj imajo temeljno značilnost, ki omejuje njihovo povednost. To je njihova vsaj načelna nespremenljivost. Tako je na primer cenitev dohodkov gospodarstva Rihemberk iz leta 1572 slonela na urbarju iz leta 1534 ter v veliki meri povzela njegove postavke in predpisane količine dajatev. Leta 1624 pa so se cenilci oprli na urbar iz leta 1599, ker novejšega niso mogli najti. Njihovo delo je bilo podlaga za novi urbar, ki je bil po vsej verjetnosti izdan leta 1626. Iz primerjave količin pravnih dajatev v obeh cenitvah je že na prvi pogled jasna velika mera stalnosti, kar pomeni, da so predpisane dajatve pri vseh pomembnejših postavkah ostale malodane nespremenjene, in sicer za eno stoletje (1534–1626, tabela 3). Pri nekaterih postavkah v pravnih dajatah v naravi je videti celo nazadovanje, zato pa se povečujejo plačila v denarju (za 34 %). Ta po eni strani nadomeščajo zmanjšane dajatve v naravi, po drugi pa so prav gotovo posledica povečanega števila novih gospodinjstev oziroma gospodarstev, posebej kajž. Videti je tudi, da se je povečal priliv iz naslova gorščine (35 %); to kaže, da so kmetje širili vinograde in vzpostavljali nove, kar je spet v skladu s širšim trendom na Primorskem v tem obdobju.

	Merska enota	1572	1624	Razlika
				Indeks 1572 = 100
Pšenica	Star	56,5	21,3	38
Rž	Star	28,5	14,7	52
Ječmen	Star	-	3,8	72
Pira	Star	-	41,5	
Oves	Star	-	3,9	
Ječmen, pira, oves	Star	68,0	0,0	
Proso	Star	4,0	2,2	55
Sirek	Star		13,1	-
Vino belo	Čeber	289,4	180,0	62
Vino teran	Čeber	72,3	120,0	166
Vino v denarju (Šmarje)	Goldinar	-	26,6	-
Kozlički, jagnjeta	Kos	116,0	0,0	-

Tabela 4: Primerjava obsega desetinskih dajatev (1572 in 1624)

Da so Lanthieriji dajali prednost dajatom v denarju, je razvidno tudi iz desetinskih dajatev, kjer primerjava med podatki za leti 1572 in 1624 kaže celo na močan, trideset- do petdesetodstoten upad pri večini postavk. Količina vseh desetinskih žit je padla za dobro tretjino (s 157 starov na 100,5 stara). Ob povečanem številu kmečkih gospodinjstev in hkratnem širjenju obdelovalnih površin, vsaj na marginalnih zemljiščih, je tak izid vsaj v teoriji nepričakovan. Desetina se namreč plačuje po deležu na pridelek in za razliko od prej obravnavanih pravnih dajatev njene količine niso bile povzete po urbarjih, temveč določene kot povprečje zadnjih nekaj let na podlagi zapisov dejanskih prilivov in izjav kmetov. Možnosti sta na prvi pogled dve: ali je kmetijska dejavnost nazadovala, in to ob hkratnem povečevanju števila družin, ali pa je bila prevedba desetine v nadomestno plačilo

v denarju bistveno bolj razširjena, kot izkazuje cenitev iz leta 1624, ki to prakso beleži le za vino v Šmarjah (tabela 4). Prva možnost se zdi manj verjetna, čeprav ne smemo odmisлити poseganja kmetov po dodatnih virih dohodka. Prav tako ni izključeno, da smo priča posledicam slabših letin. Vendar se najverjetnejša zdi možnost, da so Lanthieriji prejeli denar namesto desetine, česar cenilci niso zaznali ali zabeležili. Edini pridelek, ki beleži porast, je teran, vino, ki je bilo namenjeno široki potrošnji. Videti je, da so kmetje stavili bolj na ta segment trga kot na dragocenejšo (sladko) belo vino (*Reinfel*, »rebula«), kar nas spet vrača k porastu prebivalstva.

Iz podatkov o pravnih in desetinskih dajtvah je mogoče jasno izluščiti nekaj temeljnih značilnosti agrarnega gospodarstva ter kmečkih in gosposkih interesov. Prvič, kmetijstvo je bilo v osnovi polikulturno: pridelovali so pšenico, rž, ječmen, piro, oves, proso in sirek ter belo in črno vino. Redili so zlasti ovce, koze in perutnino. Pšenico in oves so kmetje večinoma sejali z namenom, da bi zadostili zahtevam urbarja in pričakovanjem gospoda. V nekoliko manjši meri je bilo tako z belim vinom. Kot splošna značilnost velja, da so urbarji predpisovali in so gospoda zanimali zlasti denar, pšenica, oves in belo vino. Za kmečko prehrano pa sta bili najpomembnejši žiti rž in pira. Videti je tudi, da se je v času med cenitvama razmahnil sirek, kar lahko zrcali setev na (novih) marginalnih zemljiščih in širjenje prakse strniščnega posevka, to je dveh pridelkov na leto. Poleg tega je bilo za kmete pomembno vino teran, ki je sodilo v osnovo kmečke prehrane. Tako sirek kot teran sta skladna z rastjo prebivalstva.

Pri določanju cen naturalnih dajatev so se komisariji na Primorskem opirali na sočasne tržne cene na tem območju.¹⁹ Zato nam primerjava vrednosti različnih pridelkov prikaže dokaj realno sliko spremembe cen med letoma 1572 in 1624. Izkaže se, da so se v tem polstoletnem obdobju najbolj povečale cene ovsa in vina, saj so se skoraj potrojile. Cena žit se je približno podvojila, bistveno manj je vrednost narasla le piri (32 %; tabela 5). Še bolj so se povečale cene živine in posebej perutnine, in sicer od tri- do petkrat, velik skok beleži tudi vrednost sena, ki se je podražilo za štirikrat (tabela 6). V splošnem je mogoče ugotoviti, da je mogoče največje podražitve zaznati pri artiklih, povezanih z živinorejo in posredno z mesnimi izdelki, to so kokoši, kopuni, kozlički, jagnjeta, seno ter oves, če so ga uporabljali za krmo.

V strokovni literaturi je dolgotrajna inflacija, ki je Evropo zajela med koncem 15. in začetkom 17. stoletja, znana kot »revolucija cen«. Na podlagi tu predstavljenih podatkov jo je mogoče nedvoumno potrditi tudi na Primorskem in jo kvantitativno opredeliti v njeni zaključni fazi. Čeprav so bila vmes prav gotovo nihanja, tak porast od leta 1572 do 1624 pomeni povprečno letno naraščanje cen za 4,5 % pri drobnici, do 7,7 % pri perutnini in 5,8 % pri senu, medtem ko je povprečna letna rast cene vina dobre 3 %, pšenice pa dobra 2 %.

¹⁹ Panjek, Fevdalna renta, str. 11–13.

	1572			1624			Porast	
	Goldinarjev za			Goldinarjev za			Indeks (1572 = 100)	Letno povprečje %
	Mernik	Čeber	Liter	Mernik	Čeber	Liter		
Oves	0,18		0,007	0,53		0,020	289	3,6
Vino teran		0,66	0,010		1,78	0,027	270	3,3
Vino belo		1,33	0,021		3,56	0,055	267	3,2
Pšenica	0,50		0,019	1,06		0,040	212	2,2
Proso	0,37		0,014	0,71		0,027	193	1,8
Rž	0,40		0,015	0,71		0,027	177	1,5
Pira	0,40		0,015	0,53		0,020	132	0,6

Tabela 5: Primerjava vrednosti žit in vina v gospodstvu Rihemberk po cenitvah iz let 1572 in 1624

	1572		1624		Porast	
	Goldinarjev za kos		Goldinarjev za kos		Indeks (1572 = 100)	Letno povprečje %
Kokoši	0,0335		0,1667		498	7,7
Kopuni	0,1000		0,3333		333	4,5
Kozlički, jagnjeta	0,2000		0,6667		333	4,5
Jajca	0,0021		0,0037		178	1,5
	Goldinarjev za voz		Goldinarjev za voz			
Seno	0,25		1,00		400	5,8

Tabela 6: Primerjava vrednosti živali in sena v gospodstvu Rihemberk po cenitvah v letih 1572 in 1624

Naraščanje cen je povečevalo vrednost naravnih dajatev, ki jih je prejemal gospod, a je po drugi strani vplivalo na kupno moč iztržka, saj so se povečevale tudi cene vsega ostalega na trgu. To je utegnilo postati posebej problematično za zemljiške gospode, ki so večji del rente prejeli v denarju. Pojav so v literaturi nekoč imenovali »kriza rent«, ki ji je sledila tako imenovana »gosposka reakcija«, kar pomeni stremenje po povečevanju dohodkov, da bi nadoknadili izgubo realne vrednosti rente zaradi inflacije. Ali je podoben pojav mogoče zaslediti tudi pri gospodstvu Rihemberk, smo preverili tako, da smo denarno vrednost vseh zemljiških dajatev (ki so natančneje opredeljene v naših virih) pretvorili v pšenico po vrednosti, ki jo je imela leta 1572 in leta 1624. Ta način je poveden, ker je bila pšenica najpomembnejše žito na trgu, obenem pa nam omogoča še izračun števila dnevnih obrokov kraljice žit, ki jih je bilo mogoče zagotoviti s celotnim izkupičkom dajatev gospodstva. Izkaže se, da je realna vrednost zemljiške rente gospodstva Rihemberk v obravnavanem obdobju padla za skoraj 10 %. Če pa iz izračuna izvzamemo dajatve v denarju in kupno moč primerjamo samo na podlagi vrednosti dajatev v naravi, ugotovimo, da je ta ostala povsem nespremenjena (tabela 7). Tak rezultat potrjuje splošno sliko klasične interpretacije izgube vrednosti gosposkih rent v času revolucije cen, ki je udarila zlasti rente v denarju. Videti je tudi, da je bila povprečna rast cen vseh zajetih artiklov v obdobju 1572–1624 113-odstotna, kar nanese 2,2-odstotno skupno povprečno letno rast, ki je blizu evropskemu povprečju.

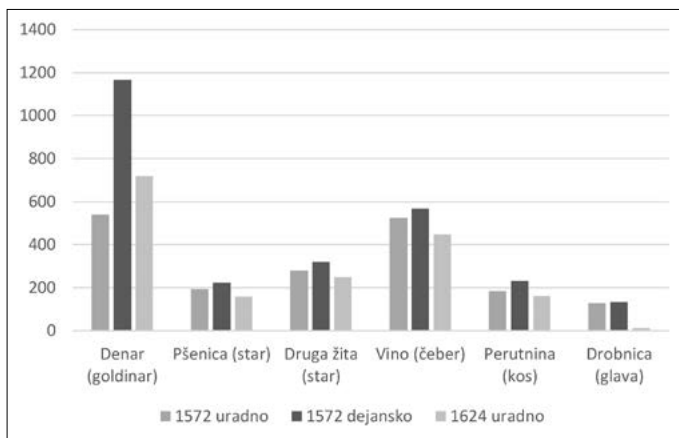
Denarna vrednost	1572	1624	Indeks 1572 = 100
	Goldinarji	Goldinarji	
Dajatve v denarju	539,39	790,55	147
Žita	654,26	1.417,14	217
Vino	622,17	1.321,78	212
Živali	38,45	48,80	127
Drugo	1,75	13,33	762
Skupaj	1.856,02	3.591,60	194
Kupna moč	Število	Število	
Litrov pšenice za ta denar	98.369,06	89.790,00	91
Dnevni obrokov pšenice	122.961,33	112.237,50	
Prehranjenih ljudi na leto	336,88	307,50	
Skupaj samo naturalije (gold.)	1.316,63	2.801,05	213
Litrov pšenice samo naturalije	69.781,39	70.026,25	100

Tabela 7: Primerjava denarne vrednosti in kupne moči dajatev (brez javnopravnih), merjene v pšenici

In vendar – ali so naši rihemberški Lanthieriji stali križem rok in poleg tega še povečevali delež dajatev, ki so jih prejeli v denarju, ter si s tem še sami kopali jamo? Ali so se tudi oni šli »reakcijo« – in kakšno? Ne gre pozabiti, da so Lanthieriji izvirali iz trgovske družine. Cenilni komisariji leta 1572 nam imajo kaj povedati na to temo: »Tudi pri tem reformiranju [kot v gospostvu Vipava] smo ugotovili, da je pokojni Gašper Lanthieri rihemberškimi hubam in zemljiščem večidel pred tridesetimi leti [1542] povečal obremenitev v denarju in žitu, deloma pa tudi kasneje, in sicer posebej z desetini vna in žita. To povišanje znaša 757 goldinarjev 55 krajcarjev [letno]. Lanthieriju je bilo na podlagi predpisanih dolžnosti naloženo, da ne sme obremenjevati podložnikov v nasprotju s starimi običaji in jim povečevati bremen iz reformiranega urbarja, saj je bil tudi tedanji zastavni znesek izračunan na podlagi takrat veljavnega činža in dohodkov, ne pa na osnovi kasnejših povišanj in povečanja obremenitev. Glede na to, da se bo dolžan soočiti z [... vladarjem oziroma komoro], o omenjenem povišanju in povečanju urbarskih prihodkov, četudi upoštevamo samo polovico časa njegovega posedovanja tega gospostva od štiriintridesetega leta [1534] dalje pa vse do konca tega tekočega leta '72, kar nanese devetnajst let, in se mu za toliko časa to zaračuna, za enako časa pa se mu prizanese, ugotavljamo, da bi v korist njegovi visokosti pripadlo 14.400 goldinarjev 25 krajcarjev.«

Ta ugotovitev komisarjev je zelo povedna z dveh vidikov, in sicer na eni strani z vidika podatkov, ki jih najdemo v cenitvah in urbarjih, na drugi pa glede dejanskega dogajanja z gospodarskega vidika tako na strani gospoda kot kmečkega prebivalstva.

Pri preverjanjih z namenom podaljšanja zastavne podelitve gospostva ali njegove prodaje so cenilni komisariji izhajali iz veljavnih (starih) reformiranih urbarjev. To v našem primeru pomeni, da so pri pravnih dajatvah zneski povzeti po uradno veljavnem urbarju, zato gre v bistvu za stare podatke, medtem ko so pri desetinah izračunali povprečni dohodek zadnjih treh let, zaradi česar so v tem primeru podatki sveži. Reformiranja torej prikazujejo zmes preteklega in aktualnega stanja dajatev, ki pa je na novo ovrednotena na podlagi tekočih cen pridelkov in torej donosnosti v denarju. Tako je uradni izveček prihodkov gospostva Rihemberk za leto 1572 v delu, ki se nanaša na pravne dajatve,

Graf 1: Primerjava pravnih in desetinskih prejemkov v cenitvah iz let 1572 in 1624 z dejanskimi iz leta 1572

nekakšen prepis starega urbarja (po vsej verjetnosti tistega iz leta 1534), medtem ko cenitev iz leta 1624 pri pravnih dajatvah zrcali urbar iz leta 1599, na katerega so se oprli. Takrat so komisarji sicer navedli, da je bil njihov pregled kljub naglici opravljen marljivo in da niso našli nobenih povišanj bremen. Ker so cenilci leta 1572 k popisu prejemkov dodali še seznam in seštevke povišanj, je na tej podlagi jasno videti, kako so v resnici uradni (reformirani) urbarji le deloma sledili dejanskemu stanju na terenu, saj še v cenitvi iz leta 1624 (urbar 1599) ni ne duha ne sluha o povišanjih, ki sta jih uvedla oče in sin (oba Gašperja) Lanthieri v 16. stoletju (graf 1).

Slika, kakršno prikazuje graf 1, je namreč možna le v dveh primerih, in sicer če niti leta 1572 niti v kasnejših urbarju in cenitvi niso upoštevali dejanskega povišanja ali pa če so se po odkritju povišanj leta 1572 gospodje odpovedali presežnim dajatvam ob hkratni 50-odstotni demografski rasti podložnikov. Ker je slednje malo verjetno, bo prej držalo, da sta poznejši urbar (1599) in cenitev (1624) le deloma vključila spremembe dajatev, še najbolj, kar zadeva gotovino. Pri ostalih vrstah dajatev pa lahko na tej podlagi uzremo zanesljivejšo razlago že opaženega dejstva, da so bili prejemki v naturalijah leta 1624 nižji kot leta 1572. Gospodje Lanthieri so dajali prednost dajatvam v denarju, tiste v naturalijah so delno pretvarjali v gotovino, zlasti pa jim je leta 1624 povsem očitno uspelo pred cenilnimi komisarji prikriti dejanski obseg prilivov v gotovini. To pomeni, da je bila renta od gospostva Rihemberk leta 1624 po vsej verjetnosti višja od ocenjene in gospostvo posledično kupljeno pod dejansko vrednostjo.

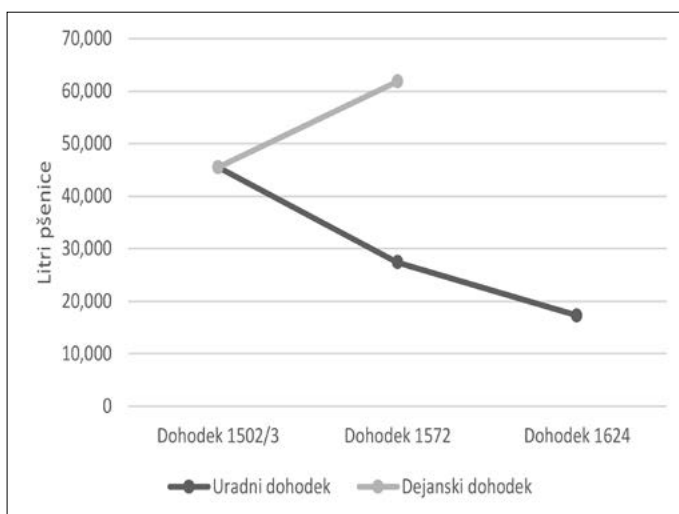
Poglejmo še povišanja iz leta 1572. Nekateri kmetje so se povišanju izognili tako, da so plačali enkratni znesek (skupaj 25,37 goldinarja), ki so ga komisarji odšteli od skupne vrednosti »izboljšave« urbarja. Povečanje dohodkov, ki so ga Lanthieriji dosegli s povišanji, je znašalo kar 41 % vrednosti vseh pravnih in desetinskih dajatev v gospostvu (tabela 9). Ta rezultat je bil dosežen postopoma, najprej s povečanjem pravnih dajatev leta 1542 in nato postopoma s povečevanjem desetini, ki so sledile širjenju kultur. Zaradi tega so komisarji predlagali izračun skupnega zneska presežnih prejemkov na osnovi polovice obdobja, odkar so Lanthieriji imeli gospostvo Rihemberk. Seznam povišanj žal ne ločuje med pravnimi in desetinskimi postavkami, temveč našteva le vrste pridelkov in denar. Vsekakor je razvidno, da je bila gotovina tista vrsta dajatve, ki so ji Lanthieriji izrazito dajali prednost, saj so prejemke v denarju več kot podvojili. Dajatve v naravi so jim bile vsaj na prvi pogled manj pomembne, a je treba upoštevati, da so povišanja iz naslova desetini že zajeta v uradno cenitev, saj so prilive opredelili

na podlagi registrov zadnjih treh let. Zaradi tega lahko sklepamo, da gre pri večinoma skromnih povišanjih prejemkov v naravi v glavnem za povečanje iz naslova pravnih dajatev (tabela 8). Tudi pri denarju je povišanje izhajalo iz naslova pravnih dajatev, saj je desetina dajatev v naturalijah. Ker so se dajatve v denarju več kot podvojile, to še dodatno potrjuje, da je Lanthierije zanimal zlasti denar.

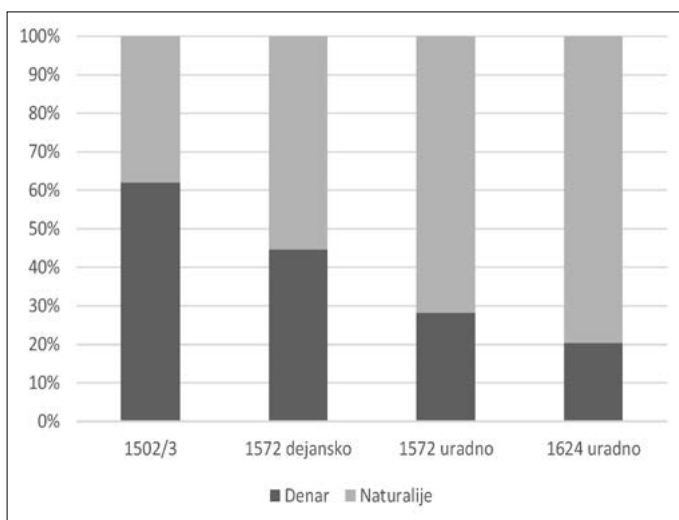
	Količina			Vrednost (goldinarji)			
	Enota	Uradno	Povišek	Uradno	Povišek	Dejansko	Povišek %
Denar	-	-	-	539,39	626,97	1.166,36	116
Pšenica	Star	192,50	30,63	385,00	61,50	446,50	16
Rž	Star	30,75	3,75	49,20	6,00	55,20	12
Mešanica	Star	3,50	3,00	5,13	4,40	9,53	86
Oves	Star	172,00	29,25	126,13	21,45	147,58	17
Pira	Star	2,25	2,25	3,60	3,60	7,20	100
Ječmen, pira, oves	Star	68,00	0,00	79,33	0,00	79,33	0
Proso	Star	4,00	0,00	5,87	0,00	5,87	0
Vino belo	Čeber	408,90	39,75	545,33	53,00	598,33	10
Vino teran	Čeber	115,80	2,00	76,83	1,33	78,16	2
Kopuni	Kos	71,00	39,00	7,10	3,90	11,00	55
Kokoši in piščanci	Kos	113,00	8,00	3,78	0,27	4,05	7
Jajca	Kos	945,00	32,00	1,97	0,07	2,04	3
Kozlički in jagnjeta	Kos	128,00	4,00	25,60	0,80	26,40	3
Pogače	Kos	15,00	0,00	0,50	0,00	0,50	0
Seno	Voz	5,00	0,00	1,25	0,00	1,25	0
Skupaj				1.856,02	783,28	2.639,30	
Enkratni znesek					-25,37		
SKUPAJ				1.856,02	757,91	2.613,93	41

Tabela 8: Uradne in dejanske pravne in desetinske dajatve 1572

Po drugi strani ta ugotovitev razkrije, da je bilo dejansko povečanje zemljiških dajatev še višje od 41-odstotnega povišanja, ki smo ga izračunali, saj zajema le pravne dajatve. K temu bi bilo treba dodati naraščanje desetinskih prejemkov, kar bomo poskusili v nadaljevanju. Preden preidemo k še dolgoročnejšim trendom in interpretaciji, je vse navedeno mogoče preveriti tako, da nominalne vrednosti denarnih dajatev pretvorimo v njihovo realno vrednost oziroma kupno moč v ekvivalentu pšenice po tekočih vrednostih, kakršne navajajo viri. Kot izhodišče smo vzeli dveletno povprečje dejanskih prejemkov iz naslova činža v denarju, kakor jih izpričujeta priročna urbarja iz let 1502 in 1503, znesek pa pretvorili v količino pšenice, ki jo je bilo tedaj mogoče kupiti za ta denar. Ko to izhodiščno vrednost ločeno povežemo z realno vrednostjo činža v denarju iz uradnih cenitev ter dejanskega zneska činža iz leta 1572, se pokaže, kako je inflacija zniževala realne prihodke zemljiških rent v denarju in kako je bila reakcija Lanthierijev s povišanjem zneskov v resnici del boja proti razvrednotenju prejemkov (graf 2). Grafični prikaz hkrati zrcali težnjo po stabilnosti dajatev v urbarjih ter razkorak med uradnim zapisom in dejansko stvarnostjo.

Graf 2: Kupna moč (izražena v pšenici) uradnih in dejanskih pravnih dohodkov v denarju

Graf 3: Razmerje med vrednostjo dajatev v denarju in naturalijah v zemljiški renti (samo prava in desetina)

Čeprav na prvi pogled kaže povsem drugače, isto stvarnost prikazuje tudi razmerje med vrednostjo zemljiških dajatev v denarju in naturalijah (graf 3). Izhodiščna vrednost na začetku stoletja je malo nad 60 % v korist dajatev v denarju, na kar vplivajo razmeroma številne puste hube, za katere so se plačevale pavšalne dajatve v denarju. Normalno stanje bi torej bilo bližje razmerju 50 : 50. Dejanski dohodki leta 1572 izkazujejo delež denarja nekoliko pod polovico, kar je rezultat povečanja pravnih dajatev v denarju. Videti je, da so si Lanthieriji prizadevali ohranjati razmerje med vrednostjo dajatev v denarju in naturalijah blizu 50 : 50. Uradni podatki za leti 1572 in 1624 pa zrcalijo bolj učinek inflacije, zaradi katere se je pridelkom zviševala enotna vrednost, kot dejanskega razmerja v gosposkih prejemkih. To je povsem jasno iz primerjave med podatki o uradnih in dejanskih dajatvah za leto 1572. Za leto 1624 pa smo že nakazali, da ne vključujejo vseh dejanskih prejemkov v denarju, sicer bi bili Lanthieriji na izgubi ob povečevanju števila podložnikov. Poleg povečevanja obsega dajatev v denarju so se gospodje na izgubo njegove realne vrednosti gotovo odzvali tudi s povečevanjem prejemkov iz drugih, recimo jim javnopravnih naslovov, kot so sodstvo,

dajatve na ognjišča, primščine in podobno (vse to ni zajeto v grafu 3). Ne nazadnje so to nakazali sami cenilci, ki so leta 1572 javnopravne dohodke opredelili v višini 90,6 goldinarja, leta 1624 pa 300 goldinarjev, pri čemer se je realna vrednost teh zneskov skoraj podvojila (kupna moč obeh zneskov je namreč 47,7 hl oziroma 75 hl pšenice). Lanthieriji so torej morali zviševati nominalno vrednost dajatev, če so želeli vsaj ohraniti njihovo realno vrednost, kaj šele, če so jo nameravali povečevati v skladu z rastjo demografskega potenciala gospostva.

Rast, razvoj in podjetnost: Lanthieriji in kmetje

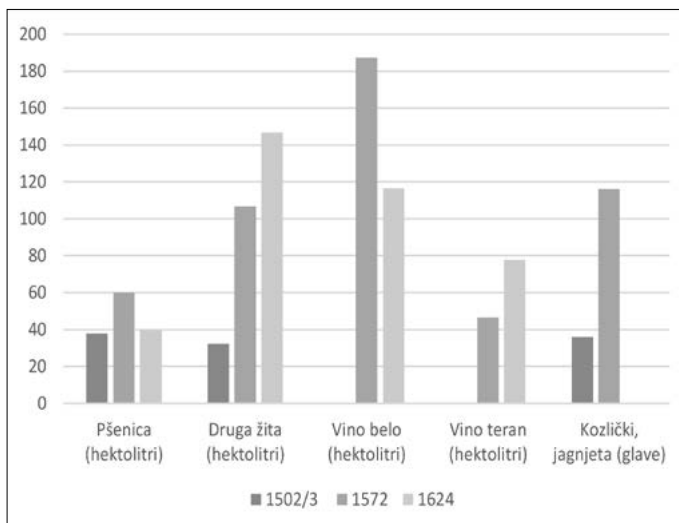
Zaradi tega, kot bomo še pokazali, izpričanega povišanja rentnih dohodkov ne gre pavšalno pripisati izkoriščevalski naravnosti plemiča do svojih podložnikov. Zadeva je kompleksnejša, saj se je gospodarska in družbena slika med Krasom in Vipavskim od začetka 16. do prvih desetletij naslednjega stoletja precej spremenila.

V prvih letih 16. stoletja je skoraj petina hub pustih, pripojene so zasedenim, tako da ista družina gospodari z obema hkrati. Niso redke njive, ki jih posamezni kmetje kosijo, kar pomeni, da so postale travniki. Zelo so razširjene dajatve v denarju, in sicer ne le na opustelih, temveč tudi na redno obdelanih kmetijah. V marsikateri vasi so vse kmetije plačevale izključno v gotovini, nič ali skoraj nič pa v pridelkih. Tako je bilo zlasti v kraških vaseh. V priročnih urbarjih iz let 1502 in 1503 so posebej navedeni prejemki iz naslova desetini, iz katerih je razvidno, da tedaj Rihemberk ni bil upravičen do nikakršne vinske desetine. Tudi med pravnimi dajatvami na vino naletimo zelo poredko, najdemo ga le v posameznih vaseh, in sicer v Rihemberku z okoliškimi naselji, v Gaberjah in Štrjaku. Mogoče in celo zelo verjetno je, da so bili vsaj ponekod do dajatev in desetini v vinu upravičeni drugi subjekti na tem območju, ne pa tudi rihemberški urad, kot je za prva leta 16. stoletja izpričano za goriško gospostvo v vipavskih vaseh Vrtovin, Skrilje, Stomaž, Lokavec in Križ.²⁰ Sicer so urbarji rihemberškega urada pravdne dajatve v vinu predvidevali že v poznem srednjem veku (1398 in 1402).²¹

Dolgoročni trendi gospodarskih interesov in ravnanj tako gospodov Lanthierijev kakor kmečkega prebivalstva v gospostvu Rihemberk med začetkom 16. in prvimi desetletji 17. stoletja so vidni v gibanju količin pridelkov iz naslova desetine. Za to dajatev imamo zanesljive podatke za tri kontrolne trenutke, od katerih vsak predstavlja dve- oziroma triletno povprečje. Njihove količine sicer niso povsem zvesta od slikava stanja na njivah in pašnikih. Lanthieriji namreč niso bili nujno upravičeni do desetini v vsem gospostvu, ker je del desetini ponekod pripadal župnikom in ker niso bili vsi pridelki podvrženi desetini. Kljub temu je slika tako jasna, da je lahko le malo dvomljiva: gospod in kmetje so v 16. stoletju stavili zlasti na razvoj vinogradništva in rast pašne živinoreje (graf 4).

²⁰ Pavlin, *Goriško gospostvo*, str. 194.

²¹ Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja II*, str. 121 in 128.

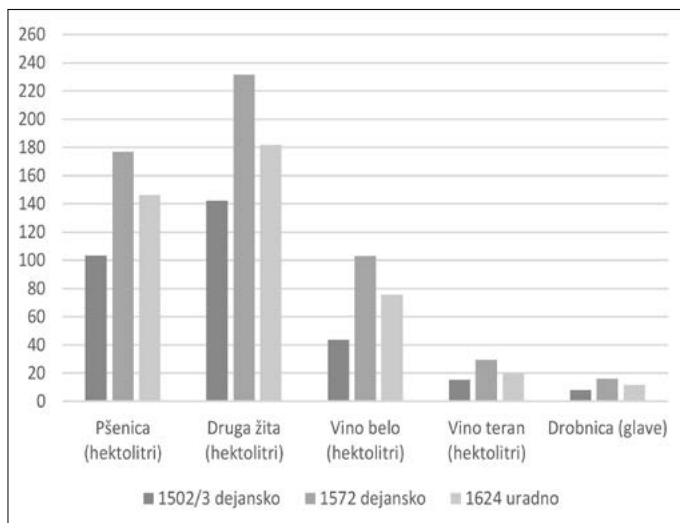

Graf 4: Primerjava obsega desetinskih dajatev v naravi (1502–1624)

Porast pšenice je manjši od porasta števila gospodinjstev v obdobju 1502–1572, ker je bila to zlasti na kraškem območju smotrna kultura le na najboljših njivah, in ko so bile ponovno obdelane puste hube, je bilo možnosti zanjo kmalu konec. Vsa druga žita beležijo bistveno večji porast, ki odraža njihovo večjo razširjenost kljub temu, da je marsikatero zelo slabo zajeto v desetini (posebej proso, sirek ipd.). Njihovo povečevanje se nadaljuje tudi do leta 1624, kar odslikava demografsko rast in širjenje obdelovalnih površin, verjetno tudi intenzivnost obdelovanja. Ob upoštevanju večjega skoka v obdobju 1502–1572 zaradi zapolnjevanja vrzeli pustih hub pri teh žitih rast poljedelstva precej ustreza dolgoročnemu demografskemu trendu. Bistveno bolj od števila gospodinjstev pa se je v obdobju 1502–1572 povečal obseg reje drobnice: število družin se skoraj podvoji, število glav jagnjet in kozličkov v desetini pa je več kot trikrat večje.

Pravi razmah izkazuje vino, pri čemer je treba upoštevati, da ga na začetku 16. stoletja med prejemki riheemberškega urbarja sploh ni. Ker pa se pojavi v tolikšnem obsegu, je za tem moral biti določen interes prejemnika desetine, da je temu tako, pa tudi kmetovalcev, da se bolj posvečajo vinogradništvu in vinarstvu. Prisotnost kmečkega interesa je razvidna iz tega, da se naraščanje desetine od terana kot vina, namenjenega široki potrošnji, nadaljuje tudi do začetka 17. stoletja.

Pri vseh vrstah pridelkov, kjer so desetine leta 1624 bistveno nižje kot leta 1572, pa si je upad mogoče razložiti s težnjo zemljiškega gospoda, da namesto pridelkov prejema denar. To so torej tisti znaki, ki vodijo k interpretaciji, da so dajatve v naravi v resnici prevajali v denar in da teh zneskov cenilci niso zaznali v celoti. Vse to je vidno tudi v trendu pravnih dajatev v naturalijah, ki potrjuje zlasti močan razvoj vinogradništva (graf 5). Tako pri desetinskih kot pravnih dajativah je količinska prevlada belega vina nad teranom posledica interesa gospodov Lanthierjev do žlahtnejše »rebule« (*Reinfel*) in hkrati dobre zastopanosti pridelavi belega vina ugodnih goric v gospostvu (med Branico in Vipavo). Podobno je mogoče zaznati pri pšenici, ki je med pravnimi dajativami v primerjavi z drugimi žiti bolj prisotna kot pri desetini, ker je bila pridelek, ki je gospoda zaradi višje tržne vrednosti bolj zanimal.

Graf 5: Primerjava obsega pravnih dajatev v naravi (1502–1624)

Na podlagi naših virov bi težko kaj več povedali o poljedelstvu. Glede živinoreje in posebej drobnice pa velja spomniti, da je poleg kmetov tudi gospod Lanthieri stavil na to karto, saj je v Lukovcu imel svoje precej velike črede in je še privabljal zunanje pastirje, da so prezimili na območju gospostva (s 1.400 glavami leta 1572), ter imel od tega dobiček v obliki travarine. Po vsej verjetnosti se je pašna živinoreja razširila zlasti na kraškem delu gospostva in je bila dejavnost, s katero so kmetje intenzivneje aktivirali obstoječe naravne potenciale območja, da bi povečali svoje dohodke. Rejo drobnice so namreč lahko vnovčevali na različne načine, s prodajo jagnjet in kozličkov za zakol, z izdelovanjem in prodajo sira ter s pridobivanjem in prodajo volne in njenih izdelkov.

Bistveno več je mogoče povedati o razmahu vinogradništva. V rihemberškem urbarju iz leta 1485 je med pristojnostmi navedeno tudi gorsko pravo, za katero so plačevali gorščino od vinogradov v Rihemberku, na vipavskem koncu v Volčji Dragi, Žabljah in Gaberjah, na Krasu pa v Kostanjevici in Lipi. Kot smo že povedali, v novem stoletju v urbarjih za leti 1502 in 1503 te pravice in prihodki niso navedeni, kakor tudi ne vinske desetine. Količina informacij o vinogradih je bistveno večja v cenitvah gospostva Rihemberk iz let 1572 in 1624.

Leta 1572 so v rihemberškem gospostvu plačevali vinsko desetino od gorice (*Perg*) »mladih vinogradov« v Rihemberku, kjer je triletno povprečje navrglo 109 čebrov belega vina in samo 3 čebre terana, v Štjaku je desetina od »starih in novih vinogradov v gorici Gorjansko in Šlušnik« (*im Perg Gorianshko und Schluschenigkh*) nanesla 120 čebrov belega in 11 terana, v Štanjelu pa je od vinogradov »v Raši, Novem mostu in Širokem Bregu« (*Inn der Raasch, Neuem Pruch und im Perg Schirockim*) gospostvu Rihemberk v povprečju pripadlo 60 čebrov belega. Poleg tega so kmetje plačevali desetino od terana od »nekaterih brajd, vrtov in latnikov« (*Brayden, Gärtten und Glaitten*) v Štanjelu in Komnu, od nekaterih vrtov in »ronkov« (*Rankhen*) na grajskem griču v Rihemberku ter od »novih brajd« v Gaberjah, kar je skupaj naneslo 54 čebrov. Od »pravkar navedenih treh različnih vinskih gor, starih in novih vinogradov in brajd« ter od »stare gorice« (*auch dem allten Perg*), od katere je desetina pripadala samostanu v Možacu, je rihemberško gospostvo prejemale tudi gorščino. Hkrati so cenilci pristavili opombo, da so v gospostvu še dodatni novi vinogradi:

»So še mladi vinogradi, ki niso navedeni v desetinskem registru, vendar bodo iz leta v leto gotovo prinašali desetino in gorščino, ostajajo pa imetniku gospostva, saj niso bili vključeni v cenitev«.

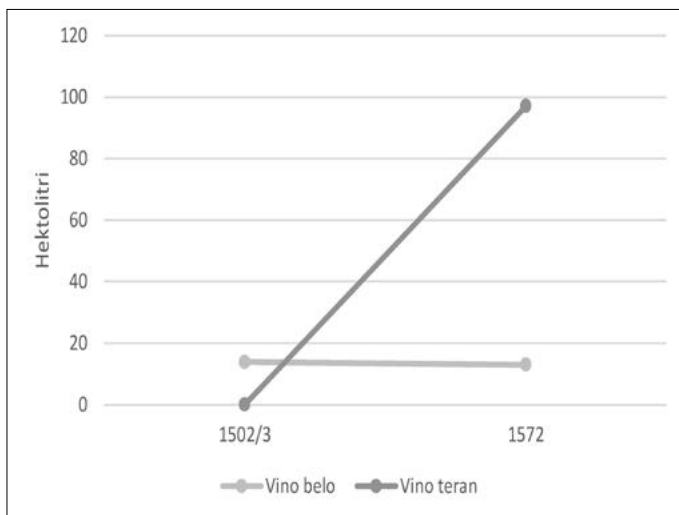
Informacije iz leta 1624 so še natančnejše. Cenilci so tedaj navedli tudi število vinogradov, podvrženih gorščini. V župi Rihemberk so našli 329,5 »malih vinogradičev« (*kleine Weingartlein*), v »župi Štanjel so jih našli 247, v župi Štjak pa 868«. Skupno število »malih vinogradičev«, za katere se je plačevala gorščina, je bilo 1.444,5. V vasi Šmarje je urbar predvideval plačevanje vinske desetine v denarju, a se je »šle po novem« njen znesek celo podeseteril, saj se je z 11,6 lire dvignil na 120 lir. Vinsko desetino je gospostvo pobiralo v župi Rihemberk, kjer je nekajletno povprečje znašalo 50 čebrov belega vina in 66 terana, v župi Štanjel 31 čebrov belega in 12 terana, v župi Štjak 99 čebrov belega in 10 terana ter v župi Komen, Sveto in Škrbina 32 čebrov terana.

Iz tega niza informacij lahko potegnemo kar nekaj sklepov. Rihemberški gospod je v 16. stoletju ponovno izvajal pravico do pobiranja gorščine od vinskih goric in je pridobil ali uveljavil pravico do pobiranja desetine od vina. Zlasti slednje so postale nezanemarljiva postavka v zemljiški renti. Vinogradniško območje je bilo v gospostvu Rihemberk osredotočeno znotraj četverkotnika Štanjel–Štjak–Šmarje–Rihemberk, to je v gričevnatem svetu v okolici dolin Raše in Branice. Tu je pridelovanje potekalo v obliki specializiranih vinogradov, ki so bili številni, a majhni. Tako proti koncu 16. kot na začetku 17. stoletja je bilo vinogradništvo na Krasu manj razširjeno, saj so trto pretežno gojili v mešani kulturi. V tej obliki so tudi drugje v gospostvu gojili zlasti teran.

V drugi polovici 16. stoletja je mogoče na osrednjem vinorodnem območju gospostva opaziti nekakšno vinogradniško mrzlico, saj se omenjajo »novi« in »mladi« vinogradi. Urejanje novih nasadov trt je zahtevalo velik vložek časa in energije, v gričevnatem svetu je bilo treba prilagoditi tudi pobočja. Takrat je močno prevladovalo belo vino (rebula, *Reinfel*), ki je bilo zaradi višje kakovosti namenjeno zlasti prodaji na trgu. Tako se zdi utemeljena domneva, da je v tej vinarski vnemi smiselno videti kmečko prizadevnost in podjetnost, ki ju spodbujajo tržne priložnosti in ne le usmeritve zemljiškega gospoda. Tak pogled izrecno potrjujejo komisarji, ki so opravili cenitev leta 1572: »V zadnjem času so bile v obeh gospostvih [Vipava in Rihemberk] gmajne v tolikšni meri opuščene in posajene s trtami, da ponekod ni več mogoče posaditi nič koristnega. [...] Na nekaterih krajih v hribih so ubogi ljudje sicer izpraskali še kako majhno krpo zemlje, ki bo obrodila čez tri ali štiri leta, kar pa je malo [in zaradi tega ni smiselno dvigovati bremen, tudi ker skupnosti nimajo več kje pasti]. Nasprotno v višjih legah vinskih goric veliki nalivi odplavljajo vinograde, ki so zabeleženi v registrih desetine, ter odnašajo trte in zemljo, tako da jih ni več mogoče obdelovati, temveč ostanejo opusteli in od njih ni več nobene koristi.«²²

Vinogradniška mrzlica v letih pred 1572, kar lahko razumemo kot obdobje nekje od sredine 16. stoletja dalje, je torej zajela širši vipavski prostor, vključno z rihemberškim gričevjem. Kmečke skupnosti so v ta namen žrtvovale srenjske pašnike in jih spreminjale v vinograde, ki pa so bili v strmejših legah izpostavljeni hudim erozijskim tveganjem in pojavom. Ker se je vinogradništvo obdržalo, lahko sklepamo, da je urejanje kulturnih teras, ki brežine ščitijo pred odplavljanjem zemlje in kultur, mogoče časovno umestiti ravno v obdobje od zadnjih desetletij 16. stoletja dalje.

²² AS 1, šk. 105, XI/1 do 4.

Graf 6: Pridelek vina v dominikalnih vinogradih na začetku in proti koncu 16. stoletja

Zadnje zanimivo opažanje iz primerjave med podatki iz desetine za leti 1572 in 1624 je, da se je med letoma 1572 in 1624 v tukajšnjem vinarstvu bistveno spremenilo razmerje med teranom in belim vinom, ki je prešlo z 1 : 4,25 na 1 : 1,5. To pomeni, da se je bolj usmerilo na lokalni trg in široko potrošnjo ter verjetno samooskrbo, čeprav je zlahtnejše belo vino količinsko še vedno prevladovalo. Vse večjega poudarka na teranu ne izkazujejo le kmečka gospodarstva skozi dajatve, ampak tudi dominikalni vinogradi, kjer se je ta težnja očitno začela že pred letom 1572. V prvih letih 16. stoletja so na rihemberških dominikalnih vinogradih pridelovali izključno belo vino, katerega količina je do leta 1572 ostala nespremenjena. A hkrati so proizvodnjo razširili na teran in jo pognali v nebo (graf 6). Tudi Lanthierijem je dišala proizvodnja za trg.

Na vprašanje, zakaj je skupna količina nekajletnega povprečja vinskih desetini ob sočasnem povečanju števila vinogradov leta 1624 manjša kot leta 1572 (kar nakazuje tudi porast skupnega zneska gorščin), nimamo pravega odgovora. Že plačilo desetine v vinu namesto v denarju na območju Šmarij bi zadevo verjetno izravnalo. A spremenljivk je tako veliko, od vsakoletnih vremenskih razmer in omenjene erozije do spremembe pravic, da na tej točki ne bi radi ugibali.

Župe in župani

Na začetku 16. stoletja je rihemberško gospostvo (takrat rihemberški urad) obsegalo 56 naselij, ki pa mu niso vsa pripadala v celoti. V marsikaterem naselju je imel Rihemberk le nekaj podložnikov, tudi samo po enega, medtem ko je ostali del naselja pripadal sosednjim gospostvom. Tovrsten preplet ni izjema. Daleč največje naselje v gospostvu je bil Štanjel, kjer je Rihemberk imel največ podložnikov. Več kot deset jih je bilo tedaj še v Komnu, Podturnu in Šempetru, Oseku, Škrbini,

Dutovljah, Velikem Ubeljskem in Volčjem Gradu. Če pa pod Rihemberk-Branik štejemo vse zaselke, v katere se je delil, in tiste v neposredni okolici gradu, je bilo središče gospostva enako veliko kot Štanjel, le da s povsem drugačno, razpršeno naselitveno strukturo.

Priročna urbarja iz let 1502 in 1503 pri nekaterih vaseh poimensko navajata župane (*Suppan*), pri drugih beležita županove pravice (»kdor je tu župan ...«) in ponekod tudi to, da mu jih priznava župa (*Supp*), pri tretjih omenjata tako župana kot njegove olajšave pri dajatvah, pri četrtil pa ne enega ne drugega. Ob upoštevanju zaporedja omembe naselij v urbarju smo združili vse te informacije ter za vsako omembo župana in njegovih pravic predpostavili, da je to bila župa, kjer takih navedb ni bilo, in da kraj pripada isti župi kot sosednja vas, v kateri sta omenjena župan in njegove pravice, ali pa smo pripadnost pustili neopredeljeno. Tako smo prišli do hipotetične rekonstrukcije števila in deloma obsega žup v gospostvu.

Vsekakor je treba upoštevati preplet različnih gospostev v posamezni vasi. Tako ni rečeno, da je v rihemberškem urbarju zajeta cela župa, saj so lahko ostale vasi pripadale drugemu gospostvu. Tak primer je izpričan v vaseh na Vipavskem. Tu so v istem obdobju pod goriško gospostvo sodile »precej velike župe«: vasi Šempas, Ozeljan, Šmihel in Osek so sestavljale eno župo, vasi Selo, Gojače in Batuje drugo, vasi Kamnje, Dobravlje in Stomaž pa tretjo.²³ Od vasi iz prve od teh treh žup sta v rihemberških urbarjih iz let 1502 in 1503 omenjena Šempas, in sicer brez župana ali župe, in Osek, kjer je poimensko naveden župan in njegovi privilegiji. V drugem primeru je v rihemberškem urbarju navedena le vas Gojače brez omembe župana in župe. Od vasi tretje od omenjenih žup pa najdemo le Kamnje, prav tako brez navedbe župana ali župe. Po drugi strani imamo vsaj na videz obraten primer v Podturnu (Šempeter), kjer sta v rihemberškem urbarju hkrati omenjena dva župana in župa.

Rihemberška urbarja z začetka 16. stoletja izpričujeta kar 25 žup. Kolikor je mogoče sklepati, so praviloma obsegale več kot eno vas. Kjer je videti, da je posamezna vas sama svoja župa, gre večkrat sklepati, da so bile ostale vasi pod drugim gospostvom (tabela 9). Kljub temu je splošni vtis, da je bil na začetku novega veka vzorec lokalne samouprave dokaj razdrobljen. Žal zaenkrat ne moremo rekonstruirati njenega poznejšega razvoja. Je pa na podlagi virov iz prve polovice 17. stoletja mogoče postaviti hipotezo, da je samouprava s časom doživela nekakšno centralizacijo, v smislu zmanjševanja števila žup in s tem povečevanja njihovega obsega.

V cenilnem elaboratu iz leta 1624 so navedli zneske gorščine, ki so jo kmetje plačevali za vinograde v župah Rihemberk, Štanjel in Štjak ter v vasi Šmarje (*Dorff Sumaria*). Pri vinski desetini pa so njeno plačevanje našli v župah Rihemberk, Štanjel, Štjak ter Komen, Sveto in Škrbina (*Supp Comäin, Sutta und Scarbina*). Tu sta zanimivi dve razliki v primerjavi s sliko, kakršno smo pridobili iz urbarjev z začetka 16. stoletja. Prvič se Šmarje leta 1624 omenjajo kot vas, medtem ko je bil leta 1502 tam župan (*Weinstegen*), čeprav je omenjen le kot posestnik mlina, ne pa tudi kot podložnik. Drugič se tri vasi, za katere je leta 1502 videti, da imajo vsaka svojega župana, leta 1624 navajajo kot enotna župa Komen, Sveto in Škrbina, za katero si je mogoče predstavljati, da je vključevala tudi sosednja naselja. Vasi Sveto in Škrbina sta bili vsaka svoja župa tudi v urbarju iz leta 1485.²⁴

²³ Pavlin, Goriško gospostvo, str. 55.

²⁴ Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja II*, str. 146 in 147.

	Kraji		Župani in župe
1.	Branik	(ni navedbe)	Župan Sluga
2.	Branik – Vas ali – Britof (?)	<i>Ystrana Vaß</i>	
3.	Pedrovo (Branik)	<i>Petteriach*</i>	
4.	Cvetrož (Branik)	<i>Schretbeß*</i>	
5.	Brezovica (pri Braniku)	<i>Bresawitz</i>	
6.	Spodnji Vrh (Preserje)	<i>Nyderberg*</i>	
7.	Preserje (pri Braniku)	<i>Presseriach</i>	
8.	Kasavlje (pri Braniku)	<i>Kassawlach*</i>	
9.	Brdo (Pedrovo okolica) ²⁵	<i>Ysbard</i>	
10.	Zgornji Vrh (Preserje)	<i>Obernperg</i>	
11.	Dornberk	<i>Dornberg</i>	Kdor je tu župan
12.	Prvačina	<i>Prebatsch</i>	
13.	Zgornja Vrtojba	<i>Ober Vertoyb</i>	
14.	Spodnja Vrtojba	<i>Nyder Vertoyb</i>	
15.	Šempeter	<i>Sand Petter</i>	
16.	Podturn (Šempeter)	<i>Undterm Turn</i>	Župan Peter ... je prost po župi ²⁶ Marko, župan Podturna
17.	Osek	<i>Ossig</i>	Suppan Koberlin Kdor je župan v vasi
18.	Gojače	<i>Goyatschach</i>	
19.	Vrtovin	<i>Vertobem</i>	Župan Šimec
20.	Kamnje	<i>Kaminach</i>	
21.	Potoče	<i>Pototschach</i>	Suppan Ambrož
22.	Preval (Razdrto)	<i>Prebald</i>	Župa Preval
23.	Veliko Ubeljsko	<i>Groß Ubelß</i>	Župan Premrl Kdor je župan ... župa
24.	Malo Ubeljsko	<i>Klein Ubelß</i>	
25.	Hruševje	<i>Pyrpam</i>	
26.	Volčji Grad	<i>Woltschagrad</i>	Kdor je župan župe
27.	Žablje	<i>Krottenhuelben</i>	Župan Marko
28.	Šmarje (Hrastje/Stegovci)	<i>Weinstegen</i>	Župan Gašper Vrtovec
29.	Goče	<i>Gatschach</i>	Župan Friderik
30.	Gaberje	<i>Gabriach</i>	Kdor je tu župan
31.	Sveto	<i>Schawt</i>	Kdor je tu župan

²⁵ Brdo je v statutu iz leta 1556 poimenovano kostanjev gozd pri Braniku; kostanjev gozd je še danes med Branikom in Pedrovim (nad njim Veliki in Mali hrib ter Šumovka, nasproti pa vrh Brdo). Zato je zaselek dveh kajž iskati na tem območju.

²⁶ *Ist frei nach der Supp.*

32.	Škrbina	<i>Scarbin</i>	Župan Andrej Vremec Kdor je tu župan
33.	Šempolaj	<i>Sant Polay</i>	
34.	Lipa (pri Komnu)	<i>Lyp</i>	
35.	Novelo	<i>Novel</i>	
36.	Kostanjevica	<i>Kestenholtz</i>	
37.	Šempas	<i>Sandt Paß</i>	
38.	Slap	<i>Sliu*</i>	Župan Marin
39.	Kalec/Kalčič	<i>Calaz, Coltzytz**</i>	
40.	Rožica (?) ²⁷	<i>Rossiga</i>	
41.	Kazlje	<i>Hosslon</i>	Župan Ivan Koglic ... je prost po župi
42.	Razguri	<i>Rasgor</i>	Župan Lovrenc
43.	Šentvid (Podnanos)	<i>Sant Vaytt</i>	Kdor je tu župan
44.	Povir	<i>Pawir</i>	
45.	Vipava	<i>Wippach</i>	
46.	Štjak	<i>Sant Jacob</i>	Kdor je tu župan
47.	Dutovlje	<i>Dietenndorff</i>	
48.	Tomaj	<i>Tomey</i>	
49.	Godnje	<i>Godniach</i>	
50.	Kreplje	<i>Kreplach</i>	Kdor je župan v Dutovljah
51.	Avber	<i>Albrn</i>	
52.	Ponikve	<i>Panickel</i>	Kdor je župan
53.	Štanjel	<i>Sant Daniel</i>	Župan Mohor Krt ... župa
54.	Lukovec	<i>Luckawetz</i>	
55.	Tomačevica	<i>Tomatzawitz</i>	
56.	Gabrovica pri Komnu	<i>Gabrawitz</i>	Župan Kontzalin Kdor je tu župan ... župa
	Mlini (več lokacij)	<i>Die Mwl</i>	
57.	Komen	<i>Comen</i>	Kdor je tu župan

Tabela 9: Seznam krajev z navedbo županov in hipotezo obsega žup (1502)²⁸

²⁷ Zemljišče je dodeljeno soseski Brestovica: *Ist der Nachparschaft zu Brestovitz diz Jars aufgezinst worden*. Zaradi tega mora biti nedaleč od Brestovice, možno torej Brestovica pri Komnu. Alternativa je Brestovica pri Povirju, kar bi pomenilo, da kraja ne gre enačiti z okolico Nadrožice, temveč z Rožico (že Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja II*; prim. Bizjak et al., *Historična topografija Primorske*, str. 421), kjer so po besedah upravitelja Hansa Neuhausa iz leta 1523 rihemberškemu urbarju pripadale tri hube (*drey Tschitschen auff ... Huben zu Rossitschach ... sizen davon ... bisher nie khein Nutz gehabt*; AS 1, šk. 105, XI/4).

²⁸ Navedbe županov in žup ustrezajo omembam v urbarju. Izmenično obarvana polja označujejo hipotetični obseg žup. Bela polja ostajajo neopredeljena. * Kraji, identificirani na podlagi navedb v Bizjak et al., *Historična topografija Primorske*, str. 52, 168, 312, 444, 595. ** Kraj ostaja neidentificiran tudi v Bizjak et al., *Historična topografija Primorske*, str. 184. Najverjetneje ga gre iskati med kraško planoto in Vipavsko dolino.

Statut »komuna ali tabora« Rihemberk

Župa in župan nista bila edina oblika in raven lokalne uprave v rihemberškem gospostvu. »Statut in privilegiji komuna ali tabora Rihemberk« (*Comauns oder Tabers Reiffenberg Stattutenn unnd Brivilegien*)²⁹ so redke primer pisnega dokumenta o delovanju soseske na primorskem podeželju, ne nazadnje zaradi zgodnjega časa nastanka. Nastal je na podlagi odločitev, sprejetih na zboru družinskih poglavarjev z dne 2. januarja 1556, ko so opredelili večino njegovih členov. Zatem je bilo med letoma 1558 in 1560 sprejetih še nekaj odločitev, ki so bile dodane prvotnim in med katerimi sta dve taki, ki ju je mogoče opredeliti kot dodatna člena statuta. Razpolagamo torej z dokumentom, ki je prepis prvotne različice (1556) z dodatki, nastalimi do vključno leta 1560. Rihemberški statut vsebuje skupaj 25 členov in tri sklepe.

Člene statuta je mogoče razdeliti na šest vsebinskih sklopov. Najštevilnejši so člani, ki so urejali dostopnost in rabo gozdnih virov. Sledijo jim člani o odnosih med člani skupnosti, posebej v smislu prepovedi dostopa do zasebnih zemljišč sosedov. Ta dva sklopa skupaj sestavljata več kot polovico vseh členov. Tretji sklop sestavljajo pravila delovanja soseske, kjer je poudarek na spoštovanju skupnih odločitev s strani posameznikov, četrti sklop pa zajema zapovedi verske narave. En člen je tak, da bi ga lahko uvrstili tudi med določila o delovanju skupnosti, saj prepoveduje preklinjanje kot izraz nestrinjanja z delovnimi nalogami, ki jih je posamezniku naložila soseska. Sklopa s pravili soseske in verskimi zapovedmi skupaj predstavljata skoraj tretjino vseh členov. Najmanj členov je statut namenjal urejanju vprašanj, povezanih s priseljevanjem in trgovino z vinom, in sicer dobro desetino. Ne glede na navedeno vsebinsko razvrstitev velika večina členov vsebuje določila, ki neposredno ali vsaj posredno zadevajo ekonomske teme.

Vsebinska področja določil rihemberškega statuta so skladna z nekaterimi znanimi značilnostmi podeželskih skupnosti ter obenem s tedanjimi gospodarskimi, družbenimi in demografskimi procesi. Na eni strani statut priča o tem, da so med pristojnostmi skupnosti osrednjo vlogo imele gospodarske zadeve, med katerimi je izstopalo upravljanje dostopa do skupnih naravnih virov. Z vidika procesov pa potrjuje, da je bila druga polovica 16. stoletja obdobje naraščanja prebivalstva z večjo prisotnostjo skupin z malo zemlje, s povečanim pritiskom na skupne naravne vire in z naraščajočim pomenom trgovine z vinom. Ne nazadnje izpričuje vključenost kmečkega prebivalstva v trgovino. Pri tem gre deloma za lokalno specifične trende na Goriškem in Krasu, deloma pa za krajevni izraz premikov, ki jih je mogoče zaznati na širšem slovenskem podeželju.

Da je bila ureditev internih odnosov in delovanja skupnosti temeljni cilj sprejetja statuta, je izrecno izraženo v njegovem uvodu, ki ga tu navajamo skupaj z zadnjim zabeleženim členom, v katerem so natančno opredeljeni število in datumi letnih sestankov soseske.

- »Dne 2. januarja 1556 so cenjeni možje vse soseske (*Nachperschafft*) Rihemberk oziroma zbor (*Ausschüß*) oblikovali red, kako naj se med njimi iz soseske odslej ravna pri vseh sosedskih prekrških in neposlušnostih, in sprejeli odločitev, da če kdo v soseski ravna v nasprotju s sprejetim redom in člani ter jih namerno krši in se jih ne drži, se kaznuje, kot je navedeno pri vsakem členu posebej, pri čemer tega ni nihče oproščen ali iz tega izvzet.«

²⁹ ASGo, AC-Ad, b. 133, fasc. 300. Poglobljena analiza in transkripcija dokumenta v Panjek, Statut in privilegiji.

- »Določijo se tudi štirje dnevi v letu, ki se jih častljiva soseska namerava strogo držati za sestajanja, na katerih razpravlja o svojih zadevah, in sicer je prvi dan na Gregorjevo (12. marec), drugi je svetega Kancijana dan (31. maj), tretji je svetega Luke dan (18. oktober), četrti pa je dan nedolžnih otrok (28. december).«

Cilj statuta je bil vzpostaviti jasna pravila, natančno ločiti dovoljena ravnanja od prepovedanih, točno opredeliti sankcije za prestopke in k spoštovanju določil nedvoumno zavezati vsakogar v skupnosti. Statut je torej izraz potrebe po vzpostavitvi internega reda in verjetno tudi preseganja nastalih razmer, ki jih lahko na ravni določanja in izvajanja pravil razumemo (sicer implicitno, saj samo besedilo tega izrecno ne pove) kot stanje, v katerem pravila niso povsem jasna ali vsaj ne spoštovana in splošno sprejeta, kjer se pojavljajo pritiski po izjemni obravnavi posameznikov ter prakse neupoštevanja dogovorov in izvršenih dejstev. Iz uvoda v statut izvemo tudi, da so se možje iz soseske sestajali na zborovanjih. Na zboru soseske je bil obravnavani statut sprejet kot celota, kar je uvidoma zelo jasno izraženo z besedami, da so soseskine možje, združeni v zbor, »oblikovali red«. S tem nam dokument sporoča informacijo temeljnega pomena, da je pristojnost soseske obsegala opredeljevanje internih pravil in zagotavljanje njihovega izvajanja na področjih, ki jih obravnava statut.

Predstavitev začnemo pri poglavju, s katerim se začnjenja tudi statut in mu posveča največ pozornosti, to je pri rabi gozdnih virov. Najprej navedimo prost in sintetičen prevod določil, ki jih bomo nato analizirali in interpretirali.

- Sečnja za izdelavo raket³⁰ je pred dnevom Vseh rajnih duš (2. november) prepovedana vsem sosedom, in sicer tako na skupnem svetu (*in der Gmain*) kot na pravnih posestih (*Zinnsguet*) ter v Brdih (*in der Worda*). Poleg tega noben sosed ne sme poslati na sečnjo raket več kot tri delavce tri dni zapovrstjo, prepovedana je tudi predhodna prodaja (*fürkhauff*) raket.
- Povsem prepovedana je sečnja hrastovega, kostanjevega in bukovega lesa za izdelavo paladičev.³¹ Uporaba drugih vrst lesa v ta namen je dobrohotno dovoljena, vendar se mora tudi sečnja paladičev začeti po 2. novembru.
- Od hrastovih dreves nihče ne sme odsekati celega debla, temveč je od tega lesa treba odsekati le veje z namenom, da se hrast ohrani. Sečnja hrastovega in kostanjevega lesa je prepovedana tudi za izdelavo ograj (*Ruetten-? Zu Zeinmachen*), medtem ko je v ta namen dobrohotno dovoljena sečnja drugih vrst lesa, vendar šele v mesecu svetega Martina (novembru).
- V kostanjevem gozdu ali Brdih (*Worda*) je nabiranje prepovedano pred dnem, ki ga za kostanje določi predstojnik skupnosti, imenovan »cehmešter« (*Zechmaister*).³² Naknadno je bilo leta 1558 v soseski sklenjeno, da nihče ne sme od »sladkega« hrastovega lesa ničesar podirati v hribu, imenovanem V štoku (*Ustockh*), in sicer tako z ene strani, to je s *Sustene poti*, kot z druge, navedene kot *Conlin Na Suonig*.

³⁰ »Rakla« je »dobro debela in dolga palica« v Posočju, po Erjavcu namenjena vinogradništvu (<http://www.fran.si>).

³¹ »Paladič« je kolec za oporo trti (Premrl, Slovarček narečnih, str. 300).

³² »Cehmeštra« je v različici »cegmešter« mogoče najti v Vilfan, Soseske, str. 57, ter Vilfan, *Zgodovinska pravo-
tvornost*, str. 229.

Členi statuta prvenstveno urejajo sečnjo in nabiranje gozdnih plodov, ne pa tudi nabiranja odpadlega lesa in vejevja. Čas, ko je katerakoli poseka dovoljena, se začneja z mesecem novembrom. Najbolj poudarjena je raba lesa za vinogradništvo z izdelavo rakel in kolcev (paladičev), pa tudi plotov, vsekakor prvenstveno v kmetijske namene. Izrazita je skrb za točno določene vrste dreves, posebej za hraste, a tudi za kostanje in bukve, za katere lahko že zaradi tega presodimo, da so sovpadale z najdragocenejšimi vrstami na tem območju. Uporaba njihovega lesa za kmetijstvo je bila prepovedana ali močno omejena, kar kaže na to, da so jo vsaj dotlej izvajali, sicer bi bila prepoved nepotrebna. Najstrožje omejitve so zadevale izdelavo paladičev, to je večjih kolov.

Posebna skrb za hrastova drevesa se ne kaže le v omenjenih prepovedih, vezanih na namen poseka, temveč tudi v zapovedanem načinu njihove sečnje. Ta ni smel zajeti celega debla, temveč je bilo dovoljeno le obsekavanje vejevja. Dokument izraža prepričanje, da se na ta način rastlina ohrani in bo ponovno pogrnala veje, medtem ko bi posek ob tleh pomenil smrt drevesa. To tehniko lahko razumemo kot opis tradicionalne oblike gojenja dreves v predmoderni Evropi, in sicer z odsekavanjem drevesne krone oziroma vrhovine, z oblikovanjem panjevcev (drevo so odsekali tako, da je od njega ostal le panj oziroma štor, ki je nato pognal več tanjših debel) ali z enostavnejšim obsekavanjem vejevja. Vse so bile znane tudi na Primorskem. Na Krasu na začetku 19. stoletja so bili tako rekoč vsi gozdovi gojeni kot panjevski, gozdarska stroka pa se je v 18. in 19. stoletju hudovala nad razširjeno prakso obsekavanja drevesnih vrhov in vej. Statutarno priporočilo kaže na poznavanje negotovega uspevanja in počasne rasti novih, mladih hrastovih dreves na Krasu. V tem smislu je pomenljiva naknadno določena (1558) popolna prepoved podiranja »sladkega hrastovega lesa« (*Süeßen Aichen holz*) v enem od gozdov na območju vasi Rihemberk, imenovanem »V štoku«. Zaradi tega so pred popolnim posekom prednost dajali ohranjanju obstoječih rastlin pri življenju in njihovem občasnemu obsekavanju. S tem pa nam statut pove, da so se sredi 16. stoletja že začeli ukrepi za uravnavanje rabe gozdnih površin, da so tedaj kmetje že posegali po teh tehnikah, ki so temeljile na ekološkem znanju, in da gre v tem obdobju iskati izvor oblikovanja kulturne krajine Krasa, kakršno poznamo v naslednjih stoletjih.³³

Določilo, s katerim so omejevali možnost uporabe večjega števila delavcev hkrati pri sekanju lesa za rakele, ne izkazuje le skrbi za izsekavanje vseh vrst dreves, temveč hkrati priča o skrbi za ohranjanje enakosti in ravnotežja v obsegu rabe znotraj skupnosti, saj vsa gospodinjstva niso premogla treh dela sposobnih članov in si niso mogla privoščiti, da bi jih plačevala. To določilo je zagotavljalo enakomernost dostopa do lesa ne glede na velikost in gospodarsko moč gospodinjstev.

Ureditev nabiranja gozdnih plodov – kostanjev – nas uvede tudi v vprašanje o različnem posestnem statusu gozdov, katerih rabo zajema statut. Kostanjev gozd je stal na območju, ki ga statut poimenuje »Brda«. Na podlagi urbarja iz leta 1502, ki omenja dve kajži v kraju Brda, ga lahko lociramo v okolico zaselka Pedrovo. V cennitvi iz leta 1752 se med dominikalnimi gozdovi omenja oskrba z lesom za potrebe gradu v »enem hrastovem in kostanjevem gozdu na Krasu«. Po vsej verjetnosti je šlo za gozd »Brda« iz statuta: v njem so torej poleg gospoda tudi prebivalci Rihemberka imeli pravico do sečnje (in nabiranja kostanjev). Leta 1572 navedeni »mlad hrastov gozdič nad gradom

³³ Panjek, *Kulturna krajina in okolje*.

ob cesti, ki vodi proti Komnu, iz katerega se odpadli les uporablja tudi za potrebe gradu«, je morda tisti, ki ga statut opredeljuje kot »sladki hrastov gozd« in ga imenuje »V štoku«. Tu in tam so kmetje imeli pravico do rabe tamkajšnjega drevja na način in z omejitvami, kakor jih je opredeljeval statut. Identifikacija gozda na območju »Brda« kot hrastovega in kostanjevega gozda, ki pripada gospodu ali v katerem tudi gospod uživa vsaj določene pravice do lesa, pojasnjuje, katere gozdne površine in rabo čigavega drevja je urejal statut tabora Rihemberk iz leta 1556. V prvem členu, ki ureja sečnja za rakle, so omenjeni skupni svet, pravdne posesti in območje »V Brdih«: to naštevanje in delitev moramo torej razumeti kot gozdne površine in drevesa na srenjski zemlji (gmajni), na individualnih zemljiščih, ki so pripadala posameznim kmetijam in za katera so plačevali pravdne dajatve, ter v enem ali dveh gosposčinskih gozdovih, v katerih so lokalni prebivalci imeli določene pravice (sečnja, kstanj). To pomeni, da je statut urejal rabo vseh treh posestnih kategorij gozdnih površin.

Vsebinsko poseganje statuta na področje individualnih zemljišč je posebej izrazito v členih, ki urejajo medsosedske škodne dogodke.

- Kaznuje se, kdor skrivaj odnese katerikoli sadež iz tujega vrta ali vinograda in je njegovo dejanje razkrito, kdor sosedu podre ograjo in jo odnese ter kdor brez dovoljenja odnese rakle ali paladiče iz sosedovega vinograda ali brajde.
- Prav tako se kaznuje, kdor svojo živino skrivaj žene na sosedove travnike (oziroma senožeti: *Wißmadten*), nihče ne sme gnati svojih prašičev na pravdno zemljišče koga drugega brez dovoljenja, lastnik pa je nasploh odgovoren za vsako škodo, ki bi jo povzročila njegova živina.

Ti členi ne izkazujejo le varovanja posameznikovih posestnih pravic, temveč tudi jurisdikcijo soseske nad škodnimi dejanji na individualni lastnini. Poleg tega s prepovedjo nakazujejo razširjenost ali vsaj obstoj praks, ki jih sankcionirajo: to so kraje pridelkov ter celo kmetijske infrastrukture z zemljišč drugih članov skupnosti ter paša živine na tuji zemlji. Podobna dejanja so bila razširjena v Furlaniji ter na Koroškem in Štajerskem.³⁴ Na drugi strani je bilo za dejanja, prepovedana v primeru skrivnega izvajanja, mogoče pridobiti soglasje lastnika. Možno se je bilo dogovoriti za prevzem rakel in paladičev ter za pašo živine na tujem, kar je po vsej verjetnosti zahtevalo določeno obliko poplačila ali vzajemnosti. Mogoče je bilo tudi pridobiti soglasje soseske za posek večjega števila rakel, in sicer proti plačilu.³⁵ Soseska je torej imela pristojnost odločati tudi o izrednih posekih, ki so presegali predpisane omejitve.

Na težave v delovanju in odnosih v soseski, a obenem na obstoj pravil in njihovo utrjevanje poleg že navedenega uvoda kažejo členi, ki določajo pravila njenega delovanja.

- Ta, komur je napovedana »soltarija« (*Solterei*) in je ne izvede poslušno, se kaznuje. Kaznovan je tudi »soltar«, ki svojim sosedom »soltarije« ne napove zvečer, kot je v navadi, in zaradi tega nastanejo neizogibni stroški.
- Ko sosedje stopijo skupaj, da opravijo komunsko delo, ter jim »cehmešter« za pravične stvari razporedi naloge, a jih nočejo poslušno izvesti, se kaznujejo; ravno tako, kdor pri tovrstnem delu preklinja Boga ali njegove svetnike.

³⁴ Bianco, *Lo spaventevole flagello*; Steppan, *Agrar- und Forstrechtliche Bestimmungen*, str. 37–38.

³⁵ O tem priča sledeči sklep: »Leta 1560, dne 12. marca, je Ivanu Jurjeviču častitljiva soseska v Rihemberku odobrila posekati rakle, kolikor jih potrebuje za svoje brajde do njegovega zadnjega vhoda, proti plačilu enega mernika pšenice.«

Po opredelitvi Frana Erjavca, ki je izraz zabeležil ravno v Rihemberku in na Vipavskem, je bil soltar poljski ali gozdni čuvaj.³⁶ Iz tri stoletja starejšega člena statuta je razvidno, da je rihemberška soseska imela svojega soltarja, ki je lahko sosede občasno pozval, naj sodelujejo pri njegovem delu (soltariji). Ker je navedeno, da je tako »v navadi«, so bili položaj, način in pravila dela soltarja običajni. Kakšne naloge je izvajal, statut izrecno ne pove, lahko pa sklepamo, da gre za isto funkcijo, ki jo omenjata priložena sklepa. Leta 1558 je soseska za »gozdnega hlapca« (*försst khnecht*) za dobo enega leta »postavila« Andreja Štolfo, ki mu je istega dne cehmešter Kocjan Hmeljak izročil predplačilo za njegovo delo. Naslednje leto je bil za enoletno obdobje za »gozdnega hlapca ali pastirja skupnosti« (*Vorsstkhnecht, oder Irer Gmain Hürter*) izbran Matija Klarič. Za izvajanje nalog je bilo predvideno plačilo v denarju. Iztržek izrečenih glob je moral izročiti cerkveni kleti (*das Er Alle Phandtung, den Khirchen Kheller Zuestellen soll; von Aller Phendtung, so Er Zwegen bringt*), pri čemer mu je za vsako globo pripadala manjša denarna nagrada. To so bile povsem očitno kazni, ki jih je predvideval statut.

Te drobce informacij je mogoče smiselno povezati v interpretacijo, da je bil soltar isto kot soseskin gozdni čuvaj in pastir, ki je skrbel za spoštovanje pravil pri rabi zlasti skupnega sveta, torej gmajne, kjer so bile gozdne in pašne površine, obenem pa je izvajal naloge soseskinega pastirja. Soltarja kot gozdnega čuvaja so poznali tudi drugje v alpskem svetu. V širšem smislu, zlasti če je njegova pristojnost presegala svet v kolektivni rabi, bi ga lahko razumeli kot nekakšnega soseskinega redarja, ki je izvajal naloge na področju agrarne policije. V tej luči postane bolj razumljivo in smiselno, zakaj sta dva sklepa o imenovanju »gozdnega hlapca ali pastirja« zabeležena v statutu, saj naj bi šlo za osebo, ki je skrbel za spoštovanje in uresničevanje pravil. Da se zanjo uporabljata dva različna izraza, je verjetno stvar drugačnega prevajanja izvirnega slovenskega izraza.

Izterjane globe od izrečenih kazni, ki so bile večinoma izražene v določeni količini vina, so izročali v cerkveno klet. To pomeni, da so globe, izročene v klet rihemberške cerkve, pripadale soseski, s čimer se nakazuje tesna povezanost med sosesko in lokalno cerkvijo.

Iz določil o soltarju obenem izhaja, da je bil namen soseske omejevanje njegove samovolje in hkrati zagotavljanje upoštevanja njegovih ukrepov. Podobno je mogoče razumeti iz členov, ki urejata »komunsko delo«, le da tu kot osrednja figura nastopa cehmešter. Ta je imel pristojnost voditi delovne skupine, ki so izvajale dela v korist soseske, in z njimi razpolagati tako, da določi in razporeja naloge. Statut žal ničesar ne pove o tem, na kakšen način so sprejemali odločitve o tovrstnih delih v skupnem interesu, ali je torej šlo za glasovanje ali za ukaz cehmeštra, ki ga je morda lahko prenesel tudi od kakega nadrejenega (na primer rihemberškega gospoda). Podobno ni opredeljena narava teh komunskih del. Z gotovostjo pa je mogoče razbrati, da so obstajale naloge in dela, ki jih je soseska izvajala s kolektivnim delom, ter da so se sosedje tovrstnih zadolžitvev bolj ali manj pogosto branili in se jim skušali izogibati, ko pa so se vanje vendarle vključili, so se še naprej glasno pritoževali in preklinjali čez obveznost ter njenega naročnika, pri čemer so Boga in svetnike priklicevali zaradi barvitejšega poudarjanja lastnega mnenja. Po drugi strani je v člen vgrajeno varovalo, da so sosedje dolžni poslušnosti le pri nalogah, ki so pomenile »pravične stvari« (*in Pillichen sachen*), kar pomeni omejevanje samovolje cehmeštra ter vsaj načeloma upoštevanje stališč soseske in sosedov.

³⁶ Erjavec, Iz pótne torbe, str. 239. »Soltar« izvira iz lat. *Saltarius* (<http://www.fran.si>).

Verske zapovedi in oblike dela se v nekaterih členih statuta pojavljajo skupaj, saj se prve omenjajo predvsem zaradi prepovedi opravljanja slednjih. Podobno smo že opazili pri omenjenem členu proti preklinjanju med komunskim delom. Kljub temu je mogoče zaslediti člen, ki izrecno in izključno zadeva področje verskega življenja in ga bomo navedli kot prvega.

- Ko se gre za križem, morajo sosedge poslati stare častitljive ljudi, ne pa otrok.
- Kdor bi na posvečen praznik, kot na primer na nedeljo, na veliki šmaren (15. avgust) ali na dan dvanajstih apostolov (15. julij), opravljal kako delo, naj bo s prevažanjem, nošenjem ali tovorjenjem, pranjem, ribanjem sodov ali korit, ribarjenjem ali streljanjem v gozdovih, kakorkoli že se to lahko imenuje, in s tem prekršil prepoved, se kaznuje.
- Kdor bi na sveti dan v svoji hiši ali kleti pred poldnevom meril vino, se kaznuje.

S tem, da zapoveduje udeležbo na procesijah, se soseska Rihemberk v času protestantizma profilira kot prevladujoče katoliška skupnost. Med navedenimi oblikami dela izstopa odsotnost kmečkih opravil. To si lahko razlagamo tako, da pri teh opravilih ni bilo dvoma o tem, da gre za delo, medtem ko je do odstopanj od verske prepovedi prihajalo zlasti pri drugih oblikah dejavnosti, kot so bili lov in ribolov, gospodinjska opravila ter dejavnosti, povezane s transportom. Druga možna razlaga je, da je bilo izvajanje kmečkih opravil izvzeto, ker so marsikdaj neodložljiva.

Posebej zanimiva je omemba oblik transporta. V soseski so se posamezniki ukvarjali s prevozništvom, tovorništvom in nosaštvom, kar potrjuje obstoječe interpretacije o razširjenosti teh dejavnosti med kmečkim prebivalstvom na slovenskem in primorskem podeželju, še posebej v obravnavanem obdobju druge polovice 16. stoletja, ko so doživljale vzpon.³⁷ Ta člen statuta nam torej omogoča vključitev Rihemberka v to širšo sliko, saj je bil tu pojav dovolj razširjen, da si je zaslužil izrecno omembo med dejavnostmi, ki so bile ob praznikih prepovedane.

Nekoliko manj nedvoumna je interpretacija člena, povezanega z vinom. Če bi se člen nanašal na točenje vina v domačih kletah na drobno družčinam sosedov, kar je bila na Krasu pogosta praksa, je mogoče v členu videti jasen moralni naboj pri omejevanju pitja v dopoldanskih urah ob prazničnih dneh, recimo pred mašo. Če pa se nanaša tudi na prodajo vina na debelo, bi časovno omejena prepoved nakazovala liberalnejši odnos do pomembne dejavnosti, katere uspešnost je bila ne nazadnje odvisna od prisotnosti kupcev. O obstoju in pomenu trgovine z vinom v Rihemberku pa povsem nedvoumno priča tej dejavnosti posebej namenjen člen:

- Ko se polni vino, ne sme nihče sam poseči v vino trgovcev ali ga piti, kot se je dogajalo doslej, nad čimer se trgovci pritožujejo.

Člen ne izpričuje le prisotnosti trgovanja z vinom, temveč tudi določen nered na tem področju, ki je krnil ugled in zanesljivost Rihemberka kot kraja za njegov nakup. Podobne pritožbe kupcev vina sicer poznamo tudi na Goriškem in posebej v Brdih, kjer so se koroški trgovci vztrajno pritoževali nad odnosom prodajalcev, tam sicer predvsem prodajalcev iz plemiških vrst, ter opozarjali, kako sta na kupca vselej prežala prevara in celo ustrahovanje.³⁸ Eno večjih tveganj je bilo ravno to, ki ga omenja rihemberški statut, da bi po izvedenem nakupu v odsotnosti kupca prodajalec ponaredil

³⁷ Gestrin, *Boj za podeželsko trgovino*, str. 74.

³⁸ Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 59–82.

kakovost že prodanega z naknadnim dolivanjem vina slabše kakovosti ali s podobnimi goljufivimi posegi. Tako se tu omenja celo pitje že prodanega vina, pri čemer ne gre izključiti, da je bila tovrstna praksa povezana z običajem nazdravljanja ob sklenitvi kupčije (likof), a na račun kupca. Nazadnje je smiselno poudariti, da so v Rihemberk po vino očitno zahajali »trgovci« od drugod, ki jih lahko identificiramo s Kranjci in Korošci, ter sklepati, da je bil kraj vključen v tedaj naraščajočo medregionalno trgovino z vinom med goriško-primorskim prostorom in sosednjimi deželami.

Tematika vključevanja prišlekov si zasluži vsaj kratko posebno obravnavo, ker gre za specifično področje urejanja in upravljanja odnosov v podeželskih skupnostih, hkrati pa zaradi širšega zaledja procesov, ki jih je izražalo priseljevanje. Najprej pogledimo, kaj določata člena.

- Nihče si ne sme dovoliti, da bi vzel gosta v svojo hišo ali klet brez predhodne vednosti gospoda in soseske.
- Noben podružnik ne sme nepovabljen priti na krčevino sosedov.

Člena urejata doseljevanje in nastanitev novih prebivalcev ter pri tem določata postopek in kazni tako za sosede, ki bi koga nastanili, kot za prišleke. Za naselitev novih prebivalcev je bilo treba pridobiti soglasje rihemberškega gospoda in soseske. Odločanje o naselitvi in vključitvi prišlekov v sosesko, kar je pomenilo tudi priznanje pravic in dolžnosti, je tipična pristojnost podeželskih skupnosti v evropskih tradicionalnih družbah.³⁹ Prišlekom sta bila zapovedana povabilo k naselitvi in prepoved samovoljne nastanitve.

Razberemo lahko obstoj dveh oblik naselitve, in sicer z nastanitvijo v obstoječa poslopja v naselju in s postavitvijo skromnega domovanja na gmajni (»priti na krčevino sosedov« – *in der Nachpern Roth [...] khumben*). Prepoved in zapoved v teh dveh členih statuta razkrivata, kako je do naselitve prihajalo na pobudo kakega soseda, vendar neusklajeno s sosesko in gospostvom, ter samoiniciativno s strani prišleka, kar pa še ne pomeni, da ni bilo primerov dogovorjene in odobrene priselitve, tako na dom kot na gmajno. Povedna sta tudi izraza, s katerima so poimenovani prišleki, to sta »gost« (*Gast*) in »podružnik« (*unnder sas*). Tovrstne »goste«, ki so kot nekakšni podnajemniki prebivali v stavbah sosedov, lahko identificiramo z »gostači« iz slovenske zgodovinske literature, medtem ko so podružniki ekvivalent nemškega izraza *Untersass*.⁴⁰ V obeh primerih gre za predstavnike najnižjega družbenega sloja na vasi, ki je bil brez lastne zemlje. Tako člena pričata o obstoju procesa priseljevanja in o njegovih socialnih značilnostih ter o naraščanju števila pripadnikov kmečkega sloja brez zemlje. Informacije iz statuta se kot lokalni primer povsem vklapljajo v obstoječe poznavanje tedanje družbene dinamike na slovenskem podeželju.⁴¹

Višina glob je dober pokazatelj hierarhije prekrškov in s tem prioritetnega pomena pravil v posameznih členih. Velika večina kazni je opredeljena v naravi, večinoma v vinu, redkejši so primeri kazni v drugih naturalijah (oljčno olje in vosek) ter v denarju (krajcarji, šilingi). Najvišji kazni sta bili predvideni za kršitev verskih zapovedi o udeležbi na procesijah in o nedeljskem ter prazničnem delu.

³⁹ Sicer bistveno kasnejši, a dobro dokumentiran primer, ki med drugim izpričuje kompleksnost tovrstnih ureditev, je obravnaval Vilfan, *Komun v Črnotičah*.

⁴⁰ Panjek, *Opčina, zavod, podruštvo*, s tam navedeno literaturo.

⁴¹ Žontar, *Nastanek*, str. 80–81.

Po višini globe so sledili vsi prekrški pravil, ki so urejala dostop do gozdnih virov in njihovo rabo. Po strogosti kazni in s tem po nezaželenosti so dokaj visoko rangirala dejanja, s katerimi so sosedi drug drugemu prizadejali gmotno škodo in kvarili odnose v soseski. Sledile so kršitve pravil kolektivnega delovanja soseske, vključno z upoštevanjem dolžnosti, ki so jih prinašale različne vloge oziroma funkcije. Najnižje kazni pa so bile predvidene na področju pravil o priseljevanju in prodaji vina.

Pristojnosti in delovanje soseske Rihemberk

O obliki delovanja in vlogah v rihemberški skupnosti ter o njenih pristojnostih smo iz statuta doslej zbrali vrsto informacij, ki jih lahko za popolnejšo sliko in boljše razumevanje še nekoliko dopolnimo na podlagi literature, posebej o liku cehmeštra ter odnosu soseske z lokalno cerkvijo, kamor so se stekale globe iz naslova kazni za kršenje statutarnih pravil. Na že omenjeno tesno povezanost med lokalno skupnostjo in cerkvijo nas opozarja tudi Sergij Vilfan, čeprav njegov zapis zadeva 19. stoletje: »V južnih predelih Slovenije, to je v Beli Krajini in ponekod v Brkinih, najbrž nekoč tudi na Notranjskem, se je upravljanje soseske posebno tesno povežalo z upravljanjem podružnične cerkve. Vsaj v nekaterih belokranjskih farah so bile vasi lastnice cerkvenih ali vaških zidanic, soseskinih ali cerkvenih [...] hramov. V njih so [...] zbirali zaloge vina ali tudi žita, iz katerih so po potrebi posameznim članom dajali posojila [...]. Soseskino zidanico sta upravljala cerkvena ključarja – cerkvenjaka (tudi cegmeštra).«⁴²

Vilfanov opis in opaženo stanje v Rihemberku se skladata z zapisom v sočasnem urbarju (1573) sosednjega gospostva Devin, kjer je zabeleženo, da so kraški kmetje iz vasi Sela, Brestovica, Lipa, Kostanjevica, Vojščica, Cerje, Vale in Medjavas na manjšem hribu, imenovanem Rudica, uredili nasade oljk in trt. Poleg posameznikov so med posestniki navedeni cerkev sv. Petra v Temnici, »komun Sv. Martina v Kostanjevici« (*S. Martin Comaun von Khesstenholz*) in »komun Sv. Lenarta v Selah na Krasu« (*Sannd Leonhart Comaun*).⁴³ Kaj naj neposredna povezava med izrazoma »komun« (ki pomeni občino, sosesko) in svetnikom pomeni drugega kot tesno prepletenost med skupnostjo in lokalno cerkvijo? Tovrstna tesna povezanost se sklada s hipotezo, da so globe, izterjane na podlagi izrečenih kazni, predpisanih v statutu, in izročene v klet rihemberške cerkve, pripadale tamkajšnji soseski in da je torej »komun« upravljal s cerkveno kletjo. Poleg tega je po Vilfanu razvidno, da lahko vlogi ter poimenovanji ključarja in cehmeštra sovpadata ter se prekrivata. Na Krasu so ključarji na primer bdeli nad stiskanjem olja od oljčnikov svoje cerkve.⁴⁴ Povezanost z vaško cerkvijo sv. Ulrika

⁴² Vilfan, Soseske, str. 57, in Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 229.

⁴³ ASTs, ATTA, b. 242, fasc. 1, fol. 112–113. Cerkev v Kostanjevici na Krasu je posvečena sv. Martinu, tista v Selih na Krasu pa Marijinemu vnebovzetju; Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 99.

⁴⁴ Panjek, *Olio d'oliva del Carso*.

v Rihemberku in vloga soseske pri njenem upravljanju sta bili močni tudi v drugem pogledu, saj statutu skoraj sodobno vizitacijsko poročilo (1570) navaja, da je tamkajšnjega župnika »izvolila soseska«. ⁴⁵ Ugotoviti je torej mogoče, da rihemberška soseska ni upravljala le s cerkveno kletjo, temveč prav tako s cerkvijo kot tako, saj je izbirala tudi svojega župnika. Da je razpolagala z njenim premoženjem in da je bila z njo tesno prepletena, kaže tudi zapis v priročnem urbarju z začetka 16. stoletja, da je rihemberški »komun Svetega Ulrika« posedoval kovačijo na zemljišču cerkve.

Na podlagi povedanega lahko sklepamo, da je bil cehmešter odgovoren za materialne zadeve vaške soseske v Rihemberku, ki so obsegale vsaj vodenje komunskih del in po vsej verjetnosti upravljanje cerkvenega premoženja, kamor so spadale tudi globe zaradi kršitev določil statuta. V tem liku sta se torej prepletali vlogi ključarja in operativnega vodje soseske. Da je bil njen predstojnik, bi na podlagi statuta težko trdili, verodostojnejša se zdi predstava, da je imel izvršilno vlogo, pri čemer je z vodenjem soseske in sprejemanjem odločitev v njenem imenu ohranjal soseskin zbor kot kolektivni organ. Po analogiji z »izvolitvijo« župnika je mogoče postaviti hipotezo, da je zbor imenoval tudi cehmeštra, tako kot je imenoval drugega izpričanega funkcionarja, in sicer solterja, ki je deloval kot soseskin redar.

Soseska je bila v obravnavanem obdobju razmeroma premožna, kar lahko sklepamo iz zneska plačila njenega soltarja, ki je znašal 12 dukatov na leto, pri čemer mu je pripadal še dodatek štirih soldov nagrade od vsake izrečene in izplačane kazni. Za primerjavo: soltar bi s svojo plačo in nagradami lahko vse leto prehranil tri odrasle. Komun Rihemberk je torej svojemu soltarju zmozel nameniti razmeroma dobro plačo, s katero se je lahko spodobno preživljalo manjše gospodinjstvo (na primer tri- ali štiričlanska nuklearna družina). ⁴⁶

Do tu predstavljene informacije in dognanja o vlogah in pristojnostih komuna in soseske Rihemberk sredi 16. stoletja zaradi večje preglednosti povzemamo v alinejski obliki:

- rihemberško skupnost statut opredeljuje kot »komun« in »sosesko«;
- sosesko sestavljajo »sosedí«, med katere spadajo »naseljeni« in »nenaseljeni«;
- soseskine možje se štirikrat letno sestajajo na »zborih«;
- zbor vodi sosesko in sprejema odločitve v njenem imenu;
- zbor soseske je »oblikoval red« – statut – in ga sprejel: pristojnost soseske obsega opredeljevanje internih pravil in zagotavljanje njihovega izvajanja;
- cehmešter je odgovoren za materialne zadeve soseske (vsaj vodenje komunskih del in verjetno upravljanje cerkvenega premoženja);
- nadzor nad rabo skupnega sveta v imenu soseske izvaja »soltar«, ki ga za enoletno obdobje imenujejo sosedi na zboru in ima vlogo soseskega redarja;
- soseska s kolektivnim delom izvaja skupna, komunska dela;
- soseska je pristojna za (so)odločanje o naselitvi prišlekov in s tem vključitvi v skupnost;
- soseska se zavzema za enakost med sosedi pri spoštovanju svojih pravil;
- soseska skrbi za ohranjanje enakosti in ravnotežja pri obsegu rabe naravnih virov v skupnosti;

⁴⁵ Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 144; cerkev sv. Antona v Taboru v Rihemberku naj bi bila zgrajena kasneje, najpozneje leta 1656 (prav tam).

⁴⁶ Za izračun glej Panjek, Statut in privilegiji.

- soseska skrbi za vzdržno rabo gozdnih virov, s poudarkom na hrastih, na podlagi lokalnih ekoloških znanj ter tehnik;
- soseska je pristojna odločati o izrednih posekih, ki so presegali predpisane omejitve;
- pristojnost soseske seže tudi na individualna zemljišča;
- soseska se zavzema za urejeno delovanje lokalnega trga z vinom;
- soseska imenuje župnika lokalne cerkve;
- soseska upravlja s premoženjem lokalne cerkve, globe se izročajo v cerkveno klet;
- soseska Rihemberk se profilira kot katoliška skupnost.

Komun in župa

Kot se rado dogaja, bogate informacije hkrati odpirajo več vprašanj. V statutu je opazna odsotnost »župana« in »župe«, funkcija »cehmeštra« ni natančneje opredeljena in ni pojasnjeno, kdo in kako ga imenuje. Tudi zato ostaja nepojasnjeno, v kakšnem razmerju sta rihemberški komun in cehmešter do župana in župe. Ne omenja se oblika izvajanja sodnih pristojnosti komun, niti na ožjem področju pristojnosti, ki jih statut izrecno izpričuje z določitvijo prekrškov in kazni zanje, tako da ne vemo, kdo in kako jih izreka. Ni razvidno, kakšna je vloga zemljiškega gospoda oziroma jurisdicenta, ki je v statutu omenjen le enkrat. Do teh vprašanj se bomo poskusili kolikor mogoče opredeliti v nadaljevanju.

Viri nedvoumno izkazujejo, da je obstajala župa Rihemberk. Že v urbarju iz leta 1485 je omenjen »župan v Rihemberku v vasi« (*suppan zu Reyfferberch in dem dorff*).⁴⁷ Prisotnost župana v Rihemberku izpričuje tudi urbar iz leta 1502, kjer je omenjena oseba na tem položaju s priimkom Sluga. Župa Rihemberk je na več mestih navedena v zbirki izvlečkov in osnutkov urbarjev gospostva, ki so nedatirani, a zanesljivo izhajajo iz različnih obdobj v 16. stoletju.⁴⁸ Župo Rihemberk (*Supp Reiffenberg*) smo videli tudi v cenitvi gospostva iz leta 1624. Čeprav so med temi navedbami tudi daljše časovne vrzeli, bi težko podvomili o kontinuiteti obstoja župe s sedežem v Rihemberku vsaj v obdobju od konca 15. do začetka 17. stoletja, ki pokriva tudi čas nastanka našega statuta.

Hkrati je v virih mogoče zaslediti, da je bil Rihemberk komun, saj je že v urbarju iz leta 1502 ob županu v vasi omenjen tudi »komun«. V resnici sta navedena dva, in sicer drug za drugim v priročnih urbarjih za leti 1502 in 1503 pod zaselkom *Ystrana Vaß*:

»Tu je kovačija na zemljišču cerkve, zanjo plačuje komun Sveti Ulrik (*das Komaun zw sand Ulrich*) šilingov 32.

Komun Rihemberk (*das Komaun von Reyfenberg*) letno plačuje za eno njivo šilingov 40.«

⁴⁷ Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja II*, str. 145.

⁴⁸ AS 1, šk. 105, XI/1 do XI/4.

Različno poimenovanje dveh »komunov« bi lahko pomenilo, da sta bila na začetku 16. stoletja dva. V pripravljalnem gradivu za nov urbar, ki ga je mogoče umestiti v sredino 16. stoletja,⁴⁹ je navedeno, da »komun Rihemberk (*Comaun zw Reiffenberg*)« »plačuje za eno kovačijo« na kraju, kjer »je bila pred tem njiva in sta bila nato na njej postavljena kovačija in vrt«. ⁵⁰ Tu zdaj nastopa samo en »komun«, in sicer rihemberški, kot posestnik obeh enot, to je kovačije in zemljišča, ki sta ju po urbarjih z začetka stoletja posedovala drugače poimenovana komuna Sv. Ulrik (Urh) in Rihemberk. Ne gre torej izključiti možnosti, da sta se prvotno ločeni soseski v razpršenem naselju Rihemberk najkasneje v času nastanka statuta leta 1556 združili v eno pod skupnim imenom »Komun ali Tabor Rihemberk« in da je nastanek statuta povezan s to preureditvijo. Ne nazadnje je sredi 16. stoletja proščenje (*Kirchtag*) v Rihemberku potekalo na dan zavetnika tamkajšnje župnijske cerkve sv. Urha v Britofu, ne pa druge cerkve v Taboru. Na proščenju sv. Urha je »sodnik (*Richter*) prodal ples«, odprte so bile »gostilne« (*Tafernen*), nanj so zahajali »kramarji« (*Khramern*).⁵¹ Ta cerkev je bila torej pomembnejša od taborske. Druga možnost pa je, da je tudi na začetku 16. stoletja obstajal en sam »komun«, izmenično imenovan Sv. Urh ali Rihemberk.⁵²

V vsakem primeru gre institucijo komuna istovetiti s sosesko, to je skupnostjo na ravni posameznega naselja. Tako je v statutu rihemberškega komuna njegov pastir opredeljen kot »pastir skupnosti« (*Gmain Hirter*). V istem obdobju je isti izraz uporabljen tudi za »skupnost trga Vipava« (*gemain des markhts Wippach*, 1577), ki je pred tem poimenovana tudi »soseska trga Vipava« (*nachperschaft des marckhts Wippach*, 1553).⁵³ Vselej gre za eno naselje. Podobno smo iz devinskega urbarja (1573) že navedli rabo izraza *Comaun* za Kostanjevico in Sela na Krasu ter za Brestovico v rihemberškem urbarju (*Nachparschaft zu Brestowitz*, 1502). Nasploh se v besedilu rihemberškega statuta skupnost, katere delovanje ureja, poimenuje prav »soseska« (*Nachperschaft*), njeni člani pa »sosedje« (*Nachpern*). Zato komun ne more biti isto kot župa, ki je lahko bila sestavljena iz večjega števila naselij. Tako lahko pritrdimo ugotovitvi za goriško gospostvo v prvi polovici 16. stoletja: »župe [...], ki so jim načelovali župani, so v nekaterih primerih obsegale več sosesk (*nachpar schafft, comaun*).«⁵⁴

Da gre pri rihemberškem statutu za vaško sosesko, je mogoče potrditi s povsem skladno Vilfanovo definicijo soseske in komuna, ki zveni, kot bi bila napisana za Rihemberk in vsebino njegovega statuta s sredine 16. stoletja: »Soseska je skupnost sosedov v nekem naselju, torej skupnost gospodarstev in gospodarjev, ki jih povezujejo prebivanje v istem kraju in iz tega izvirajoči skupni

⁴⁹ Opira se namreč na »stari reformirani urbar« (po vsej verjetnosti iz okoli leta 1524, glej Juričić Čargo, Reformirani urbarji, str. 78–79) in povišanje dajatev (*neue Anlag* – 1534 ali 1542) ter že navaja Lanthierije (pogosto Lovrenca); v Štanjelu omenja Ivana Cobenzla, ki je v tem kraju od vladarja pridobil doživljenjsko pravico do polovice činža dveh hub. Glede na te okoliščine je mogoče dokument umestiti v sredino 16. stoletja.

⁵⁰ AS 1, šk. 105, R XI/3.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Menimo, da *tertium non datur*, nadaljnji obstoj obeh komunov v naselju Rihemberk, ni možen, sicer pripravljalno gradivo novega urbarja s sredine 16. stoletja ne bi pod istim poimenovanjem združilo posestnika obeh enot (kovačija in vrt oziroma njiva).

⁵³ Golec, Meščanska naselja Vipavske, str. 204–205.

⁵⁴ Pavlin, Goriško gospostvo, str. 192.

gospodarski interesi ali tudi potreba po skupnem gospodarjenju na vaških zemljiščih. Ker se je ta, iz žive govorice vzeti izraz nekdanj skoraj izključno uporabljal samo za vasi, mu po smislu ustreza knjižni izraz vaška skupnost, vendar ima naziv soveska tudi posebne stranske pomene: npr. [...] skupnost vaščanov, ki so se čutili povezane po isti podružnični cerkvi, temu pa so se pridruževale nekatere oblike sodelovanja. [...] V pomenu soveske se je včasih uporabljala tudi beseda komun [...] prevzeta v zahodni soseščini.«⁵⁵

Zato je mogoče sklepati, da sta se komun in soveska iz statuta navezovala na naselje Rihemberk, ne pa na celotno župo. Rihemberk je bil torej sedež župe z županom na čelu in hkrati komun (soveska) s cehmešтром. V kakšnem odnosu sta bila komun in soveska iz statuta z župo in vasjo Rihemberk? Komun (v statutu *Comaun*) je pomenil institucionalno obliko organiziranosti na ravni vasi, soveska (*Nachperschafft*) pa je bila skupnost sosedov (*Nachpern*). Komun-soveska je bil nekako nižjega ranga kot župa, ki jo je lahko sestavljalo več vasi (komunov, sovesk) in na čelu katere je stal župan. Medtem ko je bil župan pristojen tudi za opravljanje nalog v povezavi z gospostvom ter je bil s tem hkrati organ samouprave in gosposke administracije, torej vezni člen med skupnostmi podložnikov in gospostvom, je bil komun izključno izraz samouprave lokalne skupnosti. Ne vemo, ali je bila župa tudi formalno hierarhično nadrejena komunu ali je šlo za vzporedni obliki institucionalne organiziranosti.

Pred zaključkom še hipoteza o obsegu župe in komuna Rihemberk. Komun je verjetno obsegal rihemberške četrti in zaselke bližje gradu, to so Tabor, Vas, Britof, morda še Pedrovo in Cvetroč. Po urbarju iz leta 1502 sodeč pa bi lahko župa dodatno vključevala še Preserje z okoliškimi zaselki Spodnji Vrh, Zgornji Vrh in Kasavlje (tabela 9).

In vino veritas (zaključek)

V slovenskem primorskem prostoru so statuti podeželskih skupnosti arhivska redkost.⁵⁶ Zveneči naziv »Statut in privilegiji komuna ali tabora Rihemberk« s poudarjanjem taborskega značaja naselja in redakcija statuta bi lahko kazala na obstoj percepcije in težnje po statusnem dvigu kraja s strani rihemberške skupnosti. Vsekakor je k zapisu pravil, to je k prehodu iz ustne v pisno obliko pri urejanju medsebojnih pravic in obveznosti, kar je v slovenski ruralni družbi zgodnjega novega veka vse prej kot samoumeven kulturni premik, gotovo pripomoglo soočenje z gospodarskimi in družbenimi spremembami ter njihovimi izzivi.

⁵⁵ Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 187.

⁵⁶ Prim. Britovšek, *Razkroj*, str. 46; Steppan, *Agrar- und Forstrechtliche Bestimmungen*, str. 35; Bianco, *Comunità di Carnia*; Lorenzini, *Statuti di Raveo*, str. 71, 73–74; Beguš, *Avtonomija in ekonomija*. Več o tem v Panjek, *Statut in privilegiji*, str. 58–59.

V prvi polovici 16. stoletja je na Goriškem mogoče opaziti prehod iz začetne krize v rast, ki jo je mogoče zaznati od sredine stoletja. Pozitivna demografska dinamika je slonela na visoki nataliteti in priseljevanju, opirala pa se je na ugodna gospodarska gibanja, ki so izhajala iz naraščajoče trgovine, posebej z vinom. Na Goriškem so se širili vinogradi, Morellijeve in Antoninijeve besede o tem pa nam zdaj zvenijo, kot bi bile zapisane za Rihemberk: »Zasajanje trt se je iz leta v leto povečevalo [...]. Griči, večinoma pokriti z grmičevjem, so se prekrili s trtami, nekateri opuščeni [vinogradi] pa so bili obnovljeni [...]. Lastniki številnih neobdelanih zemljišč, ki od njih niso imeli prihodkov, so jih za skromno najemnino podeljevali kmečkim družinam, ki so se potegovalle zanje in kar tekmovalle [...]. Številni srenjski pašniki in gozdovi so bili spremenjeni v vinograde ali mešano kulturo.«⁵⁷

Druga polovica 16. stoletja je bila na slovenskem in primorskem podeželju izrazito dinamična. Naraščata prebivalstvo in razslojevanje, pri čemer se pojavljajo in številčno krepijo nove družbene skupine (podružniki, gostači). To se je zelo jasno pokazalo v gospostvu Rihemberk. Stopnjuje se kmečko usmerjanje na trg, kar je na Goriškem – in, kot smo videli, izrazito tudi v Rihemberku – pomenilo predvsem vino. Širjenje vinogradniških nasadov in posledična povečana potreba po ustreznem lesnem materialu sta privedla do tega, da so kmetje v večjem obsegu in intenzivneje posegali v gozdne površine s sečnjo, kar osvetljuje ozadje in razlog za velik poudarek, ki ga rihemberški statut namenja ureditvi dostopa do lesa za potrebe vinogradništva.

Vino se izkaže za prizmo, skozi katero je mogoče zaznati tedanji razvoj in dinamiko. 16. stoletje, zlasti njegova druga polovica, je čas, ko vinogradništvo postane zaščitni znak agrarnega gospodarstva in kulturne krajine na Goriškem in Vipavskem – tudi v Rihemberku.

⁵⁷ Morelli di Schönfeld, *Istoria*, 1, str. 172–176; Antonini, *Il Friuli Orientale*, str. 335.

The Seigniorship and Community of Rihemberk in the Dynamic Sixteenth Century

Summary

In terms of the socio-economic development, the period spanning the sixteenth through the early seventeenth centuries was remarkably dynamic as much in the Slovenian territory as in Gorizia (Germ.: Görz) and the Karst. The outline of the bustling socio-economic situation in the manor of Rihemberk (Germ.: Reifenberg) points to the presence of all key drivers and changes in the above-mentioned period for both the lord and the rural population. This chapter is divided into two parts. The first starts by providing a broad overview of the manor as a whole and then focuses on the local community of Rihemberk (Branik). It describes the Lanthieri family's takeover of the Rihemberk manor and presents the seat of the seigniorship with the demesne land and the castle. Then follows the reconstruction of the socio-demographic composition and the dynamics in the sixteenth century at the manorial level, the characteristic features of land rent during the "price revolution", and the way in which the Lanthieris and the peasantry tackled challenges and opportunities brought about by the economic growth. In the continuation, the discussion turns to the topic of peasant communities, first at the manorial level, with an overview of *župas* (rural communities formed by one or more villages) and villages, and then focuses on the specific example of the settlement of Rihemberk, presented through the prism of its written statute. The study mainly draws on archival materials on the Rihemberk manor from three different periods (1502–1503, 1572, 1624), the statute of the Rihemberk "commune" (1556), and the existing literature.

As was typical of most manors in the wider Littoral, the demesne land of the Rihemberk manor was not particularly extensive, with its *meierhof* farms encompassing about 5.5 hectares of fields and vineyards, about 18 hectares of meadows, and a grazing area of unspecified size. Between 1502 and 1572, the number of rural households nearly doubled and until 1624 rose by further 50%, thus nearly tripling between 1502 and 1624. The comparison of levies from the second half of the sixteenth and the first half of the seventeenth centuries mirrors two overall phenomena: first, the tendency of landlords in Carniola and the Littoral to augment their revenues not by expanding their demesne farms but by increasing levies in cash. The second phenomenon was the Europe-wide trend of rising prices. The data on annual dues and tithes enables us to identify several fundamental characteristics of agrarian economy as well as peasant and seigniorial interests. Firstly, they engaged in polyculture farming—growing wheat, rye, barley, spelt, oats, millet, and sorghum as well as producing red and white wine. The most common farm animals were sheep, goats, and poultry. Wheat and oats, and, to some extent, white wine production was chiefly intended to meet the landlord's needs. Whereas land registers ordinarily required (and the lord showed his primary interest in) money, wheat, oats, and white wine, the cornerstones of the rural population's diet were rye and spelt. The cultivation of sorghum also seems to have expanded between 1572 and 1624, as is evident from the spreading practices of planting crops on (new) marginal lands and in stubble fields. Another important product and a staple among the rural population was the *teran* (red) wine.

The same fifty-year period witnessed the most dramatic, nearly threefold increase in the prices of oats and wine. Grain prices about doubled, except for spelt, the value of which remained almost unchanged. A significant, between three- and fivefold increase was observed in the prices of cattle and even more so poultry, and the value of hay as much as quadrupled. The greatest increase in prices was observed for articles related to livestock and indirectly meat products, that is, hens, capons, kids, lambs, hey, and oats. The long-term

inflation that engulfed Europe between the end of the fifteenth and the early seventeenth century is known in the professional literature as the “price revolution.” Based on the data presented, it may also be confirmed in the Littoral and quantitatively defined in its concluding phase. Such an increase in prices between 1572 and 1624 translated into an average annual growth at 4.5% for small ruminants, up to 7.7% for poultry, and 5.8% for hay. The average annual increase in the prices of wine amounted to a little more than 3% and of wheat to a little more than 2%.

Apart from increasing levies in kind collected by the landlord, soaring prices also affected the purchasing power of the proceeds, with the prices of other marketable goods rising as well. This may have proved especially problematic for landlords who collected most of their land rent in cash. This phenomenon, referred to in the literature as the “crisis of rents,” was followed by the so-called “seigniorial reaction”, meaning the striving to generate more revenues to compensate for the inflation-driven decrease in the real value of ground rent. Its occurrence in the manor of Rihemberk was verified by converting the monetary value of land rent into wheat at the value recorded in 1572 and 1624, respectively. The analysis has shown that the real value of land rent dropped by nearly 10%; however, with the value of levies in kind remaining unchanged, the loss was caused entirely by revenues in cash. This result supports the classic interpretation of the decrease in the value of seigniorial rents during the price revolution, which had an especially adverse impact on rents in cash. The average growth in the prices of all items discussed for the period between 1572 and 1624 appears to have been 113%, equaling a 2.2% average yearly growth, which is close to the European average.

The detailed cross-analysis of data and information on levies over the different periods reveals that the quantities recorded were inaccurate and that landlords, in fact, imposed higher levies than stated in official declarations (land registers, appraisals, etc.). The Lanthieris augmented their revenues by primarily increasing the levies not in kind but in cash, despite its weakening purchasing power. Therefore, they also hoped for an increase in inflows from an array of public and jurisdictional rights that the peasants were obliged to pay in growing amounts. Entirely in the style of the practices used in the Slovenian provinces, this “reaction” may be explained by the fact that landlords benefited from the peasants’ involvement in agrarian and non-agrarian market activities which integrated their household income. The rise in landlord’s rent revenues can therefore not be attributed solely to the lord’s power to exploit his subjects. Contributing further to the complexity is the fact that the socio-economic situation underwent a dramatic change between the early sixteenth and the first decades of the seventeenth century. The long-term economic interests and conduct exhibited by both the Lanthieris and the rural population are made evident from the quantities of crops in the tithes: in the sixteenth century, the lord and the peasants expanded especially the viticulture and the growth of grazing livestock farming. In both cases the aim of the peasants was to sell these products on the market.

Presenting the ways in which the community of Rihemberk responded to challenges related to changes, its “Statute and Privileges” (1556) enables a partial reconstruction of the workings and responsibilities of the rural neighborhood and its administrative bodies. In addition to the functioning of rural communities in the Littoral countryside, it also reflects the socio-economic dynamics of the sixteenth century, which primarily implied an increasing number of peasants entering the market by producing and selling wine as well as the population growth and stratification. That was also the time when farming activities extended beyond the boundaries of old land plots and expanded into forest areas. On the other hand, the document describes the rural population’s deep concern for forests and conservation measures, such as the use of oak trees, which were employed at least in the mid-sixteenth century. The statute may be viewed as a step toward institutionalizing socially sustainable relations within the community as well as ecologically sustainable environmental practices. It sheds light on the problems and frictions within the community, but also on its activities, knowledge, interests, and values. One of the most interesting conclusions that it allows us

to draw is the confirmation regarding the two-level self-administration of the rural community, with the first level represented by the neighborhood–commune and the second by the *župa*, which also served as the administrative body of the manor. Another noteworthy aspect is the close interrelationship between the neighborhood–commune and the local church, since in Rihemberk the neighborhood, for example, appointed its priest and administered its wine cellar. Elsewhere in the area, communes were even named after the patron of the local church, suggesting a considerable degree to which neighborhoods and local churches were intertwined.

GRAD RIHEMBERK IN LANTHIERIJI V NOVOVEŠKIH HISTORIOGRAFSKIH IN SPOMINSKIH VIRIH IZ BENEŠKE REPUBLIKE

NEVA MAKUC

»Svetlost, ustopite! Naš grad je vaš grad; kar more nuditi udobnosti, vam bo nudil.«¹

Uvod

Pričujoči prispevek osvetljuje poročila raznih avtorjev z območja Beneške republike, ki so v novem veku v habsburško Goriško prihajali iz bližnjega italijanskega prostora in o tem zapustili spominske ali korespondenčne vire ali pa so zgolj poročali o gradu Rihemberk oziroma rodbini Lanthieri, ki ga je dolgo posedovala. V prvi vrsti gre za poročila nekaterih znanih beneških umetnikov in literatov 18. stoletja, vključenih pa je tudi nekaj krajših poročil o Rihemberku in bližnji Vipavi, povezanih z vojaško nemirnim zgodnjenovoveškim obdobjem.

Grad Rihemberk² stoji v Vipavski dolini, v neposredni bližini Krasa. Braniško območje, ki obsega Braniško dolino, severni rob komenske kraške planote ter gričevnat svet med rekama Vipava in Branica,³ je območje na prehodu iz Vipavske doline na Kras. V zgodovini so tovrstna prehodna območja pogosto odigrala strateško vlogo,⁴ kar velja tudi za Rihemberk, medtem ko so se v novem veku pomembne prometne poti gradu izognile. Grad je bil – tako kot nekoliko oddaljen dvorec v

¹ S temi besedami je v leposlovnem delu *Zadnji lutrovci na Vipavskem. Povest iz minulih časov* (Trst 1930) rihemberški grajski pisar pozdravil oglejskega patriarha Francesca Barbara, ko je leta 1593 prišel izvršit vizitacijo na grad Rihemberk (Plemič, *Zadnji lutrovci*, str. 96). Sestavil ga je koprski pisatelj Ferdo pl. Kleinmayr (1881–1941) pod psevdonimom Ferdo Plemič (Jevnikar, Kleinmayr, str. 60–61).

² Toponim se je v srednjeveških in novoveških zgodovinskih virih pojavljal v raznolikih oblikah, kot na primer *Reiffenberg* (listina datirana 25. avgusta 1410 na gradu Rihemberk: BCC, Fond Lorenzo D'Orlandi, š. 7, št. 50), *Raynfunbergo* (Strassoldo, *Cronaca*, str. 24), *Reifenberg* (Partenopeo, *La guerra*, str. 16), *Raifenbergo* (listina datirana 1619 v Rihemberku: ASTS, Arhiv Della Torre e Tasso. Archivio antico, b. 210.3.3., fasc. 3), *Raitimbegum* (Palladius, *Rerum Foro-juliensium*, str. 10), *Rayfembergo* oziroma *Rayfimbergio* (listina datirana 29. julija 1621: ASTS, Arhiv Della Torre e Tasso. Archivio antico, b. 210.3.3., fasc. 3), *Raiffembergh* (Rossetti, *Corografia di Trieste*, str. 31) itd.

³ *Kronika Rihemberka – Branika*, str. 10–14.

⁴ Turk in Jereb, *Poselitev braniške doline*, str. 9.

Vipavi – v rokah rodbine Lanthieri. Kralj Ferdinand I. Habsburški je namreč konec dvajsetih let 16. stoletja rodbini zastavil tako rihemberško kot vipavsko gospostvo. Rihemberško gospostvo je v last omenjene rodbine dokončno prišlo leta 1626.⁵ Že leta 1505 so Lanthieriji postali lastniki palače Schönhaus v Gorici, leta 1527 pa so pridobili status deželnih plemičev Goriške grofije.⁶ Gospodarsko in politično so se Lanthieriji uveljavili tudi na Kranjskem. Pričujoči prispevek se osredotoča na dve pomembni grajski stavbi te rodbine, grad Rihemberk in bližnjo palačo v Vipavi, ki ju je ločevala goriško-kranjska deželna meja, a povezovala omenjena rodbina.

Lanthierijev dvorec v Vipavi je bil pomemben baročni dvorec. Uredili so ga v 17. in 18. stoletju v skladu z okusom takratnega časa, odlikoval pa ga je tudi lepo urejen park. V dobi baroka so bili med plemstvom priljubljeni zlasti dvorci s parkom.⁷ Stavba je nastala potem, ko je bil v prvi habsburško-beneški vojni na začetku 16. stoletja porušen srednjeveški, gornji grad v Vipavi. H gradnji spodnjega dvorca naj bi prispevala tudi želja, da bi primerno sprejeli cesarja Leopolda I. na njegovi poti s Kranjske na Goriško leta 1660. Del cesarskega spremstva je bil morda nastanjen tudi v gradu Rihemberk.⁸ Med 17. in 18. septembrom 1660 je tako cesar Leopold I. na poti na Goriško prenočil v Vipavi. Po kosilu v Šempasu je odšel v Gorico, v bližini katere je obiskal tudi cerkev na Kostonjevi.⁹ Na poti v Gorico ga je med drugimi spremljal Anton Lanthieri.¹⁰ Leta 1728 je v Vipavi prenočil cesar Karel VI., ki je bil prav tako na poti v goriško deželno glavno mesto.¹¹

Tudi grad Rihemberk je bil v 17. in 18. stoletju deležen prenovitvenih del. Po letu 1626 je bil namreč zaradi naraščanja števila članov rodbine preoblikovan v zgodnjenovoveško plemiško rezidenco.¹² Kljub temu se zdi utemeljena domneva, da je grad Rihemberk pri sprejemanju uglednih gostov rodbine Lanthieri ostajal v senci vipavskega dvorca.

⁵ Stopar, Rihemberk, str. 22–23; Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 103. O rihemberškem gospostvu v novem veku na primer: Panjek, *Terra di confine*, zlasti str. 68–81; Panjek, Statut in privilegiji, str. 115–148.

⁶ Stasi, I Lantieri, str. 242–244.

⁷ *Arhitektura 18. stoletja*, str. 25–31; Seražin, *Kultura vile*, str. 25. O tem tudi: Sapač, *Grajske stavbe*, 20, str. 142–165; Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 105.

⁸ Seražin, *Kultura vile*, str. 21–26.

⁹ Della Bona, Osservazioni, str. 111–113.

¹⁰ Morelli di Schönfeld, *Istoria*, 2, str. 64. Več o tem obisku: Štih, Obisk cesarja, str. 19–36.

¹¹ Morelli di Schönfeld, *Istoria*, 3, str. 11. Prim. Dall'Agata, *Gorizia in giubilo*, str. 71–72.

¹² Sapač, *Grajske stavbe*, 20, str. 114; Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 99–166, ki podaja natančen stavbni razvoj gradu Rihemberk (24, str. 140–160). O tem na kratko pišeta tudi Turk in Jereb, Poselitev braniške doline, str. 37–38.

Poročila historiografov iz bližnje beneške Furlanije v zgodnjenovoveškem obdobju

V zgodnjem novem veku, ko sta habsburško-beneški obmejni prostor pretresla kar dva vojaška spopada med sosedoma, je mogoče zaslediti nekaj sicer skromnih omemb Rihemberka v historiografskih delih iz bližnje Furlanije. Gre za poročila, povezana s prvim habsburško-beneškim spopadom na začetku 16. stoletja. Nekateri sočasni avtorji so namreč zabeležili beneško osvojitve Rihemberka in drugih krajev leta 1508. Giovanni Partenopeo je tako v svoji kroniki poročal, da so bili pri osvojitvi Rihemberka ubiti tako graščak kot vsi vojaki, ki so bili na gradu.¹³ Grad je v svojih zapiskih bežno omenil tudi Niccolò Maria Strassoldo, ko je opisal takratno beneško osvojitve gradu. Nekaj več podatkov je navedel o Vipavi. Po njenem zavzetju so Benečani tam nastanili beneškega plemiča, ki pa je nato umrl (zgorel) ob poznejšem uspešnem napadu habsburške vojske na Vipavo z ognjenim orožjem. Benečani so ponovno pridobili oblast nad krajem in se maščevali za to dejanje.¹⁴ O tem dogodku, do katerega naj bi prišlo maja 1508, je podrobneje poročal znani beneški historiograf Marin(o) Sanuto (Sanudo) v svojih izčrpnih dnevniških zapiskih. Zapisal je, da je kar tisoč pešakov, prvotno namenjenih proti Trstu, z ognjenim orožjem napadlo Vipavo, kjer je bil kot beneški namestnik nastavljen Lodovico (Ludovico) Contarini, ki je razpolagal s petindvajsetimi pešaki. Vipavski grad je bil pokrit z lesom, zato ga je ob napadu zajel ogenj, Contarini pa je kot pomemben pripadnik beneškega patriciata ostal pogrešan.¹⁵ Rodbina Contarini je bila ena najstarejših in najpomembnejših beneških patricijskih rodbin, katere člani so prevzemali pomembne službe. Iz nje je izšlo kar osem beneških dožev in en kardinal.¹⁶

V 16. stoletju je beneško-habsburško obmejno območje opisal Jacopo Valvason(e) di Maniago, ki je pripadal ugledni furlanski fevdalni plemiški rodbini. Leta 1568 je v opisu Furlanije z naslovom *Descrittione della Patria del Friuli* (Opis Furlanije) predstavil tudi gradova Vipava in Rihemberk. Njegovo odločitev, da omeni Vipavo kljub njeni legi onstran Furlanije, gre pripisati temu, da je Goriško, habsburško sicer že od leta 1500, zaradi njenih zgodovinskih povezav dojemal kot del Furlanije. To je bilo v novem veku dokaj pogosto pri avtorjih iz beneške Furlanije.¹⁷ Valvason je omenil, da se v bližini vipavskega dvorca razprostirajo lepi in rodovitni griči. Območje je slovelo po raznovrstnih sadežih ter sladkih in prijetnih vinih, natančneje, rebuli, ki so jo izvažali na mize gospodov in knezov nemških dežel. Na tem območju so po Valvasonovih besedah prebivali slovensko govoreči kmetje, ki so bili zaradi dobrega zraka in vin dolgoživi, močni in zdravi. Reka Vipava (*Vipao*) je ponujala obilje rib, izviri potoka Lijak (*Liago*) pa je slovel po obilici vode. Valvason je

¹³ Partenopeo, *La guerra*, str. 16.

¹⁴ Strassoldo, *Cronaca*, str. 24.

¹⁵ Sanuto, *Diarii*, [knj. 7], str. 445, 473.

¹⁶ Bosmin, Contarini, str. 227–228.

¹⁷ Makuc, *Border identities*, str. 45–46, 111–113, 117; Makuc, *Historiografija*, str. 38–40, 117–118. Prim. Valvason, *Descrittione*, str. 94–95.

omenil tudi grad Rihemberk (*Raifenbergo*) in dvorec v Vipavi, oba v lasti rodbine Lanthieri, ki je razpolagala tudi z bližnjimi vasmi in vinsko desetino.¹⁸

Omenjeni opisi Rihemberka in Vipave so nastali v obdobju, ko je bilo habsburško-beneško obmejno območje precej nestabilno, kar se je odrazilo v dveh habsburško-beneških vojnah na začetku 16. in začetku 17. stoletja. V zgodnjem novem veku so bili Benečani zaskrbljeni ne le zaradi sosednjih Habsburžanov, s katerimi dolgo niso imeli urejenega mejnega vprašanja, ampak tudi zaradi nevarnosti morebitnih otomanskih vpadov. To nevarnost je izpostavil tudi Valvason.¹⁹

Znani umetniki in literati iz Beneške republike v 18. stoletju

V kulturno razgibanem 18. stoletju so Goriško obiskali pomembni pisatelji, umetniki in drugi obiskovalci. Prostor na skrajnem robu Svetega rimskega cesarstva, na meji med habsburškimi dednimi deželami in Beneško republiko, je privabil nekatere znane beneške umetnike in popotnike, na primer znamenitega Giacoma Casanovo, komediografa Carla Goldonija in slikarko Rosalbo Carriero. Vsi so bili povezani tudi z rodbino Lanthieri.

Pomembne književnike in umetnike je za razliko od kronanih glav, ki so bile nastanjene v Vipavi, gostil tudi grad Rihemberk. Njihov obisk na gradu je bil povezan zlasti z Livijem Lanthierijem (1672–1738), duhovnikom, ljubiteljem umetnosti in poznavalcem beneškega slikarstva, ki je na gradu Rihemberk prebival ter imel v njem pomembno zbirko slik in knjig. Kot mecen je podprl na primer ustvarjanje Giulia Quaglia (tudi Quaglie),²⁰ Anne Borrini in Antonia Dall'Agate.²¹ V 18. stoletju je zasluge Livija Lanthierija na področju humanističnega študija poudaril njegov mlajši sodobnik, goriški zgodovinar Carlo Morelli (1730–1792). Po njegovih besedah sta se pred

¹⁸ Valvason, *Descrittione*, str. 95: *Quivi appare ancora una torre antica, né voglio lasciar a dietro il Vipaco, quantunque egli sia oltre i confini del Friuli. Questo castello è tutto posto fra lieti colli et copioso di frutti d'ogni sorta et di vini chiamati ribole che sono dolci et anco soavi, li quali per lo più sono condotti nella Germania massimamente per le mense di que'principi et signori. È abitato da contadini detti schiavi, i quali per la bontà dell'aere et di que'vini vivono longamente robusti et sani. Il fiume che lo bagna chiamasi Vipao, il qual produce pessi di tutta bontà et esce nel Lisonzo, com'ho detto, apresso la marina. Ha dato il nome del paese et al castello ch'è posseduto dalli Lanthieri sopradetti insieme col girone di Raifenbergo et con le ville et decime de' vini. Poco discosto vedesi un fonte detto dai paesani Liago, con tanta copia d'acqua che mai rende un fiume che scorrendo da [...] miglia a lungo mette capo nel Vipao.*

¹⁹ Makuc, *Border identities*, str. 104–105; Makuc, *Historiografija*, str. 152.

²⁰ Podobno je počel Franc Anton Lanthieri (1662–1729), ki je Giulia Quaglia spoznal med njegovim ustvarjanjem v goriški stolnici leta 1701. Grof mu je naročil izdelavo oltarne podobe za Lanthierijev dvorec v Vipavi. Nato je Quaglio s posredovanjem grofa, na katerega se je obrnil Janez Anton Dolničar, odšel v Ljubljano, kjer je pustil svoj pečat v tamkajšnji stolnici (Quinzi, Giulio Quaglio, str. 199–201).

²¹ Tronkar, *I conti Lanthieri*, str. 89–113; Stasi, »8 quadri«, str. 38–41. O Liviju Lanthieriju tudi: Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 104, 152; Pillon, *L'archivio storico*, str. 42; Scatassa, *I conti Lantieri*, str. 257.

Lanthierijem na Goriškem na področju humanistike odlikovala le goriški glavar Antonio grof Rabatta in pesnik Giovanni Giuseppe Bosisio. Učenosti, morda književnosti, se je Livij Lanthieri posvečal prav na gradu Rihemberk, v katerem je bila prva knjižnica na Goriškem, ki se je ponašala s pomembnimi knjižnimi deli. V Goriški grofiji 18. stoletja se je kot pomembno kulturno središče, poleg glavnega deželnega mesta, odlikovalo tudi Kojško v Goriških brdih,²² za kar pa je bila zaslužna plemiška rodbina Coronini.²³

Z Lanthieriji so bili prav tako povezani nekateri drugi znani beneški umetniki, med katerimi velja izpostaviti zlasti znanega komediografa Carla Goldonija (1707–1793), ki je v svojih spomilih pisal tudi o Lanthierijih in Vipavi.²⁴ Goldoni je svoje znamenite spomine, naslovljene *Mémoires*, sestavil proti koncu življenja, v osemdesetih letih 18. stoletja. Napisal jih je v francoskem jeziku in objavil v Parizu leta 1787.²⁵ Že pred tem je napisal in objavil precej avtobiografskih podatkov. Med letoma 1761 in 1778 so tako v Benetkah pri založbi Pasquali izhajale njegove komedije, ki jih je opremljal s predgovori (*Prefazioni*), v katerih je v italijanskem jeziku pisal tudi o svojem življenju. Ti predgovori, za katere se je pojavilo tudi poimenovanje *Memorie italiane*, so bili podlaga za kasnejše *Mémoires*.²⁶

Goldonijev obisk pri Lanthierijih je potekal okvirno med jesenjo 1726 in zimo 1727.²⁷ V *Mémoires* je zapisal, da je z očetom v Vipavi preživel štiri mesece,²⁸ medtem ko je leta 1773 v predgovoru k deveti knjigi objav svojih komedij pri založbi Pasquali navedel, da je v gradu v Vipavi (*castello di Vipacco*) preživel pet zelo prijetnih mesecev oziroma najlepše počitnice (*la più amena, la più deliziosa villeggiatura*).²⁹ Verjetnejši je morda slednji, zgodnejši podatek. Virov, ki bi dokazovali, da ga je pot popeljala tudi na grad Rihemberk, ni, čeprav je bil grad prav tako v lasti Lanthierijev in ni bil preveč oddaljen od Vipave.

Goldonijevega očeta, zdravnika Giulia Goldonija, so službene obveznosti najprej vodile v Videm in nato v »nemško Furlanijo«,³⁰ kot je Goldoni poimenoval habsburško Goriško. V Gorico in Vipavo sta se oče in sin podala na povabilo Franca (Antona) Lanthierija (1662–1729), »člana ene najuglednejših rodbin te dežele«³¹ in Nemčijek.³² Njun gostitelj je trpel za neko kronično urološko boleznijo, Goldonijev oče pa je imel bogate izkušnje z zdravljenjem tovrstnih zdravstvenih težav. Goldoni se je grofa spominjal kot spodobnega in ljubeznivega moža, ki je opravljal pomembno

²² Morelli di Schönfeld, *Istoria*, 3, str. 141–142.

²³ Več o tem: Stasi, »Canto gli onor«, str. 1–69.

²⁴ O tem tudi že: Kos, Goldoni na Slovenskem, str. 189–190.

²⁵ Bosisio, *Cronologia*, str. LVIII; Bosisio, *Nota*, str. LXI–LXII; Bosisio, *Introduzione*, str. XIII–XXV.

²⁶ Bosisio, *Introduzione*, str. XIV–XXV; Bosisio, *Cronologia*, str. LIV, LVII. Sestava *Mémoires* ni brez pomanjkljivosti, kronoloških napak, netočnosti in podobnega (Bosisio, *Introduzione*, str. XIV–XXV).

²⁷ Kos, Goldoni na Slovenskem, str. 189–190; Bosisio, *Cronologia*, str. XLIII.

²⁸ Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 17 (str. 104).

²⁹ Goldoni, *Prefazioni*, knj. IX (str. 822).

³⁰ Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 17 (str. 104).

³¹ Mišljena je »avstrijska Furlanija«, torej Goriška grofija.

³² Goldoni, *Prefazioni*, knj. IX (str. 821); opomba Paola Bosisia v Goldoni, *Mémoires*, str. 955.

funkcijo goriškega glavarja, pa tudi druge službe.³³ Po bivanju v Vidmu in krajšem obisku Gorice je Goldoni spremljal očeta v Vipavo. Kraj je opisal kot »upoštevanja vredno naselje na Kranjskem, ki leži ob izviru reke, ki mu je dalo ime, in je fevd rodbine Lanthieri«.³⁴

25. februarja 1727 je Carlo Goldoni dopolnil dvajset let. Preden se je podal na pot z očetom, je tri leta študiral pravo v Pavii. Maja 1725 so ga izključili iz kolegija zavoljo njegove satire *Il Colosso* (Kolos), s katero je užalil nekaj tamkajšnjih uglednih družin.³⁵ Goldonija sta nato mučila močna žalost in obžalovanje. Še šest desetletij po tem dogodku je v svojih spominih (*Mémoires*) izrazil obžalovanje in opravičilo prizadetim, ki so bili morda takrat še živi.³⁶ Zdi se, da je imelo potovanje z očetom v Furlanijo in Vipavsko dolino v prvi vrsti vzgojni ali vsaj razvedrilni namen.

Bivanje v Vipavi je Goldoni opisal kot razkošno letovanje brez pomanjkljivosti, saj je vključevalo lov, ribolov, jahanje, obiske vrtov, pogovore, igre, zabave ter hrupno veselje.³⁷ Z očetovim zdravljenjem je bil grof zadovoljen, saj se mu je zdravstveno stanje precej izboljšalo. Grof je bil prijazen tako do Goldonijevega očeta kot do njegovega sina. Poznejšemu znanemu komediografu je omogočil postavitev lutkovnega gledališča. Lutke so bile zelo bogato izdelane, a jih pred tem že dlje časa ni nihče uporabljal. Goldoni je tako v Vipavi uprizoril satirično predstavo *Lo starnuto di Ercole* (Herkulov kihljaj), ki jo je leta 1717 napisal Pier Jacopo Martelli³⁸ in objavil pet let pozneje.³⁹

Slika 1: Veliki pečat Franca Antona grofa Lanthierija (brani družina Levetzow Lantieri)

³³ Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 14–17 (str. 85–109); Goldoni, Prefazioni, knj. IX (str. 821–822), opomba Paola Bosisia v Goldoni, *Mémoires*, na str. 955. Grof Franc Anton Lanthieri je bil goriški glavar med letoma 1721 in 1729, pred tem pa je bil kranjski vicedom in tajni svetnik. Preminil je v Gorici 28. januarja 1729 (Czoernig, »*La Nizza austriaca*«, str. 651; opomba Paola Bosisia v Goldoni, *Mémoires*, str. 955; De Carli in Dovico Bonino, Note, str. 7; Della Bona, Osservazioni, str. 175).

³⁴ Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 17 (str. 104).

³⁵ Satira je bila odgovor na sklep meščanov Pavie, da ne bodo ponujali zakona dekletom, ki so sprejemale študente tamkajšnjega kolegija. Satira naj bi bila anonimna, a je kmalu začela krožiti z imenom avtorja (Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. XIII (str. 80–84)).

³⁶ Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. XIII–XIV (str. 80–89).

³⁷ Goldoni, Prefazione, knj. IX (str. 822).

³⁸ Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 17 (str. 104–109). Uprizorjeno predstavo je Goldoni na kratko omenil tudi v: Goldoni, Prefazioni, knj. IX (str. 822).

³⁹ Catucci, Martello, brez paginacije; De Carli in Davico Bonino, Note, str. 77; opomba Paola Bosisia v Goldoni, *Mémoires*, str. 955–956.

Slika 2: Alessandro Longhi, Portret Carla Goldonija, okoli 1757, Ca' Goldoni, Benetke (Wikimedia Commons; foto: Didier Descouens)

Za predstavo je bilo treba izdelati zelo veliko lutko, ki je predstavljala Herkula v deželi Pigmejcev. Predstava je menda odlično uspela ter razveselila gledalce in samega Goldonija.⁴⁰

Goldoni ni posvečal posebne pozornosti naravnim ali arhitekturnim lepotam krajev, ki jih je obiskal.⁴¹ Pozoren pa je bil do navad, ki jih je imel priložnost spoznati med bivanjem v Vipavi. Izpostavil je, da se plemiči v spremstvu služabnikov veliko družijo med seboj. Gostoljubje naj bi bilo povsod prisotno. Grof Lanthieri zaradi bolezni ni šel nikamor, vsakogar pa je sprejel in ponujal obilne pogostitve. Goldoniju se je v spomin posebej vtisnila navada, da so na mizo postavili nekakšno piramido različnega pečenega mesa. Spodaj so servirali koštrunovino, kozličevino in teletino, nad tem zajčje in fazanje meso, še višje pa meso skalne jerebice, poljske jerebice, kljunača ali bekasine ter drozga. Prav na vrhu so bili škrjanci in sive penice. Najprej so postregli s ptičjim mesom, nato z divjačino. Goldoniju se sicer ta bizarna mešanica ni zdela prefinjena.⁴²

⁴⁰ Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 17 (str. 104–109).

⁴¹ Bosisio, *Introduzione*, str. XVII, XXXVI.

⁴² Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 17 (str. 104–109).

»Gostijska arhitektura« je v začetku novega veka prevzela simbolni pomen moči in družbenega statusa. Jedi, urejene po skupinah, so želeli razkazati istočasno. Način predstavitve jedi je bil zelo pomemben. Postavitve različnih vrst mesa, ki je bilo že samo po sebi v »stoletju lakote«, kot je izpostavil Massimo Montanari, dostopnejše višjim slojem, razkriva vrednotenje te hrane s strani takratnih višjih slojev. Ptičje meso je bilo namreč najbolj cenjena vrsta mesa. V 15. in 16. stoletju so ga začeli veliko bolj ceniti kot meso štirinožcev, celo bolj kot divjačino, saj je pomen pridobivalo uglajeno dvorno življenje plemstva. Tudi kozličevina je veljala za prefinjeno vrsto mesa.⁴³ Goldoni se je spominjal, da so imeli v Vipavi pri vsakem obroku navado postreči tri vrste mineštre, in sicer juho iz kruha skupaj s predjedmi, nato zelenjavno juho ter olupljen ječmen z omako, ki je nastala pri pečenju mesa. To naj bi pomagalo pri prebavi.⁴⁴

Bolj kot hrana pa so Goldonija navdušila vina. O (vipavskih) vinih je zapisal, da so najodličnejša. Neko vrsto rdečega vina naj bi klicali preprosto »dela otroke« (*»fa figli«*). To vino je sprožalo duhovite domislice in naj bi pivce povsem pootročilo.⁴⁵ Goldonija so sicer nekoliko zmotile nenehne zdravice. 4. novembra, na praznik sv. Karla in torej tudi cesarja Karla VI.,⁴⁶ se je tako na veliko nazdravljalo cesarju.⁴⁷ V zvezi s pitjem vina je Goldoni izpostavil posebno iznajdbo, neke vrste stekleni »stroj«, visok en meter. Imenovali so ga »glo-glo«. Sestavljen je bil iz različnih žogic, ki so jih ločevale majhne cevi. Te so se zaključile s podaljšanimi odprtini za pitje, iz katerih je pritekala tekočina. Najprej so napolnili dno te naprave, nato so usta približali odprtini; medtem ko je skozi cevi teklo vino, so žogice ustvarjale harmonični zvok. Ker je na ta način hkrati pilo več gostov, je vzdušje pri mizi obogatil nenavaden in zelo prijeten »koncert«. Goldoni je opis zaključil z mislijo, da ne ve, ali so tam še vedno take navade, saj se vse spreminja, a kljub temu je želel ohraniti ta spomin.⁴⁸ Goldonijev mladostniški obisk Vipave je našel odmev tudi v njegovih delih.⁴⁹

Upravičena se zdi domneva, da so Lanthieriji podobne pojedine prirejali tudi na bližnjem gradu Rihemberk. Ne nazadnje je Milko Kos zapisal, da so podatki, ki jih posreduje Goldoni, »dragocen vir za poznavanje življenja po naših gradovih«.⁵⁰

Goldoni ni posvetil nobene pozornosti slovenskemu jeziku, ki so ga govorili v Vipavski dolini. V okviru obiska Furlanije pa je omenil posebnost furlanskega jezika, ki naj bi ga Italijani slabše razumeli. Podobno kot njegovi sodobniki ga je povezoval s francoskim jezikom.⁵¹ Preden je Goldoni zapustil Vipavo, se je odpravil na petnajstdnevno pot. Spremljal je tajnika grofa Lanthierija, ki mu je delodajalec naložil določene opravke. Najprej je obiskal Ljubljano, nato je krenil v Gradec, kjer je

⁴³ Montanari, *Lakota*, str. 117, 120–125, 169–198.

⁴⁴ Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 17 (str. 105).

⁴⁵ Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 17 (str. 105).

⁴⁶ De Carli in Davico Bonino, Note, str. 76.

⁴⁷ Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 17 (str. 105).

⁴⁸ Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 17 (str. 105–106).

⁴⁹ Več o tem: Kos, Goldoni na Slovenskem, str. 190.

⁵⁰ Kos, Goldoni na Slovenskem, str. 190.

⁵¹ Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 15 (str. 93). O povezovanju furlanskega in francoskega jezika v novem veku: Makuc, *Border identities*, str. 141–142; Makuc, *Historiografija*, str. 135–136.

omenil tamkajšnjo znamenito univerzo. Obiskal je še Koroško, Trst, Oglej in Gradišče ob Soči. Po vrnitvi v Vipavo sta se z očetom poslovila od grofa, ki je zdravnika dobro poplačal, Carlu pa podaril srebrno uro, ki ga je zelo razveselila. Iz Vipave sta krenila v Gorico, od tam pa v Palmanovo, ki jo je Goldoni opisal kot eno najpomembnejših evropskih trdnjav. Preko Vidma sta nato potovala do domovanja v Chioggii. Po vrnitvi domov je Goldoni nadaljeval s študijem prava, tokrat v Modeni.⁵²

Goldoni naj bi med bivanjem v Vipavi in Gorici sestavil dve pesnitvi, in sicer eno v čast grofu Francu Antonu Lanthieriju, drugo pa v čast grofici Ceciliji Rabatta. Druga se navezuje na praznovanje, ki naj bi potekalo 22. novembra (na dan sv. Cecilije) 1726 v Gorici, pesnitev v čast Lanthieriju pa naj bi Goldoni recitiral v dvorcu v Vipavi istega leta, natančneje, 4. oktobra, ko je godoval sv. Frančišek Asiški. Pesnitvi, ki ju hranijo v beneških mestnih muzejih, podajata le začetni črki imena in priimka, a so ju na osnovi časa in kraja nastanka pripisali Goldoniju.⁵³ Pesnitev, posvečena Lanthieriju, je poudarjeno slavilna. Avtor po nanizanju grofovih častnih nazivov opiše, kako občuduje modre in izjemne junake, ki počivajo v Eliziju; pri tem opazi prazen stol, ki naj bi bil namenjen še živčici osebi, ki v sebi združuje krepost, uglajenost in skromnost. Nato eden od serafinov naroči avtorju, naj to osebo poišče tam, kjer tik ob gori ležita zelo mrzel izvir potoka in lepa ravnina (tj. izvir Vipave v bližini Lanthierijevega dvorca). Prav tam bo lahko našel Franca Lanthierija, potomca velikih in starodavnih junakov.⁵⁴

Kot omenjeno, ni dokazov o Goldonijevem obisku gradu Rihemberk. Grad pa je kmalu zatem nedvomno obiskal slikar in kartograf Antonio Dall'Agata (1671–1751), ki je podal izčrpen opis gradu. Rodil se je v Pordenonu in v visoki starosti preminil v Gorici, kamor so ga bile privedle priprave za obisk Karla VI. leta 1728.⁵⁵ O tem je sestavil delo *Gorizia in giubilo per l'aspettato arrivo dell'augustissimo imperator Carlo VI. Con una breve notizia sì della Città, come della Provincia* (Gorica ob radostnem pričakovanju obiska presvetlega cesarja Karla VI. Kratko poročilo o mestu in deželi), v katerem je opisal, kako naj bi potekal vladarjev obisk in kako naj se prebivalci pripravijo nanj.⁵⁶ Med drugim je omenil najpomembnejša gospostva in kraje. O Rihemberku (*Raiffimbergo*) je zapisal, da tam stojijo kar trije gradovi (*Castelli*), od katerih pa imata dva bolj videz palače (*forma di Palazzi*).⁵⁷ Posebej je izpostavil gornji grad na pobočju, ki vodi na Kras. Grad je zaznamoval visok stolp, z njega pa naj bi se odpiral širok razgled. Grad je bil po njegovih besedah tudi zelo prostran in se je ponašal z velikim številom sob. Precej ga je olepšal grof Livij Lanthieri, ki ga je Dall'Agata opisal kot gostoljubnega in učenega moža, ki zelo rad bere knjige in se sprehaja po okolici gradu. Grajsko stavbo

⁵² Goldoni, *Mémoires*, prvi del, pogl. 17 (str. 104–109); Goldoni, Prefazioni, knj. IX (str. 822).

⁵³ Marcotti, *Sulle orme*, str. 390; opombe v Goldoni, *Fogli sparsi*, str. 167–168.

⁵⁴ Goldoni, *Fogli sparsi*, str. 167–171.

⁵⁵ Martina, Dall'Agata Antonio, str. 893–895. O njem tudi: Tronkar, *I conti Lantieri*, str. 89–113; Seražin, *Kultura vile*, str. 47–50; Carriera, *Lettere*, str. 497; Šerbelj, *Slikar Antonio Dall'Agata*, str. 365–373.

⁵⁶ Med drugim je zapisal, da se bodo morali prebivalci zvečer sprehajati po trgu, imenovanem Travnik (*Piazza del Traunich*, danes Piazza della Vittoria), pa tudi po vsem mestu. Teči bo moralo vino in »leteti« bo moral kruh. Tako bodo ljudje pokazali svojo radost ob obisku vladarja (Dall'Agata, *Gorizia in giubilo*, str. 74).

⁵⁷ Prim. Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 99–191.

je odlikovala bogata knjižnica, kakršnih je bilo v Furlaniji malo.⁵⁸ Dall'Agata je omenil tudi bogato galerijo starejših in sodobnih slik ter veliko grajsko dvorano z več izjemno velikimi slikami, ki jih je naslikala Anna Borrini (Burrini),⁵⁹ hči slikarja Giovannija Antonia Burrinija (1656–1727).⁶⁰

Dall'Agato je grad Rihemberk močno prevzel. O njem je pisal sorazmerno obširno, čeprav je v svojem delu poskušal snov podati čim bolj strnjeno in je številne kraje opisal precej sumarno. Grad je označil za enega pomembnejših gradov Goriške grofije. Pozornost je namenil tudi Lanthierijeve-mu dvorcu v Vipavi, ki je veljal za eno izmed najlepših stavb (Goriške) grofije (*considerato per una delle più belle fabbriche del Contado*). Najbrž je Vipavo zaradi povezav z Gorico preprosto povezal z Goriško. Pri dvorcu je izpostavil lepoto vrta in vodotoka, ki teče pod dvorcem.⁶¹

Dall'Agata je v Gorici ostal do smrti. Vzdrževal je korespondenčne stike s slavno beneško slikarko Rosalbo Carriera (1675–1757). Leta 1729 ji je v enem od pisem omenil goriškega glavarja Franca Antona iz rodbine Lanthieri-Paratico, ki je to funkcijo opravljal od 19. novembra 1721 do smrti 28. januarja 1729.⁶² V pismu je Dall'Agata Rosalbi Carriera tožil, da je težko ustvarjati v deželi, ki ponuja skromne dohodke in kjer si je težko pridobiti prepoznavnost. Prav omenjeni glavar Lanthieri mu je pomagal z naročilom nekaj slik, a je žal pred kratkim preminil. Zaradi tega je bil Dall'Agata zaskrbljen, koliko bo lahko zanje dobil, glede na to, da so člani goriških deželnih stanov do teh stvari dokaj ravnodušni.⁶³

Rosalba Carriera, znana portretistka vladarjev in plemičev, je Goriško obiskala leta 1728, ko je prisostvovala obisku cesarja Karla VI.⁶⁴ Kot je izpostavila Bernardina Sani, je Rosalba Carriera na področju portretiranja izvedla preobrat. Na evropskih dvorih se je uveljavila kot avtorica portretnih miniaturnih v tehniki pastela. Slikala je člane pomembnih evropskih plemiških rodbin in

⁵⁸ Kot že omenjeno, so avtorji, ki so prihajali iz beneške Furlanije, Goriško neredko dojemali kot del Furlanije, in sicer zaradi nekdanjih povezav s tem prostorom.

⁵⁹ O Borrinijevi na primer: Tronkar, I conti Lantieri, str. 89–113; Miller, Burrini Giovanni Antonio, brez paginacije; Šerbelj, Slikar Antonio Dall'Agata, str. 365–373.

⁶⁰ Dall'Agata, *Gorizia in giubilo*, str. 60–61: *Il Castello di sopra posto sù l'eminente riva, che conduce agl' interni Monti del Carso, e per l'ampiezza del giro, e per la moltitudine delle stanze è uno de' più considerabili di questo Contado, ampliato con molte fabbriche, e belle passeggiate dall'Illustrissimo Sig. Conte Livio Dottissimo Cavaliere, a cui piace tutto ciò, che si può chiamar peregrino, o gentile, e che ad un suo pari convenga, oltre alle gran fabbriche ha ammobigliato il Palazzo al pari delli più ben forniti della Città, con una galleria di pitture di gran prezzo sì antiche, che moderne, ma sopra il tutto non bisogna, che io tralasci due rarità, che si trovano in questo, cioè una Libreria così numerosa di Libri d'ogni materia, che poche se ne trovano pari in tutto, l Friuli, e da questo eruditissimo Signore così ben abbellita, che ben mostra esser nelle Lettere il principal suo diletto; la seconda è una gran Sala con numero grande di quadri di smisurata grandezza dipinta tutta con gran spirito dalla Signora Anna Borrini, parendo impossibile, che una giovane gentile possa aver fatto sì gran fatica. L'altezza del sito fa sì che miri un'ampia veduta, e che da molti luoghi sia pur questo Castello riguardato per l'alta Torre, che gli sovrasta.*

⁶¹ Dall'Agata, *Gorizia in giubilo*, str. 59.

⁶² Morelli di Schönfeld, *Istoria*, 3, str. 59.

⁶³ Pismo Dall'Agate Rosalbi Carriera, datirano v Gorici 7. maja 1729, je objavila Bernardina Sani v Carriera, *Lettere*, str. 496–497.

⁶⁴ Gatto, Carriera, brez paginacije.

bogatega meščanstva, delovala je na versajskem, dunajskem in drugih dvorih.⁶⁵ V korespondenci je razkrila svojo željo, da bi ji obisk Gorice odprl pot na Dunaj in omogočil dostop do cesarja. Ob tej priložnosti je naslikala tri osebe iz cesarjevega spremstva, in sicer kneza Schwarzenberga in Dietrichsteina ter grofa Paara. Poleg tega je prišla v stik z goriškim plemstvom. Kot je izpostavila Gloria Tronkar, je bilo ključno zlasti srečanje z rodbino Lanthieri, za katero je izdelala več portretov. Nekaj jih je bilo uničenih v vojnih vihrh 20. stoletja.⁶⁶

Gloria Tronkar omenja, da je bila Rosalba Carriera v gosteh pri Liviju Lanthieriju na gradu Rihemberk ali pri Francu Antonu Lanthieriju v vili Belvedere na Zemonu pri Vipavi.⁶⁷ Vila na Zemonu je bila neke vrste »paviljon za zabavo«, kot jo je označila Helena Seražin. Tudi Igor Sapač omenja, da je bila namenjena v prvi vrsti druženju in vinskemu kletarjenju, ne pa prenočevanju. Poleg tega je Franc Anton Lanthieri večinoma prebival v Vipavi, kjer je tudi sprejemal goste.⁶⁸ Glede na to, da je v Vipavi prenočeval cesar s svojim spremstvom, je Rosalba Carriera verjetno prebivala v Gorici, kjer je prisostvovala cesarjevemu prihodu v mesto, ali kot gostja Livija Lanthierija na gradu Rihemberk. V prid zadnji domnevi govorijo podatki o slikah, ki jih je ustvarila za Lanthierije, pa tudi opis, ki ga je o Rihemberku kot gradu z bogato zbirko slik in knjig podal Rosalbin dobri znanec, že omenjeni Dall'Agata. Zbirka je najbrž pritegnila zanimanje umetnikov in morda tudi spodbudila njihov obisk.

Goriško je v 18. stoletju obiskal tudi kontroverzni Benečan Giacomo Casanova (1725–1798). Leta 1756 je zbežal iz domačega mesta in začel popotovati po Evropi. Proti koncu življenja je, podobno kot že omenjeni Goldoni, začel pisati spomine, pri čemer je bil zelo podroben. Zapiski sežejo le do leta 1774. Odprto ostaja vprašanje, ali je to bilo hote ali nehote.⁶⁹ Spomine na tržaško in goriško bivanje med letoma 1772 in 1774 je zapisal na koncu zadnje, tretje knjige.⁷⁰ Ob tem obisku se je seznanil z goriškim plemstvom. V stik je prišel tudi s člani rodbine Lanthieri. V Trstu je namreč spoznal grofa Adolfa Wagensperga, predsednika tržaške intendance. Grof je to nalogo opravljal zgolj nekaj mesecev, saj je umrl novembra 1773.⁷¹ Njegova najstarejša hčerka Alojzija je bila tedaj poročena z grofom Friderikom Lanthierijem (1742–1802).⁷² Njena lepota je na Casanovo naredila velik vtis. Grofu Wagenspergu je posvetil pesnitev, v kateri je opeval tudi lepoto njegove hčere. V spominih je grofico Lanthieri omenil tudi v zvezi s povabilom na izlet z ladjo, ki pa ga je

⁶⁵ Sani, *Il carteggio*, str. 4–34.

⁶⁶ Tronkar, *I conti Lantieri*, str. 89–114. Prim. zapiske Rosalbe Carriera, navezujoče se na njeno delo v septembru 1728, ter njeno pismo Francescu Fontanelli-Vezzaniju z dne 16. oktobra 1728: objavljeno v Carriera, *Lettere*, str. 490–491, 795.

⁶⁷ Tronkar, *I conti Lantieri*, str. 91.

⁶⁸ Seražin, *Vila Belvedere*, str. 227, 233, 234, 235; Sapač, *Grajske stavbe*, 20, str. 181–184.

⁶⁹ Mangini, Casanova, brez paginacije.

⁷⁰ Casanova, *Storia*, knj. 3, pogl. 34–35.

⁷¹ Grof Adolf Wagensperg je umrl v Gorici 6. novembra 1773 star petdeset let (Schiviz von Schivizhoffen, *Görz*, str. 133, 401).

⁷² Grofica se je rodila leta 1749, umrla pa je leta 1821. Z grofom Friderikom Lanthierijem, ki je bil rihemberški in vipavski gospod, se je poročila leta 1765 (Indice analitico v Casanova, *Storia*, str. 1251).

Slika 3: Vila Belvedere na Zemonu pri Vipavi (© ZRC SAZU, UIFS; foto: Andrej Furlan)

moral zaradi težav z beneško oblastjo zavrniti. Tudi ob tej priložnosti ni pozabil izpostaviti njene lepote.⁷³ Drugih članov te rodbine Casanova ni omenil.

Goriško je nekaj let pozneje obiskal še en znan Benečan, dober Casanovov znanec.⁷⁴ To je bil Lorenzo Da Ponte (1749–1838), ki se je kot Emmanuel Conegliano rodil v Cenedi (dan. Vittorio Veneto). Na Goriško, v obmejno habsburško deželo, se je zatekel, potem ko so ga leta 1779 izgnali iz Benetk. Podobno kot Casanova je imel tudi Da Ponte zelo razgibano življenje, ki ga je vodilo vse do Severne Amerike.⁷⁵ Tudi on je v spominih iz začetka 19. stoletja omenil Lanthierije. Na Goriškem je namreč kot pesnik pridobil podporo goriškega plemstva, tudi rodbine Lanthieri. Goriških plemiških rodbin se je spominjal s posebno hvaležnostjo. Cenil je njihovo radodarnost,

⁷³ Casanova, *Storia*, knj. 3, pogl. 34 (str. 972–982, 987–988, 992); opombe Piera Chiare in Federica Roncoronija v Casanova, *Storia*, str. 1136–1137, 1251. O identifikaciji omenjene pesnitve: opomba Piera Chiare in Federica Roncoronija v Casanova, *Storia*, str. 1136–1137.

⁷⁴ Torno, Lorenzo Da Ponte, str. 5. Cf. Da Ponte, *Memorie*.

⁷⁵ Torno, Lorenzo Da Ponte, str. 5–17; Bruschi, *La maschere*, str. 19–27; Cossàr, *Settecento*, str. 439–449; Cossàr, Lorenzo da Ponte, str. 26–30; Cossàr, *Cara vecchia Gorizia*, str. 66–68; Stasi, »Canto gli onor«, str. 1–69. Vzrok za izgon je Da Ponte v svojih spominih poskusil olepšati, cf. Da Ponte, *Memorie*, prvi del (str. 100–105) (Torno, Lorenzo Da Ponte, str. 6–12). V spominih naj bi Da Ponte sicer napačno navedel, da je v Gorico prispel 1. septembra 1777 (opomba Maxa Bruschiya k Da Ponte, *Memorie*, prvi del (str. 107)). O tem tudi: Gorian, *Založništvo*, str. 52.

obzirnost in prijaznost. Rodbine naj bi kar tekmovala med seboj, katera mu bo bolj pomagala, saj so zelo cenile njegovo pesniško ustvarjanje.⁷⁶

Da Ponte je rodbino Lanthieri omenil tudi v italijanski prepesnitvi dela grofa Rodolfa Coroninija *Fasti Goriziani*. Coronini se je zanimal za srednjeveško zgodovino in genealogijo ter je o goriških plemiških rodbinah pisal v omenjeni zgodovinski pesnitvi, in sicer v latinskem jeziku. Coronini je njeno prepesnitev v italijanski jezik zaupal Da Pontejju. Obe različici dela sta leta 1780 izšli v Gorici, ko je Da Ponte še bival v tem mestu.⁷⁷ Lanthieriji se omenjajo kot posebno ugledna plemiška rodbina: bili naj bi iz Bergama, nekaj časa naj bi prebivali na Kranjskem in se v 16. stoletju končno nastanili v Gorici. Izpostavljena je njihova pridobitev baronskega naziva. Bili so dedni točaji Goriške grofije in sokolarji kranjske vojvodine.⁷⁸ Na Goriškem je Da Ponte sestavil tudi odo *Le gare degli uccelli* (Gorica 1779), ki naj bi po njegovi lastni oceni pomenila začetek njegovega literarnega ustvarjanja v nemškem prostoru,⁷⁹ kar ga je kasneje vodilo na dunajski dvor in k sodelovanju z Mozartom.

Zaključek

Zgodnjenovoveška Goriška je bila kulturno povezana tako z drugimi habsburškimi dednimi deželami kot z Beneško republiko, kar se je odražalo v obiskih in delovanju več beneških umetnikov in literatov, na primer Goldonija, Quaglia, R. Carrierja, Casanove in Da Pontejja. Goriška, ki je ležala v neposredni bližini Beneške republike, je neredko odpirala vrata v druge habsburške dedne dežele. Pri tem so posebno vlogo odigrale goriške plemiške rodbine (tudi Lanthieriji), ki so bile pogosto povezane s kulturnima miljejema obeh držav. To med drugim potrjuje pomen obmejnih prostorov kot stičišč in kulturnih posrednikov.⁸⁰

V zgodnjenovoveškem obdobju so bile omembe Rihemberka in Vipave v obravnavanih virih povezane z nemirnim dogajanjem ob habsburško-beneški meji, v kulturno živahnem 18. stoletju pa sočasne omembe v spominskih virih prispevajo k poznavanju takratnega kulturnega in družabnega življenja v omenjenih krajih. Omenjeni podatki pričajo o vlogi Rihemberka v stoletjih novega veka. Ne glede na prenovitvena dela, ki jih je bil grad deležen v 17. in 18. stoletju,⁸¹ je Vipava odigrala pomembnejšo vlogo pri sprejemanju uglednih gostov, grad Rihemberk pa je v tem pogledu večinoma

⁷⁶ Da Ponte, *Memorie*, drugi del (str. 114–115).

⁷⁷ Stasi, »Canto gli onor«, str. 1–69; Cossar, Un poemetto, str. 415–429; Makuc, *Historiografija*, str. 75; Gorian, Coronini Cronberg, str. 816–822.

⁷⁸ Coronini, *Fasti*, str. 16, 17, 62, 63, 140, 141.

⁷⁹ Da Ponte, *Memorie*, drugi del (str. 112–114).

⁸⁰ Več o tem: Makuc, *Border identities*.

⁸¹ Sapač, *Grajske stavbe*, 20, str. 114; Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 99–166.

ostajal v njeni senci. K temu sta prispevali lega Vipave ob pomembni prometni povezavi med dvema deželnicima glavnima mestoma, torej med Ljubljano in Gorico, ter bogata stavbna dediščina, ki jo je premogla Vipava.⁸² Lega Rihemberka med Vipavsko dolino in kraško planoto je bila v primerjavi z Vipavo manj pomembna in nekoliko obrobna.

Poleg tega so v novem veku, kot je izpostavil Igor Sapač, plemiška prebivališča postopoma spreminjala stavbno obliko, kar je bilo posledica novih načinov vojskovanja ter želje po udobnejših prebivališčih. Srednjeveški gradovi,⁸³ kakršen je bil Rihemberk, so bili pogosto deležni prenov z namenom zagotavljanja udobnejšega bivanja. Gradovi so ohranjali svoj pomen v kulturnem miljeju fevdalnega plemstva, a novi vek je obdobje udobnejših dvorcev in palač.⁸⁴ V 18. stoletju je torej Lanthierijeva palača v Vipavi, »mogočen kompleks novoveškega dvorca«,⁸⁵ mnogo bolj ustrezala okusu takratnega obdobja kot grad Rihemberk. Ta je na začetku 16. stoletja, v prvi habsburško-beneški vojni, sicer še odigral vojaško vlogo, nato pa jo je postopoma izgubil, a kljub vsemu ohranjal določene srednjeveške elemente, ki so izhajali iz njegove nekdanje obrambne funkcije.⁸⁶ Zato ni presenetljivo, da so bili ugledni obiskovalci pogosto nastanjeni v Lanthierijevem dvorcu v Vipavi, ki je bil bliže takratnemu prefinjenemu načinu življenja višjih slojev.⁸⁷

⁸² O raznoliki stavbni dediščini v Vipavi, ki je bila središče zgornje Vipavske doline: Sapač, *Grajske stavbe*, 20, str. 92–165.

⁸³ Po Igorju Sapaču je grad »v osnovi srednjeveški utrjen stavbni kompleks na naravno ali umetno zavarovani lokaciji, ki ima funkcijo središča fevdalne zemljiške posesti in je prebivališče fevdalnega gospoda ali njegovega namestnika« (Sapač, *Kaj je grad*, str. 397).

⁸⁴ Sapač, *Kaj je grad*, str. 402–407.

⁸⁵ Sapač, *Grajske stavbe*, 20, str. 142.

⁸⁶ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 140–160.

⁸⁷ Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Toponomastična dediščina Primorske* (L7-9424) in raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (P6-0052). Projekt in program je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Rihemberk Castle and the Lanthieris in Early Modern Historiographical and Memorial Sources from the Venetian Republic

Summary

The contribution sheds light on reports composed by various authors from the Venetian Republic who in the Early Modern Period frequented the Habsburg Gorizia (Slov. Gorica; Germ.: Görz) and left memorial or correspondence sources about it, or they focused on writing about the Lanthieris, the longstanding owners of the above-mentioned castle and the luxurious manor in Vipava (Germ.: Wippach; It.: Vipacco), just to name these.

In the Early Modern Period, when the Habsburg–Venetian border area was adversely affected by two wars between the neighborly countries, Rihemberk (Germ.: Reifenberg; It: Rifembergo) and Vipava were briefly mentioned in historiographical writings from the nearby Friuli. These reports were related to the First Habsburg–Venetian War in the early sixteenth century, during which a few contemporaneous authors (for example, Giovanni Partenopeo, Niccolò Maria Strassoldo, Jacopo Valvason(e) di Maniago as well as the famous Venetian historiographer Marin(o) Sanuto (Sanudo)) recorded the Venetian conquest of Rihemberk and Vipava in 1508. Their mentions were made in the time when the situation along the Habsburg–Venetian border was extremely volatile, as also evident from the aforementioned Habsburg–Venetian wars marking the early sixteenth and early seventeenth centuries. In the Early Modern Period, the Venetians were concerned not only about the neighborly Habsburgs, with whom they had the long-unresolved border issue, but also about the increasingly palpable threat of Ottoman incursions.

During the culturally ebullient eighteenth century, Gorizia hosted eminent writers, artists, and other visitors. What is more, the area in the far corner of the Holy Roman Empire, straddling the border between the Habsburg hereditary provinces and the Venetian Republic, also attracted renown Venetian artists and travelers, such as the famous Giacomo Casanova, the humorist Carlo Goldoni, the painter Rosalba Carriera, and so on. Unlike crowned heads which were accommodated in Lanthieri Manor in Vipava, distinguished literary authors and artists were also hosted at Rihemberk Castle, most notably by Livius Count von Lanthieri (1672–1738), a priest, art lover, and connoisseur of Venetian painting.

The Lanthieris and Vipava also appeared in the writings by the above-mentioned humorist Carlo Goldoni (1707–1793), who described his sojourn in Vipava as a lavish vacation. There he staged the satire by Pier Jacopo Martello, *Lo starnuto di Ercole* (The Sneeze of Hercules). During his stay in Vipava, he also proved a keen observer of the local customs and gave a very sympathetic portrayal of Franz (Anton) Lanthieri. Whereas there is regrettably no record of his possible visit to Rihemberk, the castle undoubtedly hosted the painter and cartographer Antonio Dall'Agata (1671–1751), who described it in detail. In his work, entitled *Gorizia in giubilo per l'aspettato arrivo dell'augustissimo imperator Carlo VI. Con una breve notizia sì della Città, come della Provincia* (Gorizia in Joyful Expectation of the Arrival of the Most August Emperor Karl VI. A Brief Report on the City and the Province), he provided an exhaustive list of data about Rihemberk Castle with its rich library and art gallery, ranking it as one of the most important castles in the County of Gorizia. Dall'Agata also devoted his attention to Count Livius Lanthieri, whom he described as very learned and courteous, and to Lanthieri Manor in Vipava.

The well-known Venetian painter Rosalba Carriera (1675–1757), too, established contacts with the Lanthieris and produced several paintings for them. She came to Gorizia in 1728, in the retinue of Emperor Karl VI. Unfortunately, it remains unknown whether on that occasion she also paid a visit to

Rihemberk Castle. In the eighteenth century, Gorizia received the visit of the controversial Venetian Giacomo Casanova (1725–1798), who wrote about his sojourn in Trieste and Gorizia between 1772 and 1774 at the end of the third and last volume of his memoirs. On his visit, he acquainted himself with the Gorizia nobility, including the Lanthieris. He had an especially fond memory of Aloisia, the wife of Friedrich Count von Lanthieri and the oldest daughter of Adolf Count von Wagensperg. A few years later, Gorizia hosted the Venetian artist Lorenzo Da Ponte (1749–1838), who was a famous librettist for Mozart. After being exiled from Venice in 1779, he arrived in Gorizia, where he received support from the local noblemen, among them the Lanthieris, whom he mentioned in his Italian translation of Rudolf Coronini Count von Cronberg's poem *Fasti Goriziani*.

Although both Lanthieri Manor in Vipava and Rihemberk Castle underwent extensive restorations during the Early Modern Period, in the eighteenth century the castle often remained in the shadow of the manor, which was more to the taste of its time and played a more important role in hosting distinguished guests. This was partially owed to Vipava being situated on the important transport junction between the provincial capitals Ljubljana and Gorizia and its rich architectural heritage, while Rihemberk remained largely detached from the provincial developments.

ANNA BORRINI, SLIKARKA GORIŠKE DRUŽINE LANTHIERI

FERDINAND ŠERBELJ

Dela slikarke Anne Borrini (1700–1763) so v tisku hvalili že leta 1728, zato je nenavadno, da je med preučevanjem goriškega baročnega slikarstva ostala neopažena. Celó v pomembni Cossarjevi *Zgodovini umetnosti in umetne obrti* iz leta 1948 jo iščemo zaman, čeprav je Cossàr gotovo poznal bogat umetnostni inventar grofov Lanthieri v njihovi palači Schönhaus v Gorici, kjer je bilo v družinskem izročilu, tudi v domačem arhivu ob konkretnih slikah, znano avtorstvo Borrinijeve.¹ Nanjo so opozorili šele leta 1996 v razstavnem katalogu goriškega baročnega slikarja Antonia Parolija (1688–1765), a le kot kulturnozgodovinsko zanimivost ob obisku Gorice cesarja Karla VI. leta 1728.² V letih 2006 in 2019 pa se je z objavami del Borrinijeva vključila v profil baročnega slikarstva na Goriškem.³ Zato je ta prispevek le dopolnjevanje zgodbe o tej še vedno skrivnostni slikarki, ki je šele v zadnjih letih dobila »domovinsko pravico« na Goriškem.

Cesarjev obisk leta 1728 je bil priložnost za predstavitev mesta Gorica in dežele Goriške. Pri krasitvenih pripravah na sprejem je bil zelo dejaven slikar Antonio Dall'Agata (1674–1751). Rodil se je sicer v Pordenonu, a se je kot dolgoletni prebivalec Gorice, kamor se je preselil leta 1712, in kot dober poznavalec tamkajšnjih razmer, lotil tudi prvega domoljubnega opisa Gorice in dežele Goriške. V tem vodniku je avtor v poglavju *Notizia della Città, e Contado di Gorizia* predstavil njune zanimivosti. Tako se je v drobni knjižici formata osmerke še posebej pomudil pri opisu posesti grofov Lanthieri v Rihemberku (danes Braniku) in Gorici: *Kaj bi rekel o Rihemberku (Raiffenberg), tu so trije gradovi, čeprav sta dva v dolini v resnici palači. [...] Zgornji grad (Castello di sopra) je postavljen na mogočno vzpetino, mimo katere vodi pot v notranjost Krasa, ter je po obsegu in številnih sobah eden najimenitnejših v deželi. Grad je bil razširjen s številnimi dozidavami in obdan z lepimi sprehajališči po zaslugi blagorodnega gospoda grofa Livija [Lanthierija], zelo učenega cavaliera, ki mu gre vse, kar velja za redkost in plemenitost. Poleg drugih velikih del je opremil svojo palačo, ki je med najlepše opremljenimi v mestu [mišljen je grad Rihemberk]. V njej je uredil galerijo dragocenih slik, tako starodavnih kot modernih. Toda nič ne bi veljalo, če ne bi omenil dveh posebnosti, ki se nanašata na to palačo. Prva je bogata in vsestranska knjižnica, kakršne le redko najdemo na vsem Furlanskem [...]. Druga posebnost*

¹ Prim. Cossàr, *Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia*.

² Porcedda in Martina, Goriška grofija.

³ Šerbelj, Slikar Antonio Dall'Agata, str. 365–373; Šerbelj, Sliki Anne Borrini, str. 183–189.

je velika dvorana s številnimi velikimi slikami, ki jih je s pretanjenim občutkom naslikala gospa Anna Borrini, in zdi se nemogoče, da bi lahko mlada plemkinja zmogla toliko napora.⁴

Dall'Agatova navedba »plemenite mladenke« je najbrž izraz pisateljevega navdušenja nad njenim delom in ne družbenega sloja, kajti v Schivizhoffnovi knjigi o goriškem in gradiškem plemstvu Borrinijeve ne najdemo.⁵ V tem opisu pa je zanimivo, da Dall'Agata takoj zatem nadaljuje, da [Rihemberk] zaradi višinske lege nudi prostran razgled, že od daleč viden, zlasti na svoj visok in dominanten stolp.⁶

Za Antonia Dall'Agata in njegovo vrednotenje slikarskega čopiča Anne Borrini velja poudariti, da je bil poleg osnovne dejavnosti slikarja tudi kartograf in pisec. Erudit baročnega časa je bil v stikih z beneškimi slikarji, zlasti z leto starejšo in že za življenja slavno umetnico pastelnih portretov Rosalbo Carrieria (1673–1757).⁷

Druga pohvalna ocena delovanja Anne Borrini je v vizitacijskem poročilu goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa, ki je 14. marca 1753 ob vizitaciji župnijske cerkve Matere božje v Fari pri Gorici (Farra d'Isonzo) zapisal: [...] *zakristija je dobra in lepo urejena s pomočjo in vnemo pobožne žene Anne Bosini [sic!], predane slikarstvu, ki se odlikuje po umetniški moči.*⁸ Tako se je tudi ta razgledani in v vizitacijah do cerkvene opreme pogosto kritični cerkveni dostojanstvenik pohvalno in spoštljivo izrazil o »Bosinijevi«.

Oseba, ki bi nam lahko najbolj približala védenje o slikarki Anni Borrini, je pri Dall'Agati hvaljeni grof Livij Lanthieri (1672–1738). Okoli leta 1723, torej že pred Dall'Agato, je grof napravil pregleden seznam rihemberškega inventarja in v njem naštel slike Anne Borrini, med katerimi je bilo šest krajin, devet cvetličnih tihožitij, dva »Amorja«, šest velikih platen, 22 majhnih platen, ena supraporta, en sv. Frančišek Paolski, portret grofa Livija (!) in nekaj svetopisemskih prizorov – Lot s hčerami, Rebeka pri vodnjaku, Rebekino slovo, Jožef razlaga sanje ...⁹ Če smo pozorni na Livijeve poimenovanja naslikanih tem, opazimo, da v odsotnosti heroičnih mitologij prevladuje ljubezenska ikonografija (ljubosumje, kaznovanje, dvorjenje), večinoma po Ovidovih *Metamorfozah*.

⁴ Dall'Agata, *Gorizia in giubilo*, str. 60–61 (prosti prevod avtorja).

⁵ Prim. Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*.

⁶ Dall'Agata, *Gorizia in giubilo*, op. 4, str. 61.

⁷ Antonio Dall'Agata se je rodil v Pordenonu, v goriških virih pa se kot poročna priča omenja že leta 1712. V Gorici je umrl leta 1751 in bil pokopan v tamkajšnji stolnici. V zakonu je bil brez otrok, a pri njem je prvi slikarski poduk prejela nečakinja Felicità Sartori, por. Hoffmann (Pordenone, ok. 1714 – Dresden, 1760), ki se je po začetnem pouku pri stricu podala v Benetke v delavnico Rosalbe Carrieria (1673–1757) na izpopolnjevanje v miniaturi, pastelu in grafičnih tehnikah ter se razvila v cenjeno umetnico (prim. Šerbelj, Slikar Antonio Dall'Agata, op. 3, str. 365–373; Martina, Dall'Agata Antonio, str. 893–895 (z napačno navedbo letnice rojstva 1671, prav je 1674); Tronkar, I conti Lantieri, str. 91: št. 22. Za Sartori gl. tudi Pastres, Sartori Hoffmann Felicità (1705–1706).

⁸ [...] *sacristia et bene, et nitide conservata ope et assiduitate cuiusdam piae faeminae Annae Bosini, picturae quae arte pollet addictae* (Attems, *Atti delle visite*, str. 200).

⁹ Popis hranijo v zgodovinskem arhivu družine Levetzow-Lantieri (prim. Tronkar, I conti Lantieri, op. 7, str. 91: št. 22). Prim. Quinzi, *Artisti*, str. 272–280.

Po Dall'Agati je bil Livij Lanthieri lastnik in naročnik platen Anne Borrini, a tudi on še ostaja skrivnosten (svoboden) duhovnik, posebnež, erudit, zbiralec knjig in umetnin, med katerimi je bil tudi njegov pastelni portret, delo Rosalbe Carriera.¹⁰ V zgodovinskih virih je Livij še precej obskurna osebnost, o kateri je v obsežni Morellijevi *Zgodovini Goriške* le ena omemba z zadržano pohvalo o njegovi razgledanosti na literarnem področju. Morelli je zlasti izpostavil, da je bil Lanthieri prvi, ki je svoj talent usmeril v epistolarno leposlovje, in hkrati dodal, da je to zvečine ostalo znotraj gradu Rihemberk in Lanthierijeve goriške knjižnice.¹¹

Ključnega pomena za razvozlanje vprašanja pojava slikarke Anne Borrini je zapis o njeni smrti v župnijskem arhivu v Fari ob Soči, kjer je bila leta 1763 pokopana v starosti 64 let.¹² Dragocen vpis v mrliško knjigo [...] *Domina Anna Borini Bolognensis* [...] je razkril njeno starost in, še pomembneje, njeno bolonjsko poreklo. To jo je »postavilo« v družino pomembnega bolonjskega slikarja Giovannija Antonia Burrinija (Bologna, 1656–1727), ki je v virih naveden tudi kot Borini, Borrini, Burini, Burrini in Burrino.¹³ V olju in freskah je slikal po različnih krajih severne Italije in je predstavnik emilijanskega visokega baroka. Med bolonjskimi slikarji velja za najbolj nadarjenega in izvirnega slikarja v času med letoma 1680 in 1720. Enakovredno je obvladal tabelno slikarstvo in pomembne kompozicije v fresko tehniki. S približevanjem slikovite in pastozne barvitosti beneškemu poznemu *Cinquecentu* ter zgodnjebaročne interpretacije biblijskih historij in mitologij mojstrov *Serenissime* je bolonjsko slikarstvo osvobajal akademizma Guida Renija (1575–1642). Leta 1709 je bil soustanovitelj bolonjske umetnostne Accademie Clementina, v letih 1723/24 pa je bil izvoljen za njenega sedmega predstojnika (*Principe*). Arhivsko je omenjenih več njegovih izgubljenih fresk, tudi oljnih slik. Ohranjeni opus je razmeroma skromen, a stroka opozarja na sporadično pojavljanje novih atribucij, ki množijo slikarjev opus. Burrini se je poročil v Bologni, kjer je imel atelje od leta 1690. V zakonu se mu je rodilo več sinov, a njegov poklic je nasledila le hči Barbara, rojena 3. decembra 1700. Slikarstva se je (iz)učila v očetovi delavnici, a je zaradi *non poche amarezze* na očetovo veliko žalost pobegnila od doma.¹⁴

Ob navedbi starosti umrle goriške Anne Borrini in rojstva bolonjske Barbare Burrini, za katero se po begu izgubi vsaka sled, se poraja vprašanje, ali ne gre za eno osebo, ki jo je usoda zakrila z novim imenom. Ne gre za vprašanje oblike zapisanega priimka, ki se je tudi pri očetu različno zapisoval, podobno kot pri »naši« Anni (Borrini, Borini, Bosini). Hipotetično gre lahko za isto osebo in begu v neznano lahko pripišemo zamenjavo krstnega imena Barbara v Anna; možno je tudi, da je ob

¹⁰ Med prvo svetovno vojno izgubljeni pastelni portret grofa Livija Lanthierija iz leta 1730, ki ga je naslikala Rosalba Carriera, je viden na fotografiji salona z začetka prejšnjega stoletja v palači Lantieri v Gorici (družinski arhiv Levezow-Lanthieri, Gorica). Livijev portret omenja že Cossár, *Storia dell'arte*, op. 1, str. 39. O Lanthierijih kot naročnikih del Rosalbe Carriera piše Tronkar, *I conti Lantieri*, op. 7, str. 89–113.

¹¹ Morelli di Schönfeld, *Istoria*, 3, str. 141.

¹² Šerbelj, *Sliki Anne Borrini*, op. 3, str. 372.

¹³ Za G. A. Burrinija prim. Roli, *Pittura bolognese*, str. 53–54, 235–236; Miller, Burrini Giovanni Antonio; Riccòmini, *Giovanni Antonio Burrini*.

¹⁴ Roli, *Pittura bolognese*, op. 13, str. 14; Giampietro Zanotti v prvem delu *Storia dell'Accademia Clementina* (Bologna 1739, str. 329) objavlja pismo slikarjeve hčerke, poslano materi: *Pismo gospoda očeta me je resnično razburilo, ko sem slišala, kar pravi, da od ure, ko sem odšla od doma, nima miru ne podnevi ne ponoči*

krstu prejela dve imeni. Sicer pa je o istovetnosti osebe prepričljiv dokaz slikarska zapuščina Anne Borrini, ki se stilno in tehnično (značilna gama in pastozna modelacija draperije) v veliki meri sklada s slikarstvom bolonjskega Burrinija, kar pripelje do sklepa, da se je Barbara oziroma Anna slikarske obrti izučila in jo zaključila pri očetu ter z begom konservirala stil bolonjske delavnice. Tudi kompozicijsko in ikonografsko so Annina dela na moč podobna očetovim platnom.

Kako je Anna Borrini prišla v goriško družino Lanthierijev oziroma v »mecensko« zavetje grofa Livija, ki je imel širom Italije osebna poznanstva in pisemske stike, je povsem neznano. Opazna je njena izoliranost v ozkem mecenovem krogu, saj se je najbrž omejevala na bivanje v goriški palači, največ na odmaknjeni grad Rihemberk. Šele potem, ko je grof Lanthieri leta 1738 umrl, smemo domnevati, da se je morala (?) umakniti v Faro, kjer je pred letom 1753 okrasila zakristijo in bila tam deset let zatem pokopana. Umik v Faro pa ni bil naključje, saj je tam zadnja leta svojega življenja preživela najbrž v skupnosti *Poverelle di S. Caterina da Siena*. Torej ni naključje, da je nadškof Attems med svojo vizitacijo leta 1753 o njej spoštljivo zapisal *pia faemina Anna Bosini*.¹⁵

Inventar grofov Lanthierijev v Gorici, Vipavi in na Rihemberku je zaradi raznih selitev utrpel precejšnje izgube, kar se danes kaže tudi v neurejenosti podatkov. V družinskem arhivu Levetzow-Lantieri v Gorici so sklopi seznamov slik in v enem od njih je zapis *20 quadri div. dal. 700 Anna Borini*.¹⁶ Trenutno ni znano nobeno signirano ali datirano delo Borrinijeve. Natančen pregled in dokumentiranje Lanthierijeve slikarske zbirke v Gorici leta 2005 pa sta iz obstoječega slikarskega fonda izločila enajst slik s sorodnimi stilnimi značilnostmi; med njimi je nekaj takih, ki v družinskem izročilu že tradicionalno veljajo za dela Anne Borrini (sl. 1–6).¹⁷

Toda zgovornejši je popis inventarja gradu Rihemberk, ki je bil sestavljen po smrti Livijevega dediča in nečaka Janeza Ignaca grofa Lanthierija (1694–1753) in ga hranijo v družinskem arhivu Levetzow-Lantieri v Gorici. Ker tudi ta grof ni bil poročen in je bil brez potomcev, je z njegovo smrtjo 14. avgusta 1753 zgornjerihemberška veja Lanthierijev, ki je tu rezidirala dobri dve stoletji, izumrla. Od takrat Lanthieriji v njem niso več stalno živeli, s čimer je mogočni grad izgubil rezidencialno vlogo, kar se je s podobnimi grajskimi stavbami dogajalo že v 17. stoletju. Pokojni Janez Ignac Lanthieri je v oporoki za dediča določil daljnega sorodnika Ferdinanda Karla Lanthierija († 1777) iz vipavsko-goriške veje tega rodu, sicer živečega v Gorici.¹⁸ Tri tedne po smrti Janeza Ignaca se je 29. avgusta 1753 začel popis rihemberškega premoženja. Skrbno sestavljena inventarna komisija je imela dovolj dela, saj je šele po dveh tednih končala z natančnim popisom rihemberških premožnin.¹⁹ Gotovo se je še po petnajstih letih od smrti »zelo učenega *cavaliera*, ki mu gre vse, kar velja za redkost in plemenitost, znamenitega zbiralca Livija« (kot ga je orisal Dall'Agata), ohranilo precej umetnin, dragocenih knjig, slik in grafik, ki jih je v zbirateljski vnemi zbral na mogočnem in

¹⁵ Prim. Šerbelj, *La pittura barocca*, str. 196.

¹⁶ Seznane slik je sestavila Clementina baronica Levetzow-Lantieri (1865–1960) ter jim po starejših zapisih in izročilu pripisala avtorstvo Anne Borrini.

¹⁷ Oktobra 2006 so iz palače Lantieri v Gorici ukradli petnajst slik, med njimi tudi dve Anne Borrini – *Atena* (sl. 4) in *Mitološki prizor* (sl. 5), prim. Šerbelj, *Ukradena preteklost*, str. 505–511.

¹⁸ Sapač, *Grajske stavbe*, 5, str. 104–105.

¹⁹ Stasi, »8 quadri«, str. 38.

Slika 1: Anna Borrini, Flora oz. Alegorija poletja (obrezana), Palača Lantieri, Gorica (© Musei Provinciali, Gorica)

Slika 2: Anna Borrini, Diana (obrezana), Palača Lantieri, Gorica (© foto: Ferdinand Šerbelj, 2003)

starosvetnem gradu, v katerem je zadnja leta preživel v družabnem in intelektualnem *hortus conclusus* ob hišnem kaplanu, kajti kot posvečeni duhovnik je le redko maševal. Popisovalci grajskega inventarja so registrirali okoli dva tisoč slik, kamor so prišteli tudi grafične liste in popisali še umetnoobrtne predmete, orožje, pohištvo itd., pa tudi bogato knjižnico.

Popisovalci rihemberške umetniške zbirke se niso, kot tudi v drugih primerih, ukvarjali z avtorji posameznih umetnin, ki so jih zvečine ikonografsko površno oziroma nedoločno poimenovali. Zato lahko le ugibamo, koliko bi lahko bilo v tem času med naštetimi slikami del Anne Borrini. Še več, če vemo, da je bila zakristija cerkve v Fari pri Gorici po poročilu vizitatorja goriškega nadškofa Attemsa lepo urejena »s pomočjo in vnemo pobožne žene Anne Borrini«, kar se gotovo nanaša na stenske poslikave, bi lahko naša slikarka freskirala tudi v gradu Rihemberk, saj se je izučila pri očetu, izkušenem bolonjskem freskantu. Toda julija 1944 so partizani grad požgali in minirali; zlasti je nedoumljiv

Slika 3: Anna Borrini, Bakh v varstvu nimf pred grozečo Hero, Palača Lantieri, Gorica (© foto: Ferdinand Šerbelj, 2003)

vandalizem ponovnega miniranja že hudo načetega grajskega kompleksa leta 1947. Obe devastaciji sta kot Kronos, ki žre svoje otroke, uničili tudi morebitne sledi stenskega slikarstva Anne Borrini.

Po stoletjih mirnega prehajanja lastništva iz generacije v generacijo je bila namembnost gradu prvič resno načeta leta 1915, ko je Kraljevina Italija napadla Avstro-Ogrsko. Tako se je Rihemberk znašel v neposrednem zaledju bojnih položajev avstro-ogrsko obrambne linije. Grad je bil preurejen v bolnišnico, zaradi nove namembnosti pa so Lanthieriji v sili razmer na varno umaknili dragocenejšo opremo, družinski arhiv in knjižnico, vendar slednje ne v celoti, saj so vojaki del knjižnice zaradi ogrevanja uporabili za kurjavo. Na nekaterih slikah Anne Borrini, ki so danes v palači Lantieri v Gorici, so na hrbtne strani nalepljeni listki z natisnjenim besedilom »Skladišče R. RANZINGER, Ljubljana«, kar dokazuje, da je bil del tega inventarja deponiran v Ljubljani.²⁰

Po prvi svetovni vojni se je življenje na gradu normaliziralo, s čimer se je vračala tudi prvotna oprema iz Gorice, verjetneje iz varnejšega zaledja Vipave, zlasti iz Ljubljane. Družina Levtzow-Lantieri pa je odslej v gradu preživljala le poletne mesece. Poleg raznovrstnega stilnega pohištva in trofejnega orožja je bilo na gradu okoli osemdeset slik. V veliki dvorani sta med drugimi viseli dve oljni sliki

²⁰ Skladišče v Ljubljani je delovalo še po prvi svetovni vojni, saj je v *Imeniku telefonskih in telegrafskih uradov v Sloveniji* iz leta 1922 pod Ranzinger R[?] navedena »Spedicija, podjetje za prevažanje pohištva, skladišče [...], Cesta na južno železnico 7«.

Slika 4: Anna Borrini, Atena, izrez iz poškodovanega platna, Palača Lantieri, Gorica (© foto: Ferdinand Šerbelj, 2003)

Slika 5: Anna Borrini, Merkur in Herse, Palača Lantieri, Gorica (© foto: Ferdinand Šerbelj, 2003)

Anne Borrini, veliki 400 x 400 cm, ob njižu pa dve oltarni sliki. V jedilnici je bilo pet slik z motivi rož v vazah, dva portreta Lanthierijev, portreta Marije Terezije in cesarja Jožefa II. ter še vsaj 18 drugih slik.²¹ Leta 1944 je bila ponovno, tokrat v Gorico, evakuirana grajska oprema, a vsega lastnikom ni uspelo odpeljati. Kar je ostalo, je postalo žrtev požiga in miniranja gradu februarja 1944. S pogorišča je bilo rešeno nekaj opreme, med drugim poškodovane slike Anne Borrini. Ravno ožgane slike imajo na hrbtu listke, ki pričajo o tem, da so bile ob izbruhu prve svetovne vojne prepeljane v Ljubljano in od tam vrnjene na Rihemberk, kjer so leta 1944 »v ognju groze plapolale«.²² Med temi slikami, ki jih pripisujemo naši slikarki, pritegne pozornost slabo ohranjena, predrta, obrezana in ožgana podoba. Na ozkem izrezu slike (170 x 80 cm) je upodobljeno v gledalca živo zadržano dekle s paletami in čopičem v rokah (sl. 6). Iz koprene, s katero je sliko prekrila neprijazna usoda, izstopa portretno upodobljeno dekle ovalnega obraza z gladko urejeno pričesko in odeto v historizirano oblačilo. Njen živ temnook pogled, uprt v gledalca, izraža značilnosti avtoportretnega slikarstva (sl. 7). Zato gre gotovo za lastno podobo Anne Borrini. V naravni velikosti sedeča umetnica se je upodobila pri delu, ko v levici drži paleta s čopiči, z desnico pa slika. S to samozavestno predstavitvijo bi ob prvotnem formatu slike

²¹ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, op. 15, str. 109–110.

²² Iz različno poškodovanih slik so izrezali ohranjene dele in jih na novo uokvirili, nekatere pa v zatečenem stanju pospravili na podstrežje palače Lantieri v Gorici.

najbrž videli tudi del njenega ateljeja. Tako ob vsej anonimnosti slikarke Livija grofa Lanthierija poznamo vsaj njeno podobo, s čimer je kot umetniška muza z rihemberškega gradu danes edina »preživela priča« baročnega življenja in usodnih dogodkov druge svetovne vojne.

V »Kempčanovi hoji« za Anno Borrini ugotavljamo, da je bilo njeno življenje na Goriškem, kamor je prišla že v mladih letih, najbrž naravnost iz rojstne Bologne, tesno povezano z družino Lanthieri oziroma z grofom Lanthierijem. Že pri osemindvajsetih letih so jo hvalili kot avtorico številnih del, tudi velikega formata, v lasti njenega pokrovitelja Livija Lanthierija. Poleg omenjenih slik v Lanthierijevi palači v Gorici so bile njene slike tudi na Rihemberku, kamor se je grof Livij kmalu za stalno umaknil in v tamkajšnjem »studiolu« gostoljubno sprejemal aristokrate duha in umetnike. Zgovorno je, da od Anne Borrini poznamo le slike v posesti te grofovske družine, ki so krasile tako Rihemberk kot Lanthierijevo goriško palačo, imenovano tudi Schönhaus. Zato je bila slikarka predvsem vezana na mitološko ikonografijo in dekoracije (cvetje, puti), kar je razumljivo, saj je šlo za opremo salonov. Njena izoliranost v tem okolju se potrjuje tudi v zgovornem dejstvu, da čeprav je bil njen čopič cenjen, cerkveni krogi pri njej niso naročali slik za cerkvene opreme. Tudi sliki v cerkvi v Štanjelu, *Kristus in Grešnica* ter *Abraham gosti tri anjele*, nista bili namenjeni za opremo cerkve, ampak posvetnega prostora, čeprav gre za biblijski historiji.²³ Najbrž se je slikarka šele po smrti pokrovitelja Livija Lanthierija leta 1738 preselila v Faro pri Gorici, kjer je tudi umrla, verjetno v krogu skupnosti Poverelle di Sc. Caterina. Zato tudi ni naključje, da jo je Attems v vizitaciji Farre leta 1753 imel za »piae faeminae Annae Bosini«. Tako v petindvajsetih letih, do njene smrti, razen omembe njenega dela v tamkajšnji zakristiji o njej ni znanega ničesar. Le nekaj ohranjenih slik, od katerih jih je nekaj preživelo tudi ognjene zublje na Rihemberku, dokumentira nadpovprečno slikarsko kakovost bolonjske usmeritve, ki je med goriškimi baročnimi slikarji nihče ni presegel. Z vključitvijo teh slik v goriško umetnostno izročilo pa je iz pepela pozabe ponovno vzniknil feniks slikarske veščine Anne Borrini.

Slika 6: Anna Borrini, *Avtoportret (obrezana)*, Palača Lantieri, Gorica (© foto: Ferdinand Šerbelj, 2003)

Slika 7: Anna Borrini, *Avtoportret, izrez iz obrezane slike*, Palača Lantieri, Gorica (© foto: Ferdinand Šerbelj, 2003)

²³ Šerbelj, Sliki Anne Borrini, op. 3, str. 183–189.

Anna Borrini, the Painter of the Counts Lanthieri

Summary

The only contemporaneous record of the paintings produced by Anna Borrini (1700–1763) dates to as early as 1728. It is a printed booklet dedicated to the visit by Emperor Karl VI, in which the painter, cartographer, and writer Antonio Dall'Agata (1671–1751) praised the city and the province of Gorizia (Ger.: Görz) with Baroque enthusiasm. He wrote with admiration about Borrini's paintings, and his being a painter himself gives us every reason to accept his evaluation as sound and justified. Although Dall'Agata must have known Borrini personally, he only praised her works in Lantieri Palace in Gorizia, which was "adorned by scores of magnificent canvases painted with the delicate touch of Madame Anna Borrini's brush." Of paramount importance for solving the question regarding Borrini's presence in Gorizia is the record of her death in the parish archives at Fara ob Soči (It.: Farra d'Isonzo), where she was buried in 1763 at age sixty-four. Referring to her as "[...] *Domina Anna Borini Bolognensis* [...]" and casting light on her Bolognese descent, the source led to the conclusion that she was the daughter of the distinguished painter Giovanni Antonio Burrini (1656–1727), from whom she learned her craft, as is eloquently demonstrated by a few of her still well-preserved paintings. Nothing is known about what brought her to Gorizia or the reasons for her attachment to the Lanthieri family. What has been established so far is that her opus has only been preserved with this noble family. She was the painter of Livius Count von Lanthieri, a Baroque aristocrat, (free) priest, well-versed writer, and collector of books and art, who assembled a prestigious library in his palace in Gorizia. Tired of the fast pace of city life and the pressure of formal obligations, he soon retired to the family castle at Rihemberk (Germ.: Reifenberg), where he would frequently host artists and aristocrats of the spirit in his *studiol*. According to scanty sources, the castle, no less splendidly furnished as the palace in Gorizia, also housed the paintings created by his "art muse" Anna Borrini. Testifying to the lavishness of its interior is, among others, the mere fact that a two-week inventory from 1753 listed about two thousand paintings and graphic sheets. Albeit stating no artists' names, it surely also included the paintings by Anna Borrini. Perhaps even one or more of her frescoes, which were not subject to inventory; nonetheless, it seems quite possible, given that she honed her talent in her father's workshop, which was famous not only for its panel paintings but also for its frescoes. The possibility that Anna Borrini indeed could have painted one or more frescoes in the castle is further reinforced by her decoration of the sacristy at Fara, praised by Bishop Karl Michael von Attems in his visitation in 1753.

Still bearing witness to the artist's presence at Rihemberk today are her paintings housed in Lantieri Palace in Gorizia, which were damaged in the arson attacks on Rihemberk Castle in 1944 and 1947. The complete omission of her name from Gorizia sources and of the works that she produced for clients other than the Lanthieris suggests that the artist was under the patronage of Count Livius Lanthieri, who lived between Rihemberk and Gorizia. It was probably soon after the count's death in 1738 that she settled at the nearby Farra where she died in 1763.

REZIDENCE LANTHIERIJEV V GORICI IN NA RIHEMBERKU KONEC 18. STOLETJA

ANALIZA SEGMENTOV INVENTARNIH POPISOV

TANJA GOMIRŠEK

Uvod

Plemiška družina Lanthieri naj bi izvirala iz Bergama in se po jadranskih trgovskih poteh naselila na Kranjskem, pa tudi v Trstu.¹ Glede na zapis zgodovinarja Carla Czoerniga so bili Lanthieriji leta 1527 sprejeti med goriške deželne stanove in se v 16. stoletju naglo vzpenjali po družbeni lestvici, saj so opravljali funkcije tudi v deželni vladi.² Leta 1528 je nadvojvoda Ferdinand I. Gašperju I. Lanthieriju podelil v zakup³ gospostvi Rihemberk in Vipava.⁴ Že v drugi polovici 15. stoletja so bili Lanthieriji dejavni trgovci v prometu med Ogrsko preko slovenskega ozemlja do osrednje Italije ter so v zgodnjem novem veku postali ena najpremožnejših in najpomembnejših rodbin Avstrijskega primorja.⁵ Leta 1505 so kupili palačo Schönhaus v Gorici,⁶ leta 1626 pa sta Friderik I. in Janez Gašper I. Lanthieri dokončno odkupila gospostvi Vipava in Rihemberk.⁷ Poleg trgovine so bile pomemben vir njihovih prihodkov rente vipavskega in rihemberškega gospostva, pa tudi drugega premoženja na Goriškem.

Rihemberška veja Lanthierijev se je sredi 17. stoletja razdelila na gornje- in dolnjerihemberško. Gornjerihemberška veja je izumrla leta 1753, ko je brez potomcev umrl Janez Ignac⁸ in je gospostvo

¹ Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 120–121.

² Czoernig, »*La Nizza austriaca*«, str. 680; Formentini, *La contea*, str. 151–153.

³ Lanthieriji so posojali denar in dobivali gospostva za čas, ko je fevdalna renta predstavljala obresti na posojilo (Panjek, *Terra di confine*, str. 55).

⁴ Sapač, *Grajske stavbe*, str. 103.

⁵ Panjek, *Vzhodno od Benetk*, str. 120–121.

⁶ Geromet in Alberti, *Gorizia 1001–2001*, str. 83.

⁷ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 104.

⁸ Schiviz von Schivizhoffen, *Görz*, str. 398; Stasi, »8 quadri«, str. 40.

prevzela vipavsko-goriška veja. Njeni člani so večino dragocene notranje opreme z obsežno zbirko umetnin prepeljali v palačo Lanthieri (Schönhaus) v Gorici, kjer so preživeli večino časa.⁹ Ferdinand Karel Lanthieri¹⁰ je grad Rihemberk in vse družinsko premoženje prepustil sinu Frideriku Tadeju. Ta je, kot je bilo zapisano v njegovem zapuščinskem inventarju, kot komornik ter gospod v Vipavi in na Rihemberku umrl 3. decembra 1802 v Gorici.¹¹ Po njem je nastal obsežen inventarni popis, ki zadeva opremo mestne hiše v Gorici in na gradu Rihemberk. Premičnine na Rihemberku so bile ocenjene na 1231 goldinarjev in 26 krajcarjev, v Gorici pa na 1326 goldinarjev in 12 krajcarjev.¹² Na podlagi popisov bomo ugotavljali razliko med bivanjsko višino¹³ večinoma prazne (glede na zapise) podeželske rezidence na Rihemberku in palače v Gorici. Primerjali ju bomo z bivanjsko višino rezidence dolnjega rihemberškega gradu, v kateri je prebivala dolnjerihemberška veja Lanthierijev, in sicer na podlagi približno 25 let starejšega inventarnega popisa. 10. decembra 1776 je namreč na gradu v dolnjem Rihemberku umrl grof Ferdinand Hieronim Lanthieri.¹⁴ Po natančni oceni so bile premičnine in zaloge v vili v dolnjem Rihemberku ocenjene na 2888 goldinarjev in 12 krajcarjev,¹⁵ vendar je treba od te cenitve odbiti za 1123 goldinarjev vina, 404 goldinarje žitaric ter 209 goldinarjev krme in živine, saj inventarja gradu v gornjem Rihemberku in vile v Gorici teh kategorij ne vsebujeta. Tako lahko primerjamo vrednost enakih kategorij premičnega inventarja v vseh treh bivališčih. V dolnjem Rihemberku je bila popisana vrednost teh kategorij 1152 goldinarjev. Poleg pohištva in posodja ter druge bivalne opreme so, enako kot v gornjem Rihemberku, popisani številni shrambni predmeti¹⁶ in obdelovalno orodje.¹⁷ Slednje nam prikaže položaj rezidenc kot sedežev zemljiškega gospostva, saj imajo shrambi ter predelavi pridelkov namenjene številne prostore ter v primerjavi s kmečkim prebivalstvom¹⁸ prvovrstno opremo.

Tako lahko bivanjsko kulturo in višino dolnjerihemberške veje Lanthierijev, ki je bivala na podeželju, primerjamo z zapuščeno podeželsko rezidenco – gornjim Rihemberkom – ter mestno rezidenco v Gorici, ki sta bili v lasti vipavsko-goriške veje. Način rabe doma kot prostora – interierja – namreč kaže na socialni status lastnika, pa tudi na druge simbolične pomene.

⁹ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 105.

¹⁰ Ferdinand Karel Lanthieri († 1777) je bil daljni sorodnik in oporočni dedič Janeza Ignaca Lanthierija. Bil je sin Friderika Lanthierija († 1744) (Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 105).

¹¹ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329. Friderik Tadej se je rodil leta 1742 (Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 105). Zapuščinski inventar zapiše zgolj datum smrti ter pristavi, da je že dopolnil 60 let.

¹² ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329.

¹³ Termin »bivanjska višina« obsega poznavanje prostorov in z njimi povezanih predmetov, namenjenih pripravi hrane in prehranjevanju, spanju, bivanju in hrampi, ter predmetov, ki izražajo kompleksne – simbolične pomene, kot na primer identiteto, status in dobro življenje.

¹⁴ Ferdinand Hieronim Lanthieri se je rodil 15. aprila 1707 (Schiviz von Schivizhoffen, *Görz*, str. 253).

¹⁵ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282.

¹⁶ Na gradu v gornjem Rihemberku ni popisanih nobenih zalog.

¹⁷ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282.

¹⁸ Gomiršek, Odras modernizacije, str. 241–242.

Slika 1: Grad Rihemberk in dolnji dvorec Rihemberk na stari razglednici iz začetka 20. stoletja (hrani družina Levetzow Lantieri)

Pomen zasebnega prostora

Amos Rapport hišo opredeli kot »zgrajeno okolje, ki akumulira več pomenov«. Hiša je namreč ravno toliko zgradba kot kulturna konstrukcija. To pomeni, da definira prostor, ki pripada določeni skupini ljudi. Razumevanju njenega pomena se lahko približamo z osvetlitvijo celostnega kulturnega konteksta, katerega del je bila. Med najosnovnejšimi simboličnimi sporočili, ki so zapisana v hišah, pa je »kodirana razlika med javnim in zasebnim prostorom«. ¹⁹ Ugotavljali bomo, kdo je imel v gospodinjstvu položaj, ki mu je omogočal zasebni prostor z lastno posteljo in s tem možnost fizične osamitve. Ustvarjanje zasebnega prostora je bilo del procesa civiliziranja, ki je prinašal tudi intimizacijo. ²⁰ Pri analizi virov, povezanih z rihemberškimi rezidencami in vilo v Gorici, bomo ugotavljali, kateri prostori v vseh teh bivališčih so bili namenjeni izključno posamezniku. Inventarna popisa za gornji in dolnji rihemberški grad sta urejena po posameznih prostorih. Prostore so pogosto navajali glede na njihovo lego v celotni zgradbi, delno pa tudi po osebah, ki so jih uporabljale. V gornjem rihemberškem gradu se je popis začel v kapeli. Ostali prostori so si sledili v naslednjem vrstnem redu: mala kuhinja, prostor pred malo kuhinjo, pisarna, sprejemni prostor pred pisarno, velika soba, soba poleg velike sobe, stara – poletna pisarna, veliki salon, grofčina soba, komornikova soba,

¹⁹ Rapport, *House life*, str. 4.

²⁰ Borscheid, *Familie-Wirtschaft-Gesellschaft*, str. 93.

pisarjeva soba, sobica poleg, mali salon, soba poleg balkona, soba poleg malega salona, soba, v kateri spijo gostje, sobica poleg sobe za goste, galerija, sobica pod galerijo, velika kuhinja, shramba, kuhinja za žganjekuho, sobica za berače, stolp pred veliko kuhinjo, soba duhovnika Morela, soba za kapucinske brate, soba pod maleficem,²¹ poslikana soba, soba poleg salona, klet, mastilnica in soba za shranjevanje železnih predmetov. Dolnji rihemberški grad je imel popisane naslednje prostore: podhod, prva soba desno v mezaninu,²² druga soba v mezaninu, tretja priključena soba v mezaninu, prva soba v mezaninu na levi, v kateri je bival sedaj pokojni vitez, druga soba v mezaninu na levi, shramba, veliki salon, prva soba desno, druga soba desno, druga soba, v kateri biva gospa, sedaj vdova, soba levo poleg stopnic, druga soba levo poleg stopnic, soba poleg slednje, žitna kašča, hlev, senik, prvo dvorišče, drugo dvorišče ter klet.²³ Zasebni so bili torej prostori grajskega gospoda in njegove žene, komornika, pisarja in duhovnika. Gre za osebe z najvišjim družbenim položajem v hiši, ostala služinčad in gostje so si prostore očitno delili. Višji socialni razredi so imeli drug od drugega ločene življenjske sfere ter zasebne prostore. Lastna spalnica, ki je postajala ena od »zasebnih« in intimnih sfer življenja,²⁴ kaže na standard, ki si ga lahko v preučevanem času privoščijo le privilegirani.

Dolnji rihemberški grad v tem času ni imel popisane kapele ali drugega prostora, namenjenega opravljanju verskih obredov. Morda je družina vzdrževala oziroma sodelovala pri vzdrževanju kaplana, ki je obrede opravljal v vaški cerkvi, glede na sorodstveno povezavo pa tudi v kapeli gornjega gradu. Pri obeh gradovih lahko opazimo, da je bilo v vseh prostorih razmeroma malo predmetov ter da je bilo veliko prostorov večnamenskih, saj je bila v njih postelja ali njen del.²⁵ Prav tako so bili zelo skromno opremljeni oziroma skoraj prazni prostori, ki so označeni »soba poleg«.²⁶

²¹ Zvonovi na kladivo, s katerimi so preganjali razbojnik. »Malefiz je prestopok, ki ga preganja kazensko pravo« (Kambič, Ljubljanske malefične, str. 630). »Privilegirana deželjska sodišča so postopek sojenja pri določenih težjih dejanjih (Malefiz) vodila sama, nepriviligirana pa so morala klicati krvnega sodnika« (Kambič, Organizacija sodišč, str. 7). Na Primorskem je obstajal sistem jurisdikcij. Jurisdicenti so izhajali iz vrst zemljiških gospodov, občin ali cerkvenih ustanov (Kambič, Organizacija sodišč, str. 4).

²² V plemiških bivališčih izraz *mezzado* pomeni sobe v mezaninu, v kmečkih pa boljšo sobo. Furl. »mezât« – soba v hiši, namenjena gospodarjevemu upravljanju kmetije (Pirona, *Il nuovo*, str. 596).

²³ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329.

²⁴ Elias, *O procesu*, str. 293.

²⁵ V veliki sobi na gornjem rihemberškem gradu najdemo dve omari za obleke, vredni 40 krajcarjev, 15 slik po osem krajcarjev vsaka, sedem stolov po pet krajcarjev vsak, kanape iz slame, vreden deset krajcarjev, pisalno mizo, vredno dva goldinarja in 30 krajcarjev, vzmetnico, žimnico in podstavke za posteljo, vredne en goldinar, veliko tehtnico, vredno en goldinar, ter skrinjo v vrednosti 20 krajcarjev. V sobi poleg velike sobe najdemo: 17 slik po tri krajcarje vsaka, štiri skrinje po 30 krajcarjev vsaka, podnožje za posteljo v vrednosti 24 krajcarjev, dva polovična vzglavnika, vredna en goldinar, ter dva stola, vredna šest krajcarjev (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329).

²⁶ V sobi poleg balkona je popisanih osem slik po tri krajcarje vsaka, del majhnega ražnja, vreden dva krajcarja, posteljno podnožje, vredno osem krajcarjev, ter noge za mizo, vredne štiri krajcarje. V sobi, v katero pridemo iz majhnega salona, je šest slik po tri krajcarje vsaka ter polomljen stol, vreden dva krajcarja (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329).

Slika 2: Dvorec Dolnji Rihemberk na stari razglednici, nastali pred drugo svetovno vojno (hrani družina Levetzow Lantieri).

Pomen zasebnosti pri spanju

Razlike med posteljami se kažejo v tem, ali so bile opremljene z zavesami in baldahinom ali ne,²⁷ saj tudi zaveso niso bile pogost element plemiških stanovanj. Takih postelj na gornjem rihemberškem gradu ni bilo, najdemo pa jih na dolnjem. V prvi sobi na desno je stala postelja z žimnico, vzglavniki ter belo zaveso s črnimi resicami v vrednosti pet goldinarjev,²⁸ ki je bila v lasti pokojnega grofa Franca Antona. Z oporoko mu jo je zapustil njegov pokojni stric Hieronim. Pokojni Franc Anton je stričevi postelji dodal še baldahin v vrednosti 40 krajcarjev. V drugi sobi levo pa sta bili dve opremljeni²⁹ postelji z ogrođjem iz orehovine, vredni 10 goldinarjev, ter majhna opremljena postelja

²⁷ Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 129–132.

²⁸ *Nel 1°mezzado nel Mano destra 1 Lettiera con Materazzo, Capezzali col Tendine fondo bianco moscato nero 5 Fl* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329).

²⁹ Ni znano, katere dele posteljne opreme je obsegal izraz opremljena postelja. Na gradu Turjak je to pomenilo vso potrebno posteljino: žimnico, blazine, zaveso in slamnjačo (Lozar Štamcar, *Nekdanja pohištvena*, str. 510). V našem primeru so zaveso popisane posebej in jih ta izraz ne zaobjame. Opremljena postelja Rudolfa Coroninija leta 1754 je vsebovala posteljno ogrođje, slamnjačo, žimnico, platneni rjuhi in svileno pokrivalo. Zaveso so bile popisane posebej (Witt-Döring, *Fra Nord e Sud*, str. 45). Predvidevamo lahko, da je bil vzglavnik uničen, zato ni bil popisano.

z zelenimi zavesami, vredna dva goldinarja in 30 krajcarjev.³⁰ Postelje najdemo tudi v prostorih neposredno poleg velikega salona.³¹ Posebej so bile popisane zavese iz zelenega platna na oknih sobe gospe grofice, ki je imela z zavesami opremljeno tudi posteljo, vredno štiri goldinarje.³² Soba s posteljo kaže na možnost osamitve in zasebnosti. Na gornjem rihemberškem gradu so jo imeli, kot smo že omenili, le grajska gospod in gospa ter uslužbenca višjega položaja – duhovnik in pisar. V prvi polovici 18. stoletja najdemo več okenskih zaves kot v 17. stoletju, vendar prostor zasebnosti še vedno ostajajo baldahinske postelje, opremljene z žimnicami in nekatere zagrnjene z zavesami, ki so članom plemiške družine ter nekaterim uslužbencem omogočale individualizirano spanje.³³

Na dolnjem gradu so bile brez zaves tri postelje za služinčad, ki so vse stale v t. i. drugi sobi in so bile skupaj vredne šest goldinarjev.³⁴ Zanimivo je, da je bilo v sobi levo poleg stopnic, ki je stala poleg grofičine sobe, postavljenih več postelj.³⁵ Nekatere so imele tudi zavese. Ta soba je bila verjetno namenjena grofovim otrokom. Umrli je zapustil polnoletnega sina Franca Antona in mladoletnega Ludvika ter štiri hčerke – Felicito, Marijano, Antonijo (pravilno: Jožefino) in Benigno. Vrednosti postelj brez zaves so bile štiri goldinarje za posamezno. Toliko ocenjeno posteljo lahko uvrstimo v višji razred kot tiste za služinčad, od katerih je bila vsaka vredna dva goldinarja. Zadnji dve v nadaljevanju popisani sobi sta imeli po vsej verjetnosti v uporabi pokojnikovi neporočeni sestri Magdalena, stara 73 let, in Antonija (pravilno: Ana Margareta), stara približno 65 let.³⁶

³⁰ *Nell'altro Mezzado alla sinistra: 2 Letiere di nogharo e Letti forniti 10 Fl, 1 Letto fornito piccolo e Tendine verdi 2 Fl 30 Kn* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

³¹ Prva soba na desno je bila opremljena z mizo iz orehovine, vredno 20 krajcarjev, dvema kredencama iz orehovine, vrednima šest goldinarjev, veliko omaro iz smrekovine, vredno en goldinar in 20 krajcarjev, sedmimi majhnimi in velikimi skrinjami iz orehovine, vrednimi sedem goldinarjev, štirimi stoli iz orehovine, vrednimi 24 krajcarjev, ter veliko in dvema majhnima, v celoti opremljenima posteljama, skupaj vrednimi sedem goldinarjev in 30 krajcarjev. Druga soba desno je bila opremljena z mizico iz orehovine, vredno deset krajcarjev, skrinjo iz orehovine, vredno 20 krajcarjev, veliko omaro iz smrekovine, vredno en goldinar in 20 krajcarjev, predalnikom s ključavnico in tremi predali, vrednim dva goldinarja, šestimi zelo starimi in izrabljenimi stoli iz orehovine, vrednimi 24 krajcarjev, štirimi opremljenimi posteljami, eno z zavesami, vrednimi 16 goldinarjev, tremi starimi slikami, vrednimi 24 krajcarjev, ter devetimi tihožitji s cvetjem, vrednimi en goldinar (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

³² *Altra Camera abitata dalla Donna ora vedova: Letiera con Letto fornito e tendine 4 Fl, 3 para Tendine alle Fenestre di tella verde 50 Kn* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

³³ Štuhec, Plemstvo, str. 373. Udobje je lahko osebno in socialno. Socialno je tisto udobje, ki sicer služi za osebno udobje, vendar kot socialni znak (Vires, *The industrious revolution*, str. 22).

³⁴ *Nel Mezzado 2da: 3 Letti con Lettiere deservienti per la Servitù 6 fl* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

³⁵ V sobi na levo poleg stopnic najdemo štiri zelo stare mize iz orehovine, vredne 40 krajcarjev, dve skrinji iz orehovine, vredni 50 krajcarjev, veliko omaro iz smrekovine, vredno dva goldinarja in 30 krajcarjev, 48 majhnih slik na papirju z okvirjem, vrednih dva goldinarja, deset risb in akvarelov na papirju, nekoliko večjih z okvirjem, vrednih 40 krajcarjev, dve postelji iz orehovine z zavesami, vredni štiri goldinarje, šest zelo starih stolov iz orehovine, vrednih 36 krajcarjev, ter pet opremljenih postelj, vrednih 20 goldinarjev (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

³⁶ Druga soba levo od stopnic je bila opremljena z dvema posteljama, vrednima štiri goldinarje, desetimi starimi stoli, pokritimi s safanom, vrednimi dva goldinarja, kanapejem iz slame, vrednim deset krajcarjev, mizico iz orehovine, vredno en goldinar, velikim ogledalom s pozlačenim in obdelanim okvirjem,

Podeželska rezidenca – sedež gospodstva

Prav tako številni prostori, povezani s hranjenjem in predelavo pridelkov, kažejo na gospodarsko funkcijo podeželskih rezidenc. Gradova v Rihemberku nista bila samo sedeža gospodstva, kamor so se stekale dajatve, temveč tudi prostora, kjer so pod nadzorom gospoda in njegovega upravnika³⁷ izvajali kmetijsko in trgovinsko dejavnost. Na to kaže seznam zalog, živine in z dejavnostjo povezanih predmetov. To velja zlasti za obljudeni dolnji grad, pri zgornjem pa na akumulacijo pridelkov kažeta popis sodov v kleti ter predelavi vina namenjen prostor, imenovan mastilnica oziroma *folador*. V kleti je poleg kamnite posode za olje stalo 24 sodov. 21 je bilo velikih in so bili namenjeni hranjenju vina, trije manjši pa hranjenju kisa.³⁸ Vsi so bili v času popisa prazni. Težko bi z gotovostjo pojasnili, zakaj, saj obstaja več možnih odgovorov. Morda zato, ker je Friderik Tadej umrl decembra in so zlasti mlado vino v tem času že prodali,³⁹ tisto, ki je bilo namenjeno staranju, pa prepeljali v drugo osrednjo klet v Vipavi.⁴⁰ Posamezen sod je bil ocenjen na devet goldinarjev, kar kaže, da gre za veliko in dobro ohranjeno vinsko posodo. V mastilnici nas preseneti odsotnost stiskalnice, ki je bila popisana v enako imenovanem prostoru na Lanthierijevi pristavi⁴¹ v Štjaku. Morda je spadala k manjšim in prenosnim stiskalnicam, kot jih v Goriških brdih opišejo kasnejši elaborati franciscejskega katastra v prvi polovici 19. stoletja,⁴² in so jo prepeljali, kamor je bilo potrebno.

Mestna palača v Gorici ni imela popisanih kakršnihkoli živali ali zalog – verjetno zato, ker so jih lahko dnevno kupovali od trgovcev in branjev.⁴³ Glede na to, da je bila večina živil hitro pokvarljivih, je bilo najbolj racionalno, da so jih kupovali glede na dnevne potrebe. Postavlja pa se vprašanje,

vrednim tri goldinarje in 38 krajcarjev, 12 velikimi in majhnimi slikami s pozlačenimi okvirji, vrednimi 18 goldinarjev, dvema lesenima svetilkama s pozlato, vrednima 18 krajcarjev, opremljeno posteljo z baldahinom iz rdečega blaga, vredno deset goldinarjev, ter skrinjico za dragulje s podlogo, vredno 30 krajcarjev. Sosednja soba je imela naslednje pohištvo in predmete: podolgovato skrinjo iz orehovine, vredno en goldinar, tri mizice iz orehovine, vredne en goldinar in 40 krajcarjev, eno polovično mizico iz orehovine, vredno 20 krajcarjev, črno pisalno mizo iz orehovine s predalom, vredno dva goldinarja, 16 starih stolov iz orehovine, tapeciranih s safianom, vrednih dva goldinarja, ogledalo s pozlačenim okvirjem, vredno dva goldinarja in 30 krajcarjev, dve leseni pozlačeni svetilki, štiri velike slike, ki predstavljajo biblijske zgodbe, vredne 6 goldinarjev, veliko sliko, ki predstavlja družinsko drevo, vredno en goldinar, štiri majhne portrete družinskih članov, vredne štiri goldinarje, ter posteljo, opremljeno z zavesami iz potiskanega platna, vredno šest goldinarjev (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

³⁷ Popisana je zapuščena upravnikova hiša.

³⁸ *Nella Cantina 20 Boti a 9 Fl 180 Fl, 1 detto inadoprabile 10 Kn, 3 Caratelli per aceto a Kni 20 1 Fl, 1 Pietra di Oglia 3 Fl* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329).

³⁹ Aleksander Panjek v raziskavi o gospodarstvu Goriške grofije v novem veku ugotavlja, da so najboljša vina prodali že kmalu po trgatvi (Panjek, *Terra di confine*, str. 209). Predvidevamo, da je to veljalo tudi za vina iz Vipave, ki je spadala v deželo Kranjsko.

⁴⁰ Sapač, *Grajske stavbe*, 20, str. 147.

⁴¹ Sapač, *Grajske stavbe*, 20, str. 80–81.

⁴² Gomiršek, *Gospodarska*, str. 143.

⁴³ Temu pritrjuje tudi seznam stroškov gospodinjstva družine Strassoldo, ki kaže, da so večino živil kupovali dnevno (Luchitta, *Gli archivi*, str. 257).

zakaj ni popisanih nobenih konj. Težko bi rekli, kaj je bilo temu vzrok, saj je bila kočija ali koleselj, v katerega so vpregli par konj, nujno prevozno sredstvo, če ne na krajše, pa vsaj na daljše razdalje.

Na dolnjem rihemberškem gradu so umrlega gospoda Ferdinanda Hieronima prenašali tudi z nosilnico, ki je stala v podhodu. Na prvem dvorišču sta pokrita stala dva stara koleslja, eden za štiri in drugi za dve osebi.⁴⁴ Vanju so vpregli stara konja belca, ki sta stala poleg šest let stare rjavordeče kobile, ki jo je imel v uporabi gospod kaplan. V hlevu so bili popisani še štirje voli, 47 ovac in šest prašičev.⁴⁵ Slednji kažejo na gospodarsko dejavnost ter pridelavo prehrane za potrebe plemiškega gospodinjstva. Voli so bili nepogrešljiv del gospodarstva, namenjen vleki in oranju. Morda bi nas lahko presenetile skromne popisane zaloge mesa. Za premožne sloje je bila namreč značilna njegova večja poraba, medtem ko je bilo kmečkim slojem meso dostopno le občasno.⁴⁶ V shrambi je bil v leseni omari, namenjeni shranjevanju suhih mesnin, popisana ena *bolb*⁴⁷ slanina. V luči dejstva, da so lahko v obravnavanem času meso konzervirali le s sušenjem ali dimljenjem in so ga večinoma porabili takoj, nas to ne preseneti. Ob popisu urbarialnih dajatev pa v oči zbode večje število perutnine in jajc, ki so jih med letom dobili od podložnikov, in sicer: 36 kopunov, 46 piščancev ter 92 jajc. Od desetine na male živali so dobili še štiri jagnjeta. Poleg teh malih dajatev so iz naslova fidejkomisne dediščine letno dobili še 71 kopunov, 38 kokoši, 109 piščancev, 163 jajc in 12 glav drobnice.⁴⁸ Tako lahko sklepamo, da je imel na podlagi dogovorov s podložniki dolnji rihemberški grad celoletni dotok svežega mesa. Agrarno vpetost v okolje poleg volov kažejo tudi dva kmečka, z železom okovana voza in drugo kmetijsko orodje v skupni vrednosti 30 goldinarjev, ki je bilo spravljeno na drugem dvorišču.⁴⁹

Obe plemiški rezidenci v Rihemberku sta bili povezani z zemljiškim gospodstvom in posledično z dajatvami. Vinogradništvo oziroma proizvodnja vina je bila ena od najpomembnejših agrarnih panog. Na to kaže že predstavljeni popis inventarja kleti gornjega gradu. Na dolnjem rihemberškem gradu je vidna še živahnejša vinarska dejavnost. V kleti je bila popisana ne samo vinarska posoda, temveč tudi zaloge: 100 čebrov⁵⁰ belega vina, 193 čebrov rdečega vina ter deset čebrov belega in rdečega kisa. Poleg zalog je bilo še veliko prazne vinske posode, in sicer deset bednjev, majhna kad, 18 praznih sodov za belo vino, 32 praznih sodov za rdeče vino, pet jih je imelo železne obroče, 15 sodčkov, štirje čebri ter 43 posod različnih velikosti za uporabo v kleti.⁵¹ Enakovredna vinogradništvu

⁴⁴ *Nel 1° Cortile 2 Birozzi vecchi, uno di 4 e l'Altro di 2 persone 30 Fl* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

⁴⁵ *Nella Stalla 2 Cavalli bianchi vecchi 24 Fl, 1 Cavala color bajo d'anni 6 che si pretende in proprietà dal Capellano di Casa R(everen)do Gio. Batta. Pertinelli 30 Fl, Bovi 4 60 Fl, 47 Pecore 40 Fl, 6 Animali porcini 15 Fl* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

⁴⁶ Živila so imela do konca 19. stoletja določen pomen in kulturno težo. Tako lahko ločimo prehrano višjih od prehrane nižjih slojev (Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 209).

⁴⁷ Slanina enega prašiča (fran.si).

⁴⁸ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282.

⁴⁹ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282.

⁵⁰ Čeber je bila mera, ki je obsegala od 72 do 76 litrov, glede na to, kje je bila v uporabi (Cosma, *Dotato*, str. 17).

⁵¹ *Nella Cantina Vino bianco Cgebara 100 a Fl 3:46 imp.(orta) 376 Fl 40 Kn, Vino nero Cgebara 193 a Fl 3:35 691 Fl 35 Kn, Acetto bianco e nero Co(nzi) 10 a Fl 5:30 55 Fl, Tinazzi N° 10 20 Fl, 1 Tinella 1 Fl, 18 Botti*

je bila pridelava žitaric. V žitni kašči je stalo 180 pezenalov⁵² pšenice, 350 pezenalov žitne mešanice (rž in druga žita), 30 pezenalov fižola in 6 pezenalov stročjega fižola.⁵³ Urbarialni dohodki kažejo, da so na dolnji Rihemberk kmetje pripeljali 137 ½ pezenalov pšenice, 46 pezenalov ovsa, 20 pezenalov mehke pšenice,⁵⁴ 28 pezenalov ječmena, 13 2/4 pezenala rži, 100 pezenalov temnih žit – *mistura negra* – ter četrť pezenala ajde.⁵⁵ Ne bomo navajali še desetini ter dajatev iz naslova fidejkomisne dediščine, kjer bomo izpostavili le manjšo količino koruze ter sirka.⁵⁶ Tudi tu prikazane količine, kot za Sotesko na Dolenjskem ugotavlja Štuhec, »močno presegajo potrebe same graščine«⁵⁷ in kažejo ne le na njeno proizvodno, temveč tudi na zbiralno, skladiščno in razdeljevalno vlogo. Dobro zgrajeni prostori ter shrambno posodje so porok, da kupci dobijo kvalitetno blago. Podeželsko plemiško bivališče kot sedež zemljiškega gospodarstva je središče za pridobivanje, skladiščenje, predelavo in prodajo pridelkov.⁵⁸ V Goriško grofijo so že kmalu po trgatvi prihajali kupci s Koroške in Kranjske.⁵⁹ Vino so prišli pokusiti in kupiti kar v klet.

Knjige in slike – kultura plemstva

Kulturni kritik in historični materialist Raymond Williams ugotavlja, da je branje oziroma pisava kot kulturna tehnika v celoti odvisna od oblik specializiranega šolanja ne le proizvajalcev, temveč tudi – in odločilno – prejemnikov. Tako ni čudno, da so se največji problemi družbenih razmerij v kulturni praksi dolgo vrteli okrog vprašanja pismenosti.⁶⁰ Knjiga oziroma njeno lastništvo v preteklosti ni bila le odraz premožnosti, temveč je imela tudi simbolni pomen, povezan z razgledanostjo

vuote per vino bianco 40 Fl, 32 Botti per vino nero, cinque della quali sono ferate con Cerchi di ferro 90 Fl, 15 Caratelli 20 Fl, 4 C(e)bara 6 Fl, 43 Arnasi di diversa qualità ad uso di cantina 24 Fl (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

- ⁵² Pezenal, votla mera za žito, je po goriški meri znašal 12 bokalov. Bokal je imel prostornino 1,4 litra. Pezenal je znašal 25 litrov (Panjek, *Terra di confine*, str. 15).
- ⁵³ *Nel Granajo Formento P(esena)li 180 a Fl 1:20 240 Fl, Mistura ed altro Grano P(esena)li 350 a Kn 20 116 Fl 40 Kn, Faggioli P(esena)li 30 a Fl 1:20 8 Fl, Fava pli 6 a Fl 1:20 8 Fl* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).
- ⁵⁴ Spelta je izraz za navadno ali mehko pšenico – *triticum aestivum* (Pirona, *Il nuovo Pirona*, str. 1087).
- ⁵⁵ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282.
- ⁵⁶ Sirek je rastlina z znanstvenim imenom *sorghum*, ki spada v rod številnih trav. Nekatere od njih vzgajajo kot žitarice in jih uporabljajo kot živalsko krmo. Sirek je bil v prvi polovici 19. stoletja del kolobarnega sistema v jugovzhodnem delu Goriških brd (Gomiršek, Spremembe, str. 271–272).
- ⁵⁷ Štuhec, *O vonjavah*, str. 522–523.
- ⁵⁸ Podobno na primeru inventarjev na gradovih Mokrice in Soteska ugotavlja tudi Štuhec, *O vonjavah*, str. 521.
- ⁵⁹ Panjek, *Terra di confine*, str. 209.
- ⁶⁰ Williams, *Navadna kultura*, str. 113.

in izobrazbo. Zanima nas, kje je bila leta 1802 slovita bogata knjižnica grofa Livija Lanthierija, ki jo je Carlo Morelli umestil na grad Rihemberk.⁶¹ Na Rihemberku zasledimo le pet starih misalov, vrednih tri goldinarje in pol, ki so jih našli v kapeli, čeprav so bile knjižne police popisane v dveh prostorih, in sicer v trenutni, to je zimski pisarni, kjer je stala goldinar vredna polica, ter v nekdanji, to je poletni pisarni, kjer je bilo pet knjižnih polic, vrednih 25 krajcarjev.⁶² Polic ni bilo niti v grofični sobi niti v sobi, v kateri je spal duhovnik Morel.

V Gorici pa je bilo popolnoma drugače, saj iz popisa izvemo, da je bil knjigam namenjen poseben prostor, torej knjižnica, kjer so bile razne knjižne police iz trdega lesa v vrednosti 6 goldinarjev. Tu je stala tudi velika samostoječa ura,⁶³ vredna 15 goldinarjev. V knjižnici so popisovalci našli ovalno mizo iz orehovine, vredno dva goldinarja, ter prav tako dva goldinarja vreden fotelj z blazinami.⁶⁴ Iz popisa ne izvemo števila knjig, le njihovo skupno vrednost 450 goldinarjev. Popis navaja, da so katalogizirane, katalog pa ni bil pridan gradivu. Navedena je še njihova vrednost po posameznem jeziku, v katerem so napisane, in sicer: knjige v nemškem jeziku, vredne 50 goldinarjev, knjige v francoskem jeziku, vredne 100 goldinarjev, knjige v italijanskem jeziku, vredne 200 goldinarjev, ter knjige v latinskem jeziku, vredne 100 goldinarjev.⁶⁵ Antonio Dall'Agata v opisu gradu Rihemberk omenja »bogato in vsestransko knjižnico, kakršne se le redko najdejo na vsem Furlanskem. Knjižnico je zelo učeni gospod Livij Jožef Lanthieri dobro opremil ter uredil bogato umetnostnozgodovinsko zbirko.«⁶⁶ Iz gradiva torej lahko sklepamo, da so knjižnico prenesli v mestno palačo v Gorici, kjer so Lanthieriji uredili poseben prostor za knjige.

Leta 1776 umrli Ferdinand Hieronim ni imel popisanih knjig, iz inventarja pa je razvidno, da je njim namenjena oprema obstajala. V prostoru, ki je bil poleg spalnice umrlega, imenovan druga soba na levi, so popisali predalnik iz orehovine v vrednosti štiri goldinarje, ki je imel zgoraj knjižno omarico.⁶⁷ Ni znano, ali so bile knjige last pokojnikove žene ali pa gre za dokumente,

⁶¹ Morelli di Schönfeld, *Istoria*, 3, str. 141.

⁶² *Nella Cancellaria attuale cioè d'inverno scanscia per libri 1 Fl, Nella cancellaria vecchia cioè d'estate scanscie 25 Kn* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329).

⁶³ Med letoma 1750 in 1850 so tudi v kmečkih hišah postale moderne ure, vendar so bile vredne bistveno manj. Posest ure je bila za kmete statusni simbol in povsem neodvisna od potrebe, da bi imeli v določenem delovnem ritmu uro (Sandgruber, *Die Anfänge*, str. 382). Pri plemičih pa je bila ura tako statusni simbol kot potreba, saj so družabni dogodki potekali ob določenem času.

⁶⁴ *Tavola ovada di nogaro esistente nella Biblioteca 2 Fl, diverse scanzie di legno duro site in detto luogo 6 Fl, Orologio posto nello stesso sito 15 Fl, Poltrona con Cussini in detto luogo 2 Fl* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329).

⁶⁵ *Libri composti nell'Idioma tedesco valutati a 50 Fl, Libri composti nell'Idioma francese valutati a 100 Fl, Libri composti nell'Idioma italiano valutati a 200 Fl, Libri composti nell'Idioma latino valutati a 100 Fl* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329). Vrednosti knjig ne moremo izraziti z deležem knjig v posameznem jeziku, saj je bila lahko posamezna knjiga dražja ali cenejša. Tako podatka ne moremo primerjati z analiziranim deležem jezikov, v katerih so knjige napisane, kot je v Štuhčevi raziskavi (Štuhhec, *Rdeča postelja*, str. 106–110).

⁶⁶ Šerbelj, Slikar Antonio Dall'Agata, str. 365.

⁶⁷ *Scrigno di nogharo con sopra Armaretto per libri* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

urbarje in knjige, povezane s poslovanjem gospostva, ki so sicer popisani v rubriki dokumenti.⁶⁸ Glede na popis na dolnjem rihemberškem gradu ni bilo večje ali vrednejše količine knjig. Štuhec za obdobje sredine 17. stoletja sicer ugotavlja, da »knjiga ni bila nepogrešljiva spremljevalka plemiškega vsakdana in branje ni bilo tista aktivnost, ki bi plemiče izrazito zaposlovala.«⁶⁹ V prid bralni kulturi goriških plemičev sto let kasneje je pismo grofa Sigismunda Attemsa, napisano poleti 1756. V njem sprašuje grofico Petazzi, ki se je čez poletje preselila na podeželje, ali si čas krajša z molitvijo, delom, pogovorom in branjem.⁷⁰ V Gorici sta bili v 18. stoletju poleg Lanthierijeve poznani knjižnici grofa Sigismunda Attemsa⁷¹ in družine Strassoldo. Obe sta bili v mestu,⁷² kar kaže, da so knjige dobile prostor v bivališčih, kjer so družine preživljale večino časa. Tako lahko branje in bralno kulturo umestimo med številne dejavnosti, ki so zapolnjevale dneve plemstva. Zaradi relativne bližine sorodstva pa lahko pričakujemo, da je umrlí Ferdinand Hieronim Lanthieri, če je to želel, knjige na posodo dobival na gornjem rihemberškem gradu. Iz omembe Carla Morellija o izjemni in bogati Livijevi knjižnici lahko sklepamo, da knjige niso bile pogost inventar plemiških bivališč.⁷³ Avtorica raziskave o bralni kulturi v Gorici v 18. stoletju sklepa, da so knjige krožile, saj je bilo poznavanje klasičnih del s področja antične filozofije, zgodovine in teologije zelo pomembno.⁷⁴

Pismenost in s tem povezana izobrazba sta imeli med plemstvom velik pomen, saj so bili že v 17. stoletju pismeni tako plemiči kot plemkinje.⁷⁵ To med drugim dokazujejo popisane pisalne mize. V analiziranih inventarjih jih zasledimo več. Na gornjem rihemberškem gradu je 20 krajcarjev vredna pisalna miza stala v trenutni zimski pisarni, v veliki sobi je bila takšna miza vredna dva goldinarja in 30 krajcarjev, v grofičini sobi je bila še ena, vredna 30 krajcarjev, v sobi poleg pisarjeve sobe pa je stala črna pisalna miza, vredna 20 krajcarjev.⁷⁶ V Gorici so bile v mestnem dvorcu popisane tri pisalne mize: pisalna miza, vredna dva goldinarja, zelo stara pisalna miza, prav tako vredna dva goldinarja,

⁶⁸ Seznam navaja: Urbar alodijev, Register vin, ki se prodajajo gostilničarjem in trgovcem od leta 1774 dalje, Register žit, ki se dajejo v prodajo gostilničarjem, in se začne leta 1766 in se nadaljuje, Register fevdnin, ki se začne leta 1774, Knjiga plač od leta 1760 dalje, Knjiga dnevnih prihodkov in stroškov od 15. 7. 1776 ter »tudi druge starejše urbarje« (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

⁶⁹ Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 84.

⁷⁰ Pettoello, *Libri e lettori*, str. 239.

⁷¹ Ocenjena vrednost knjižnice leta 1658 umrlega grofa Sigismunda Attemsa je znašala 524 goldinarjev in 20 krajcarjev (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 109, filza 271).

⁷² ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 109, filza 271.

⁷³ »Livio conte Lanthieri fu il primo, il quale diresse il suo talento alla coltura delle lettere: ma vivendo in campagna i suoi lumi non si dilatavano fuor del castello di Reifenbergo, e la sua libreria composta di scelte opere, la prima di tal genere, che vide la patria, rimase inutile per tutti gli altri«. (Grof Livij Lanthieri je bil prvi, ki je svoj talent usmeril v kulturo črk. Ker pa je živel na podeželju, se luči prosvete niso razširile zunaj gradu Rihemberk in njegova knjižnica, sestavljena iz izbranih del, prva tovrstna, ki jo je videla domovina, je bila za vse ostale neuporabna.) (Morelli di Schönfeld, *Istoria*, 3, str. 141)

⁷⁴ Pettoello, *Libri e lettori*, str. 240.

⁷⁵ Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 86.

⁷⁶ *Nella Cancellaria attuale cioè d'inverno scrittojo 20 Kn, Nella Camera grande 1 scrittojo 2 Fl 30 Kn, Nella Camera della Contessa scrittojo 30 Kn, nella Camera di seguito ove dorme il cancelliere 1 scrittojo ossia Tavola di color negro 20 Kn* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329).

ter tri goldinarje vredna pisalna miza.⁷⁷ Na dolnjem rihemberškem gradu so v prvi sobi na levi, v kateri je bival sedaj pokojni grof, stale tri pisalne mize s ploščo iz orehovine, vredne štiri goldinarje in 30 krajcarjev. Tudi v sobi, kjer je bivala gospa vdova, je stala pisalna miza iz orehovine, vredna dva goldinarja, ter dve pisalni mizi z okovjem, vredni sedem goldinarjev. V sobi poleg njene je stala črna pisalna miza iz orehovine s predalom, vredna dva goldinarja.⁷⁸ Pripadniki plemstva so prosti čas posvečali »kulturnemu času«,⁷⁹ torej seznanjenosti z znanjem in vedenjem, ki so si ju pridobili na različne načine, s šolanjem, redkeje branjem, največ pa z medsebojnimi stiki ter izmenjavo znanja in vedenja tudi z dopisovanjem.

Štuhec ugotavlja, da se vsebina znakov, s katerimi so kranjski plemiči prve polovice 18. stoletja drug drugemu govorili brez besed, ni vedno nanašala le na razkazovanje bogastva. Pomembno vlogo sta igrala tudi prefinjenost okusa in kazanje smisla za lepo, ki sta bila ravno tako kot premoženje in izobrazba sredstvo socialne distinkcije.⁸⁰ Slika na steni je kazala na prostor, ki ni bil zakajen kot v kmečkih hišah, ter na finančno zmožnost in umetniški okus lastnika. Kot smo omenili že v uvodu, je zbirka umetniških del grofa Livija na gornjem rihemberškem gradu leta 1728 pritegnila pozornost Antonia Dall'Agate.⁸¹ Tako kot v plemiških stanovanjih na Kranjskem⁸² so tudi v vseh treh bivališčih Lanthierijev med obvezno opremo prostorov sodile slike. Prepojenost umetnosti s krščansko motiviko,⁸³ žanrske slike in vladarski portreti⁸⁴ se nam kot pomembnejši motivi kažejo tudi v preučevanih stanovanjih, vsaj če sklepamo na podlagi tistih popisanih slik, ki imajo zabeležen motiv. Popisi slik v Lanthierijevih rezidencah so enako ali še bolj skopi kot popisi v svetokriškem gradu.⁸⁵

Na dolnjem rihemberškem gradu sta v podhodu stala dva velika portreta s črnim okvirjem⁸⁶ z upodobitvama sv. Janeza Krstnika in Frančiška Ksaverija, vredna 30 krajcarjev.⁸⁷ V prvi sobi desno so slike odražale okus pokojnikovega strica, grofa Hieronima Lanthierija. Gre za štiri velike slike,

⁷⁷ *1 Scrittorio 2 Fl, 1 Scrittojo antico vecchio 2 Fl, 1 Scrittorio 3 Fl* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329).

⁷⁸ *1° Mezzado mano sinistra abitato dal defonto Cavaliere 3 scritte con tavolini di nogharo 4 Fl 30 Kn, Altra Camera abitata dalla Dona ora Ved(o)va 1 Scrittojo di nogero 2 Fl, 2 Detti con rimesso 7 Fl, Altra Camera anessa 1 Scrittojo nerod i nogharo con Cassettini 2 Fl* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

⁷⁹ Vries, *The industrius revolution*, str. 41.

⁸⁰ Štuhec, *Plemstvo*, str. 379.

⁸¹ Dall'Agata, *Gorizia in giubilo*, str. 60–61.

⁸² Štuhec, *Plemstvo*, str. 373; Horvat, *Slike*, str. 132.

⁸³ Religija je imela v Evropi dolga stoletja kolektivno razsežnost, njene konfesionalne oblike pa so imele najrazličnejša razmerja z družbo. V *ancien regime* je šlo za osmozo in medsebojno prepletenost (Redmond, *Religija in družba*, str. 10, 39).

⁸⁴ Štuhec, *Plemstvo*, str. 373; Lozar Štamcar, *Stanovanjsko udobje*, str. 97.

⁸⁵ Martelanc, *Nel castello*, str. 101.

⁸⁶ Na podlagi upodobitev in popisov umetnostni zgodovinarji ugotavljajo, da v obdobju baroka slike pogosto niso bile uokvirjene ali pa so imele črno lužen, redkeje pozlačen okvir (Lozar Štamcar, *Stanovanjsko udobje*, str. 97).

⁸⁷ *Sotto il Portico 2 Quadri grandi vecchi con Suazza nera rap(resen)ti S. Gio. Batta. e. S. Franc° Saverio 30 Kn* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

skupaj vredne osem goldinarjev, v okvirjih s pozlačenimi vstavki, ter sedem ovalnih slik z mitološko, literarno in historično vsebino,⁸⁸ vrednih 14 goldinarjev. V velikem salonu je bilo popisanih devet velikih starih portretov nadvojvodov in nadvojvodinj, skupno vrednih en goldinar in devet krajcarjev, ter 19 starih majhnih portretov z enakimi motivi, vrednih en goldinar.⁸⁹

Cesarjevi portreti so bili priljubljeni na Kranjskem in tudi v Goriški grofiji.⁹⁰ V plemiških stanovanjih so jih načeloma začeli pogosteje obešati od druge polovice 17. stoletja dalje.⁹¹ V sobi poleg salona, ki je bil po opreми sodeč spalnica,⁹² je na steni viselo deset zelo starih portretov, vrednih 20 krajcarjev, v spalnici poleg te pa še tri stare slike, vredne 24 krajcarjev, ter devet tihožitij s cvetjem, vrednih 1 goldinar. V grofičini sobi je bilo obešenih 13 slik z mitološko, literarno in historično vsebino, vrednih 26 goldinarjev. V sobi levo od stopnic je bilo popisanih še 48 risbic in akvarelov⁹³ z okvirjem v vrednosti dveh goldinarjev, v drugi sobi pa 12 velikih in majhnih slik z okvirji iz pozlačenih vstavkov, vrednih 18 goldinarjev. Soba je bila označena kot spalnica in verjetno je šlo za prostor, namenjen družinskemu članu, saj je imela opremljena postelja rdeč baldahin, na steni je bilo veliko ogledalo z obdelanim pozlačenim okvirjem ter dve svetilki s pozlato. Tretjo sobo so krasile štiri velike slike, vredne šest goldinarjev, ki so predstavljale biblijske zgodbe, velika slika, vredna en goldinar, ki je predstavljala družinsko drevo, ter štirje majhni portreti družinskih članov, vredni štiri goldinarje.⁹⁴ Iz popisa ne izvemo nič o slikarskih tehnikah, nekoliko bolj povedna je zabeležena motivika. Največje in najvrednejše slike so bile tiste, ki so jih obiskovalci videli v salonu in sobi, kjer je bila spravljena dediščina po pokojnikovem stricu.

Na stenah je bilo tudi večje število grafičnih listov, t. i. *tesť*⁹⁵ oziroma bakalavreatske teze.⁹⁶ Viseli so v sobi, poimenovani »druga soba« in namenjeni služinčadi. Na steni je viselo 18 majhnih in velikih

⁸⁸ Dela z mitološko, literarno in historično vsebino so v zgodnjenovoveških besedilih najpogosteje označena kot *histori(sche)*. Z isto oznako *histori Bilder* so bili včasih označeni tudi prizori iz Stare zaveze (Kořak, *Žanrske upodobitve*, str. 24).

⁸⁹ *Nel 1° Mezzado a mano destra 4 Quadri grandi rapresentanti diverse storie e suazzati a filo dorato 8 Fl, 7 detti rotondi ovati della med(esima) pittura 14 Fl, Nella Salla grande 9 Quadri grandi rap(resentan)ti Arciduchi e Arciduchesse tutti antichi 1 Fl 9 Kn, 10 detti piú piccoli 1 Fl* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

⁹⁰ Inventarni popisi umetniških del v lasti grofa Sigismunda Attemsa v vili v Podgori ter Janeza Filipa della Torreja v Devinskem gradu kažejo na enako postavitev. V glavnem prostoru ali galeriji so skupaj viseli portreti cesarjev ter portreti plemiške družine. S tem so želeli lastniki pokazati lastne povezave, moč in bogastvo (Sgubin, *Abitare*, str. 6).

⁹¹ Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 99–101.

⁹² Popisane so tri postelje.

⁹³ Veliko slik v enem prostoru kaže na značilnost, ki so jo na gradovih poznali že v času baroka. »Slike so bile v višino in širino obešene tesno druga poleg druge« (Lozar Štamcar, *Stanovanjsko udobje*, str. 97).

⁹⁴ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282.

⁹⁵ Gre za naznanila, s katerimi so v »akademskem svetu javno naznanili vsebino oziroma teme zagovorov ob zaključku študija. Natisnjena so bila v več izvodih in so jih študentje razdelili med sorodnike, znance ter pokrovitelje« (Pascoletti Malni, *Ex universa*, str. 11–12). Zahvaljujem se Alessandru Quinziju za pojasnilo termina in predlagano literaturo.

⁹⁶ Martelanc, *Nel castello*, str. 103.

grafičnih listov, vrednih 12 krajcarjev.⁹⁷ V sosednji sobi sta stali dve opremljeni postelji, na stenah pa je viselo deset velikih in enajst majhnih grafičnih listov.⁹⁸ Njihova vrednost je bila v primerjavi s tistimi v sobi za služinčad nekoliko višja, in sicer so bili večji skupaj vredni 40 krajcarjev, manjši pa 22. Najvišje ocenjenih je 10 grafičnih listov ter zemljevidov, ki so jih popisovalci našli v sobi pokojnega. Vredni so bili en goldinar in 30 krajcarjev.⁹⁹ Deset starih grafičnih del je viselo še v prostoru poleg zasebnega prostora pokojnega grofa. Šlo je za sobo, ki so jo imeli v uporabi člani širše grofove družine. O tem pričata vrednost dveh popisanih popolnoma opremljenih postelj, vrednih deset goldinarjev, ter majhna opremljena postelja z zelenimi zavesami, vredna dva goldinarja in 30 krajcarjev. V prostoru sta med drugim viseli majhni ogledali, v njem pa je stal tudi predalnik iz orehovine z zgoraj postavljeno knjižno omarico, vreden štiri goldinarje.¹⁰⁰ Če vse skupaj seštejemo, ugotovimo, da je bilo v dvorcu popisanih 145 slik ter grafičnih listov v skupni vrednosti 83 goldinarjev in 23 krajcarjev, se pravi v povprečju manj kot goldinar za sliko. Slike večinoma niso bile navedene tako, da bi prepoznali njihovo vsebino. Analiza Tine Košak, ki obsega 302 inventarna popisa zapuščin umrlih oseb plemiškega porekla na Kranjskem in Štajerskem v 17. in 18. stoletju, je pokazala, da je bil delež slik z znano vsebino v drugi polovici 18. stoletja približno 69 %. Avtorica tudi ugotavlja, da je v tem času močno »narastel delež vsebinsko neopredeljenih grafik, risb, akvarelov in drugih slikarskih zvrsti na papirju«. ¹⁰¹ Nizke vrednosti neopredeljenih del v Lanthierijevih zbirkah potrjujejo ugotovitve, da so bila dela nižje cenovne vrednosti v inventarjih praviloma manj podrobno opisana. ¹⁰²

Gornji rihemberški grad je imel slike popisane v skoraj vseh prostorih, razen v kuhinji in kletih. Slik je bilo 380, vendar gre večinoma za dela manjše vrednosti, od tri do osem krajcarjev. To kaže tudi njihova skupna vrednost 58 goldinarjev in 36 krajcarjev. Najvrednejše so bile tiste v grajski kapeli, kjer je bilo enajst slik vrednih po goldinar vsaka, ter v salonu, kjer je bilo obešenih 54 slik po 24 krajcarjev ena. Motiv na slikah izvemo le pri tistih v komornikovi sobi. Tu je bilo 17 tihožitij s cvetjem, vrednih en goldinar in 28 krajcarjev. ¹⁰³ Slike manjše vrednosti na takrat ne več

⁹⁷ *Nel Mezzado 2° 3 Letti con Lettiere deserv(ien)ti per Servitù 6 Fl, 18 Tesi grande e piccole 12 Kn 8* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

⁹⁸ *Nel 3° Mezzado anesso 10 Tesi grandi 40 Kn, 2 Lettiere con Letti forniti 5 Fl, 30 Kn* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

⁹⁹ *1° Mezzado mano sinistra abitato dal defonto Cavaliere 10 Tesi suazzate e carte geografiche 1 fl 50 kn* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

¹⁰⁰ Navajamo celoten popis v sobi: *Nell'altro Mezzado annesso alla sinis(tra) 1 Tavola rotonda d'albedo e Tapetto frusto 30 Kn, 2 Casse di nogh(aro) 50 Kn, 3 Tavolini di nogh(aro) 30 Kn, 1 Scrigno di nogh(aro) con sopra Armaretto per Libri 4 Fl, 6 Sedie 2 d'Appoggio e 4 senza di nogh(aro) 50 Kn, 2 Scanzie d'albedo 12 Kn, 1 Inginochiatojo di nogh(aro) 30 Kn, 10 Tesi antiche con Suazza 40 Kn, 2 Lettiere di nogh(aro) e Letti forniti 10 Fl, 1 Letto fornito piccolo e tendine verdi 2 Fl 30 Kn, 2 Specchietti con Suazza nera 30 Kn, 2 Schioppi con fornimenti ordinarij 2 Fl, 1 Orologgio di ferro appeso al muro 2 Fl 20 Kn* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

¹⁰¹ Košak, *Žanrske upodobitve*, str. 20.

¹⁰² Košak, *Žanrske upodobitve*, str. 23.

¹⁰³ *Nella Capella 11 Quadri a Fl 1 11 Fl, Nella Salla grande 54 Quadri a Kni 24 21 Fl 36 Kn, Nella Camera ove dorme il Cameriere 17 Quadri con Rose a Kni 5 1 Fl 28 Kn* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329).

stalno naseljenem gradu kažejo na višjo stopnjo bivalne kulture v primerjavi s kmečkimi hišami, vendar so najboljša umetniška dela svoje mesto očitno dobila v Gorici, kjer je družina prebivala. Za primerjavo navedimo podatke, ki jih prikaže Tanja Martelanc za gradove v Svetem Križu, Devinu, Štivanu in Podgori. Svetokriški grad je ob smrti grofa Kristijana Attemsa leta 1755 hranil nekaj več kot 350 slik. Sredi 18. stoletja sta nastala tudi popisa umetniških del v Devinskem gradu in štivanški palači. V gradu v Devinu je bilo 187, v Štivanu pa 128 slik. V goriški mestni palači leta 1758 umrlega Sigismunda Attemsa Petzensteinskega je bilo 121, v njegovi vili v Podgori pa 121 slik.¹⁰⁴

V mestni palači v Gorici so predmeti združeni v kategorije in niso popisani po prostorih. Edino, kar ugotovimo iz popisa, je, da je bila velika soba urejena v galerijo ter da so slike, tako kot na dolnjem rihemberškem gradu, visele tudi v spalnicah. Slike je cenil slikar Karel Kebar in so bile klasificirane glede na slikarsko tehniko. Popisali so 164 olj in pastelov z mitološko, literarno in historično vsebino, razne portrete, ki so bili del galerije v veliki sobi in skupaj ocenjeni na 270 goldinarjev, 35 pastelov v spalnici, ki so predstavljali razne svetnike in bili ocenjeni na 157 goldinarjev in 30 krajcarjev, ter 81 portretov vojakov, skupaj vrednih 16 goldinarjev in 12 krajcarjev.¹⁰⁵ V mestni hiši v Gorici je bilo tako popisanih 280 del, vrednih 443 goldinarjev in 42 krajcarjev. Popisane zbirke lahko po številu del glede na analizo in klasifikacijo kranjskih in štajerskih zbirk uvrstimo med velike.¹⁰⁶ Z vidika ocenjene vrednosti slikarskih zbirk pa se, sicer glede na oceno popisovalcev, Lanthierijeve zbirke ne približujejo pomembnim zbirkam na Kranjskem ali Štajerskem, kot je bila zbirka Erazma Friderika Herbersteina.¹⁰⁷ Prav tako so bile vrednosti ocenjenih del večinoma nižje v primerjavi s popisano zbirko v Svetem Križu.¹⁰⁸ Očitno gre za manjša grafična dela oziroma dekorativne sličice, kot je ugotovljeno pri zapuščini Janeza Ernesta II. Herbersteina.¹⁰⁹ S slikami in knjigami družine niso kazale samo svoje finančne zmožnosti, temveč tudi svoj okus, odražale pa so tudi kvaliteto izobrazbe in razgledanost, ki sta v sodobni visoki družbi pridobivali pomen. Tako gospodinjstva kot družine so hiše uporabljale kot prizorišče produkcije in porabe dobrin. Hiše so »ravno toliko kot zgradbe tudi kulturne konstrukcije, saj hiša definira prostor, ki pripada določeni skupini ljudi«. ¹¹⁰ Visoka družba se je s tako obliko potrošnje, kot so slike, ki so imele tudi kulturni pomen, ločila od drugih družbenih razredov.¹¹¹

¹⁰⁴ Martelanc, *Nel castello*, str. 104.

¹⁰⁵ *In Quadri di Pittura: 164 Quadri di Pittura a oglio e Pastella rapresentanti diverse historie, diversi Ritratti componenti la Galleria nella Camera grande, stimati assieme zecchini 60 – 270 Fl, 35 Quadri a Pastella esistenti nella Camera da dormire rapresentanti diversi Santi stimati assieme zecchini 35 – 157 Fl 30 Kn, 81 Quadri Ordinarj rapresentanti Ritratti militari a Kni 12 l'uno 16 Fl 12 Kn* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329).

¹⁰⁶ Kot velike so klasificirane zbirke s 100 in več slikami. V preučevanem vzorcu Tine Košak se take zbirke na Kranjskem in Štajerskem »pojaviyo šele v devetdesetih letih 17. stoletja, njihovo število pa raste do sredine 18. stoletja« (Košak, *Žanrske upodobitve*, str. 14, 18).

¹⁰⁷ Košak, *Žanrske upodobitve*, str. 80, 82, 94.

¹⁰⁸ Martelanc, *Nel castello*, str. 96–101.

¹⁰⁹ Košak, *Žanrske upodobitve*, str. 98.

¹¹⁰ Birdwell-Pheasant in Zúñiga, *House life*, str. 3.

¹¹¹ Star luksuz je bil razločevalec v družbi (Vries, *The industrious revolution*, str. 45).

Porcelan in srebrnina – kazalca socialne distinkcije

Kazalca distinkcije pri plemstvu sta bila po mnenju Marka Štuheca tudi porcelan in srebrnina. Vsaka od obeh komponent pa je pošiljala različne signale. Porcelan je obiskovalcem bolj kot o lastnikovem bogastvu »sporočal o prefinjenem smislu lastnika za natančno oblikovanje pogojev za uživanje hrane, kave in drugih dragih pijač«. Srebrni predmeti pa so »izrazita razlikovalna prvina med relativno bogatim¹¹² in relativno revnim plemstvom«. ¹¹³ Preučevani inventarji nas v tem primeru postavijo najprej pred nekaj neodgovorjenih vprašanj. Razumljivo je, da na opuščnem gornjem rihemberškem gradu ni bilo nobenih, kaj šele dražjih kosov namiznega posodja ali jedilnega pribora. Predvidimo lahko možnost, da so ga Lanthieriji odpeljali v Vipavo ali Gorico. Podobno je na primeru gradu Dornava ob analizi inventarnega popisa grofa Franca Antona Sauerja ugotovil Igor Weigl. Grof Sauer je srebrni pribor ter posodje hranil v drugih dveh rezidencah: na gradu Borl ter v Gradcu.¹¹⁴

Zanimivejše je dejstvo, da v Gorici ni bilo popisane nobenega srebrnega ali kakršnega koli jedilnega pribora. Kot rečeno, so ga morda prenesli v Vipavo ali pa je bil morda¹¹⁵ v lasti pokojnikove soproge, saj je bil srebrni in zlati nakit, pa tudi jedilni pribor pogosto del ženske dote oziroma bale. Nasprotno pa je popisane veliko namizne posode iz majolike in seveda porcelana. Rubrika »porcelan, majolika angleški porcelan« je vsebovala za 116 goldinarjev in 20 krajcarjev kosov.¹¹⁶ Porcelan je bil, kot ugotavlja Štuhec, še »sredi 18. stoletja redke v plemiških domovih in precej mestni material, saj ga v zapuščinah 1751–1760 najdemo pretežno v mestnih plemiških domovanjih«. ¹¹⁷ Štuhec predvideva, da gre razširjenost majoličnega posodja pripisati njegovi udomačenosti in dostopnosti. Na mizi Lanthierijev konec 18. stoletja je glede na popis porcelan prevladoval. To kaže na rabo novih prestižnih dobrin, kot sta čokolada in kava, ter na okusno in bogato¹¹⁸ opremljeno mizo.

¹¹² Obiskovalci so morali videti, da je gostitelj zmožen potrošnje. To je namreč pomenilo, da je bil zmožen krožiti kot kazalec v posameznem družbenem krogu z določenimi družbenimi vlogami (Douglas, *The world*, str. XXIII).

¹¹³ Štuhec, *Plemstvo*, str. 379.

¹¹⁴ Weigl, *O francoskih*, str. 189.

¹¹⁵ Inventarja oziroma zapuščinskega gradiva po Alojziji Lanthieri, rojeni Wagensperg, ni v gradivu goriškega deželskega sodišča – Tribunale Civico Provinciale di Gorizia.

¹¹⁶ Popis navaja 29 belih plitvih krožnikov iz majolike v vrednosti deset goldinarjev, 100 belih globokih krožnikov iz majolike po šest krajcarjev eden (skupaj deset goldinarjev), 33 globokih krožnikov, dve veliki skledi, dve majhni skledi, skledico za sladkor, sedem krožničkov za skodelice za čokolado, devet skodelic in krožničkov za kavo, štiri majhne podstavke za sadje, vse skupaj iz porcelana in v vrednosti 50 goldinarjev, deset plitvih krožnikov iz fine majolike po 20 krajcarjev eden, skupaj tri goldinarje in 20 krajcarjev, jedilni servis iz angleškega porcelana, vreden 15 goldinarjev, jedilni servis iz finega porcelana, vreden deset goldinarjev, dve beli porcelanasti posodi, vredni skupaj en goldinar, štiri ducate in pol globokih porcelanastih krožnikov z dvema kotličkoma, štirimi dolgimi krožniki, štirimi kvadratnimi krožniki in skledo za omako, vse skupaj vredno 15 goldinarjev, ter številne krožnike iz različnih servisov, vredne dva goldinarja (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329).

¹¹⁷ Štuhec, *Plemstvo*, str. 379.

¹¹⁸ Čokolada je bila dvakrat dražja od kave, vendar je bilo po njej veliko povpraševanje. S tem je bila povezana proizvodnja posebnih, pitju čokolade namenjenih skodelic (Sgubin, *Abitare*, str. 19).

Slika 3: Set svečanih kozarcev z vgraviranim grbom Lanthierijev (hrani družina Levetzow Lantieri)

Iz inventarjev družine Strassoldo je razvidno, da se je raba čokolade in kave med goriškim plemstvom razširila v drugi polovici 18. stoletja – in Lanthieriji niso bili izjema. Poleg tega je bila mizi namenjena razna steklovina in kozarci v vrednosti pet goldinarjev.

Srebrnina je bila namreč material, ki je ločeval premožno plemstvo od manj premožnega. »Če je bil srebrn pribor standard, pa so bile srebrne kavne in čajne ročke in ročke za čokolado redke. Na mizi je namreč prevladoval kositer. Redki so bili tudi srebrni krožniki in več kilogramov težki in več 100 goldinarjev vredni kompleti skled in skledic imenovanih Aufsatz (namizje, namizni nastavki), ki so bili osrednji predmet namiznega teatra.«¹¹⁹ To trditev potrjuje tudi sicer skop popis inventarja dolnjega riheemberškega gradu. Pohištvo je bilo sicer popisano po prostorih, posodje pa po materialu, iz katerega je izdelano. Najzgovornejša je rubrika srebrnina, kjer je zabeleženih 12 srebrnih kompletov jedilnega pribora, težkih 30 unč in vrednih 60 goldinarjev, ter 14 kompletov navadnega jedilnega pribora, ki so vsebovali srebrne žlice, težke 12 unč, in bili vredni 24 goldinarjev.¹²⁰ Popis v nadaljevanju navaja, da so v hiši trije medeninasti svečniki, težki tri funte ter vredni en goldinar

¹¹⁹ Štuhec, *Plemstvo*, str. 379.

¹²⁰ *In Argenteria 12 Posate d'Argento pesan c(irc)a O(nc)i)e 30 a F 2 60 Fl, 14 Posate ord(inari)e con li soli Guchiar d'Argento pesan c(irc)a O(nc)i)e 12 a F 2 l'O(nc)i)a 24 Fl* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).

Slika 4: Ploščica z Lanthierijevim grbom, ki je nekoč krasila svečane uniforme grajskih uslužbencev (hrani družina Levetzow Lantieri).

in 30 krajcarjev. Ne izvemo pa, kateri predmeti so bili iz kositra, bakra in železa. Navedeni sta le skupna teža in vrednost. 260 funtov kositrnih predmetov v vrednosti 86 goldinarjev in 40 krajcarjev kaže na večjo količino takega posodja poleg 100 funtov bakrenih,¹²¹ vrednih 60 goldinarjev, ter 302 funta železnih¹²² predmetov v vrednosti 25 goldinarjev in deset krajcarjev.¹²³ Ali je bila ob smrti Ferdinanda Hieronima njegova žena Antonija lastnica jedilnih servisov oziroma zakaj jih v goriški mestni hiši glede na popis ni bilo, ne izvemo. Gradivo zapuščine po Antoniji Lanthieri, ki je umrla 15. avgusta 1804, ni zgovorno. Zabeleženo je le, da dediščina po pokojnici znaša 5000 goldinarjev, ki jih je dobila ob poroki, ter le nekaj malega oblek in ženskih predmetov.¹²⁴ Iz tega zapisa bi lahko sklepali, da med Antonijino lastnino ni bilo srebrnega pribora, lahko pa ga je tudi že predala otrokom. Enako velja za pokojnega Ferdinanda Hieronima.

Večji prestiž¹²⁵ mestne hiše v Gorici v primerjavi z dolnjim Rihemberkom se kaže tudi v popisanih predmetih, namenjenih razsvetljavi. Na dolnjem rihemberškem gradu ni bilo popisanih dražjih svečnikov ali lestencev. V vsaki od obeh sob, ki smo ju pripisali neporočenim sestram pokojnega, sta bili po dve leseni pozlačeni svetilki, vredni skupaj 18 krajcarjev. Med predmeti iz kovine pa so že omenjeni trije

¹²¹ Navadno kotli ali svečniki.

¹²² Rešetke, vzglavniki, ognjiščna oprema ...

¹²³ *Ottone Candelieri p(ar)a 3 pesan F(un)ti 3 a Kni 30 1 Fl 30 Kn, Stagno In tutto pesa F(un)ti 260 a Kni 20 86 Fl 40 Kn, Rame In tutto pesa F(un)ti 100 a Kni 24 60 Fl, Ferro Pesa in tutto F(un)ti 302 a Kni 5 25 Fl 10 Kn (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 112, filza 282).*

¹²⁴ Zabeležen je izraz *oggetti donneschi* (ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia busta 150, filza 363).

¹²⁵ Vrednost dobrin ni bila samo finančna, temveč tudi simbolna. Dobrine so bile nematerialni kapital ter kazalec socialnega položaja. Vlaganje vanje je pomenilo prihranek, s katerim so lahko plačevali dolgove (Sarti, *Europe*, str. 127).

medeninasti svečniki, skupaj vredni en goldinar in 30 krajcarjev. Drugih predmetov za razsvetljavo ni popisanih. Predpostavljamo lahko, da so bili podstavki za sveče ter lestenci iz železa, kositra ali bakra.

Povsem drugače je bilo v Gorici. Popisani so bili dva stara lestenca, vredna en goldinar, ovalen lesteneč, vreden 30 krajcarjev, star kristalni lesteneč, vreden en goldinar, ter kristalni lesteneč, vreden 12 goldinarjev.¹²⁶ Predvidevamo lahko, da je lesteneč visel v glavnem salonu, saj je bil popisán poleg številnih oblazinjenih kanapejev in stolov. Večji luksuz v mestu bi lahko pripisali tudi večji frekvenci obiskov, saj so dobrine uporabljali tudi za izkazovanje socialnega statusa.¹²⁷

Zaključek

Inventarni popisi zapuščin pokojnih Friderika Tadeja in Ferdinanda Hieronima nam slikajo prilaganje prostorov različnim opravilom ter različnim socialnim položajem ljudi, ki so tu prebivali. Plemiška rezidenca je bila opremljena v skladu s položajem in potrebami članov družine po delu, počitku, zabavi in sprostitvi ter »nebesedni komunikaciji«¹²⁸ z obiskovalci in služinčadjo. Čeprav bistveno dražje in reprezentativne predmete zasledimo v mestni rezidenci, lahko rečemo, da se stanovanjska oprema oziroma z njo povezana bivalna kultura plemstva, ki živi v mestu, v osnovnih potezah ne razlikuje od bivalne kulture podeželskega plemstva. Podobno v svoji raziskavi ugotavlja tudi Štuhec.¹²⁹ Plemiči v mestu ali na deželi uporabljajo isti tip predmetov, vendar so razlike vidne zaradi premoženjskih razlik. Pri premožnih in manj premožnih lahko vidimo predpotrošniške vzorce, saj v bivališčih najdemo stare in nove kose pohištva in opreme, ki so lahko bili lepo ohranjeni ali že polomljeni. Iz popisa tako ne moremo ugotavljati, katere knjižne zvrsti zasledimo med popisanimi knjigami ali kako stara je oprema prostorov. Sklepamo lahko, da oznaka star – *vecchio* – pomeni predmet, ki je že dotrajan, oznaka *antico* pa predmet, ki je star, vendar ima vrednost.¹³⁰ Maja Žvanut meni, da je plemstvo tudi v materialnem smislu sledilo modi in »starinskost sama po sebi še ni imela nobene vrednosti«.¹³¹ Kljub vsemu pa lahko rečemo, da predmetov in pohištva, pogosto pa tudi oblek, dokler so imeli uporabno vrednost, niso metali stran. Plemstvo si je, za razliko od služinčadi in kmetov,¹³² privoščilo zasebne prostore z lastno posteljo. To je pripadalo tudi uslužbencem z višjim

¹²⁶ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, busta 145, filza 329.

¹²⁷ Douglas, *The world*, str. 39.

¹²⁸ Štuhec, *Plemstvo*, str. 357.

¹²⁹ Štuhec, *Plemstvo*, str. 380.

¹³⁰ Maja Žvanut sklepa, da so z oznako star ali starinski označevali to, kar je ostalo od prednikov (Žvanut, *Od viteza*, str. 187). Glede na to, da se večina pohištva v plemiških bivališčih ni menjala vsako generacijo, lahko temu pritrdimo le z zadržkom. Prav tako popisovalci niso mogli vedno sklepati, ali je predmete kupil pokojni ali ne.

¹³¹ Žvanut, *Od viteza*, str. 187.

¹³² Dibie, *Etnologija spalnice*, str. 154; Gomiršek, *Bivanjska*, str. 277.

položajem v gospodinjstvu, na primer kaplanu, upravniku in komorniku. Razlika je bila v opremi in vrednosti postelje, saj je imela posebno vrednost in mesto postelja z baldahinom in zavesami. Tako lahko pritrdimo Weiglovemu mnenju, da se je družinska hierarhija zgovorno kazala tudi v vrednosti in obliki postelj.¹³³ Dnevni prostori, namenjeni sprejemanju obiskov, so bili opremljeni z najbolj reprezentativnimi kosi pohištva.

Za plemstvo, ki je imelo rezidence tako v mestih kot na podeželju, je bilo sicer značilno menjavanje kraja bivanja. Analiza zapuščinskih inventarjev ter v njih popisane stanovanjske opreme in drugih predmetov vsakdanjega življenja je razkrila »različno intenzivnost uporabe omenjenih bivališč«. ¹³⁴ Kot ugotavlja Štuhec za Kranjsko, so bila deželna glavna mesta »privlačna za plemstvo«. Tu so imeli sedež »deželni stanovi in odbori ter ograjno sodišče, v katerih so plemiči kljub prevladi deželnega kneza še naprej dejavno uresničevali svoj socialni položaj in svoje privilegije«. ¹³⁵ V deželnih glavnih mestih so bili nastanjeni deželnoknežji oziroma državni organi ter kulturne in izobraževalne institucije. Gorica je bila v 18. stoletju središče družabnega življenja, o čemer priča tudi ustanovitev gledališča leta 1739. ¹³⁶ »Večja koncentracija družbene elite na istem kraju je omogočala bolj raznovrstne in bolj pogoste socialne stike, kot jih je bilo v pogojih slabe prometne povezanosti in otežene prostorske mobilnosti mogoče gojiti na gradovih in graščinah na podeželju.« ¹³⁷ Podeželske rezidence družin z bivališčem v mestu so dobile status zatočišča, namenjenega oddihu in razvedrilu v naravi.

IZ sestave premičnin, poimenovanja in števila prostorov v dolnjerihemberški rezidenci je razvidno, da gre za stalno naseljeno podeželsko domovanje prebivalcev višjega sloja, ki je bilo povezano z zemljiškim gospodvom. Opazamo lahko tako urbane (salon, jedilnica) kot podeželske (klet, dvorišče z orodjem) komponente bivanjske kulture in prostorov. Enako je bilo na sicer opuščnem gornjem Rihemberku, vendar je bila vidna razlika v vrednosti pohištva ter odsotnosti zalog. Kljub temu, da je v nekaterih prostorih na dolnjem Rihemberku malo popisanih predmetov, lahko ugotavljamo, da je na gornjem Rihemberku takih prostorov še več ter da so oprema in slike praviloma nižje vrednosti. To še utrjuje pomen mestne rezidence v Gorici, kjer najdemo bogato knjižnico, zbirko dražje ocenjenih slik ter prostore z dražjo opremo kot točko družabnega življenja in statusnega simbola družine Lanthieri. Plemiška materialna kultura je kultura novih pridobitev ter materialnih dobrin, ki so jih podedovali od prednikov. Celotna oprema in organizacija zasebnega in javnega prostora vsebujeta kompleksne simbolične pomene, ki so odražali identiteto, status ter dobro življenje njihovega lastnika in njegove družine. Glede na raziskave inventarnih popisov, vezanih na sredino in konec 18. stoletja, se lahko Lanthieriji primerjajo s pomembnima plemiškima družinama – s svetokriško vejo družine Attems in z družino Coronini. ¹³⁸

¹³³ Weigl, O francoskih, str. 194.

¹³⁴ Štuhec, Plemstvo, str. 360.

¹³⁵ Štuhec, Plemstvo, str. 355.

¹³⁶ Seražin, *Vile na Goriškem*, str. 57.

¹³⁷ Štuhec, Plemstvo, str. 356.

¹³⁸ Witt-Döring, *Fra Nord e Sud*, str. 45.

Lanthieris' Residences in Gorizia and at Rihemberk at the End of the Eighteenth Century. A Cultural-Historical Description of the Segments of Residential Culture

Summary

After Friedrich Thaddeus Count von Lanthieri, Lord of Vipava (Germ.: Wippach; It.: Vipacco) and Rihemberk (Germ.: Reifenberg; It.: Rifemberg), passed away in Gorizia (Slov. Gorica; Germ.: Görz) on December 3rd, 1802, a comprehensive inventory of his property also listed the furnishings of his city house in Gorizia and of Upper Rihemberk Castle. The movable property of Upper Rihemberk was valued at 1,231 gulden and 26 kreuzer and that of Gorizia at 1,326 gulden and 12 kreuzer. Individual segments of the movable property listed may be compared to the inventory of Ferdinand Hieronymus Count von Lanthieri, who resided in Lower Rihemberk Castle and died there on December 10th, 1776. The value of the same inventory categories at Lower Rihemberk amounted to 1,152 gulden. Similar values of movable property point to similarly high living standards upheld at all three noble residences, as the use of home space reflects their owners' social status. Persons holding the superior social rank within the household had their private quarters and the rest, for example, the servants, shared theirs. It was customary for the lord and lady of the castle to sleep in separate chambers. However, the inventory reveals many rooms contained little in the way of furnishings despite their multifunctionality. The most common and highest-valued pieces of which were found in rooms intended for receiving visitors, that is, the parlor or the dining room as well as the private chambers of the lord of the castle and his wife.

The aesthetic component was enhanced by paintings which were in every room except the kitchen and the cellars. All residences housed a considerable number of paintings, which distinguished the noble quarters from the peasants', where the walls were covered with tools, kitchen utensils, and clothes. Patronage of the arts promoted either by the current owner or his ancestors as well as individual purchases of artworks were reflected in the higher value of paintings exhibited on the walls of the city residence, alongside exquisite clocks and mirrors. By the number of paintings inventoried, all three residences may be described as housing major art collections. Most paintings were in a lower price range, and the inventories ordinarily stated nothing regarding their distinctive motifs.

Ownership of luxury items and fine artworks was a result of not only the individual's financial capacity but also their and their ancestors' personal taste and style. Testifying to the importance of literacy were writing desks featured in the inventories of all residences as well as books listed for the residence in Gorizia. Rihemberk counted no more than five old missals worth 3 gulden and a half, which were found in the chapel, even though bookshelves were included in the inventories of two rooms. Conversely, the inventory of the residence in Gorizia reveals that it had a special room for books—a library with several hardwood bookshelves at the value of 6 gulden. The prestigious library, along with the collection of paintings owned by Livius Count von Lanthieri, which caught the admiration from Antonio Dall'Agata and Carlo Morelli, was evidently moved to Gorizia from Rihemberk. On his death in 1776, Count Ferdinand Hieronymus left no books in his legacy, even though he undoubtedly owned book furniture and accessories, according to the inventory. It is not known whether the books belonged to the deceased's wife or whether the bookshelves were used to store documents, land registers, and seigniorial administrative books listed under the column "Documents." Literacy and related education were of great importance among the nobility, with both noblemen and noblewomen being literate as early as the 17th century. This is evidenced, among other things, by the inscribed writing desks. They can be found in all three residences in the analyzed inventories.

The detailed analysis also casts light on slight differences among the residences. The advantage of living in the city was in earlier contact with art, spiritual and material novelties. The city residence was clearly a place of more intensive social contacts and social life. Rooms open to public pointed to the importance of presentation as they were furnished with pricier pieces of furniture, luxury chandeliers, and clocks. Although no festively laid dining table in the noble household could do without porcelain, majolica pottery still held a very important place. The column "Porcelain, majolica, English porcelain" contained pieces in the total value of 116 gulden and 20 kreuzer. Strikingly, however, the inventory of the residence in Gorizia listed absolutely no silverware or any other type of cutlery, which may have been moved to the manor in Vipava. The more prestigious status of the residence in Gorizia compared to Lower Rihemberk Castle was further demonstrated by items listed in relation to lighting. Whereas no expensive candleholders or chandeliers were mentioned in the inventory of Lower Rihemberk, that of Gorizia listed two old chandeliers (1 Gulden), an oval chandelier (30 Kreuzer), an old crystal chandelier (1 Gulden), and a crystal chandelier. The last one, worth 12 Gulden and listed alongside numerous padded sofas and chairs, may have hung in the main parlor.

Both rural residences exhibited a clear relation to their pertaining landed estates. Cellar equipment, pointing to viticulture as an essential component of the then economy, was highly valued. The inhabitants of the city residence bought their food supplies at the city market. Although they collected natural products, these were mostly stored on rural estates. As demonstrated by the analysis of the inventory lists, the material culture pursued by the owners of the noble city residences was that of new goods serving as indicators of socio-economic status and of material goods passed down from previous generations. These shed light on the tradition, reputation, and status of a noble family within the framework of the landed nobility. As big landowners, the Counts Lanthieri were among the most powerful noble families in the County of Gorizia.

RIHEMBERK IN NJEGOVI VRTOVI

INES BABNIK

Grad Rihemberk stoji na robu gričevnatega kraškega sveta, nedaleč od rodovitne Vipavske doline, na poti med Gorico in Postojno, Trstom in Ljubljano. Današnji potek glavnih poti nas vodi po Vipavski dolini, pod robom kraškega sveta, in nam tako onemogoča neposredni pogled na dominantni kompleks gradu. Če bi potovali po dolini Branice, tako kot so stoletja nazaj, pa bi zagotovo opazili, kako Rihemberk s svojima lego in volumnom nadzoruje okolico. Kamniti grad nasproti zelenim tonom gričevja, s tektonsko maso grajenega nasproti valovitim linijam vzpetine, z vertikalno grajskega stolpa nasproti nizkemu svetu gričevja in doline Branice – Rihemberk ustvarja kontraste, ki jih naše oko hitro zazna.

Rihemberk je bil strateško pomembna utrdba v bližini meje z Beneško republiko in je imel tudi velik pomen kot protiturška utrdba med Krasom in Vipavsko dolino. Zato ne preseneti njegova utrdbeno funkcija in raba (še po letu 1500 grad dodatno utrjujejo).¹ Kljub poudarjeni utrdbeni vlogi pa je grad skozi čas pridobival vse bolj reprezentativno vlogo, ki je prinašala več zanimanja za oblikovane zelene površine ob grajski stavbi. Tako lahko v čas baroka postavimo večje spremembe v oblikovanju neposredne okolice gradu z namenom ustvariti vrt za reprezentanco, ugodje in razvedrilo. Grajski vrtovi so bili urejeni tako zunaj kot znotraj grajskega obzidja, največji razcvet pa so gotovo doživeli z ureditvijo baročnega vrta na bližnji uravnavi pod gradom, kjer je nekdanji vrtni zid v ruševinah viden še danes.

Slika 1: Pogled na grad Rihemberk med prvo svetovno vojno (© AT ÖStA/ KA BS I WK Fronten Isonzo 2381)

¹ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 145.

Slika 2: Pogled na grad Rihemberk med prvo svetovno vojno (© AT ÖStA / KA BS I WK Fronten Isonzo 9777)

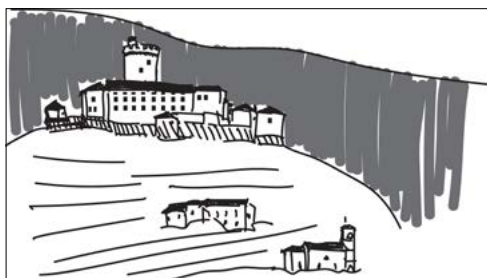
Grad in njegova okolica

Grad Rihemberk je na pomolu strmega pobočja hriba Golec, nad dolino Branice, svojo okolico že od 13. stoletja zaznamoval s tektonsko sklenjenim arhitekturnim volumnom, s katerim je lahko vsakogar, ki se je k gradu bližal, opozarjal na svojo pomembnost. Vizualni učinek tega volumna si danes sicer težko predstavljamo, saj je ta močno reduciran, spremenila pa se je tudi grajska okolica. Nekdanja grajska stavba kvadrastega volumna nepravilnih oblik z notranjim dvoriščem je delovala kot sklenjena (in neosvojljiva) utrdba (sl. 1–3). Vertikala grajskega stolpa iz nižjega očišča prišleka (oziroma obiskovalca) ni imela tako izrazito poudarjene vizualne vloge, kot jo ima danes, ko je del grajskega volumna odstranjen. V srednjem veku oziroma vse do 20. stoletja je ustvarjal stolp prej vtis krone nad volumnom glavnih grajskih stavb, in ne toliko izpostavljene vertikale, kot ga dojemamo danes in ga kot takega poudarjajo tudi vse novejšje fotografije, posnete iz višjega očišča. Poleg tega je bil vtis mogočnosti grajskega kompleksa večji tudi zaradi neposredne okolice gradu, ki je bila nekdanj velika bolj obdelana, kot je danes. Terasa vzpetine so namreč omogočale bolj odprt pogled na celovitost grajskega kompleksa. Današnja gosta zarast pa zastira pogled na grad oziroma ga le deloma odpira, kar soustvarja romantično podobo gradu.

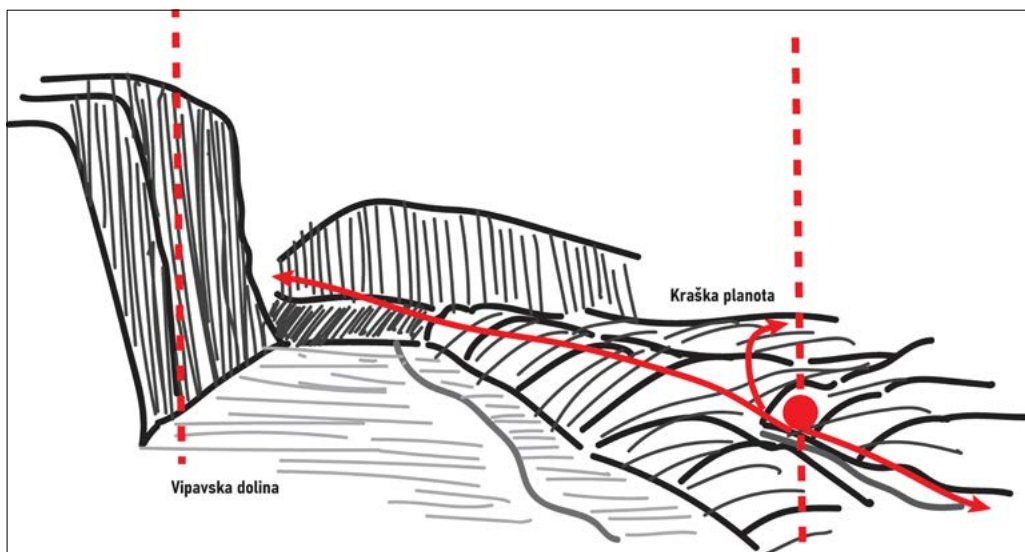
Ko pogledamo na umeščenost gradu v krajini nekoliko širše (sl. 5), zunaj doline Branice, postane jasna tako njegova nekdanj strateško pomembna lega na poti med Trstom in Kranjsko kakor tudi njegova vpetost v plato Krasa. Pozicija gradu je namreč za samim robom gričevnatega dvignjenega Krasa, ki se, vsaj vizualno, preko ravnice Vipavske doline navezuje na skalnati rob Trnovskega gozda.

*Slika 3: Vtis gradu na prebivalce vasi oz. obiskovalce gradu v času (skica na osnovi razglednice iz leta 1942; © avtorica skice: Ines Babnik).**

Slika 4: Sprememba obdelovanja kulturne krajine prispeva k dožemanju vizualne podobe gradu. Obdelane terase v preteklih stoletjih (do časa druge svetovne vojne) so omogočale odprt pogled na grad, medtem ko je danes situacija drugačna, saj gosta zarast zastira poglede na grad ter hkrati ustvarja drugačno »kuliso« okoli gradu (© avtorica skice: Ines Babnik).

*Slika 5: Umeščenost gradu v krajini (© avtorica skice: Ines Babnik).**

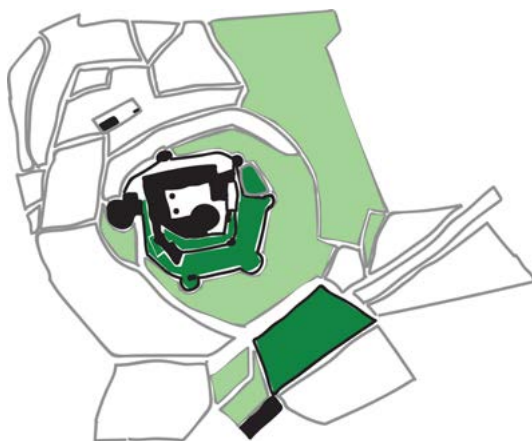
* Razglednica je objavljena v Kruh in Beguš, *Vodnik po gradu Rihemberk*.

Vertikala Nanosa in Trnovskega gozda pa na nek način delujeta kot jukstapozicija vertikali grajskega stolpa oziroma se razmerje med strmim goratim robom in ravnico doline Vipave v manjši dimenziji ponovi v razmerju vertikale gradu Rihemberka in ploskvijo doline Branice.

Terase grajskega griča

Danes se do gradu pripeljemo skozi dolino Branice, skozi naselja, do z gozdom obrasle vzpetine, po kateri se pot dvigne do gradu. Vzpenjajoč se po cesti se pogledi na grad nekoliko izgubijo in šele ko prispemo na manjšo uravnavo, zopet zaznamo mogočni grajski kompleks. Na uravnavi pod gradom je danes mogoče parkirati. Tu lahko prepoznamo tudi ostanke nekdanjega vrtnega zidu. Kamniti zid je obrasel z bršljanom, na nekaterih delih je ohranjena verjetno prvotna višina zidu (več kot 3 m). Opaziti je tudi portal oziroma vhod v vrt, površina znotraj zidu je ravna in zaradi vzdrževanja tudi ni zarasla. Od tu se po urejeni poti peš povzpemo do grajskega vhoda. Sprehodimo se mimo starih hrastov in mlajših akacij, ki zaraščajo vzpetino. Nekdaj obdelane terase so danes deloma očiščene, kar omogoča predvsem lep pogled z gradu na severno in zahodno stran. Ostanke kamnitih zidcev na vzpetini pričajo o tem, da je bil nekdanj ves grajski grič obdelan. Znotraj gradu so sledi za nekdanjimi vrtnimi površinami slabše opazne. Vrtovi so bili še v zgodnjem 20. stoletju urejeni na vzhodni in zahodni strani, na južnem delu obzidja pa je bila večja oblikovana zelena površina (sl. 6). Notranje dvorišče je bilo zaprto z vseh strani, na njem sta bila predvidoma dva vodnjaka, eden je v prostoru prisoten še danes.

Danes si težko predstavljamo, kako urejena sta morala biti zelena okolica gradu in prostor znotraj grajskega obzidja. Zaradi utrdbene funkcije in lege gradu je morala biti grajska vzpetina pregledna in zato ne- porasla oziroma kultivirana s terasami, na katerih so predvidoma gojili nižje rastoče rastline (mogoče zelenjavo, vinsko trto, nižje sadno drevje), ki ne zastirajo preglednosti vzpetine. Na takšno ureditev grajske vzpetine opozarjajo tudi upodobitve, kot je skica gradu Johannesesa Clobucciaricha oziroma Klobučariča iz začetka 17. stoletja,

Slika 6: S temno zeleno so označeni prostori, ki so bili urejeni kot okrasni in uporabni vrtovi oziroma ozelenjena dvorišča, s svetlo zeleno pa teren, ki je bil poraščen s posamezno drevnino (in je nemara deloval kot gaj) (skica na osnovi franciscejskega katastra; © avtorica skice: Ines Babnik).

ki je vzpetino prikazal popolnoma golo. Res pa je, da so njegove skice za preučevanje oblikovane krajine nezanesljive.²

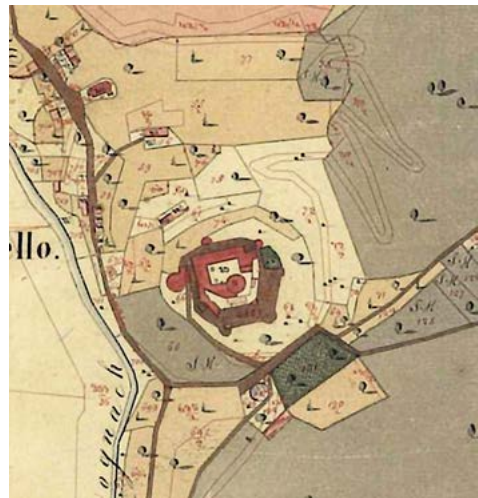
Tudi za 18. stoletje imamo premalo podatkov, da bi lahko govorili o kultiviranih terasah na pobočju pod gradom. Prva vojaška izmera iz let 1784–1785 prikazuje teren oziroma vzpetino, na kateri grad stoji, kot neporaslo z drevnino. Gozdne površine sicer so izrisane na tej karti v bližnji okolici gradu, tako da lahko govorimo o »goli« in pregledni grajski vzpetini vsaj še v 18. stoletju. To deloma potrjuje tudi pogled na grad skozi oči Giovannija Antonija de Capellarisa iz sredine 18. stoletja.³

Več podatkov je mogoče razbrati iz izmer in katastra iz 19. stoletja. Na drugi vojaški izmeri iz let 1821–1824 so vidne izohipse, kar govori v prid domnevi, da so imeli tu urejene terase. Tudi iz franciscejskega katastra iz leta 1821 je videti,⁴ da so bila zemljišča prilagojena izohipsam, obdelava pa je bila različna (predvsem sadovnjaki, trta, travniki). Tretja vojaška izmera iz druge polovice 19. stoletja zopet prikazuje zgolj obraslo vzpetino, kjer so opazne izohipse.⁵ Ta izmera pa dobro prikaže dostopno pot, ki je potekala po vzhodni strani vzpetine. Dostopna pot na vzhodni strani je bila očitno nova. Kljub temu pa so uporabljali obe poti, tako tisto po vzhodni kot drugo po zahodni strani. Slednja je vidna že na izmeri iz konca 18. stoletja in ostaja vidna tudi na franciscejskem katastru.

Terasasto oblikovano vzpetino, na kateri so gojili trto, sadovnjake in deloma travnike, lahko vidimo na fotografijah iz zgodnjega 20. stoletja, kjer je vidno, da je bilo severno pobočje bolj odprto, medtem ko je na preostalem delu vzpetine rasla drevnina. V pomoč pri ugotavljanju razvoja oblikovanja prostora so tudi današnji posnetki tal, na katerih se vidijo večje spremembe terena.

Slika 7: Ribemberk na prvi vojaški izmeri, 1784–1785 (arcanum.com)

Slika 8: Ribemberk v franciscejskem katastru (arcanum.com)

² Stopar, *Slikovite podobe Slovenije*; Stopar, *Ljubljanske vedute*.

³ Omenjeni reprodukciji objavljeni v prispevku Igorja Sapača v tej monografiji.

⁴ Glej Druga vojaška izmera, 1821–1824 (arcanum.com).

⁵ Glej Tretja vojaška izmera, 1:25.000 (arcanum.com).

Ko prekrijemo karto franciscejskega katastra in moderni lidar posnetek tal tega območja, vidimo znotraj posameznega zemljišča večjo višinsko razliko v terenu oziroma terase, s katerimi so vzpetino nekoliko izravnali za lažje obdelovanje. Lidar posnetek izpostavi tudi več poti na vzpetini, ki danes niso več v rabi oziroma delujejo kot gozdne poti in kolovozi, ter spremenjeno glavno pot, ki je nekdanj povezovala grad in nižje ležeče naselje (sl. 9).

Glede na pridobljene podatke je mogoče sklepati, da je bila vzpetina, na kateri dominira grad, od 13. stoletja do baročnega časa verjetno neporasla in gola, kar je omogočalo dober pregled nad okolico in s tem boljšo obrambno funkcijo gradu. Z vse bolj bivalno in reprezentativno vlogo gradu pa je vzpetina pridobila obdelane terase, verjetno že konec 18. stoletja. V 19. stoletju so na njih uspevali trta, sadno drevje in travniki, bolj na južnem delu pa tudi gozdnate površine, nemara v obliki urejenega gozda oz. gaja.

Slika 9: Prekrivanje elementov, izrisanih na franciscejskem katastru (zemljišča) in posnetku lidar (večje višinske razlike v terenu), prikaže terasasto oblikovano in kultivirano vzpetino (© avtorica skice: Ines Babnik).

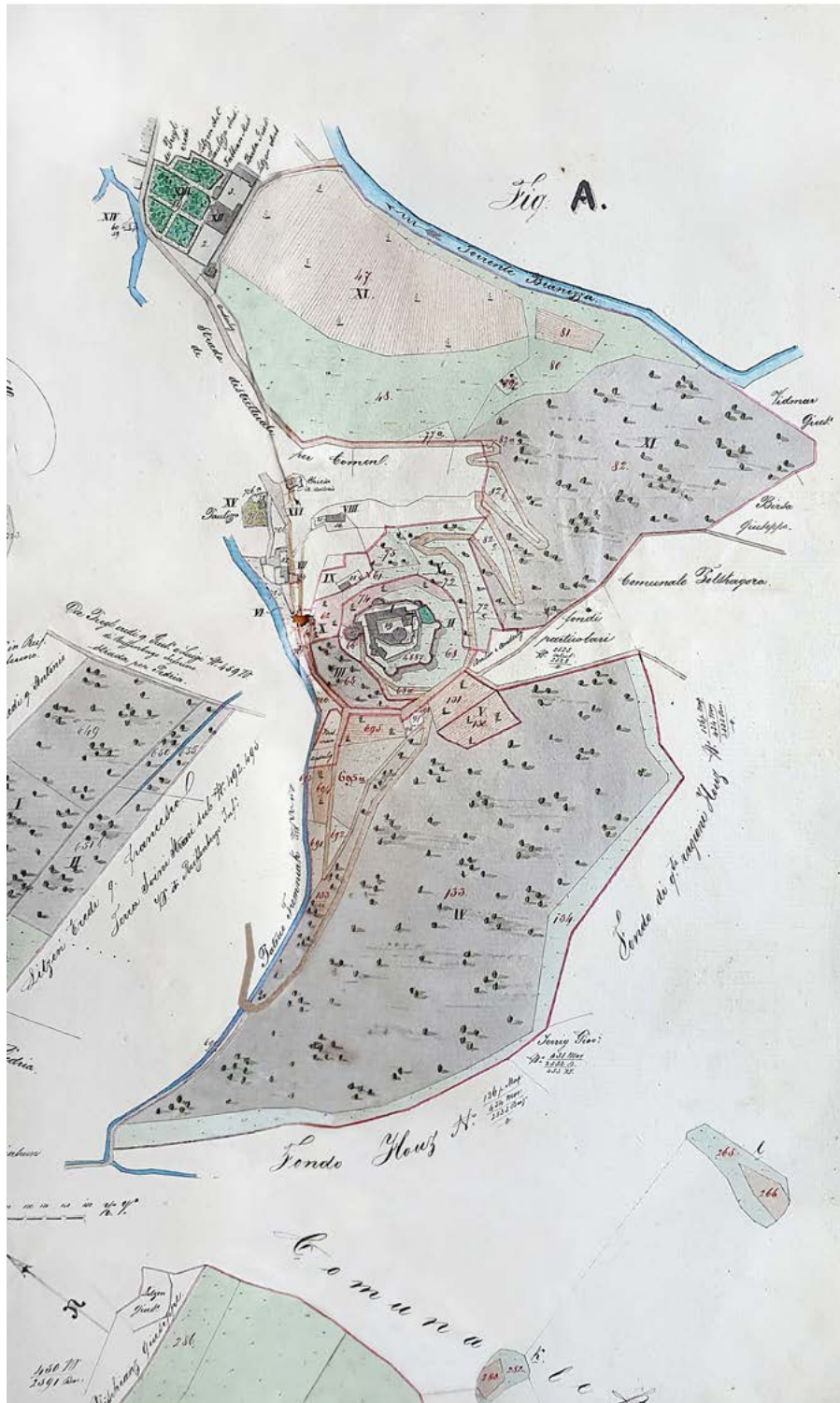
Baročno vrtno razkošje

Večje zanimanje za oblikovanje grajskih vrtov lahko postavimo v 17. stoletje, saj se je tedaj tudi lastniška struktura grajskih gospodov ustalila. Rodbina Lanthieri, ki je grad pridobila že leta 1528, je rihemberško posest dokončno odkupila od cesarja Ferdinanda II. leta 1626.⁶ Kmalu po tem letu so se že začele večje prezidave gradu. Z njimi sta začela verjetno že Janez Gašper I. Lantihieri in njegov najstarejši sin Bernardin (1608–1660), obsežna prenovo pa je dokončal Bernardinov sin Janez Ignac Lanthieri (1631–1690).⁷ Iz srednjeveškega gradu je počasi nastala plemiška rezidenca uglednih in ambicioznih Lanthierijev, ki so leta 1642 pridobili naziv grofov, kar je bil tudi eden pomembnejših razlogov za veliko prezidavo. Poleg tega pa je mlajši Bernardinov brat Janez Gašper II., dal med letoma 1640 in 1650 pod gradom postaviti nov dvorec – Spodnji Rihemberk.⁸ Ta, manjši dvorec je prav tako imel ob stavbi urejen vrt.

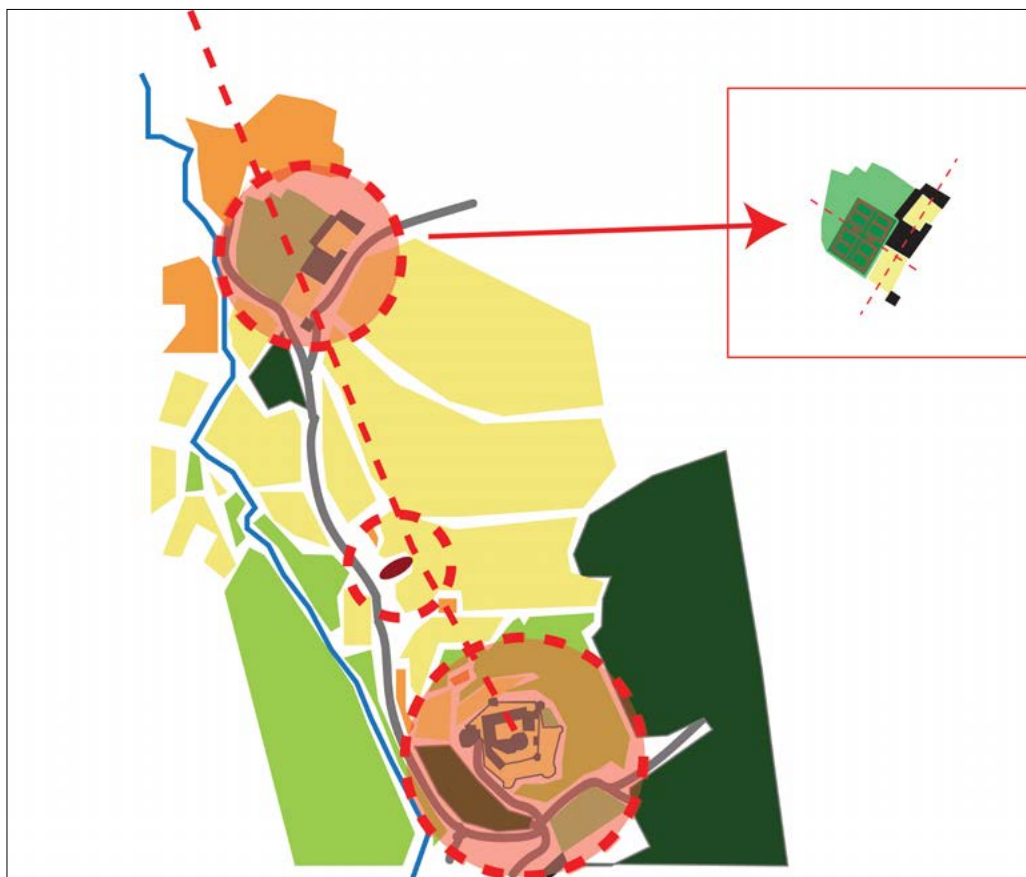
⁶ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 103–104.

⁷ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 148.

⁸ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 167–183.

Slika 10: Topografska karta Rihemberka iz leta 1859 (© ASLL, 2/28, Patrimonio, Piani topografici di proprietà fondiaria del conte Taddeo Clemente Lantieri)

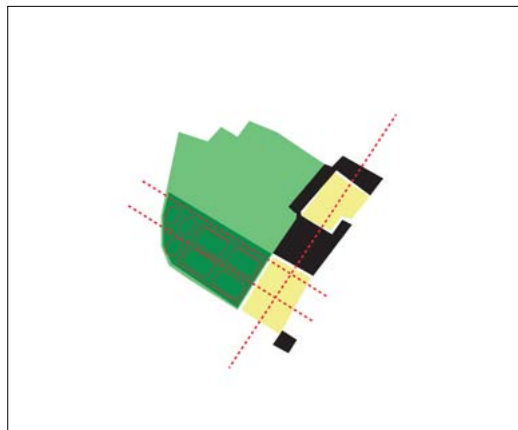

Slika 11: Lega gradu in dvorca v kulturni krajini ter prikaz navezave na cerkveni objekt. Ob strani je skica ureditve vrta Lanthierijevega dvorca, kjer so vrtno površine prikazane z zeleno, dvorišča pa z rumeno barvo (skica na podlagi franciscejskega katastra) (© avtorica skice: Ines Babnik).

V 17. stoletju se je povsod po Evropi razširil baročni vrtni slog. Njegove pravilne, formalne zasnove so prišle tudi v Rihemberk, kjer so večjo in ravno površino, potrebno za baročni vrt, našli na bližnji uravnavi pod gradom. Poleg geometrijsko pravilnih zasnov so za baročni vrt značilne vizualne in prostorske osi, ki povezujejo objekte ter njihove oblikovane zunanje površine. Zanimivo je, da v primeru Rihemberka ne moremo »potegniti« jasne osi med gradom in nižje ležečo vrtno ploskvijo, saj tega teren in zgodovinska razporeditev prostorov nista dovoljevala, se pa v prostoru pojavi druga zanimiva os, ki povezuje grad in novo nastali dvorec v dolini. Ta os vizualno povezuje grad Rihemberk na vzpetini in nižje ležeči Lanthierijev dvorec z osjo, ki teče preko cerkve sv. Antona. Na ta način sta grad in dvorec v simbolnem smislu povezana s sakralnim – simbolika, ki je bila v času baroka pogosta. Tudi pot, po kateri so nekdaj potovali med obema objektoma, je ustvarjala vtis enakomerne oddaljenosti obeh stavb od cerkvenega objekta. To navezovanje je bilo jasnejše tudi zaradi poti na zahodni strani vzpetine, ki je vodila neposredno mimo cerkve, ne tako kot danes, ko cerkve skoraj ne opazimo.

Vizualno os med gradom in novim dvorcem v vasi pa lahko vlečemo še naprej, do cerkve sv. Urha na Britofu oziroma do dvorca na Korpu. Tudi ta dvorec je bil v lasti Janeza Gašperja II. Lanthierija.⁹ In tudi tu bi našli manjše vrtno površine, o katerih pa je zelo malo podatkov. Ohranjena je še obzidana terasa na južnem delu kompleksa, kjer je bil tudi glavni vhod v dvorec. Poleg te terase sta bila oblikovana dva vrtova na severni in vzhodni strani.¹⁰ Slednja sta mogoče služila kot uporabna (kuhinjska) vrtova, medtem ko je vrt na terasi moral imeti bolj reprezentančno funkcijo in bi lahko bil urejen kot preprost parter, ki se je s svojo južno lego navezal na omenjeno prostorsko os.

Če pogledamo nazaj k novemu dvorcu Janeza Gašperja v dolini pod gradom, lahko opazimo, da je s svojo lego v ravnini imel idealno možnost za uresničitev baročnega kompleksa. Z glavno osjo je povezoval predvsem vstopno (in gospodarsko) dvorišče ter izpostavil vhod v sam rezidenčni objekt. S prečnimi osmi pa je bilo mogoče navezovanje na vrtno zasnovo na severozahodni strani dvorca. Trenutno ni znanih podatkov, kako je bila ta površina v 17. stoletju členjena. Tudi franciscejski kataster in sorodni načrti¹¹ so skopi s podatki o vrtu ob dvorcu. Mogoče je sklepanje na baročno vrtno zasnovo v dolžini ob bivalnem delu objekta in vstopnem dvorišču. Vemo, da je bil nekdanj urejen prehod v vrt na stiku med objektom in dvoriščem. Tudi delitev zemljišč franciscejskega katastra nakazuje na ozek del površine, na mestu glavne vrtno poti. Mogoče je, da so bila parтерна polja baročnega vrta urejena simetrično na glavno vrtno pot (gl. skico na sl. 11), glede na rabo zemljišča kot vrtnega (glede na kataster iz 19. stoletja) pa je verjetneje, da je bil baročni vrt urejen le jugozahodno ob dvorcu (sl. 12).

Slika 12: Mogoča vrtna ureditev baročnega vrta Lanthierijevega dvorca Spodnji Rihemberk, členitev (polja nakazana s tanko rdečo linijo) vrtno zasnove je le ena od možnosti (© avtorica sheme: Ines Babnik).

Grad Rihemberk so v baročnem času precej prezidali oziroma preuredili, predvsem z namenom reprezentance (slavnostna dvorana, knjižnica, jedilnica itn.), zgledu prezidav v notranjosti gradu pa so sledile tudi ureditve v okolici gradu. Najbolj prepoznavna je velika vrtna površina jugozahodno od grajske stavbe, a tudi na severovzhodni strani je bil urejen manjši vrt. Slednji je verjetno nastal še pred 17. stoletjem, imel pa je najverjetneje funkcijo zelenjavnega oziroma kuhinjskega vrta, saj je imel dostop v vzhodno medzidje in je bil tako neposredno povezan z grajsko kuhinjo. Zelenjavni vrt je imel tudi svoj vir vode oziroma cisterno. Danes je ta vrt popolnoma zaraščen, zid propada, nekdanje stopnišče pa je zazidano, tako da je nekdanja prostorska povezava z gradom ukinjena.

⁹ Dall'Agata, *Gorizia in giubilo*, str. 60.

¹⁰ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 185–188.

¹¹ Za primer glej topografske karte ohranjene v ASLL, 2/28, Patrimonio, Piani topografici di proprietà fondiaria del conte Taddeo Clemente Lantieri.

Na srečo sta se ohranila površina velikega baročnega vrta in del vrtnega zidu na uravnavi pod gradom, kar nam danes lahko vsaj približno ustvari vtis nekdanje reprezentativnosti vrta. Baročni vrt je nastal v 17. stoletju na nekoliko nepravilni oziroma trapezasti tlorisni ploskvi. O času nastanka nam priča letnica 1622 nad vrtnim vhodom. Členitev vrtna zasnove je morala slediti geometričnim pravilom in je bila sestavljena iz pravilno razporejenih parternih polj, ki so jih spremljali različni poudarki oziroma vrtni motivi. Vhod v vrt je bil urejen na severozahodni strani vrtnega zidu, na njegovem robu, kar je za baročne vrtove, ki so težili k pravilni in simetrični razporeditvi, nenavadno. Mogoče pa je, da so bili simetriji podrejeni stranski vhodi, ki v baročnih vrtovih niso redki. Glavni vhod v vrt je bil na točki, ki je bila najbližje grajskemu vhodu, hkrati pa se je tu odvijalo stičišče poti iz doline (v 19. stoletju celo iz vzhodne in zahodne strani) in obdajajočih vzpetin. Vhod je bil oblikovan kot polkrožno oblikovan kamniti porton s sklepnim kamnom, kjer je vklesana letnica 1622. Desno od vhoda pa je še opazna niša, ki je nudila prostor skulpturi, katere ikonografijo bi glede na vsebino vrta lahko iskali v polju profanega. Možno pa je tudi, kot zapiše Sapač,¹² da je šlo za ostanek verskega znamenja, saj je bila ta cesta pomembna tranzitna cesta v obravnavanem času.

Vrtni zid je danes močno obrasel z bršljanom, ki je glede na obseg debla že zelo star. Gabariti zidu so se ohranili, čeprav je ta na nekaterih delih že močno načet in porušen. Se pa še danes sluti, da so bili v zidu določeni poudarki (arhitekturni členi, niše ipd.), ki kažejo na motivno razgibanost vrtnega prostora. Fotografija iz časa prve svetovne vojne nam razkrije še en element – baročni vrt je imel na sredini nekakšen poudarek. Na fotografiji iz zgodnjega 20. stoletja je na sredini nekdanjega baročnega vrta namreč vidno drevo. Glede na silhueto drevesa in gostoto krošnje vidimo, da gre za iglavec. Mogoče je šlo za kalocedro (*Calocedrus deccurens*), saj bi to vrsto našli tudi ob Lanthierijevem dvorcu v Vipavi, možna je še pacipresa (*Chamaecyparis lawsoniana*), tudi cipresa (*Cupressus sempervirens*) ali pa celo kak brin (*Juniperus sp.*).¹³ Glede na velikost drevja in obseg debla drevesa, ki ga vidimo na fotografiji, ne moremo umestiti v baročni čas, tudi drevesna vrsta je značilnejša za čas novega krajinskega sloga (to je čas poznega 18. in 19. stoletja). Kljub temu pa pozicija drevesa na samo sredino vrta govori o tem, da je bila geometrijska zasnova vrta členjena tako, da je bil v sredini nek poudarek, vrtni motiv ali element. Ali je šlo za drevo kot vertikalni poudarek, za kip ali kakšen drug motiv, ni jasno. Dejstvo pa je, da je členitev z osrednjim poudarkom značilna za baročne vrtna zasnove. Med pravilno razporejenimi ploskvami različnih zasaditev, ki so bile najverjetneje razporejene simetrično na osi vrta,¹⁴ lahko pričakujemo tudi krožno razporeditev (vegetacije ali peščenih površin, kiparskega okrasa ali celo vodnega motiva) na sredini vrtna zasnove. V jugovzhodnem vrtnem zidu, nekako na sredini, je danes še opazna arhitekturna členitev, struktura, ki bi lahko bila niša za kiparski okras. Na kasnejšem načrtu je opaziti tudi oznako za vodo na skrajnem južnem vogalu vrta. Vodna površina je sicer označena izven vrta, a je mogoče bila motivno vezana

¹² Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 139.

¹³ Za podatek o verjetni vrsti drevesa na fotografiji se iskreno zahvaljujem arboristki Tanji Grmovšek.

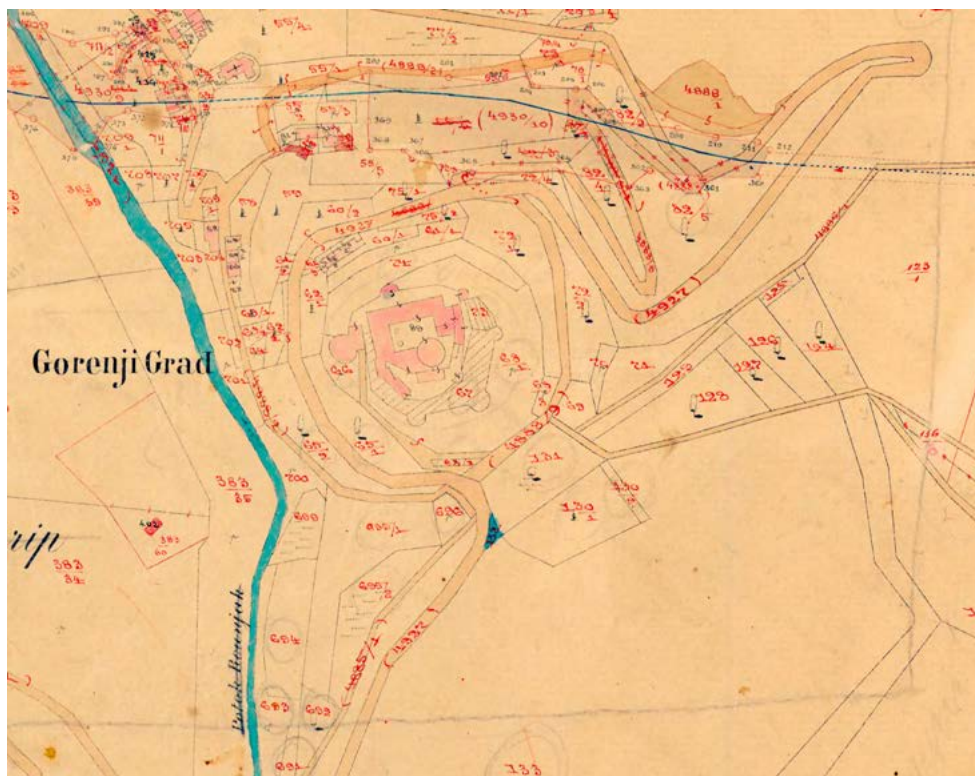
¹⁴ Osi vrta so bile vezane na logiko pravilne simetrične delitve prostora ter na motive (vhod, osrednji poudarek in logično nadaljevanje tretje prečne osi, kjer je pričakovati vsaj še en izpostavljen motiv). Motivi v vrtu so bili najverjetneje vezani na vrtni zid ter na geometrijo vrtna ploskve. Tako lahko sklepamo, da so bili kakšni kiparski ali vegetacijski poudarki tudi na vogalih daljše stranice romba.

Slika 13: Še deloma ohranjen vrtni vhod (© foto: Ines Babnik, avgust 2022)

Slika 14: Pogled na grad Rihemberk med prvo svetovno vojno; vidni so ostanki nekdanjega baročnega vrta (© AT ÖStA/ KA BS I WK Fronten Isonzo 9585).

Slika 15: Nedatiran načrt Rihemberka iz najverjetneje prve polovice 20. stoletja (© eZKN)

na baročni vrt. Voda je bila v baročnih vrtovih priljubljen motiv, tudi v vipavskem parternem vrtu pri vrtu so imeli fontano. Lanthieriji v Vipavi so sicer svoj baročni vrt zasnovali v osi dvorca, tako da so lahko gradili na simetrični osni zasnovi. V Rihemberku je bila zasnova tudi osna, vendar je zaradi specifičnosti terena in dostopa imela simetrično členitev najverjetneje nekoliko prilagojeno.

V 17. stoletju so tudi površine znotraj grajskega obzidja doživele spremembe. Tako so del južnega zunanjega obrambnega zidu vzhodno od jugozahodnega stolpa podrli in tam zgradili gospodarsko poslopje s konjušnico.¹⁵ V baročnem času v odprtem prostoru med obzidjem in bivalnim jedrom ni pričakovati večjih preureditev. Površina je bila verjetno v veliki meri peščena, deloma zatravljena (predvsem okolica gospodarskih poslopij

Slika 16: Približen izris vrtnih površin v 17. stoletju z možno shemo vrtno zasnove baročnega vrta (© avtorica sheme: Ines Babnik)

¹⁵ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 150.

Slika 17: Pogled na današnje dvorišče, kjer sta še vidna vodnjaka in v podpornem zidu line (© foto: Ines Babnik, avgust 2022).

na jugu) in odprta (nezarščena). V notranjem delu, na grajskem dvorišču pa so se odvile večje spremembe. Grajsko dvorišče je bilo namreč precej neravno in strmo. V 17. stoletju so ga izravnali in ustvarili dva nivoja. Na notranje dvorišče je vodil glavni vhod skozi predelan srednjeveški vhodni stolp. Skozenj si torej prišel na nižji in večji del dvorišča, ki ga je na južni strani z lepo kamnito balustrado spremljalo ožje in višje ležeče dvorišče. Da jim je uspelo ustvariti dve tovrstni uravnavi, so nasuli prostor ožjega dvorišča, kar je pomenilo tudi spremembe v obdajajoči stavbni strukturi in ureditvi vodnjaka.¹⁶ Na notranjem grajskem dvorišču bi namreč našli dva vodnjaka – enega na spodnjem in drugega na dvignjenem delu. Zaradi sprememb v terenu so morali nadzidati jašek severne cisterne z vodo, ki so ga opremili z baročno kamnito krono (sl. 17). Na podpornem zidu, ki deli notranje dvorišče na dva višinska nivoja, lahko opazimo odprtine – ena je oblikovana s kamnito cevjo za iztek presežka vode, kar je v pravih razmerah (verjetno v deževnih spomladanskih ali jesenskih dneh) lahko delovalo kot občasni vodni motiv in nas z malo domišljije spominja na vodne poti vile d'Este v Italiji. Prevladujoči baročni videz notranjega dvorišča so tako tvorili peščena površina in kamniti detajli vodnjaka, zidu, balustrad ter občasno vode.

¹⁶ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 150.

V 18. stoletju večjih sprememb v oblikovanju grajskih zelenih površin ni bilo. Iz opisa Antonia Dall'Agata iz leta 1728 pa izvemo, da so v času grofa Livija Lanthierija (1672–1738), ko je bilo izvedenih nekaj manjših posegov, uredili sprehajalne poti.¹⁷ Slednje so bile mogoče urejene po gozdnatih pobočjih okoli gradu, mogoče pa so jih uredili na južni strani znotraj obzidja gradu. Pojavi se tudi vprašanje, v kakšnem stanju je bil baročni parterni vrt pod gradom, saj ga Dall'Agata ne opisuje. Vrt je sto let po svojem nastanku gotovo bil v rabi, vendar se je njegova zasnova mogoče spremenila.

Bujno zeleneče 19. stoletje

Z 19. stoletjem so pri oblikovanju grajskih vrtov Rihemberka opazne večje spremembe. Te so povezane s tedanjo gradbeno dejavnostjo – v času med letoma 1850 in 1866 so izvedli večjo prenovu gradu. Tedaj je bil lastnik gradu Tadej Klemen Lanthieri (1815–1866). Manjša prenova pa je bila izvedena tudi v času Karla grofa Lanthierija (1839–1910), ko so preurejali južni del obrambnega obzidja.¹⁸ V drugi polovici 19. stoletja je vzporedno z gradbenimi posegi na gradu tudi zelena grajska okolica dobila novo podobo, ki je sledila slikovitemu in romantičnemu principu novega krajinskega sloga.

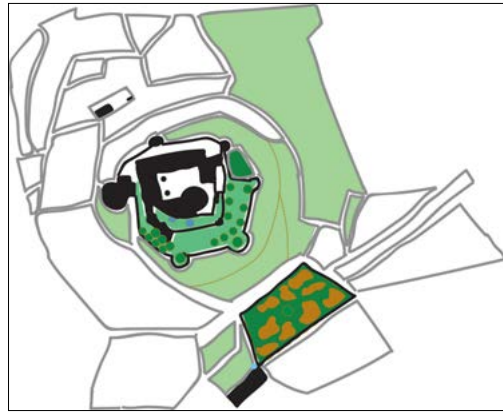
Med posebnostmi novega angleškega krajinskega sloga, ki je v kontekstu vrtnega oblikovanja Evropo preobražal že od poznega 18. stoletja dalje, je bilo poleg novih oblikovalskih prijemov tudi veliko zanimanje za nove, tujerodne rastline. Omenili smo že iglavec, ki je rasel na sredini nekdanjega baročnega vrta. Ob možnosti, da je šlo za kalocedro (*Calocedrus deccurens*), moramo vedeti, da so to vrsto odkrili v Severni Ameriki leta 1856, sedem let kasneje pa je prišla v Evropo, natančneje v Veliko Britanijo.¹⁹ Tako bi bilo mogoče, da jo je v prostor Rihemberka vnesel že Tadej Klemen Lanthieri ali njegov naslednik Karel konec 19. stoletja. Dejstvo je, da bi tudi v Vipavi našli kalocedro in vemo, da je bil Tadej Klemen Lanthieri lastnik Vipave in Rihemberka. Tadej Klemen Lanthieri je urejal vrt za dvorcem v Vipavi, ki ima značilno romantično oziroma sentimentalno krajinsko oblikovanje. Skalnate stene, mogočna drevesa, izvir vode in potok so elementi, ki so v krajinskem slogu nakazovali na divjo, neukročeno naravo in opominjali na njeno moč. V tem kontekstu lahko razumemo tudi zeleno kuliso dreves na Rihemberku, ki je poudarjala mogočnost grajske stavbe z volumni dreves in kontrastom krošenj ter fasade gradu, hkrati pa je opozarjala na mogočnost narave, saj se je drevje postopoma dvigovalo čez gabarite utrjenega gradu. Tako bi tudi tu lahko razbrali romantično miselnost o naravi, ki je močnejša od človeka.

¹⁷ Dall'Agata, *Gorizia in giubilo*, str. 60

¹⁸ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 153–154.

¹⁹ Oxford plants: <https://herbaria.plants.ox.ac.uk/bol/plants400/Profiles/CD/Calocedrus> (30. 11. 2022).

Gradbena dela v petdesetih in šestdesetih letih 19. stoletja so bila močno pod vplivom tedanjega romantičnega vzdušja, ki se je na prostoru Habsburške monarhije kazal predvsem z rabo historičnih slogov.²⁰ Tudi Rihemberk je dobil bolj srednjeveško podobo – venec cin na konzolah na glavnem stolpu, neogotski portali in okna ipd. K romantičnem vzdušju so pomensko in vizualno prispevala drevesa, ki so bila postavljena ob mogočno belo stavbno maso gradu kot kontrast. Na obodu znotraj grajskega obzidja lahko na vzhodni, južni in zahodni strani opazimo še danes rastoče listavce, ki jih lahko postavimo v sredino 19. stoletja (vrsti lipa in kostanj). Linija teh mogočnih dreves sledi liniji zunanega obzidja. Na svojo dolgo

Slika 18: Približen izris vrtnih površin v 19. stoletju z možno shemo vrtno zasnove nekdanjega baročnega vrta, oznako sprehajališča in razporeditvijo drevoja ob gradu (© avtorica sheme: Ines Babnik)

prisotnost v prostoru opozarjajo tudi hrasti na pobočju, ob poti, po kateri se vzpenjamo od nekdanjega baročnega vrta do grajskega vhoda. Ob pogledu na fotografije iz časa prve svetovne vojne jasno vidimo tudi obilje iglavcev okoli gradu. Smreke, bori, verjetno tudi ciprese in brini so rasli ob robu grajskega obzidja in s svojimi gostimi krošnjami še bolj poudarjali vizualno igro svetlega in temnega. Danes je veliko iglavcev odstranjenih, ohranil pa se je le še bor oziroma skupina borovcev (med katerimi so mnogi tudi samosevni) na južnem predelu obzidja.

Raznoliki drevesni nasad okoli grajskega jedra je v poznem 19. stoletju obogatila še ureditev južnega zunanega obzidja, ki ga je dal Karel Lanthieri podreti. Poleg zidu je padel tudi pritlični pomožni objekt. Na tem mestu so naredili novo južno obzidje, ki je bilo malce zamaknjeno proti jugu, na prostoru podrtega pomožnega objekta pa so zgradili dvojnopolnadstropno podkleteno gospodarsko poslopje s hlevom za konje v pritličju.²¹ Med grajskim jedrom in obzidjem se je tako ustvaril širši prostor, kjer so uredili vodne motive, katerih sledi vidimo še danes. Eno vodno korito je bilo pravokotnih oblik, naslonjeno na grajski zid in je mogoče imelo tudi funkcijo napajalnika za konje. Nedaleč stran, ob novem prehodu pa je bil krožno oblikovan bazen, katerega funkcija bi lahko bila v prvi vrsti estetska. Centralno oblikovani bazen je bil v nivoju tal in je lahko nudil prijetno ohladitev, ob čemer se spomnimo še mnogih dreves, ki so ustvarjale senčni ambient na južnem obzidju.

V 19. stoletju je gotovo ostal v rabi tudi prostor nekdanjega velikega baročnega vrta. Pričakovati je, da se je vrtna zasnova v času poznega krajinskega sloga primerno spremenila. Kot sredinski poudarek vrtno zasnove je raslo drevo, nekdanja pravilna parterna polja pa so najverjetneje dobila mehkejšo robove, se nepravilno razporedila ter ustvarjala valovite poti po prostoru ter ponujale

²⁰ Sapač in Lazarini, *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*.

²¹ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 154.

pogled na raznoliko cvetje in najverjetneje tudi eksotične rastline. V tem slogovnem obdobju so bile namreč priljubljene t. i. cvetlične preproge, ki so bile oblikovane kot otočki cvetja, pogosto v sredini poudarjene s kakšno eksotično rastlinsko vrsto.

Lanthieriji so grajske vrtnne površine Rihemberka gotovo redno in pogosto uporabljali. Na to kažejo tudi manjše ureditve, kot je bila na zahodni strani obzidja oblikovana ograjena površina, vidna že na franciscejskem katastru in opazna še danes. Urejena je bila ob grajski stavbi, na eni strani jo je napovedoval zid porasel s popenjavkami (tudi vrtnicami), ob katerem so rasle različne okrasne rastline, na drugi pa linija drevja, ki je vodila mimo novega gospodarskega poslopja. Tudi omembe v arhivskih dokumentih nam povedo, da je grajska gospoda rada posedala na svojih vrtovih. Tako lahko med viri najdemo zapise o objektih oziroma predmetih, poškodovanih v času prve svetovne vojne, kot so bile rezljane lesene vrtnne klopi in stara vrtna miza (*Banchine da giardino a striscie legno intagliato, piccolo tavolo da giardino; vecchio*).²² V kleti gradu so 23. septembra 1916 poleg vrtnega orodja popisali tudi luči, ki so nemara svetile zvečer na vrtu, ter celo stojalo za papagaja (*grosse lampe, Leuchter, Papageiständer*),²³ ki pa je verjetno prebival v notranjih prostorih gradu.

Na bogato zeleno grajsko okolico 20. stoletja kažejo različne fotografije iz časa prve polovice stoletja kot tudi risba arhitekta Maria Zocconija, objavljena v prispevku iz leta 2004.²⁴ Zeleni obroč okoli gradu so tvorili iglavci in listavci, cvetoče vzpenjalke in druge cvetnice so dopolnjevale zelene koridorje – celotno dvorišče je bilo zeleno obraslo z vzpenjalkami na stenah gradu in oživiljeno z rastlinami v vazah. Veliko škode je Rihemberku prizadejala že prva svetovna vojna, a posledice druge so bile veliko večje in težje – ne samo za stavbno tkivo, ampak tudi za oblikovane zelene površine gradu.

Zahteve vojnega časa (in časa po drugi svetovni vojni) so prinesle spremenjen odnos do zelene okolice, ki se je kazal v odmiku od estetike k utilitarnemu. Tako so tudi površine ob gradu Rihemberk postale pomembne kot pridelovalne površine – vrtnne površine so postale njivske, drevesni nasadi pa gozdni nasadi, zaradi česar je tedaj padlo marsikatero drevo, tudi ob samem gradu. V različnih zapisih iz časa okoli 1942 lahko beremo notice o vrtu, ki pa so vezane na pridelavo krompirja, fižola, špinače, endivije, sliv idr.²⁵ Res je, da se poudarjena pridelovalna funkcija rihemberške posesti (ki je bila seveda vedno pomembna) zazna že v zapisu geodeta leta 1921, ko v popisu zemljišč navaja vinograde, njive, gozdove, travnike (omenja tudi drevje – a le vinsko trto in sadno drevje, v gozdu pa kostanje in hraste).²⁶ Kmetijski pomen posesti je bil vseskozi pomemben, a v 20. stoletju je opazen odmik od poudarjanja rabe vrta kot prostora (zgoj) ugodja. Celo nekdanji baročni vrt pred drugo svetovno vojno prevzame funkcijo vinograda (kot tudi severno pobočje nad vrtom).

Grad Rihemberk je s svojimi vrtovi umeščen v pestro naravno okolje, ki je vitalno in se hitro prilagaja novim razmeram. V današnjem stanju je grad postal zanimiv tudi za marsikatero živo

²² ASLL, 3/58, Amministrazione baroni Levetzow Lantieri, Kriegsschäden.

²³ ASLL, 3/55 Amministrazione baroni Levetzow Lantieri, Inventar: Wippach, Reiffenberg, Slap.

²⁴ Scatassa, I conti Lantieri, str. 250.

²⁵ ASLL, 3/59, Amministrazione baroni Levetzow Lantieri, Winterhilfe.

²⁶ ASLL, 3/58, Amministrazione baroni Levetzow Lantieri, Kriegsschäden.

bitje – tudi netopirje,²⁷ ki bivajo na gradu in predstavljajo eno od njegovih trenutnih posebnosti in prepoznavnosti. Netopirji so postali neločljiv del gradu, so njegovi trenutno edini prebivalci. Grad pa nas tudi opozarja na to, kako hitro se lahko izgubijo sledi za človeškimi posegi, če gradu in njegovih vrtov ne vzdržujemo. Površina nekdanjega baročnega vrta je še zaznavna v prostoru, saj jo redno kosijo, brežina nad vrtom (proti jugu), ki je bila nedolgo tega vinograd, pa je danes že zarasla z gozdom. Rihemberški vrtovi so v sledeh še vedno prisotni in to je izjemen potencial za njihovo obuditev. Od razkošnega baročnega vrta do romantičnih zasaditev poznega krajinskega sloga ob gradu imamo možnost obnove dveh najpomembnejših slogovnih obdobjih vrtno umetnosti.

Čeprav je veliko spremenjenega, odstranjenega in uničenega, ponuja Rihemberk izvrstno možnost arhitekturne in krajinsko-arhitekturne obnove ter oživitve, saj je temu naklonjena tudi okoliška skupnost. Prav tako se več zavedanje o pomenu vrtno-arhitekturne dediščine, ki naj jo spodbudimo še z realiziranimi obnovami. Za primere kulturne dediščine, kot je Rihemberk, bi to moralo biti samoumevno. Tako kot je bilo samoumevno članu družine Levetzow (očetu današnjih baronic Levetzow-Lantieri), ko je 14. aprila 1944 pisal oskrbniku Ivanu Kollmannu na Rihemberk, kjer so v gozdu in v parkovno urejenem delu na grajski vzpetini očitno sekali hraste. Poleg drugih navodil je bila tudi podkrepljena izjava, da mora biti vsakemu jasno, da se dreves na terasi ne sme več dotikati!²⁸ (v prostem prevodu avtorice).²⁹

²⁷ Gl. prispevek Jane Laganis in Astrid Ličen o netopirjih v tej monografiji.

²⁸ *Dass die Baume der Terrasse nicht mehr berührt werden dürfen, ist selbstredend!* (ASLL, 4/8, Tagebücher, Reifenberg. Begonnen 6/3 1923).

²⁹ Za vse konstruktivne pripombe se najlepše zahvaljujem dr. Mihui Preinfalku in dr. Heleni Seražin.

Rihemberk Castle and Its Gardens

Summary

Rihemberk Castle stands on the edge of the hilly karstic landscape, dominating its surroundings with its visual prominence and exposed location. It was once a strategically important fortress near the border with the Venetian Republic, invaluable as an anti-Turkish stronghold between the Karst and the Vipava Valley.

As an enclosed fortress, Rihemberk Castle has visually stood out from its surroundings ever since the 13th century. Until as late as World War II, the Castle's tectonically enclosed architectural volume made a strong impression on visitors. Today, when a part of the Castle's volume has been removed and the hill below has been overgrown with trees, it is difficult to envision the full effect of the building's visual dominance. However, even today, it is possible to detect the spatial connection between the edge of the karstic world emphasised by the Castle, the plains of the Vipava Valley, and the rocky edge of the Trnovo Forest.

In the 17th century, the medieval Castle gradually evolved into a noble residence for the prominent and ambitious Lanthieri family, which acquired the title of counts in 1642. This was one of the main reasons for the family's construction ventures, which included the creation of formal gardens. Between 1640 and 1650, the Lanthieri family erected a new manor below the Castle, called the Lower Rihemberk, which also boasted a landscaped garden next to the building. The Baroque gardens created at this time had formal designs with accentuated axes, usually connected to the adjacent mansion. In the case of Rihemberk, the space did not allow for such an axial connection between the Castle and the garden. However, it is possible to identify a spatial axis connecting Rihemberk Castle on the hill and the Lanthieri Manor below, with the church of St Anthony standing between them.

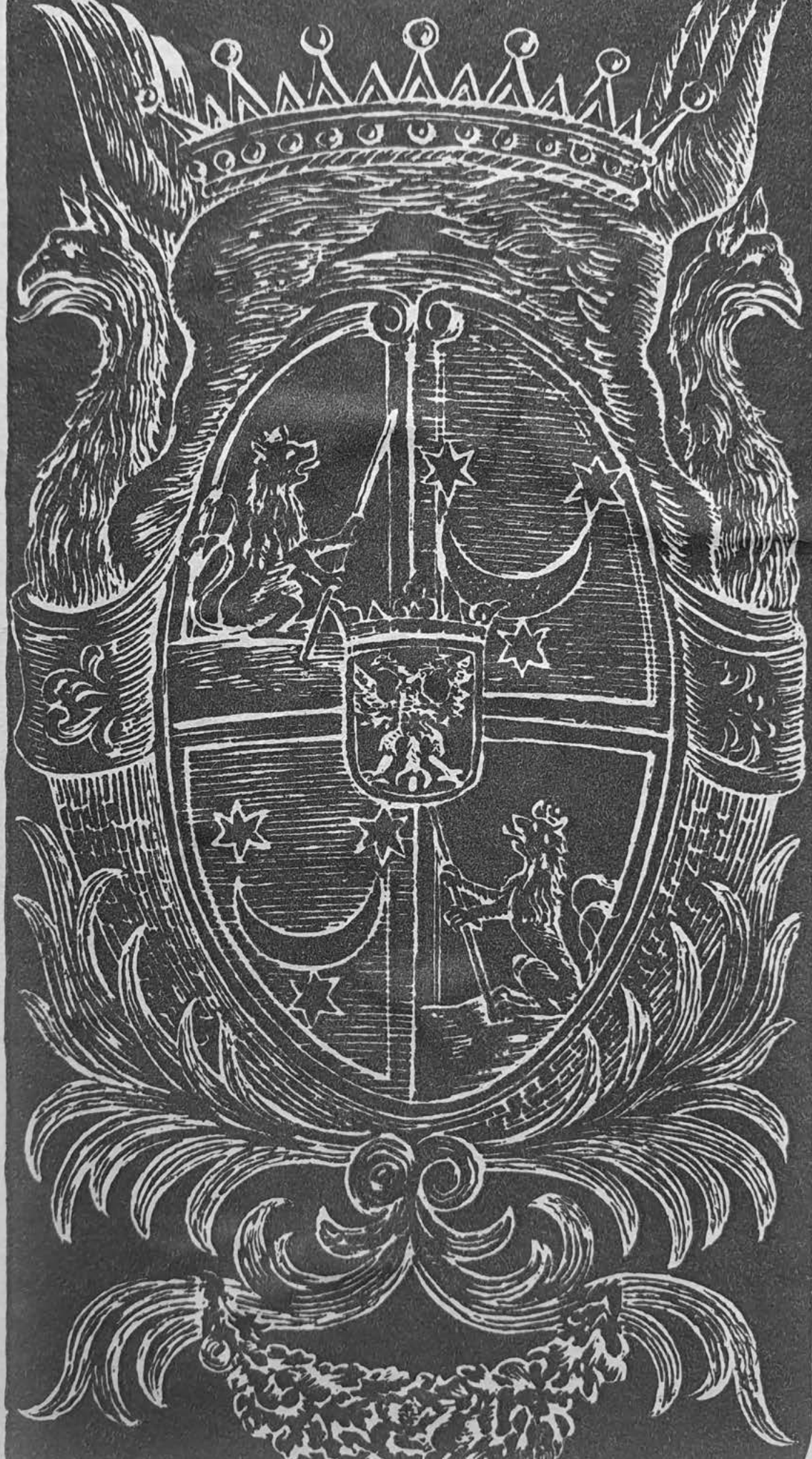
The most distinctive Baroque feature of the open space next to Rihemberk Castle is the large garden area southwest of the building. The large representative garden on the plain below the Castle featured a geometric design in a trapezoidal ground plan. The entrance to the garden, bearing the date 1622, was located on the northwestern side of the garden wall, closest to the Castle entrance. The garden was once surrounded by a high garden wall, some of which is still preserved. Given the state of preservation and the relevant archival information, it is possible to conclude that the wall featured certain emphases (architectural elements, niches, etc.), indicating that the garden's motifs were rather diverse and that it used to include a vertical accent in the centre. A photograph from World War I reveals that a tree once grew in the middle of the former Baroque garden. The silhouette of the tree and the density of its canopy suggest that it was a conifer. The Lanthieri family used a similar selection of plants and garden motifs for all their gardens, among which the garden next to their manor in Vipava stands out.

The Baroque alterations included the landscaping of a small garden on the building's northeastern side, probably dating from before the 17th century and serving as a vegetable or kitchen garden. We should also mention the landscaping of the Castle courtyard with its two fountains. The courtyard was divided into two flat terraces with a retaining wall between them. The predominant Baroque appearance of the inner courtyard was thus created by a sandy surface and the stone details of the fountain, the wall, the balustrades, and occasionally water. At least in the early 18th century, walking paths were maintained next to the Castle. It is no longer clear where the latter were located – perhaps on the wooded slopes around the building or on the southern side, within the Castle walls.

In the second half of the 19th century, the Lanthieris renovated the Castle again. During the construction works on the Castle, the green surroundings of the building were also given a new look, following the

picturesque and romantic principles of the new landscaping trends. Alongside new design approaches, the British landscaping style involved considerable interest in new, non-native plants. In the context of the latter, the abovementioned conifer in the representative garden was most probably an incense cedar (*Calocedrus decurrens*). Generally, the lush trees around the Castle, which no longer exist, gave the location a romantic feel. The former Baroque garden certainly remained in use, though probably with a modified design and motifs, presumably featuring meandering paths and emphasising plant diversity. Within the Castle walls, the Lanthieri family made a comfortable home for themselves. On the southern side, between the Castle core and its walls, they created a wider space with water motifs whose traces can still be observed today.

In the 20th century, the green ring around the Castle consisted of coniferous and deciduous trees, flowering climbers, and other flowering plants. The entire Castle courtyard was green, featuring climbing plants on the Castle walls and additional plants in vases. Rihemberk Castle suffered a lot of damage already during World War I, but the consequences of World War II were even more extensive and severe, not only for the building fabric but also for the Castle's landscaped green areas. The demands of the wartime (and the post-World War II era) resulted in a changed attitude towards green surroundings, manifesting itself in a shift away from the aesthetic towards the utilitarian. Thus, even the Rihemberk Castle surroundings became vital as arable land. The garden areas were transformed into fields, and already before World War II, even the former Baroque garden had been transformed into a vineyard. Meanwhile, the tree groves became forest plantations, which led to the felling of many trees at the time, including those growing near the Castle. Compared to the historical development of the open areas around Rihemberk Castle, the current appearance of the gardens is exceedingly modest, but it allows for their renovation.

LANTHIERIJEV ARHIV V GORICI

LUCIA PILLON

Zasebni arhiv rodbine Lantieri hranijo v Gorici, natančneje, v palači *Schönhaus*, torej v »lepi hiši«, v kateri potomci rodbine prebivajo še danes. Dokumenti so večinoma shranjeni v veliki leseni omari (sl. 1) v salonu v prvem nadstropju (*piano nobile*) tako imenovanega »velikega krila«. Ta del so prizidali glavnemu in najstarejšemu krilu s pravokotnim stolpom, ki se v virih omenja že v zadnjih desetletjih 14. stoletja. V najstarejšem krilu palače so tudi vrata, skozi katera je bilo mogoče v Gorico vstopiti s kraške strani.¹ V tem delu palače, natančneje, v sobi v zgornjem nadstropju, so shranjeni še dodatni dokumenti, in sicer zasebna korespondenca in spisi upravne narave, ki so nastali v prvi polovici 20. stoletja.

Arhiv je vključen v podatkovno bazo arhivov rodbin in oseb, ki jo je vzpostavil italijanski Osrednji urad za arhivsko gradivo (*Ufficio centrale per i beni archivistici*).² Sprva se je zdelo, da arhiv obsega le 52 dokumentov iz obdobja med letoma 1518 in 1800. Njihov seznam je sestavil njihov lastnik Carlo Levetzow Lantieri (1907–1998) in ga objavil leta 1952.³ Leta 1968 ga je posredoval Arhivskemu nadzorstvu Furlanije–Julijske krajine (*Soprintendenza archivistica per il Friuli Venezia Giulia*), ki je aprila 1992 prepoznalo in razglasilo kulturni pomen arhiva in to odločitev ponovno potrdilo decembra 2008.⁴ V letih 2010 in 2011 je bil arhivski fond po nalogu nadzorstva urejen in popisán, in sicer s podporo italijanskega ministrstva za kulturno dediščino in kulturne dejavnosti.

Slika 1: Omara z arhivskim gradivom rodbine Lantieri v palači Lantieri v Gorici (© foto: Barbara Žabota, 2021)

¹ O palači in dogodkih, povezanih z njeno gradnjo: Cossar, *Storia dell'arte*, str. 37–38; Levetzow Lantieri, *Il Palazzo Lantieri*, str. 9–15.

² *Archivi di famiglie*, str. 145, št. 669.

³ Levetzow Lantieri, *I Lantieri nel Goriziano*, str. 99–101.

⁴ Izjava o kulturnem pomenu zasebnih arhivov in posameznih dokumentov je bila izdana v skladu z veljavno italijansko zakonodajo (*Decreto legislativo* 22. januar 2004, št. 42, *Codice dei beni culturali e del paesaggio*, člen 13). Ko je tak ukrep izdan, arhivi in posamezni dokumenti dobijo status kulturne dediščine in so podvrženi določilom o varovanju, ki jih predvideva *Codice dei beni culturali e del paesaggio*. Podatkovna baza razglasov o arhivih Furlanije-Juljske krajine je na voljo na spletu: <https://sa-fvg.cultura.gov.it/servizi-risorse/per-i-ricercatori/archivi-dichiarati-fvg> (14. 3. 2025).

Iskanje arhiva

Pred začetkom urejanja arhiva (2010–2011) so bili opravljeni predhodni ogledi arhivskega gradiva, in sicer oktobra 1994 pod vodstvom Carla Levezowa Lantierija ter marca 2009 v spremstvu njegove hčere Clementine. Ti ogledi so pokazali, da je arhiv veliko obsežnejši, kot so menili pred tem. Leta 1994 med gradivom, zbranim v skrinji v eni izmed sob, ki gledajo na vrt za palačo, sprva ni bilo mogoče prepoznati tistih 52 listin s seznama iz leta 1968. Bili so namreč pomešani z mnogimi drugimi, ki so jih našli naknadno in jih združili v svežnje, te pa označili s črkami A, B, C, D itd. Dva dokumenta so hranili ločeno, zato ju je bilo mogoče natančno identificirati. To sta instrukcija, ki jo je leta 1704 cesar Leopold I. (1640–1705) izročil Francu Antonu I. Lanthieriju (1662–1729), in seznam arhivskega gradiva iz Lanthierijeve palače v Vipavi, ki sta v seznamu označena pod št. 45 in 50.⁵ Carlo Levezow Lantieri, ki je te listine našel v knjižnici, je opozoril še na pet zvezkov zvezanih dokumentov, od katerih sta dva vsebovala spisovno gradivo, povezano z izvajanjem sodne oblasti v Rihemberku.⁶

Leta 2009 sta bila stanje in obseg gradiva že precej drugačna. Na podstrešju so našli omaro z okrog dvajsetimi blagajniškimi knjigami in več svežnji dokumentov, ki so se nanašali na upravljanje zemljiške posesti. Seznam, nalepljen na notranji strani vrat omare, je prikazoval prvotno ureditev listin in registrov v notranjosti: [= blagajniške knjige – beležnice – blagajniška potrdila / arhiv 1903–1925 / arhiv 1926–1930 / arhiv 1931–1935 / arhiv 1936–1938 / potrdila o plačilu + kavcije, pogodbe – lovski rezervati / karte + zemljevidi, posestne listine – vojna škoda / stare knjige + razno].⁷ Ta prvotna ureditev je bila izgubljena, tako kot dobršen del gradiva, ki so ga hranili v omari.

Na podstrešju je bilo v majhnem pletenem zaboju s pokrovom shranjenih še več snopičev dokumentov, ki so se nanašali na upravljanje posesti; pomešani so bili s starimi gledališkimi programi in izrezki iz časopisov.⁸ Zraven je bila tudi vrsta družinskih knjižic izdatkov.⁹

Našli so tudi pet knjig zvezanih dokumentov, ki so jih že leta 1994 odkrili v knjižnici. Stali so na policah knjižne omare v eni od sob novega krila palače, in sicer pomešani z ostanki nekoč bogatih rodbinskih zbirk (med njimi je bila posebno znana zbirka iz Rihemberka).¹⁰ V omari sta bila tudi *Inventar pohištva na gradu Rihemberk leta 1723, ki ga je sestavil grof Livij*,¹¹ in zvezek prepisov

⁵ Zdaj v ASLL, Ordinamento Carlo Levezow Lantieri, šk. 1, št. 4 in 6.

⁶ ASLL, Ordinamento pre-ottocentesco, 1–5, na Rihemberk se nanašata zlasti 2 in 5.

⁷ »Kassabücher - Blocks - Kassa-Belege/Archiv 1903–1925/Archiv 1926–1930/Archiv 1931–1935/Archiv 1936–1938/ Versicherungen + Kauttionen. Contrakte - Reservatjagd/ Pläne + Karten, Besitzbögen - Kriegsschaden/ Alte Bücher + Diverse«. Kasneje so na prvih straneh nekega dnevnika o upravljanju posesti v Vipavi našli še en enak zaznamek, zdaj v ASLL, Tagebücher, 10.

⁸ Glej ASLL, Epistolari, šk. 9, št. 22 in šk. 10, št. 23–24.

⁹ ASLL, Libri delle spese di casa, 1–11.

¹⁰ Morelli di Schönfeld, *Istoria*, 3, str. 141.

¹¹ *Inventario de mobili che esistevano nel castello di Reiffenberg nel 1723 notato dal signor Conte Livio.*

besedil o zgodovini rodbine.¹² V isti sobi so v predalniku nasproti knjižne omare našli tudi seznam arhivskega gradiva iz Vipave (znan sicer že leta 1994).

V bližnji jedilnici, v kateri je stala dolga miza, je bila v skrinji ob steni velika škatla, polna poškodovanih spisov iz 17. in 18. stoletja. Preostali prostor v skrinji je zasedala vrsta premoženjskih inventarjev za obdobje med letoma 1694 in 1802, prepognjena pisma v drobnih zavojčkih, različni nevezani dokumenti (notarski in sodni spisi, korespondenca upravne narave) – vse iz druge polovice 19. stoletja – ter drugi dokumenti, zloženi v majhne mape iz modrega kartona.

V skrinji, ki so jo preiskali že leta 1994, so podobne mape nadomestile svežnje, označene s črkami. To je bila posledica prizadevanj Carla Levetzowa Lantierija, da bi uredil gradivo. Vsako mapo so opremili z naslovom in sinje modro etiketo z rodbinskim grbom, razdeljenim na štiri polja: v prvem in četrtem je bil upodobljen lev, ki drži deblo, v drugem in tretjem polmesec s tremi zvezdami, v srčnem ščitu pa dvoglavi orel (sl. 2). Takšen grb je bil upodobljen tudi na ekslibrisih knjižnice. Etikete so nalepili tudi na zadnjo stran listin, opremljenih

s pečati. Listine, od katerih je bila vsaka zavita v list iz tankega papirja ali v časopisni papir, so bile shranjene v starih škatlah in kartonskih cevah ali pa – v primeru, da so izvirale iz 18. ali 19. stoletja – v izvirnem kovinskem etuiju. Spravili so jih na dno skrinje skupaj z zavojčkom neuporabljenih etiket.

Tretja skrinja je stala v prehodnem prostoru, iz katerega pridemo tako v salon glavnega krila palače kot tudi na hodnik, ki je povezan z zgornjim nadstropjem najstarejšega dela palače. V tej skrinji so bila shranjena pisma, razglednice in beležnice, ki jih je uporabljala Carlova mati Clementina Levetzow Lantieri (1865–1960), za beleženje datumov, zapiskov in raznih doživetij. Beležnice so bile zbrane v kartonski škatli.

Ob obeh obiskih se je jasno pokazalo, da so gradivo premeščali, preurejali pa tudi združevali. Ko je bil arhiv nazadnje urejen, je njegova analiza potrdila ta prvotni vtis. Načrtovanje in potek urejanja je močno narekovalo dejstvo, da že na začetku ni bilo predstave o celotnem obsegu gradiva. Arhivsko gradivo je mogoče odkriti le s sodelovanjem lastnikov, ki pa pogosto niso vedeli, kam so

Slika 2: Sinje modra etiketa z grbom grofov Lantieri za označevanje in urejanje arhivskega gradiva (© foto: Barbara Žabota, 2021)

¹² ASLL, Ordinamento pre-ottocentesco, 6 in 7. Inventario (inventar) je citiran v: Stasi, »8 quadri«, str. 41; delna transkripcija v Tronkar, *Rosalba Carriera*, str. 118–137.

njihovi starši oziroma predniki shranili dokumente. Želja je bila ponovno vzpostaviti prvotno strukturo arhiva, vendar rekonstrukcija ni bila lahka naloga.

Ko je bil arhiv že urejen in je bil sestavljen tudi inventar, je najstarejša Carlova hči Carolina Lantieri Piccolomini na podstrešju palače odkrila velik lesen zaboj z dodatno korespondenco in dokumenti. Zato je leta 2013 sledila preureditev arhiva, inventar pa je dobil dodatek. Struktura fonda je ostala nespremenjena, saj so nove enote dopolnjevale že identificirano in urejeno gradivo. Številčenje registrov in fasciklov po sistemu »odprtih serij«, ki se začne s številko ena za vsako kategorijo in vsako serijo posebej, je omogočilo dodajanje novoodkritega gradiva brez spreminjanja že urejene razporeditve in popravljanja številčenja celotnega fonda. Uporaba številčenja po sistemu »odprtih serij« je priporočljiva, kadar predvidevamo, da se bo arhiv obogatil z dodatnim gradivom.¹³ Prav zaradi tega so tovrsten sistem uporabili pri urejanju arhiva Lanthieri, pri katerem ni mogoče povsem izključiti možnosti novih presenečenj oziroma odkritij dodatnega gradiva.

Izgube in razpršitve

Lanthierijev arhiv je bil večkrat razstavljen in ponovno sestavljen. To se zdi stalnica v njegovi zgodovini. Danes je v njem tudi precej gradiva iz zadnjih desetletij 19. stoletja in prve polovice 20. stoletja. Velik del tega gradiva je nastal v Gorici ali pa so ga tja prenesli in tam shranili. Na Goriškem se je nekaj podobnega dogodilo tudi z arhivom rodbine Coronini Cronberg,¹⁴ prav tako obsežnim rodbinskim arhivom. To je posledica izgub in razpršitev, ki so se zgodile v preteklosti in za katere sta odgovorna tako narava kot človek.

Uničenje najstarejšega dela rodbinskega arhiva je omenjal že Simon Rutar v razpravi iz leta 1891.¹⁵ Uničenje je bilo posledica požara, ki ga je zanetila strela, ko je leta 1550 udarila v vipavski grad, in sicer potem ko so Lanthieriji podedovali posestva rodbine Baumkircher in leta 1528 – skupaj z Rihemberkom – v zastavo dobili vipavsko gospostvo. Lanthieriji so vipavski grad zgradili tako, da so razširili prejšnjo utrdbo (Baumkircherjev turn). Arhiv, ki ga je Rutar pregledal septembra 1890, pa so hranili v tamkajšnji baročni palači, zgrajeni leta 1659. Rutar je pohvalno pripomnil, da je arhiv shranjen »v več omarah lepo urejene knjižnice«.¹⁶ Na koncu razprave je navedel tiste dokumente, ki so se mu zdeli najpomembnejši, in sicer 32 posameznih spisov iz obdobja med letoma 1518 in 1722: koncesij, privilegijev, kupoprodajnih pogodb ter imenovanj v dvorne službe in na upravne funkcije. Navezovali

¹³ Carucci, *Le fonti archivistiche*, str. 189–190. Pri uporabi »številčenja odprtih serij« je treba na etiketah posameznih enot navesti ime arhiva, serijo ali podserijo in številko enote. Iste oznake uporabljamo tudi pri navajanju arhivskih virov (kot v pričujočem članku).

¹⁴ Pillon, *L'archivio Coronini Cronberg di Gorizia*, str. 158.

¹⁵ Rutar, *Archivalisches aus Wippach*, str. 55.

¹⁶ Rutar, *Archivalisches aus Wippach*, str. 56. »... in mehreren Schränken der schön geordneten Bibliothek«.

so se na upravno strukturo, ki so jo avstrijski nadvojvode uvajali v deželah Notranje Avstrije. Rutar je sestavil strnjene regeste teh listin in zabeležil korespondenco posameznih članov rodbine, listine o imenovanjih na vojaške funkcije in zvezek spominov Franca Antona I. Lanthierija.¹⁷ Carlo Levetzow Lantieri je izvleček Rutarjevega članka uporabil kot osnovo za svoj seznam oziroma za preverjanje seznama.¹⁸ Pri tem mu ni uspelo najti vseh spisov, ki jih je navajal Rutar, in tudi do danes jih še niso našli.

Izgube in razpršitve so povezane tudi z vojnim dogajanjem, zlasti s prvo svetovno vojno. Carlo Levetzow Lantieri je zapisal, da sta bila med omenjeno vojno arhiv in knjižnica »zdesetkana in deloma razpršena«.¹⁹ Danes lahko zlasti s pomočjo starih seznamov ocenimo, koliko je bil pri vsem tem osiromašen arhiv. Našli so namreč tri sezname gradiva. Prva dva sta bila sestavljena v letih 1835 in 1867, tretji, ki ga je sestavil Karel grof Lanthieri (1839–1910), pa je bil priložen drugemu.²⁰ Tega je v svojem prispevku navedel tudi Rutar, ki mu je prav grof omogočil dostop do knjižnice in arhiva.

Pripomočki iz preteklosti

Iz seznama z dne 30. aprila 1835²¹ je razvidno, da je bilo arhivsko gradivo razvrščeno po predalih (*Lade*) na osnovi tipologije spisov. Istega leta je nastal tudi katalog knjižnega gradiva.²² Seznam spise opisuje na analitičen način: spisi so bili ločeni po progresivnem oštevilčenju, v posameznih predalih so se začeli s številko ena. Gradivo je izviralo večinoma iz 18. stoletja in ni bilo starejše od poznega 16. stoletja. Glede na škodo, ki jo je arhiv utrpel leta 1550, bi bilo težko pričakovati drugačno situacijo.

Leta 1867 ureditev arhiva ni bila dosti drugačna. Tega leta je pisatelj in novinar Jakob Alešovec (1842–1901) v Vipavi sestavil nov seznam arhivskega gradiva ter prenovljen katalog knjižnice.²³ Alešovec je arhiv urejal več mesecev med letoma 1866 in 1867.²⁴

24. oktobra 1867 je Alešovec, ki se je podpisal kot »literat«, dokončal seznam z naslovom *Archiv Repertorium der Herrschaft Wippach*. V njem je popisal arhiv, ki je bil razdeljen v 47 razdelkov (*Fächer*),

¹⁷ O njem: Grossi, Lantieri Francesco Antonio. Zdaj identificirano v ASLL, Ordinamento Carlo Levetzow Lantieri, šk. 2, št. 13.

¹⁸ V rodbinskem arhivu (prim. ASLL, Epistolari, 13) hranijo izvleček članka, ki ga je na osnovi pisave mogoče pripisati Carlu Levetzow Lantieriju in njegovemu staremu očetu po materini strani Karlu grofu Lanthieriju. Ob robu opisov posameznih dokumentov in opomb so označene kljukice.

¹⁹ Levetzow Lantieri, I Lantieri nel Goriziano, str. 97.

²⁰ ASLL, Ordinamento Carlo Levetzow Lantieri, šk. 2, št. 16: *Archiv Repertorium bestand aus Ternioner am 30. April 1835* in šk. 1, št. 6: *Archiv Repertorium der Herrschaft Wippach*, 1867.

²¹ ASLL, Ordinamento Carlo Levetzow Lantieri, šk. 2, št. 16 cit.

²² ASLL, Registri diversi, 1: *Bücher Katalog der Herrschaft Wippach am 30. April 1835*.

²³ ASLL, Ordinamento Carlo Levetzow Lantieri, šk. 1, št. 6 cit. *Archiv Repertorium der Herrschaft Wippach*, 1867, in ASLL, Registri diversi, 2: *Bücher Katalog der alten und neuen Bibliothek der Herrschaft Wippach*, 1867.

²⁴ Lončar, Alešovec, Jakob (1842–1901); Zajc, Alešovec, Jakob (1842–1901).

in sicer še vedno na osnovi tipologije spisov: dotalne pogodbe, fevdalne rente, oporoke in volila, krstni listi, fidejkomisni spisi,²⁵ premoženjske pogodbe, odstopi terjatev, obračuni, instrukcije in informacije, kazenska jurisdikcija, kupoprodajne pogodbe, zadolžnice, dogovori, zastavne listine, ukazi in uredbe, korespondenca, sodbe, garancije, opisi in premoženjski seznama, poročila, krediti, prošnje, menice in sodni fascikli. Sledile so zvezane enote, in sicer seznama cenzusov za obdobje med letoma 1743 in 1745 ter popisi kleti za obdobje 1754–1766 in za leto 1768, nadalje razni spisi, ki jih Alešovec ni znal identificirati – kot se rado zgodi ob vsakem preurejanju arhivskega gradiva – in jih je postavil na konec, ter naposled najmlajši del arhiva. Pri slednjem je šlo za spise, ki sta jih sestavila grof Tadej – domnevno Tadej Klemen Lanthieri (1815–1866) – in »grof Lanthieri«. Slednjega je mogoče prepoznati kot Tadejevega sina, že omenjenega Karla, ki je živel v času nastajanja seznama in je bil najverjetneje naročnik celotnega dela. Hkrati je bil narejen tudi seznam uničenih dokumentov. Posamezne arhivske enote (skupno je šlo za 622 enot; od posameznih dokumentov, dosjejev in snopičev (*Konvolute*) do registrov) so bile še naprej ločene v skladu s progresivnim oštevilčenjem, ki se je za vsak razdelek začelo s številko ena.

Med spisi, ki jih je opisal Alešovec, je naveden tudi »star inventar«. To je bil verjetno *Archiv Repertorium* iz leta 1835. Ni pa mogoče izključiti možnosti, da gre za kak danes izgubljen starejši inventar, ki se nanaša na drugačno ureditev arhiva. Ostanke takšne predhodne ureditve bi lahko bili dokumenti, vezani v zvezek in identificirani med izdajami knjižnice. Ob preureditvi fonda so namreč ocenili, da dokumenti izhajajo iz ureditve arhiva pred 19. stoletjem, kar bi bilo lahko povezano z grofom Livijem (1672–1738) in grofom Janezom Ignacem (1694–1753), zadnjim članom zgornje rihemberške veje Lanthierijev. Premoženje slednjih se je steklo k vipavski veji rodbine.²⁶ Kot v goriški palači Schönhaus je bil tudi na gradu Rihemberk arhiv razpršen po različnih prostorih: v že omenjenem Inventarju pohištva iz leta 1723 knjižničnemu kazalu 488 dokumentov (*Indice della Biblioteca di carte 488*) na 76 straneh sledi seznam »spisov, ki so jih našli na različnih lokacijah«.²⁷ Verodostojna primerjava med obstoječim gradivom in različnimi postavkami seznama je danes zaradi premikov arhivskega gradiva ter splošnih ali subjektivnih opisov skorajda nemogoča. Sosledje rimskih števil, označenih na hrbtišču določenih volumnov, in sicer V, X, XII in XIX,²⁸ dokazuje obstoj obsežnejše zbirke in kaže na izgube, ki jih je ta zbirka utrpela.

Seznamu *Archiv Repertorium* iz leta 1867 je na začetku prišit še eden. Ta seznam ni datiran, pisavo pa je mogoče pripisati Karlu grofu Lanthieriju. Najbrž je nastal med letoma 1867 in 1890, torej po koncu Alešovčeve ureditve in še pred Rutarjevim obiskom Vipave. Ko je namreč omenjeni zgodovinar pregledal arhiv, je zapisal, da je »arhiv uredil grof sam in ga opremil z informativnim inventarjem«.²⁹ Med Lanthierijevo in Alešovčevo ureditvijo je najbrž minilo le nekaj let. Tej domnevi

²⁵ Definicija dovoljuje identifikacijo z ASLL, Ordinarmento Carlo Levezow Lantieri, 5.

²⁶ Stasi, »8 quadri«, str. 38.

²⁷ ASLL, Ordinarmento pre-ottocentesco, 6, str. 48–124.

²⁸ Prim. ASLL, Ordinarmento pre-ottocentesco, 1, 2, 3 in 5.

²⁹ ... vom Grafen selbst geordnet und mit einem orientirenden Kataloge versehen (Rutar, Archivalisches aus Wippach, str. 56).

botruje prisotnost nekaj sinje modrih kartonov, zelo podobnih tistim, ki hranijo gradivo arhiva rodbine Degrazia.³⁰ Ureditev tega arhiva je zaključil baron Goffredo Degrazia (1826–1888) leta 1868. Povsem mogoče je, da je to Degrazievo delo spodbudilo ali bilo za vzor ureditvi grofa Lanthierija. Upokojena častnika je povezovala strast do zgodovine lastnih rodbin, kar dokazuje njuna korespondenca iz obdobja med letoma 1877 in 1884. Navezovala se je namreč na genealogijo rodbine Degrazia,³¹ ki je bila sorodstveno povezana z Lanthieriji.

Kot omenjeno, je *Archiv Repertorium* Jakoba Alešovca odražal podobno ureditev, kot je bila tista iz leta 1835. Inventar, ki ga je sestavil grof Lanthieri, pa se začne s seznamom takrat obstoječih iskalnih pripomočkov za iskanje po gradivu. Na začetku sta navedena dva kataloga knjižnice (*Bücher Katalog der Herrschaft Wippach am 30. April 1835* in *Bücher Katalog der alten und neuen Bibliothek der Herrschaft Wippach* iz leta 1867),³² sledita pa »seznam arhivskega gradiva, začel v predhodnih letih« (morda tisti iz leta 1867, če ne tisti iz leta 1835),³³ in rokopis *Memorie istoriche e genealogiche della famiglia dei conti Lanthieri*.³⁴ To prvo serijo zaključuje »star in nedatiran seznam arhivskega gradiva« – najbrž ne gre za tistega iz leta 1835, ampak za iskalni pripomoček, katerega obstoj je bil že hipotetično omenjen, a do sedaj nikoli dokazan.

Na naslednjih straneh je navedenih 294 arhivskih enot, posameznih dokumentov in dosjejev, ki so danes razvrščeni kot *Diplomi* (Diplome), *Documenti militari* (Dokumenti o vojaških zadevah), *Patenti, decreti, attestati e scritti riguardanti Carlo Federico Lantieri* (Patenti, odloki, potrdila in spisi o Karlu Frideriku Lanthieriju), *Corrispondenze* (Korespondence), *Atti di battesimo* (Krstni listi). Tem so dodani še dokumenti, združeni pod naslovom, ki pa ga zaradi vrzeli v gradivu ni več mogoče prebrati. Sledijo *Documenti del fedecommisso* (Fidejkomisni dokumenti) skupaj s *Scritture del fedecommisso prive d'importanza; Fidei comiss-Schriften ohne Belang* (Spisi fidejkomisov brez pomena).

Vsaka opisana enota je še naprej ločena po progresivnem oštevilčenju, ki se z vsakim delom začne s številko ena. Težko je določiti, ali je manjše število enot – 294 v primerjavi s 622 enotami pri Alešovcu – posledica izgub, do katerih je prišlo v vmesnem obdobju, ali združevanja spisov, ki ga je izvedel grof Lanthieri. V prid zadnje domneve govori dejstvo, da je v začetku grof želel nadaljevati z uporabo Alešovčevega seznama tako, da je svoje delo omejil na podrobnejše opise novjših dokumentov, ki so se neposredno navezovali na njegovo nasledstvo po očetu in na rodbinski fidejkomis, katerega cilj je bil ohranjanje premoženja za naslednje generacije. Nato pa je, kot kažejo kljukice in korekture oštevilčenja obstoječih kosov v elaboratu, opravil več pregledov in delnih preureditev dokumentov, ki jih je že obravnaval Alešovec. Na koncu je posodobil opise vsega gradiva.

Iz opisov v teh seznamih je razvidno, da so imela dokazila o posedovanju (privilegiji, koncesije in imunitete), dokumenti o dedovanju (oporoke in volila) in dokazila o vzpenjanju po družbeni

³⁰ Pillon, *L'archivio della famiglia Degrazia*, I, str. 13. Večino gradiva tega rodbinskega arhiva je kupil Guglielmo Coronini Cronberg (1905–1990); danes je del že omenjenega arhiva Coronini Cronberg.

³¹ ASGO, ASCC, Degrazia, šk. 2, fasc. 10. Opis gradiva v Pillon, *L'archivio della famiglia Degrazia*, I, str. 34.

³² ASLL, Registri diversi, 1 in 2 cit.

³³ ASLL, Ordinamento Carlo Levezow Lantieri, šk. 1, št. 6 cit. in šk. 2, št. 16 cit.

³⁴ ASLL, Ordinamento Carlo Levezow Lantieri, šk. 2, št. 13 cit.

lestvici večjo težo od dokumentacije, povezane z upravljanjem premoženja. Če primerjamo *Archiv Repertorium* iz leta 1867, prilogo Karla grofa Lanthierija in članek Simona Rutarja iz leta 1891 na eni strani ter današnje stanje na drugi strani, hitro vidimo, kako zelo so obe svetovni vojni in selitev gradiva po drugi svetovni vojni škodovali arhivu. Rekonstrukcijo ureditve, kakršno izpričuje inventar iz leta 1867, so onemogočile velike vrzeli, otežile pa so jo tudi preureditve po omenjenem letu, saj so se prepletale in prekrivale s prejšnjimi. Poleg tega so še naprej dajali prednost dokumentom, privlačnim za oko, ter dokazilom o funkcijah in časteh posameznih članov rodbine.

Carlo Levezow Lantieri je namreč preuredil gradivo, v katero je že posegala njegova mati Clementina. Sestavil je neke vrste »Diplomatično zbirko«³⁵ ter seznam, ki ga je dodal k objavi leta 1952 in ga leta 1968 poslal Arhivskemu nadzorstvu Furlanije–Julijske krajine.

Po letu 1994 je Carlo Levezow Lantieri uvedel nov sistem ureditve gradiva. Morda je poskušal rekonstruirati ureditev, ki jo je v arhivu uvedel njegov ded Karel grof Lantieri. To nakazujejo naslovi nekaterih fasciklov, ki jih je uredil na novo. Kasneje je sicer začel preurejati gradivo še po vsebini, kar pa je ostalo nedokončano. Pri tem mu je pomagal Hannes Koch (1937–2016) iz Naturna (Bolzano), ki je bil srednješolski učitelj v Gorici. Obvladal je nemščino, ki je bila njegov materni jezik, ter gotico, *Kanzleischrift* in *Kurrentschrift*, v katerih je bila – glede na posamezno obdobje – pisana večina ohranjenega gradiva. Kot posledica tega urejanja je ohranjena vrsta fasciklov v platnicah iz modrega kartona, ki so jih leta 2009 našli v skrinji. Tam je bil shranjen tudi del dokumentov, ki jih je Carlo Levezow Lantieri našel v letih 1952 in 1968.

Po smrti Carla Levezowa Lantierija leta 1998 je njegovo delo nadaljevala njegova žena Dorothea, rojena Saurma-Hoyrn (1924–2002), ki je omenjene fascikle dopolnila z dodatnimi dokumenti in z bolj ali manj novejšim tiskom. Osnovala je nove fascikle z dokumenti, ki jih je napisala ali zbrala njena tašča Clementina Levezow Lantieri, ko se je v prostem času posvečala raziskovalnemu delu. Gre za raznovrstno gradivo, ki se nanaša na rodbinske genealogije, predmete z umetnostnozgodovinsko vrednostjo in najrazličnejše tematike iz lokalne zgodovine. Dorothea je v želji po genealoških raziskavah zbrala tudi pretežno tiskano gradivo o sorodstvenih povezavah baronov Levezow in rodbine Pückler.

Današnje stanje

Urejanje arhivskega fonda je bilo opravljeno med letoma 2010 in 2011 ter dokončano leta 2013. Namen je bil, da bi različne sisteme ureditve ohraniti čim bolj ločene, tako da bi opisi inventarja odražali medsebojna prekrivanja.

³⁵ Termin je uporabljen za dokumente na pergamentu, ki se nanašajo na oblikovanje in ohranjanje rodbinskega premoženja (v glavnem v povezavi s plemiškimi arhivi). Prim. Navarrini, *Gli archivi privati*, str. 64.

Danes fond obsega – skupaj z dopolnitvami iz leta 2013 – 70 škatel³⁶ in 170 vezanih enot. Pri slednjih gre za zvezke, registre in beležnice različnih debelin. Fond okvirno obsega petnajst tekočih metrov gradiva in zaobjema širok kronološki okvir od leta 1518 do leta 1998, v nadaljevanju do leta 2000. Struktura gradiva je razčlenjena na več kategorij in serij.

Prva kategorija, imenovana *Ordinamento pre-ottocentesco* (Ureditev pred 19. stoletjem), obsega sedem zvezkov dokumentov od leta 1671 do konca 18. stoletja. Nanašajo se na sistem urejanja spisov pred 19. stoletjem, o katerem ni na voljo nobenega sočasnega iskalnega pripomočka. Dokumenti, zvezani v te zvezke, so označeni z več signaturami in oštevilčenji, ki so pogosto napisana na zadnji strani spisa in dokumentirajo potek poslovanja.

Tudi v zadnjem času so bile listine, stare tudi več stoletij, izvzete iz zadevnih, izvirnih kontekstov in vnesene v dosjeje, namenjene novejšim upravnim zadevam ali raziskovalnemu delu. Tak primer je fascikel *Fideicomiss-Dokumente und die dazugehörenden Testamente* (Fidejkomisni spisi in pripadajoči testamenti).³⁷ Avtor fascikla, sestavljenega leta 1895, je bil direktor Gozdnega in davčnega urada vipavskega gospostva Gustav Schwickert (1855–1901). Opremil ga je s seznamom, ki je bil zelo koristen pri urejanju arhiva leta 2011, ko so poskušali identificirati spise in jih znova urediti po enotah. V fascikel je Schwickert poleg prepisov vnesel izvirne dokumente s konca 17. stoletja, ki so bili najbrž izvzeti iz »Fidejkomisnih dokumentov«. Te je, kot že omenjeno, združil Karel grof Lantieri. Fascikel so nato vključili v preureditev, ki sta jo po letu 1994 izvedla Carlo Levezow Lantieri in Hannes Koch. O premikih gradiva pričajo različne signature, s katerimi so označeni spisi in ki izhajajo iz upravnih potreb in različnih kasnejših sistemov hranjenja spisov.

Tovrstno premikanje je zaznamovalo tudi gradivo druge kategorije, poimenovane *Patrimonio* (Premoženje), ki se navezuje na sestavo, širjenje in upravljanje rodbinskega premoženja. Prva enota te kategorije združuje zlasti dokumente iz obdobja med letoma 1586 in 1902. Gre za večinoma nevezane spise, pomešane z rodbinskimi pismi. Videti je, da so to le še sledi nekega razpršenega arhiva.³⁸ Vsi ti dokumenti so medsebojno nepovezani, vendar jih združuje skupni element, in sicer njihov nastanek v povezavi z upravnim ustrojem in predpisi iz habsburškega obdobja. Gradivo te kategorije za obdobje med letoma 1586 in 1946 obsega enajst škatel.

Od omenjene kategorije se razlikujejo fascikli, ki sestavljajo kategorijo *Amministrazione baroni Levezow-Lantieri* (Uprava baronov Levezow-Lantieri). V glavnem so urejeni, nastali pa so po prvi svetovni vojni in priključitvi Goriške Kraljevini Italiji. V prvem fasciklu so zbrani spisi iz predhodnega obdobja, nastali med letoma 1903 in 1921.³⁹ Ta del arhiva opisuje zaznamek, ki je bil v pričujočem članku že naveden. Ohranjena sta dva njegova izvoda, eden je bil nalepljen na vrata omare, drugi pa shranjen na začetku enega registra.⁴⁰ Primerjava tega strnjene opisa z dokumentacijo, združeno v

³⁶ Oziroma kartonske škatle, ki jih s treh strani zapirajo trakovi iz blaga; v njih so dokumenti, nevezani ali zbrani v fascikle ter postavljeni navpično. Prim. Carucci, *Le fonti archivistiche*, str. 201–202.

³⁷ ASLL, *Ordinamento Carlo Levezow Lantieri*, šk. 1, št. 5.

³⁸ ASLL, *Patrimonio*, šk. 1, št. 1.

³⁹ ASLL, *Amministrazione baroni Levezow-Lantieri*, šk. 1, št. 1.

⁴⁰ ASLL, *Tagebücher*, 10 cit.

seriji *Amministrazione baroni Levetzow-Lantieri* (Uprava baronov Levetzow-Lantieri), nakazuje, da je bila ta dokumentacija prvotno osnovana kot neodvisen del poprej obstoječega arhiva oziroma tega, kar je od njega ostalo. Na tej osnovi je mogoče sklepati, da je dokumentacija v glavnem popolna. Za obdobje med letoma 1903 in 1972 obsega 28 škatel in tri registre.

Sledijo registri, ki se navezujejo na upravljanje premoženja in na izdatke rodbine Lantieri. Dokumenti so večinoma iz istega časa kot tisti, vključeni v kategorijo »Uprava baronov Levetzow-Lantieri«. Gre za naslednje serije: *Tage-bücher* oziroma dnevniki Uprave (enajst registrov za obdobje med letoma 1884 in 1947),⁴¹ *Order-bücher*, ki združujejo zapiske o navodilih, ki jih je Erdmann baron Levetzow (1868–1948), Clementinin mož in Carlov oče, dajal upravnikom in služabnikom (enajst registrov za obdobje med letoma 1920 in 1948), *Brief-bücher*, torej kopije iz Uprave (šest zvezkov za obdobje med letoma 1917 in 1931), *Giornali di cassa* (Blagajniške knjige; dvajset registrov za obdobje med letoma 1876 in 1956), *Libri dei salariati* (Knjige plačanih delavcev; deset registrov za obdobje med letoma 1880 in 1952), *Libri delle spese di casa* (Knjige gospodinjstkih izdatkov; petnajst registrov za obdobje med letoma 1888 in 1960), *Libretti dei fornitori* (Knjižice o dobaviteljih; sedem registrov malega formata za obdobje med letoma 1896 in 1960). Na koncu sledi serija *Registri diversi* (Različni registri), ki se začne s katalogi rodbinske knjižnice (v celoti šestnajst registrov za obdobje med letoma 1835 in 1960).

Kategorija *Diplomatico* (Diplomatična zbirka) združuje dokumente, ki jih je odbral Carlo Levetzow Lantieri ter jih opisal v letih 1952 in 1968. Gre večinoma za posamezne dokumente z izjemo dveh obsežnih vezanih enot, in sicer urbarja vipavskega gospostva iz leta 1636⁴² in zvezka prepisov. Ta vsebuje kopijo kupoprodajne pogodbe v zvezi s posestvom *Schönhaus*, sklenjene leta 1505.⁴³ Ob preureditvi arhiva je bilo začetnim 52 enotam dodanih še sedem, v glavnem listin in uradnih priznanj zaslug, podeljenih večinoma Karlu grofu Lanthieriju (te enote so nevezane ali združene v fascikle). Glede na to, da je Carlo Levetzow Lantieri 26 enot izvzel in prestavil v fascikle, ki jih je osnoval skupaj s Hannesom Kochom,⁴⁴ in da ene enote ni bilo mogoče najti,⁴⁵ kategorija dejansko obsega 39 enot za obdobje 1518–1938.

Sledi kategorija *Ordinamento Carlo Levetzow Lantieri* (Ureditev Carla Levetzowa Lantierija), ki združuje 28 fasciklov s platnicami iz sinje modrega kartona, ki jih je po koncu urejanja priskrbel Carlo Levetzow Lantieri.

Kategorija *Epistolario* (Zbirka pisem) obsega korespondenco različnih članov rodbine in dokumente, ki so jih najbrž shranili zato, da bi se ohranil spomin na družinske člane – šolska spričevala, poklicna potrdila ter potrdila o odlikovanjih, ki večinoma izhajajo iz že omenjene razdelitve »Patenti,

⁴¹ Opozoriti velja na register v ASLL, *Tagebücher*, 8: »*Reifenberg. Begonnen 6/3 1923*«, 1923–1946, saj se navezuje na upravljanje Rihemberka.

⁴² ASLL, *Diplomatico*, 48.

⁴³ ASLL, *Diplomatico*, 49. Gl. Prepis pogodbe v Levetzow Lantieri, I Lantieri nel Goriziano, str. 77–80.

⁴⁴ ASLL, *Diplomatico*, št. 11–26, 28–36 in 45.

⁴⁵ ASLL, *Diplomatico*, št. 27, opisan kot potrdilo o članstvu Franca Antona II. Lanthierija (1751–1826) v združenju »Nobile Società dei cavalieri dell'Ordine di Diana Cacciatrice« z dne 15. november 1795. Lanthieri je bil med ustanovitelji tega plemiškega združenja (prim. Cossar, La »Nobile Società«, str. 71).

decreti, attestati e scritti riguardanti Carlo Federico Lantieri« (Patenti, odloki, potrdila in spisi o Karlu Frideriku Lantieriju), ki jo je osnoval omenjeni grof. Nadalje v zbirki najdemo reklamne izveske za gledališke predstave, vabila na plese in druge družabne dogodke ter račune za hotelske nastanitve, ki so bili shranjeni kot dokaz o opravljenih potovanjih in letovanjih. Številna nevezana pisma so razvrščena po naslovnikih in nato kronološko urejena po letih. Prej obstoječe snopiče so ohranili, njihovo vsebino pa tudi v tem primeru kronološko uredili. Gre za skupno enaindvajsetih škatel za obdobje med letoma 1700 in 1960.

Ločeno serijo, imenovano *Diari* (Dnevniki), sestavlja 64 zvezčičev, ki jih je med letoma 1924 in 1955 vsakodnevno pisala Clementina Levtzow Lantieri, hčerka Karla grofa Lantierija ter – kot že omenjeno – mati Carla Levtzow Lantierija.

Zadnja kategorija, imenovana *Ordinamento Dorothea Levtzow Lantieri* (Ureditev Dorothee Levtzow Lantieri), obsega štirinajst arhivskih enot, ki jih je omenjena baronica osnovala tako, da je po tematikah vanje vnesla dokumente (izvirnike ali fotokopije), zapiske na lističih različnega formata, fotografije ter časopisne izrezke ali strani.⁴⁶ Prav na konec pa je postavljena obsežna korespondenca med Carlom Levtzowom Lantierijem in njegovimi starši, pisma, ki jih je omenjeni pošiljal svoji nevesti ali jih prejel od prijateljev. Gre za korespondenco, ki sestavlja posebno serijo in za zdaj ni na voljo za raziskave, saj je sorazmerno nova in zasebnega značaja. Serija obsega sedem škatel za obdobje med letoma 1915 in 1990 z nadaljevanji do leta 2000. Tudi v tem primeru so ohranili obstoječe snopiče, pisma pa ločili po letih.

Fascikel, ki ga je sam Carlo Levtzow Lantieri imenoval »Archivio di Stato« (Državni arhiv),⁴⁷ vsebuje korespondenco o razglasitvi rodbinskega arhiva za gradivo kulturnega pomena. V fascikel

Slika 3: Knjiga s prepisi dokumentov, pomembnih za zgodovino rodbine Lantieri. Kot razkriva nalepka na platnici, je imel knjigo dlje časa izposojeno odvetnik Carlo Doliac: »Dieses Buch wurde mir im Maerz vom Sohne des Advokaten Doljak in Görz rück gegeben, selbes scheinete vor meiner Übernahme im Jahr 66 der hiesigen Bibliothek entliehen worden zu sein, da ich selbes bei Inventur Obiger nicht vorfand. Wippach 97. Lantieri«.

⁴⁶ ASLL, Ordinamento Dorothea Levtzow Lantieri, šk. 1–3, št. 1–13. Enota št. 14 je bila odkrita leta 2013 in uvrščena v ASLL, Epistolari, šk. 21, št. 14.

⁴⁷ ASLL, Carlo Levtzow Lantieri (1907–1998). Epistolario, šk. 6, št. 13. Izvirni naslov kaže na slabo poznavanje upravljanja arhivskega gradiva. Arhivska nadzorstva (*Soprintendenze archivistiche*) imajo namreč nalogo nadzorovati zasebne arhive, državni arhivi (*Archivi di Stato*) pa hraniti gradivo osrednjih in perifernih

so nato vse do leta 2000 dodajali strnjene zapiske o izposojenem gradivu. Na zadnjem listu enega zvezka, ki vsebuje prepise dokumentov iz rodbinskega arhiva, je denimo zapisano: »Appartiene il presente manoscritto alla Biblioteca Lantieri di Vippacco a cui deve restituirsi. Doliac« (Pričujoči rokopis pripada Lantierijevi knjižnici v Vipavi, ki ji ga je treba vrniti. Doliac).⁴⁸ Podoben zapis je tudi na etiketi, nalepljeni na hrbtni strani nekega drugega zvezka prepisov, ki ni naveden na Aleševčevem seznamu iz leta 1867, saj je do leta 1897 ostal shranjen pri Carlu Doliacu (1805–1898) (sl. 3).⁴⁹ Doliac je bil odvetnik v Gorici, pa tudi goriški župan (1851–1867) in ustanovitelj ter prvi predsednik Goriške katoliške družbe (*Circolo cattolico del Goriziano*) leta 1870.⁵⁰ Doliacova izposoja arhivskega gradiva je bila najbrž povezana s poklicnimi zadolžitvami, ki so se nanašale na Lantierijev vipavski fidejkomis. S to zadevo se je ukvarjal že Doliacov oče Luigi (1764–1840), prav tako odvetnik. Šlo je za zahtevno zadevo, v katero je bila vpletena tudi rodbina Coronini Cronberg, ki jo je tako po kromberški kot po šempetrski veji z Lantieriji povežalo več zakonskih in drugih sorodstvenih vezi.⁵¹ Med naslovniki končnega dokumenta, ki ga je o tej zadevi 31. decembra 1898 izdalo c.-kr. deželno sodišče v Ljubljani, je bil tudi Alfred grof Coronini Cronberg (1846–1920).⁵² Dokument hranijo v arhivu Coronini Cronberg skupaj z osmimi prilogami, ki obsegajo prepise oporok in sporazume o dedovanju, njihovi izvorniki pa so bili shranjeni v Lantierijevem arhivu.⁵³ Najbrž se je s tem ukvarjal tudi Carlo Doliac, ki si je iz izposojenega gradiva prepisal dodatne izvlečke iz seznamov arhivskega gradiva in besedila posameznih dokumentov. Te je mogoče danes izslediti med dokumenti, po izvoru iz njegovih neurejenih zbirk – na za zdaj še nepojasnjen način – med gradivo Alfredovega vnuka Guglielma Coronini Cronberga (1905–1990).⁵⁴ Pri odvetniku so se poklicna zanimanja najbrž prepletala z domoznanskimi. Zavzeto se je namreč zanimal za krajevno zgodovino. Gotovo je, da je Doliac na koncu vrnil izposojeno gradivo. Pa so to naredili tudi vsi drugi raziskovalci, ki so si izposodili dokumente iz rodbinskega arhiva?

(prevedla Neva Makuc)

državnih organov (tudi za obdobje pred združitvijo Italije) ter arhive in dokumente, ki jih ima država v lasti ali hrambi. Prim. Carucci, *Le fonti archivistiche*, str. 58–59.

⁴⁸ ASLL, Ordinamento pre-ottocentesco, 7.

⁴⁹ ASLL, Diplomatico, 49.

⁵⁰ Biografski oris v Santeusano, Doliac Carlo, avvocato e amministratore.

⁵¹ Levtzow Lantieri, I Lantieri nel Goriziano, str. 98–99.

⁵² Biografski oris v Klinec, Coronini von Cronberg Alfred.

⁵³ ASGO, ASCC, Atti e documenti, šk. 512, fasc. 1602. Izvorniki so v ASLL, Ordinamento Carlo Levtzow Lantieri, 5: »Fidecomiss-Dokumente und die dazugehörenden Testamente«, 1626–1890.

⁵⁴ ASGO, ASCC, Atti e documenti, šk. 376, f. 1095, v Raccolta Doliac, šk. 1, fasc. 1; šk. 10, fasc. 38; šk. 12, fasc. 45 in fasc. 47. O zasnovi arhiva Coronini Cronberg, ki je danes večinoma neurejen: Pillon, L'archivio Coronini Cronberg di Gorizia.

The Lanthieri Archives in Gorizia

Summary

When in 1977 the Lanthieri historical archives, housed in the family palace in Gorizia (Germ.: Görz), was inscribed into the database of family and personal archives at Italy's Central Office for Archival Assets (*Ufficio centrale per i beni archivistici*), it was estimated to hold no more than fifty-two documents. The estimate drew on the description prepared by Baron Carlo Levezow-Lantieri (1907–1998), who published it in 1952 in the review *Studi Goriziani* and in 1968 also submitted the list of materials to the Archival Superintendency for Friuli-Venezia Giulia (*Soprintendenza archivistica per il Friuli Venezia Giulia*). The superintendency granted the archives the status of cultural heritage in 1992 and reaffirmed its decision in 2008.

The in-between period led to the discovery of many other materials. Scattered across the noble residence, either separately or arranged in fascicles or bundles held together with ribbons, the documents were kept in various pieces of furniture and in relatively poor conditions. In 2010 and 2011, the fond was sorted and inventoried at the behest of the Archival Superintendency. The entire course of the sorting process, from planning onward, points to the absolute lack of any knowledge about the quantity of materials that existed at that time. After the sorting was completed, additional correspondence and registers were discovered in the attics of Lanthieri Palace. Complementing the previously identified and sorted materials, these documents were organized in 2013 and described in the addendum to the inventory. The documentation was compiled into a collection comprising altogether seventy boxes and 170 registers for the period between 1518 and 1998, with continuations until 2000. The collection is divided into the following categories: *Ordinamento pre-ottocentesco* (Pre-nineteenth century ordering), *Patrimonio* (Estate), and *Amministrazione baroni Levezow-Lantieri* (Administration of Barons Levezow-Lantieri), *Diplomatico* (Diplomatic), *Ordinamento Carlo Levezow Lantieri* (Carlo Levezow-Lantieri ordering), *Epistolario* (Collection of letters), and *Ordinamento Dorothea Levezow Lantieri* (Dorothea Levezow-Lantieri ordering).

According to the research on its structure itself, the archival collection was disassembled and reassembled on several occasions. Studies were conducted by drawing on the previous lists of archival materials, composed in 1835 and 1867 (the latter by Jakob Alešovec (1842–1901)) and then in the days of Karl Friedrich Count von Lanthieri (1839–1910), who also undertook to sort the collection. Archival materials were constantly moved, as is evident from the interventions made after 1994 by Baron Carlo Levezow-Lantieri and Hannes Koch (1937–2016) and from the additions made by Baroness Dorothea Levezow-Lantieri, née Countess Saurma-Hoym (1924–2002). Mostly comprising documents from the end of the nineteenth century and the first half of the twentieth century, the archival collection was either assembled in Gorizia or transferred there from the noble residences in Vipava (Germ.: Wippach; It.: Vipacco) and Rihemberk (Germ.: Reifenberg; It: Rifembergo). The state of the materials is the inevitable sum of all the losses and displacements that occurred over centuries, spanning the fire that razed Lanthieri Manor in Vipava in 1550, the devastation caused by the world wars, and perhaps also, albeit to a lesser extent, the owners' unfortunate habit of lending them to others.

ŠESTDESET LET PRENOVE GRADU RIHEMBERK

JASNA SVETINA

Grad Rihemberk je edini ohranjeni grajski kompleks s tipično srednjeveško zasnovo na Primorskem. Od prvotnega obodnega gradu z bergfridom in s postopnimi dozidavami obzidij, na katera so se naslonila stanovanjska in gospodarska poslopja, se je v končni fazi razvil do prstanaste utrdbe. Strateška pomembnost gradu je izpričana s stalnim izpopolnjevanjem in dograjevanjem obrambnih obročev od prazgodovinskega gradišča naprej, skozi vsa zgodovinska obdobja, od romanike do pozne renesanse.

Grad je bil pozidan na skalni vzpetini nad južnim delom vasi Branik, v skalnatem pobočju Golca, nad dolino Branice. Dolina je bila pomembna komunikacija med Vipavsko dolino in Komenskim Krasom. Izsledki dosedanjih arheoloških raziskav potrjujejo poselitev že v prazgodovini. Za rimsko obdobje obstajajo le domneve o poselitvi in posredne najdbe, vendar trdnih dokazov za to ni. Prav kontinuiteta obrambne funkcije ter ohranjenost tovrstnih stavbnih komponent sta izhodišče vrednotenja gradu kot spomeniške celote. Grad je šolski primer oblike in razvoja srednjeveškega gradu z ohranjenimi stavbnimi fazami od začetka 13. do 19. stoletja, s tem pa je primerljiv s sočasnimi zasnovami grajskih jeder pomembnih plemiških družin v zahodni Evropi.

Konservatorski posegi na gradu

Notranjščino gradu je opustošila že prva svetovna vojna, ko je bila v njem vojaška bólnica. V večini prostorov v pritličju so položili betonske tlake, v severovzhodnem stolpiču v zunanjem obzidju pa so uredili umivalnico z betonsko kadjo za dezinfekcijo. Po vojni so lastniki grad obnovili in ponovno opremili.¹ Pri prenovi med svetovnim vojnama naj bi nastal tudi stolpič vrh bergfrida, skozi katerega vstopimo na obrambni plato. Označujejo ga kot posledico romantičnega načina pojmovanja srednjeveških gradov, vendar če natančno pogledamo Capellarisovo risbo iz leta 1752, vidimo, da je stolpič že prisoten, kar pomeni, da so ga lastniki samo obnovili.

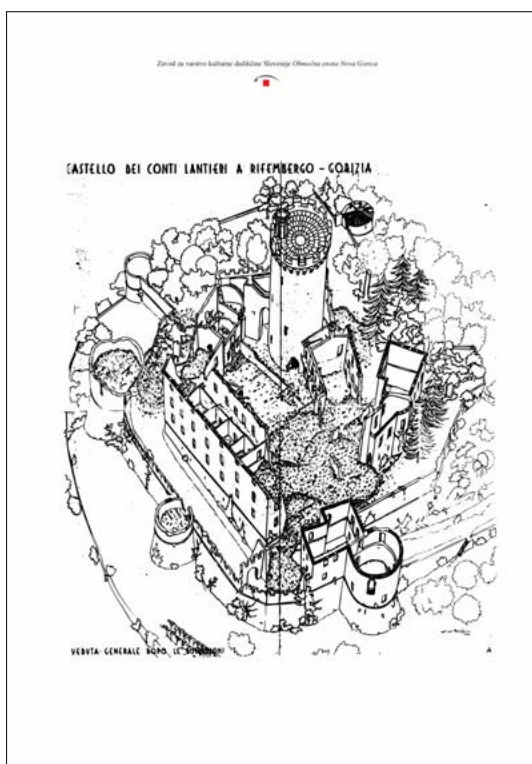
Končni udarec je gradu zadala druga svetovna vojna, ko so ga partizani po vdaji posadke deželne brambe (*Landschutz*) 22. julija 1944 minirali. Obnova je stekla takoj po vojni, leta 1945, ko so s

¹ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 154.

pomočjo zavezniške (ameriške) vojaške uprave in po načrtu italijanske spomeniške službe deloma utrdili razmajano zidovje ter z novima strehama prekrili grajsko kapelo in vhodno grajsko poslopje. Načrt prenove je leta 1946 izdelal tržaški arhitekt in konservator Mario Zocconi. Grad naj bi obnovili v celotnem predvojnem obsegu. Popolnoma podrt zahodni trakt naj bi ponovno pozidali tako, da bi v pritličju oblikovali arkadno galerijo, ki bi omogočala razgled na dolino.² Ohranjene so Zocconijeve risbe, ki prikazujejo grad pred požigom, ruševine gradu po požigu in miniranju leta 1944 ter predvideno podobo po prenovi, kjer so bile načrtovane arkadne odprtine v jugozahodnem traktu.³ Od vseh stavb edino bergfrid ni utrpel večjih poškodb. Vsi ostali objekti so ostali brez streh in notranjih prostorov, zahodni trakt je bil v celoti porušen. V takšnem stanju je bil grad, ko se je spomeniška služba lotila obnove v šestdesetih letih prejšnjega stoletja.

Po priključitvi tega dela Primorske k Jugoslaviji 15. septembra 1947 je nova oblast obnovo ustavila in stavbo s pripadajočo posestjo nacionalizirala. Gradbeni material za obnovo in stavbno gradivo iz ruševin gradu so začeli odvažati okoliški prebivalci za lastne potrebe. Po letu 1947 so grajske razvaline ponovno minirali, tako da so bili nekdanji stanovanjski trakti v grajskem jedru, z izjemo dela južnega trakta, do začetka šestdesetih let 20. stoletja domala v celoti do tal podrti.

Soprintendenza ai beni culturali v Trstu hrani v skatlah dokumentov Commissariato Generale Civile per la Venezia Giulia, ukinjenega oddelka iz Gorice, še neevidentirano gradivo, med katerim je tudi izdelan popis del za prenovo gradu Rihemberk. Predvidena so bila obsežna dela: popravilo obzidij z uporabo materiala iz ruševin, obdelanega z apneno malto in finim peskom, do višine 12 metrov, rekonstrukcija kamnitih arhitekturnih elementov, izdelava notranjih ometov z apneno malto, tlakovanje notranjih prostorov z žgano opeko, rekonstrukcija lesenih stropov, popravilo ostrejša ter prekritje streh s korci in kamnitimi ploščami. Stroški prenove so bili ocenjeni na 3.200.000 lir. V priloženem opisu gradu najdemo tudi podatek, da so bili med prvo svetovno vojno, ko je v gradu delovala vojaška bolnišnica, vsi notranji prostori prebeljeni, tako da so bile zakrite tudi morebitne poslikave.

Slika 1: Risba arhitekta dr. Maria Zocconija, 1946 (© ZVKDS OE Nova Gorica)

² Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 154.

³ Černe, *Usoda gradov*, str. 10.

Delovanje spomeniške službe

Skrb za usodo slovenskih gradov je Zavod za varstvo spomenikov LRS prevzel že takoj po vojni, leta 1945. Izoblikovane so bile skupine za posamezna področja, ki so najprej popisale vojno škodo. Leta 1947 je bila imenovana posebna ekipa za preučevanje arhitekture uničenih ali poškodovanih gradov, ki jo je vodil Ivan (Drago) Komelj. Najprej je bila pregledana in dokumentirana najpomembnejša skupina dolenskih gradov: Stari grad, Otočec, Hmeljnik, Klevevž, Mokronog, Rakovnik, Mirna, Soteska, Žužemberk, Luknja, Prežek, Gracarjev turn in Pobrežje.⁴ Leta 1949 revija Varstvo spomenikov že prinaša skoraj popolno evidenco vseh slovenskih gradov, med njimi je tudi Rihemberk.⁵ Dve leti pozneje Drago Komelj zapiše: *Po osvoboditvi požgani grad Vipolže v Brdih je dobil spet novo streho, vendar pa smo doslej temu predelu naše domovine v spomeniškovarstvenem pogledu posvetili vse premalo pažnje. Razvalina gradu v Štanjelu še ni prišla v program zavodovih del, prav tako pa tudi v uradnem listu za kulturni spomenik proglašeni grad v Braniku (Rihenberku) še ni bil deležen v praksi tiste pozornosti, kot bi jo zaslužil, saj je po obsegu in arhitekturnih kvalitetah eden naših najpomembnejših gradov. Vendar pa je opazovanje v zadnjih letih pokazalo, da razvalina nezadržno propada in da ni razen deloma le še v temeljih ohranjenih utrdbenih naprav 16. stoletja in v orjaškem okroglem stolpu, edinstvenem (arhitekturnem) spomeniku poznogotske dobe, ter borni fasadi stanovanjskega poslopja od gradu ničesar več ohranjenega. Toda tega niso bile krive samo vremenske nepravilike, temveč že znana vnema po čim cenejšem izkoriščanju materiala, ki je tudi ta dragocen spomenik grajske arhitekture spremenila v donosen kamnolom, svojo okolico pa oropala mikavne poante.*⁶

Med letoma 1956 in 1957 je spomeniška služba opravila najnujnejša zavarovalna dela na gradu in s tem preprečila nadaljnje propadanje njegovih ostankov. Zasilno je bil saniran glavni stolp, obnovljena je bila streha nad kapelo in utrjen vzhodni del zunanjega obrambnega obzidja.

Leta 1960 so bili pripravljene načrti za konservatorske posege, ki so predvidevali delno obnovo tistih delov gradu, ki so ključni za razumevanje stavbnega razvoja. Pri tem je sodeloval tudi priznani arhitekt in konservator, prof. Marjan Mušič. Konservator Emil Smole, ki je deloval v Novi Gorici, je v ta namen zbral obsežno dokumentarno in fotografsko gradivo, zlasti na območju Italije.⁷ Žal se je pri izvajanju zavarovalnih del zrušila monumentalna stena romanskega severnega palacija. Na novo je bil pozidan do prvega nadstropja in nivojsko usklajen z dvoriščem. Danes je to odprt prostor z razgledom na dolino, ki očara vsakega obiskovalca. Dela so nato preusmerili v temeljito čiščenje ruševin, s čimer so bili pridobljeni osnovni podatki o stavbni zgodovini gradu. Idejni načrt za prenovo je leta 1961 izdelal konservator arhitekt Vlasto Kopač.

⁴ Komelj, Ob raziskovanju, str. 19.

⁵ Evidenca gradov, str. 43.

⁶ Komelj, Vprašanje naših gradov, str. 47.

⁷ Sapač, Grajske stavbe, 24, str. 154.

Slika 2: Dvoriščna fasada severnega palacija pred porušitvijo. Vidno je zazidano romansko okno (© ZVKDS OE Nova Gorica).

Prvo poročilo o prenovi gradu sega v leto 1961.⁸ S finančno podporo zveznega in republiškega sklada ter ob delni finančni participaciji OLO Gorica so se začela obsežnejša dela na gradu. Ob začetku prenove je bil grad, z izjemo kapele in vhodnega poslopja, ki je bilo pokrito takoj po vojni, brez streh.

V letih 1962–1964 so bila izvedena obsežna konservatorska dela pod vodstvom ing. arh. Nataše Štupar Šumi. Očiščene ruševine so omogočale boljši vpogled v razvoj gradu in na tej osnovi njegovo valorizacijo. Ob začetku del je bil spomenik ruševina. V okroglem stolpu je bila v celoti porušena notranja lesena konstrukcija nadstropij, stene kapele so bile v slabem stanju, manjkal je strop, zrušen je bil stopniščni vhodni trakt na dvorišče, od južnega palacija so ostali le deli zunanjih zidov. Obrambno obzidje je bilo močno poškodovano. Na splošno je obstajala velika nevarnost nadaljnjih rušitev objektov. Izdelan je bil načrt za etapno prenovo gradu, predvidena je bila bodoča namembnost prostorov. Odločili so se odstraniti gospodarsko poslopje v južnem delu, najmlajšo stavbo v grajskem kompleksu, ki naj bi zakrivala pogled na glavni vhod z renesančno rondelo. Tako pridobljeni material je bil uporabljen pri sanaciji ruševin. Odločili so se, da severnega palacija v tej fazi ne bodo pozidali v celotni višini, tako da naj bi bil ohranjen razgled z dvorišča. Kljub temu naj bi ohranili možnost za popolno rekonstrukcijo, ki je tako po prepričanju prvega konservatorja Ivana Komelja kot po ugotovitvah dr. Šumijeve edina smiselna, saj bi se s tem ponovno vzpostavila značilna prvotna zasnova gradu z zaprtim dvoriščem.⁹ Načrtovana je bila tudi rekonstrukcija

⁸ Komelj, Konservatorska poročila (1960–1961), str. 92.

⁹ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 157.

Slika 3: Delno porušena dvoriščna fasada veznega trakta z opečnim lokom (© ZVKDS OE Nova Gorica)

notranjih prostorov z opremo, lesenimi stropovi in kamnitimi kamini, ki so bili izpričani, a se niso ohranili. Popolna rekonstrukcija je bila predvidena samo za grajsko kapelo, za katero je bilo dovolj podatkov in ohranjenih arhitekturnih elementov. Rekonstruiran naj bi bil poznogotski rebrasti obok na ohranjenih konzolah. Sicer zelo poškodovano dvoriščno fasado južnega palacija z dragocenimi kamnoseškimi detajli jim je uspelo ohraniti s posebno metodo. Sezidan je bil nov notranji nosilni zid, staro fasado pa so s stropnimi montažnimi ploščami speli v enotno konstrukcijo.

Obnovljen je bil stopniščni trakt prehoda na dvorišče. Injicirani so bili vsi zidovi kapele in dela južnega palacija, ki je stal na skalni osnovi in je bilo ugotovljeno drsenje. Dela je izvedel Zavod za raziskavo materialov pod vodstvom ing. Alberta Plemlja. Metodo, ki omogoča ohranjanje originalnih zidov, so prvič uporabili prav v tem primeru.¹⁰

Leta 1965 je Ivan Komelj poročal, da se dela na gradu nadaljujejo in da je bil injiciran okrogli stolp po najnovejši metodi.¹¹ Iz obširnega poročila ing. Plemlja izvemo vse o poteku statične sanacije okroglega stolpa. Injiciranje je bilo izvedeno s cementno malto, prav tako fugiranje zunanjega plašča. S tem je bila povečana trdnost stolpa v primerjavi z originalno zidavo z apneno malto.¹² Avgusta istega leta je Nataša Štupar Šumi v svojem poročilu zapisala, da je bil sneti fragment freske najden

¹⁰ Štupar Šumi, *Obnovitvena dela*, str. 32.

¹¹ Komelj, *Konservatorska poročila (1965)*, str. 239.

¹² Plemlj, *Sanacija*, str. 28–29.

v osrednjem stolpu v višini kletke za obsojence.¹³ Iz poročila Ivana Komelja februarja istega leta s posveta o nadaljnji prenovi gradu na občini Nova Gorica izvemo za sklep, da se grad pozida v obsegu, ki ga je imel pred porušenjem.¹⁴

Nato so dela na gradu zaradi pomanjkanja sredstev zastala do leta 1970. V tem času so zaposlili čuvaja, ki naj bi preprečil odnašanje delov ruševin in škodo na objektu, ki je nastajala zaradi prostega dostopa do notranjosti gradu.

Dela so se s povečano intenzivnostjo nadaljevala leta 1970 na osnovi načrtov Nataše Štupar Šumi. Imenovana je bila komisija, ki je nadzirala restavratorska dela in ki naj bi našla ustreznega najemnika za bodočo gostinsko funkcijo dela gradu.¹⁵ Leta 1971 se je v raziskavo gradu vključila ekipa arheologov ZSV SRS pod vodstvom Davorina Vuge. Raziskali so dvorišče na južni strani južnega palacija. Ugotovili so, da dvorišče leži na umetno nasuti terasi. Pri izkopu so naleteli na štiri gradbene faze v časovnem razponu od visokega srednjega veka do 19. stoletja. Še starejša gradbena faza pa je bila izpričana v porušenem oboku v obliki pete. Pri izkopavanju so našli veliko primerkov visoko- in poznosrednjeveške ter novoveške lončenine, stekla in železnine, pa tudi ostanke prazgodovinske keramike in hišnega lepa. S tem je bila potrjena prisotnost prazgodovinskega gradišča na grajskem hribu. Leta 1972 so izvedli raziskave v notranjosti južnega palacija. Najstarejše najdbe iz tega prostora datirajo v visoki srednji vek.¹⁶

Leta 1971 se je nadaljevala obnova obrambnega obzidja in vanj vključenih stolpov. Sondiranja ob glavnem stolpu so razkrila starejše zidove.¹⁷ Izkopavanja v južnem palaciju so se nadaljevala leta 1975. Ugotovljeni sta bili dve gradbeni fazi, prvotni poznogotski palacij v zahodnem delu in dozidava vzhodnega dela, na mestu nekdanje zunanje hodne površine ob obzidju, v poznobaročni stavbni fazi. Obe polovici loči polkrožni obok.¹⁸

Nato je prenova gradu za nekaj let zastala. Nadaljevala se je leta 1982 s prenovo severnega palacija. Pred tem je bil že obnovljen kletni del z renesančno obočno konstrukcijo z gotsko zašiljenimi obočnimi kapami v polkrožnem banjastem svodu. Na kletno osnovo je bil sedaj pozidan pritlični del po ohranjeni dokumentaciji. Stropna konstrukcija je bila izvedena v armiranem betonu, tako da je omogočala kasnejšo interpolacijo lesenega stropa na kamnitih konzolah.¹⁹

V naslednjih nekaj letih so se arheološka izkopavanja na gradu nadaljevala pod vodstvom arheologa Zorka Hareja. Raziskan je bil prostor porušenega zahodnega palacija, nadaljevale so se začete raziskave v južnem medgradju. Na mestu severnega in zahodnega palacija je bilo ugotovljeno prvotno romansko obzidje, medtem ko so bili zidovi v južnem medgradju v glavnem mlajši. Zanimivo je bilo odkritje večjega števila delov štukatur v nasutju iz 18. stoletja. Glede na veliko število najdenih

¹³ Arhiv INDOK center, Poročila 1965.

¹⁴ Arhiv INDOK center, Poročila 1965.

¹⁵ Smole, Konservatorska poročila (1970), str. 202.

¹⁶ Vuga, Konservatorska poročila (1974), str. 174–175.

¹⁷ Smole, Konservatorska poročila (1975), str. 153.

¹⁸ Vuga, Preliminarna poročila (1977), str. 316.

¹⁹ Štupar Šumi, Preliminarna poročila (1983), str. 288–289.

železnih predmetov, zlasti žebeljev, v južnem predgradju je bilo ugotovljeno, da je tu delovala kovačija. V ta namen naj bi služila tudi najdena cisterna, ki je bila izkopana v obliki potlačenega kroga, in sicer zaradi pomanjkanja prostora med njo in obstoječim obzidjem. Pri izkopavanjih je bilo najdeno veliko odlomkov keramike, večinoma iz 18. stoletja in mlajše, a nekatere primerke so datirali tudi v 12. stoletje.²⁰ Arheološke raziskave so se leta 1986 nadaljevale na območju med vhodnim delom z renesančno rondelo in zahodnim palacijem. Ugotovljen je bil potek prvotnega gotskega obzidja. Najdeno je bilo veliko železnih predmetov, steklenih fragmentov in keramike, prvič tudi fajanse. Najdbe so pričale o pospešenem razvoju gradu od 15. stoletja dalje. Nerazrešena pa so ostala vprašanja v zvezi s prvim romanskim obdobjem.²¹ Leta 1987 so se arheološka izkopavanja osredotočila na severno medgradje. Podatkov o najzgodnejšem obdobju gradu niso razkrila, je pa bilo več najdb iz prazgodovinskega obdobja, kar je potrdilo domnevo o obstoju prazgodovinske naselbine na mestu poznejšega gradu. Odkrili so tudi veliko srednjeveške keramike, vendar natančnejša datacija spričo skromnih najdb ni bila mogoča. Več podatkov je dalo renesančno obdobje z veliko fajanse in stekla.²²

Pri obnovi obrambnega zidu ob sedanjem vhodu v grad je bil leta 1988 izveden izkop na notranji strani zidu, ki je razkril večji del gotskega zidu. Ta je povezoval južni palacij z vhodnim stolpom. Razkrita je bila struktura obrambnega zidu, zidanega z obojestranskim licem in s kamenjem, vezanim z malto. Po končani zidavi je bil prostor med zidom in renesančno rondelo zasut z ruševinami. V nasutju je bila najdena groba in fina keramika, pretežno fajansa. Prevladovala je keramika iz 16. stoletja.²³

Naslednja omemba gradu se v konservatorskih poročilih pojavi šele leta 1994, ko je bilo zabeleženo povečano zanimanje za organiziranje raznih dogodkov v gradu in gostinsko izrabo prostorov, vendar resnejšega pristopa k obnovi gradu ni bilo.²⁴ Medtem so na gradu izvajali čiščenje zaraščene okolice in vrta ter manjša popravila zidovja in streh. Prenova se je nadaljevala s prihodom najemnika gradu, arhitekta Aleša Vidiča, ki je skušal dogajanje na gradu oživiti s koncerti v atraktivnem ambientu grajskega dvorišča. Najprej je izvedel popravilo renesančnega obrambnega obzidja na južnem pobočju, nato pa začel prenovo vhodnega dela z renesančno rondelo, v kateri naj bi potekal manjši gostinski in razstavni program. Po vojni izvedeni stropovi v notranjosti so bili v slabem stanju, tako da so bili nadomeščeni z novimi, prav tako lesenimi. Sočasno so potekale arheološke raziskave v kleti rondele.²⁵ V nadstropju so bile prezentirane renesančne strelnice oziroma cine iz prve stavbne faze rondele pred baročnim nadvišanjem in spremembo v stanovanjsko funkcijo. V stolpu je bila izvedena električna napeljava in obnovljena streha. Arheološke raziskave v kleti stolpa so razkrile potek srednjeveškega zapornega zidu, ki je potekal stopničasto od nižje ležeče mitnice do vhoda v grad.²⁶

²⁰ Harej, Poročila (1985), str. 286–287; Štupar Šumi, Poročila (1986), str. 314–315.

²¹ Harej, Konservatorska poročila (1987), str. 285.

²² Harej, Konservatorska poročila (1988), str. 269–270.

²³ Harej, Konservatorska poročila (1989), str. 301.

²⁴ Svetina, Poročila (1994–1995), str. 87.

²⁵ Mozetič in Svetina, Poročila (1998), str. 12.

²⁶ Mozetič, Poročila (2001), str. 11.

Sliki 4 in 5: Grajsko obzidje pred prenovo in po prenovi leta 2020 (© ZVKDS OE Nova Gorica)

V nadstropju vhodnega dela je bila v vzhodni steni odprta zazidana vratna odprtina, za katero se je pokazal rov, ki vodi navzdol proti severu, pod dvorišče gradu. Z deli so nadaljevali leta 2001, ko je bilo pridobljeno gradbeno dovoljenje za obnovo vhodnega poslopja s stolpom (investitor A. Vidič). Ustavljena so bila leta 2003 z odločbo inšpektorata v zvezi z varstvom narave zaradi vznemirjanja netopirjev, ki so se naselili po vseh prostorih stolpov. Leta 2003 je bila odločba sodno odpravljena.

Z razglasitvijo gradu za spomenik državnega pomena leta 1999 je ta prešel najprej v last države, ki ga je nato leta 2013 vrnila v last Občine Nova Gorica. Leta 2017 je občina Nova Gorica grajski kompleks opremila z varovalnimi ograjami in grad odprla za vodeni obisk. Obnovljena je bila streha kapele. Istega leta je zavod izdelal Konservatorski načrt prenove v smislu ohranjanja obstoječih objektov v grajskem kompleksu in sanacije poškodovanih delov gradu. Konservatorske smernice so oblikovane za vsak objekt posebej glede na funkcionalno celoto, ki jo predstavlja (na primer obrambni stolp ali bergfrid, obrambno obzidje, palacij, kapela itd.), in glede na časovno oziroma stilno obdobje, v katerem je nastal. V skladu z opravljeno valorizacijo je poudarek na doslednem ohranjanju in prezentaciji najznačilnejših in hkrati najbolj ohranjenih stavbnih sklopov. Načeloma ohranjamo zadnjo fazo stavbnega razvoja, ki je v veliki meri že rekonstruirana in za katero imamo na razpolago največ dokumentarnega gradiva. Starejše faze bomo poskušali ponazoriti z grafičnim prikazom, potem ko bodo zaključene vse raziskave, in z morebitnimi parcialnimi prezentacijami.

Do leta 2019 so izvajali vzdrževalna dela, ki so obsegala predvsem čiščenje zunanjih površin in zaščito za obiskovalce nevarnih mest na območju grajskega kompleksa. Leta 2019 sta bila izvedena popravilo strehe severnega palacija in čiščenje ter fugiranje z apneno malto srednjeveškega obrambnega obzidja in vhodnega dela z rondelo. Grad je sedaj odprt za vodene obiske.

Osnovne smernice za prenovo gradu je začrtala že dr. Štupar Šumi in jim je treba samo dosledno slediti. Izdelala je obsežno arhitekturno dokumentacijo, v kateri je zajela tlorise, prereze, aksonometrično študijo, obstoječe in najdene kamnoseške detajle, vse do najmanjših delov stavbe, kot so kovani predmeti, ki so služili stavbni opreми. Z vztrajnim in natančnim delom ter izredno širino znanja, s sposobnostjo povezovanja različnih strok, je ustvarila neprecenljivo zapuščino za prihodnje rodove konservatorjev, ki bodo vodili nadaljnjo prenovo.

Konservatorske doktrine kot izhodišča za prenavo

O prvih začetkih sistematičnih prenav kulturne dediščine lahko govorimo z nastopom francoskega arhitekta Viollet le Duca v prvi polovici 19. stoletja. Prenovil je veliko pomembnih srednjeveških spomenikov v Franciji, med njimi tudi tiste, ki so bili poškodovani med francosko revolucijo. Napisal je enciklopedijo *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, v kateri je podal natančno analizo vseh arhitekturnih členov stavb in z njimi povezanih pojmov. V njej je zapisal: *Prenovati stavbo ne pomeni ohraniti jo, jo popraviti ali ponovno zgraditi, temveč jo ponovno vzpostaviti v popolno stanje, ki v njeni zgodovini morda nikoli ni bilo vzpostavljeno. Za takšno prenavo bi morali biti izpolnjeni štiri pogoji: 1. Za ponovno vzpostavitev stanja stavbe je potrebna znanstveno utemeljena dokumentacija, ki vključuje načrte, fotografije in arheološke izsledke. 2. Prenava mora temeljiti ne samo na prenavi videza stavbe, ampak tudi strukture gradnje; uporabiti je treba materiale, ki omogočajo trajnejšo ohranitev stavbe. 3. Prenava mora izključiti vsako spremembo, ki ni v skladu z izpričanimi sestavinami, vendar se lahko racionalno prilagodi novi rabi, tako da v izvirni načrt vnese manjše spremembe. 4. Prenava mora ohraniti spremembe na objektu, ki so nastale skozi njegovo zgodovino, z izjemo tistih, ki ogrožajo njegovo stabilnost ali ohranjanje, in tistih, ki so grobo posegli v njegovo historično pričevalnost.*²⁷

To so osnovna načela konservatorstva, ki veljajo še danes. Teorija prenav Viollet le Duca je bila glavna smer v konservatorstvu 19. stoletja. Njegov namen je bila prenav v skladu z originalom, vendar je pozneje dodajal nove elemente, ki jih je sam načrtoval na osnovi spoznanj o zgodovinskih stavbah. Vodil je prenav cerkva Notre Dame v Parizu in opatije v Vezlayu, gradov Vincennes in Pierrefonds, utrjenega mesta Carcassonne in mnoge druge. Takšen pristop k prenavi je v 20. stoletju doživel veliko kritik s strani arheologov in konservatorjev, saj zamegljuje razlikovanje med originalom in poznejšimi posegi. V romantičnem duhu so bili v 19. stoletju izvedeni tudi manjši posegi na gradu Rihemberk. Prenovljen je bil glavni stolp, tako da so ga zaključili s cinami, izhod na ploščad pa uredili skozi stolpič s cinami in z neogotskim portalom. V pritličju stolpa so prebili nov vhod s terase pred južnim palacijem in ga opremili z neogotskim kamnitim portalom. Obnovili so južni del romanskega obzidja ob stolpu, ga opremili z novimi cinami ter dodali stražni stolpič neogotskih oblik.

Začetki organiziranega varstva kulturne dediščine v Sloveniji segajo v leto 1913, ko je bil umetnostni zgodovinar dr. France Stelè imenovan za »zastopnika« Cesarsko-kraljeve centralne komisije za varstvo spomenikov v kronovini Kranjski. Izhajal je iz dunajske šole umetnostne zgodovine in leta 1912 doktoriral pri profesorju Maxu Dvořáku. Za razvoj slovenskega spomeniškega varstva je bil ključen njegov članek »Varstvo spomenikov«, objavljen leta 1914 v reviji *Dom in svet*, v katerem je sledil konceptu Dvořákovne knjige *Katechismus der Denkmalpflege*.²⁸ Na osmih primerih sakralnih spomenikov je ponazoril moderne konservatorske nazore dunajske šole. Pomembno je njegovo mnenje, da je treba spomenik prilagajati novim potrebam, a ne s posnemanjem zgodovinskih

²⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Eugène_Viollet-le-Duc

²⁸ Stele, Varstvo spomenikov, str. 49–56. Gl. tudi Pirkovič, Sto let, str. 21.

značilnosti. Oblikuje naj jih usposobljen ustvarjalec v modernem slogu. Takšen način prenove je pozneje v 9. členu določila Beneška listina in je kot konservatorsko načelo obveljal vse do danes.²⁹ V tem smislu bi morali razmišljati o pozidavi manjkajočega severozahodnega palacija na gradu Rihemberk. Ponovna pozidava mora biti izvedena na sodoben način, vendar tako, da se vklopi v obstoječi stavbni kompleks.

Na zborovanju jugoslovanskih zgodovinarjev v Mariboru se je Stele dotaknil tudi propadanja pomembnih slovenskih gradov. Referat je bil objavljen leta 1929 v *Časopisu za zgodovino in narodopisje*. V njem je opozoril na prevladujoče prepričanje, da so *ta poslopja znaniki nekdanje naše narodne sužnosti, in naj le propadajo*, vendar je njegovo stališče bilo, da smo *svobodni in demokratični dediči nedemokratičnih vladajočih stanov kljub temu obvezani, da čuvamo narodno premoženje, ki je zakopano v zidinah in opre mah teh stavb*.³⁰

Prvi uradni mednarodni dokument, ki je oblikoval konservatorsko doktrino, je Atenska listina, sprejeta na kongresu arhitektov in tehnikov leta 1931. Sprejetih je bilo sedem sklepov, t. i. »Carta del restauro«, med katerimi je tudi ta, da je pri prenovi zgradb dovoljena uporaba modernih tehnik in materialov. Zapisana so bila splošna načela, ki naj veljajo pri prenovi kulturne dediščine. Priporočena je bila nadaljnja raba zgradb, ki zagotavlja, da še naprej živijo, vendar naj se upošteva njihov zgodovinski in umetniški značaj. Priporočeno je tudi bilo, naj imajo javne oblasti v vsaki državi pooblastila, ki omogočajo, da v nujnih primerih prevzamejo konservatorske ukrepe.³¹

Pri prenovi Rihemberka so bile uporabljene sodobne tehnike in novi materiali, kot na primer cementna malta za utrditev osrednjega stolpa, na osnovi posebne študije, ki jo je izvedel Zavod za raziskavo materialov. Danes je uveljavljeno mnenje, da je treba uporabljati izključno originalne materiale, vendar to pri vseh objektih, ki so izpostavljeni različnim vremenskim vplivom, ne pride v poštev. Originalni materiali zahtevajo tudi sprotno vzdrževanje, ki pa v večini primerov ni zagotovljeno. Tako se dogaja, zlasti pri dolgotrajnih prenovah obsežnejših spomeniških kompleksov, da je treba že obnovljene stavbe znova obnoviti. Uporabo sodobnih materialov v posebnih primerih opravičuje tudi Beneška listina v 10. členu.

Drugi mednarodni kongres arhitektov in tehničnih strokovnjakov za zgodovinske spomenike je potekal v Benetkah leta 1964. Udeležila sta se ga tudi slovenska predstavnika, ing. arh. Nataša Štupar Šumi in Marijan Kolarič, direktor takratnega Zavoda za ureditev Stare Ljubljane. Kongres je svoje ugotovitve in priporočila strnil v 16. členov. Naj citiram samo nekatere, pomembne za razumevanje strokovnih odločitev za prenovo gradu Rihemberk:

2. člen

Ohranjanje in obnavljanje spomenikov je stroka, ki mora sodelovati z vsemi vedami in tehnikami, ki lahko pripomorejo pri preučevanju in zavarovanju stavbne dediščine.

(Tega načela se je ekipa konservatorjev z ing. arh. Šumijevo v primeru Rihemberka dosledno držala od samega začetka obnove gradu.)

²⁹ *Doktrina 1*, str. 25.

³⁰ Pirkovič, *Sto let*, str. 21.

³¹ *Doktrina 1*, str. 17.

OHRANJANJE

4. člen

Redno in neprekinjeno vzdrževanje spomenikov je bistvenega pomena za njihovo ohranitev.

5. člen

Spomenike je zmerom lažje ohranjati, če se neprekinjeno uporabljajo v družbeno koristne namene. Takšna uporaba je zaželeno, ne sme pa prizadeti konstrukcije ali dekoracije stavbe. Izključno in samo v teh mejah je nujno preveriti in mogoče dovoljevati prilagoditve, ki jih prinašajo nove spremenjene dejavnosti.

(Zaradi nerednega dotoka sredstev pri dolgotrajnih prenovah in nedoločene bodoče namembnosti obnovljenih spomenikov se velikokrat dogaja, da že obnovljeni deli propadejo med samo obnovo.)

RESTAVRIRANJE (obnova)

10. člen

Kadar se običajne tehnike izkažejo za neprimerne, smemo spomenik utrditi s katero koli sodobno konservatorsko ali konstrukcijsko tehniko, katere učinkovitost dokazujejo znanstveni podatki, izkušnje pa zanjo jamčijo.

(V primeru gradu Rihemberk je bila uporabljena sodobna tehnika utrjevanja ruševin s sodobnimi materiali. Temeljila je na strokovno dognani metodi inženirja Plemlja.)

11. člen

Ob restavriranju spomenika je treba spoštovati kakovostne prispevke vseh obdobj, saj smoter restavracije ni doseganje slogovne enotnosti. Kadar stavbo sestavlja več časovno razmaknjenih plasti, je razkrivanje ene od njih dovoljeno le izjemoma in s pogojem, da odstranjene prvine niso posebno zanimive. Novoodkrita kompozicija mora imeti izredno zgodovinsko, arheološko ali estetsko vrednost, njena predstavitev pa mora biti izvedena tako, da opravičuje postopek. Ocena vrednosti prizadetih prvin in odločitev o odstranitvi ne sme biti odvisna samo od posameznika, ki je zadolžen za dela.

(To načelo je bilo dosledno spoštovano pri obnovi gradu Rihemberk, tako da je ohranil podobo, ki je nastala pri stavbnem razvoju od srednjega veka do baroka.)

12. člen

Nadomestila manjkajočih delov se morajo skladno zlititi s celoto, hkrati pa se morajo ločiti od izvornih delov, da restavracija ne bi potvarjala umetnostnega in zgodovinskega dokumenta.³²

(To načelo bo treba upoštevati ob ponovni pozidavi manjkajočega dela severnega palacija. Gre za najstarejši del gradu, romanski palacij, vendar za njegovo rekonstrukcijo nimamo podatkov. Iz fotografij lahko razberemo le podobo zadnje, baročne faze.)

Arhitekt konservator se za razliko od klasičnega arhitekta ukvarja z že zgrajenim objektom, preiskuje njegov stavbni razvoj, poškodbe gradiv in konstrukcij ter pripravlja program obnove, katere cilj ni (v nasprotju s klasičnim načrtovanjem) najustreznejša forma za predvideno funkcijo, temveč obratno, najustreznejša funkcija za vnaprej določeno formo; to je ena pomembnejših nalog v procesu dela.³³

³² Doktrina 1, str. 25.

³³ Kavčič et al., Ohranjanje, str. 110.

Konservatorski načrt za Rihemberk

Prvi konservatorski načrt oziroma konservatorski projekt za prenovo gradu Rihemberk je leta 1965 izdelala Nataša Štupar Šumi. Ta načrt v glavnih črtah predvideva naslednjo obratno shemo. Jedro nove funkcije je obzidano dvorišče, pri čemer sta v pritličju južnega palacija intimna restavracijska prostora, v nadstropju nekaj apartmajev, v mezzaninu pa so lahko tudi skupna ležišča; za dostop v ta trakt se usposobi sedanje dvoravno stopnišče. Ob ta trakt prislonej obrambni stolp se nameni za posebne sobe. Kuhinjski trakt se pozida na mestu nekdanje kuhinje na zahodni strani dvorišča, severni trakt naj bo namenjen za veliko restavracijo, za skladišča pa naj se uporabijo deloma že rekonstruirani kletni prostori tega trakta, ki jih je treba povsem obnoviti. Vhodni stolp na dvorišče je treba rekonstruirati, pri čemer naj ohrani historično vlogo komunikacijskega vozla. Tu bi bili recepcija, uprava in muzejski prikaz razvoja gradu. Kapela ob tem traktu z okroglim stolpom naj bo povsem spomeniški del grajskega kompleksa z lapidarijem v kapeli in razglediščem na okroglem stolpu. Renesančni vhodni stolp v drugem obroču naj se nameni za posebne prostore, v pritličju lahko tudi za točilnico in vratarnico. Ves renesančni obroč naj se obnovi ter s terasami vred usposobi za sprehajališča in razgledišča. Ohranijo naj se torej vse stare komunikacije, ki jih lahko s pridom uporabimo za novo funkcijo gradu, muzejsko-spomeniški deli pa se jasno ločijo od gostinskih. Pri obnovi je treba posebej paziti na to, da se historično dragocene in za rekonstrukcijo uporabne sestavine ohranijo kot dokumentarno in estetsko izhodišče vsega posega, zlasti fasada južnega palacija, kapela, okrogli stolp, vsi elementi gradbenih faz in najneznatnejše kamnoseško dragocene sestavine. Pri obnovi je treba upoštevati značilne in nepogrešljive prvine, kot so kamniti okenski okviri, motivi lesenih stropov, izpričani kamini, ohranjeni kovinski izdelki (ograje) in za to pokrajino značilne strešine.³⁴

Ta programski okvir, ki takrat ni dokončno določal višine in nadstropne izrabe porušenega severnega trakta, je bil sprejet kot vodilo za začetek etapnih rekonstrukcijskih del. Na tej osnovi je bil najprej izdelan projekt za obnovo južnega palacija, leto dni kasneje pa še za rekonstrukcijo vhodnega dvoriščnega stolpa.

Konservatorski projekt dr. Šumijeve do danes ni bil presežen, tako da se prenova še vedno nadaljuje po poti, ki jo je začrtala. Glede sodobne uporabe spomenika smo prav tam, kjer je bila konservatorska stroka pred šestdesetimi leti.

Leta 1995 sem na Zavodu za varstvo kulturne dediščine – Območna enota Nova Gorica pripravila konservatorski program z usmeritvami za prenovo posameznih delov gradu in priporočili za možne namembnosti posameznih sklopov. Poudarek je bil na ohranjanju in dopolnitvah do tedaj obnovljenih delov in izvajanju nadaljnjih raziskav. Prenova naj bi se nadaljevala po že zastavljenih načrtih dr. Šumijeve.

Leta 2009 je bil na podlagi 29. in 30. člena Zakona o varstvu kulturne dediščine sprejet pravilnik o konservatorskem načrtu (Ul. RS št. 66/2009), ki je določil njegovo vsebino, način njegove priprave,

³⁴ Štupar Šumi, Obnovitvena dela, str. 29.

obliko in vsebino revizijskega poročila ter način potrjevanja. Obveznost priprave konservatorskega načrta določi zavod s kulturnovarstvenimi pogoji. »Konservatorski načrt je obvezen takrat, kadar gre za poseg v strukturne elemente kulturnega spomenika. Strukturni elementi so deli konstrukcije spomenika, ki so nosilci njegovih varovanih vrednot.« Poleg tega je priprava konservatorskega načrta obvezna takrat, kadar je nameravani poseg v spomenik kompleksen, kadar grozi nevarnost uničenja in ogrožanja varovanih vrednot spomenika ali kadar so potrebna konservatorsko-restavratorska dela na spomeniku.

Konservatorski načrt je sestavljen iz analitičnega in izvedbenega dela. V analitičnem delu se »utemeljuje prepoznavnost spomenika, povzame izsledke predhodnih raziskav, kadar so predpisane s kulturnovarstvenimi pogoji, ter prikaže varovane vrednote in njihov družbeni pomen, stanje in ogroženost spomenika. Z izvedbenim delom se podajajo natančne usmeritve za ohranjanje in varovanje spomenika. Izvedbeni del lahko vsebuje tudi preglednico sestavin in konservatorsko-restavratorski projekt.«

Konservatorski načrt za grad Rihemberk je bil izdelan leta 2017. Vsebuje tri mape: analitični del, izvedbeni del in konservatorsko-restavratorski projekt.

V analitičnem delu je predstavljen historiat gradu, napisan na osnovi zbrane literature in zgodovinskih virov. S posebno zgodovinsko raziskavo, ki jo je opravil dr. Miloš Fon, smo skušali pojasniti tudi pojav templjarskih križev na osrednjem stolpu in s tem datacijo stolpa. V plašč stolpa sta vzdana kamna z reliefno upodobljenima enakokrakima križema, ki se oblikovno nekoliko razlikujeta. Levi kamen izstopa iz ravnine zidu in je bil verjetno vstavljen kasneje. Drugi, starejši, je templjarski križ s proti koncem razširjenimi kraki. Neposredne povezave Rihemberških s templjarji sicer nismo ugotovili, se je pa za verjetno izkazala povezava z nemškimi viteškimi redom.

Konservatorska izhodišča preнове izhajajo iz valorizacije objekta, nastale na osnovi analize zbranih podatkov: literature, zgodovinskih virov, preučevanja stavbnega razvoja, opažanj na terenu, morebitnih ohranjenih načrtov oziroma arhitekturnih posnetkov obstoječega stanja in arheoloških raziskav.

Konservatorske smernice so oblikovane za vsak objekt posebej glede na funkcionalno celoto, ki jo predstavlja (na primer obrambni stolp ali bergfrid, obrambno obzidje, palacij, kapela itd.), in glede na časovno oziroma stilno obdobje, v katerem je nastal. Kot je razvidno že iz valorizacije, je poudarek na doslednem ohranjanju in prezentaciji najznačilnejših in hkrati najbolj ohranjenih stavbnih sklopov. Načeloma ohranjamo zadnjo fazo stavbnega razvoja, ki je v veliki meri že rekonstruirana in za katero imamo na razpolago največ dokumentarnega gradiva. Starejše faze bomo poskušali ponazoriti z grafičnim prikazom, potem ko bodo zaključene vse raziskave, in z morebitnimi parcialnimi prezentacijami.

Splošne smernice preнове določajo ohranjanje oziroma rekonstruiranje zunanjščine v skladu z zadnjo fazo stavbnega razvoja po obstoječih načrtih. Kjer teh ni, se izdelajo novi na podlagi predvojnne fotodokumentacije oziroma po konservatorskih smernicah. To velja zlasti za zgornje etaže grajskih poslopij, medtem ko bomo v kletnih skušali dosledneje prezentirati zgodnejša obdobja. Nenehno je treba skrbeti za najnujnejša vzdrževalna dela oziroma saniranje kritičnih točk ter za varnost obiskovalcev. Nove funkcionalne posege je treba oblikovno podrediti spomeniškim lastnostim celote.

V splošnih smernicah za namembnost je poudarjeno, da je treba v gradu zaradi njegovih umetnostno-arhitekturnih, arheoloških, krajinskih in zgodovinskih lastnosti, ki ga uvrščajo med

spomenike državnega pomena, urediti in izvajati pretežno javni program. Ta se lahko izpopolnjuje v široki paleti namembnosti, od turističnih in izobraževalnih do namembnosti s kulturno vsebino, oziroma zaradi razsežnosti kompleksa še najboljše v sožitju več teh namembnosti.³⁵

Grad je v fazi prenove, ki bo zaradi njegove obsežnosti in kompleksnosti še dolgo trajala. V tem času ga je mogoče parcialno uporabljati za različne prireditve in določene dejavnosti, ob tem pa poskrbeti za varnost ter iz obiska izključiti nevarna območja gradu in območja v prenovi. Te dejavnosti s svojimi funkcionalnimi potrebami ne smejo prejudicirati prihodnje celovite namembnosti.

Razglasitve za kulturni spomenik

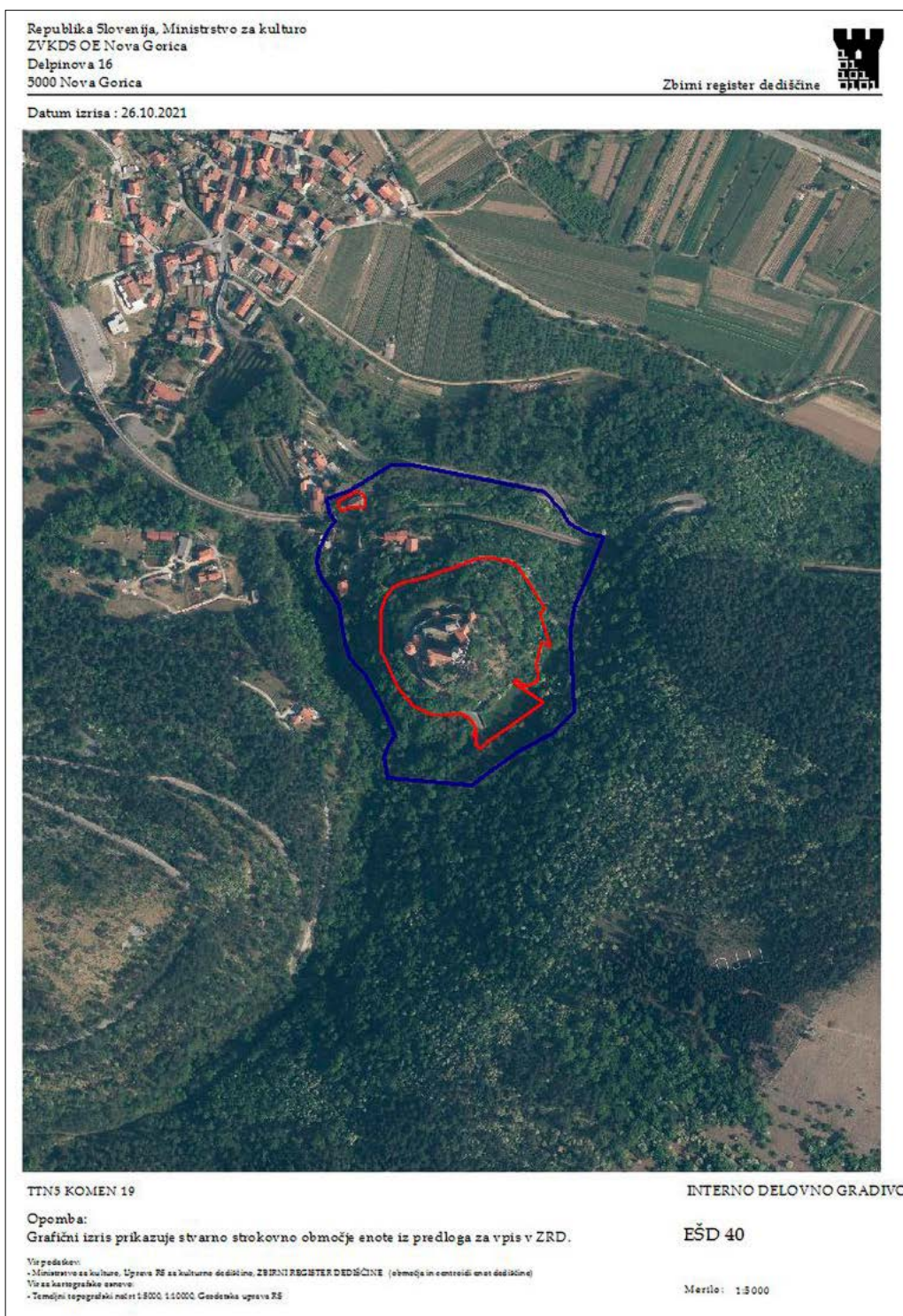
Prva razglasitev gradu Rihemberk za kulturni spomenik sega v leto 1952, torej v leto, ko je bila ustanovljena občina Nova Gorica. Naslednja razglasitev je bila leta 1971 z odlokom Skupščine občine Nova Gorica. Leta 1985 je bil grad za kulturni spomenik razglašen z Odlokom o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti na območju občine Nova Gorica (Uradno glasilo – Gorica, št. 8/85-šcc275).

Grad Rihemberk v Braniku, EŠD 40, je bil leta 1999 z vladnim odlokom razglašen za kulturni spomenik državnega pomena.³⁶ V vplivnem območju je tudi kulturni spomenik, cerkev sv. Antona, EŠD 3574. Varstveni režim prepoveduje vse posege, ki niso podrejeni ohranjanju in vzdrževanju varovanih spomeniških lastnosti: kulturnih, krajinskih, umetnostno-arhitekturnih in zgodovinskih vrednot. To pomeni varovanje kulturnih, arheoloških, arhitekturnih, krajinskih in zgodovinskih vrednot v celoti, v njihovi izvornosti in neokrnjenosti; prepoved predelav romanskega stolpa, zunanjih zidov palacija in obodnih obzidij gradu; prepoved vseh posegov v arheološke plasti spomenika, razen pooblaščenim osebam s predhodnim pisnim soglasjem pristojnega zavoda; podrejanje vsake rabe in vseh posegov v grad, grajska pobočja ter odprti prostor ohranjanju in vzdrževanju varovanih spomeniških lastnosti; omogočanje predstavitve celote in posameznih zaščitenih elementov ter dostopnost javnosti v meri, ki ne ogroža varovanja spomenika in v 2. točki odloka naštetih posameznih elementov te enote. Znotraj območja je prepovedano postavljanje objektov trajnega ali začasnega značaja, vključno z nadzemno in podzemno infrastrukturo ter nosilci reklam, razen v primerih, ki jih s predhodnim kulturnovarstvenim soglasjem odobri pristojni zavod.

Zavarovano območje je namenjeno trajni ohranitvi kulturnih, arheoloških, arhitekturnih, krajinskih in zgodovinskih vrednot, povečevanju pričevalnosti kulturnega spomenika, prezentaciji kulturnih vrednot spomenika *in situ*, v tisku in drugih medijih, učno-demonstracijskemu delu in znanstveno-raziskovalnemu delu.

³⁵ ZVKDS, Konservatorski načrt za grad Rihemberk, 2017.

³⁶ Uradni list RS, št. 81/99-3810, 22/2002-970, 19/2008-642.

Slika 6: Območje razglasitve gradu Ribemberk za kulturni spomenik (© Ministrstvo za kulturo, Register kulturne dediščine)

Za vsako spremembo funkcije kulturnega spomenika ali njegovega dela in za vsak poseg v spomenik, njegove dele ali zemljišče so potrebni predhodni pisni kulturnovarstveni pogoji in na njihovi podlagi kulturnovarstveno soglasje zavoda.

Kot vidimo, je zavest o pomenu rihemberškega gradu obstajala že od samega začetka formiranja upravnih institucij na Goriškem. Kmalu so sledile obsežne raziskave in prenova delno porušenih stavb grajskega kompleksa. Dela so bila izvedena v obsegu, ki se nikoli pozneje ni ponovil. Grad, ki ga vidimo danes, je rezultat konservatorskih posegov iz šestdesetih in sedemdesetih let, truda in prizadevanj takratnih konservatorjev ter posluha in finančnih vložkov goriške občine.

Izkušnje preteklosti za ustvarjanje prihodnosti

Kaj smo se naučili v šestdesetih letih trajanja prenove gradu? Ali je danes kaj drugače, so konservatorska izhodišča popolnejša?

Največji problem pri prenovi naših gradov je, da nimajo pravega lastnika. V veliki večini primerov so to občine ali država, ki jim lastništvo gradu pomeni breme. Ker gre za obsežne objekte, je težko določiti novo funkcijo, ki bi bila sama po sebi vzdržna. V sosednjih državah, na primer v Avstriji in Italiji, so v številnih gradovih še prisotni lastniki, ki jih v celoti ali deloma uporabljajo v bivalne namene ter skrbijo za njihovo vzdrževanje. Združeni v konzorcije pridobivajo sredstva za obnovo iz različnih virov.

Če se ozremo v preteklo napore za ohranjanje gradu Rihemberk, najbolj preseneti njihov obseg. Kako so lahko v šestdesetih letih preteklega stoletja pridobili sredstva za tako obsežno prenavo? Danes občine, ki imajo gradove v lasti, te razumejo kot breme in jim namenjajo minimalna sredstva za vzdrževanje stanja ali še tega ne. V vseh teh letih smo imeli sicer nekaj celovitih prenov gradov na Goriškem: grad Kromberk, grad v Idriji, grad Dobrovo, Lanthierijev dvorec in vila v Vipolžah, vendar gre v vseh primerih za novoveške stavbe, ki so bile dolgo v rabi, razmeroma nepoškodovane in v veliko boljšem gradbenem stanju. Pri vseh obnovljenih gradovih je bila najdena tudi nova namembnost, ki bo omogočila nadaljnje vzdrževanje. Večina srednjeveških gradov pa je v ruševinah. Zgodovinski viri so za Primorsko skopi. Načrti gradov niso ohranjeni. Grad Rihemberk je šolski primer srednjeveškega gradu z ohranjenimi vsemi fazami stavbnega razvoja, od romanike do 19. stoletja; kot tak je bil že v samem začetku delovanja spomeniške službe spoznan za najpomembnejši srednjeveški grad v Sloveniji in eden pomembnejših v širšem prostoru. Zato je toliko bolj nerazumljivo, da se mu ne namenja več pozornosti in finančnih sredstev. V zadnjih letih se sicer nekaj premika v smislu promocije gradu, vendar ne v pravo smer. Glavna atrakcija na gradu so sedaj netopirji kot zavarovana vrsta, ki je okupirala opuščene objekte, namesto da bi izpostavili njegove arhitekturne in zgodovinske kvalitete. Sredstva se sicer namenja nujnim popravilom in utrjevanju zidov, vendar pri tem ostajajo nedokončane arheološke raziskave, ki bi največ prispevale k poznavanju njegove zgodovine in njegovega pomena za kastelološko stroko.

Naslednja napaka je slaba organiziranost posameznih segmentov spomeniške službe, ki grad prepušča posameznemu konservatorju, namesto da bi ustvarili kompetentne skupine strokovnjakov – od arhitektov, umetnostnih zgodovinarjev, arheologov in zgodovinarjev do gradbenikov –, ki bi grad raziskali z vseh vidikov. Spomnim se besed dr. Nataše Štupar Šumi izpred tridesetih let, ki sem začela službovati na zavodu, da delo na prenovi gradu pomeni delo strokovne ekipe in ne enega samega konservatorja.

Naslednja dilema, ki je še vedno pred nami, zadeva možnost rekonstrukcije manjkajočega severnega trakta. Podatkov zanjo je dovolj. Problem je izraba prostora, program, ki bi ga vanj umestili. Grad je obsežen kompleks, ki mu je treba določiti ustrezno vsebino. Že za obstoječe objekte imamo samo približno določen program. Problem vsebine je največji problem pri prenovi vseh grajskih kompleksov. V nasprotnem primeru se nam dogaja to, kar se je zgodilo pri Rihemberku, da znova obnavljamo že obnovljeno, ker v vmesnem času ni bilo rabe. Na ponoven začetek prenove smo na gradu čakali dvajset let. V zvezi s pozidavo severnega trakta se ponuja tudi možnost sodobne interpretacije, kot je lepo povedal že Stele in kot določa Beneška listina.

Diskutabilna je med drugim uporaba materialov za prenavo. Danes delamo izključno z apneno malto, medtem ko so v šestdesetih letih uporabljali cement. Vsi tako obnovljeni objekti so se popolnoma ohranili. Nekateri starejši konservatorji so opozarjali na slabo odpornost apnene malte. Ali se bodo objekti, obnovljeni s starimi materiali, ohranili enako dolgo, bo pokazal čas. Vedeti moramo, da se nam lahko spet zgodi zastoj prenove za kakšno desetletje.

V zadnjih letih smo v spomeniški službi priča poskusom oblikovanja univerzalnih režimov varovanja kulturnih spomenikov. Ti naj bi bili čim podrobneje opredeljeni in vsem razumljivi. Pri tem pozabljamo, da je vsak kulturni spomenik unikaten objekt in da zlasti pri gradovih, kjer gre za kompleksno arhitekturo, ki je nastajala daljše časovno obdobje, ni mogoče predvideti vsega, kar lahko med prenavo odkrijemo. (Ivan Stopar je nekoč dejal, da je najlažje delati na cerkvah, kjer je vse že bolj ali manj definirano.) Novonastale težave je treba reševati sproti, z novimi smernicami na podlagi nepričakovanih ugotovitev, spomeniška služba pa mora imeti pristojnosti, da jih lahko uveljavi. Veliko primernejši so bili varstveni režimi iz šestdesetih let, ki so službi puščali več pristojnosti in obenem določali večjo odgovornost za opravljene posege na spomeniku, kar se danes v množici predpisov porazgubi.

Če zaključim, kulturna dejavnost ni bila nikoli profitna, kar od nje zahtevamo danes. Vedno je bilo prisotno mecenstvo bodisi vladarjev ali institucij. Spomeniki so dar naših prednikov, pričevalci zgodovine na naših tleh, javno dobro, ki bi ga država morala ohranjati z lastnimi sredstvi ter ga ne bi smela prepuščati trenutnim interesom kapitala in laičnim pobudam. Prav tako ne sme biti predmet populističnih interpretacij, ki žal vdirajo v vse pore naše družbe in zmanjšujejo ali popolnoma zamagljujejo resnično vrednost kulturnih spomenikov. Takšno početje pomeni podcenjevanje laične javnosti v dojemanju vrhunskih kvalitet spomenikov.

Sixty Years' Restoration of Rihemberk Castle

Summary

Rihemberk Castle is one of the oldest castle buildings in Slovenia, with its typical medieval design, development from the original walled castle with a bergfried, and gradual extension of the defensive walls, to which the palatia and outbuildings were adjacent, ultimately giving it the form of a ringfort. The restoration of the castle, including a twenty-year interruption period, has been ongoing for sixty years. In its initial stages, it was led by the eminent Slovenian conservators Ivan Komelj, Nataša Štupar Šumi, Albert Plemelj, Davorin Vuga, and Zorko Harej. Most restoration work was done in the 1960s and 1970s, as part of the basic restoration project launched by the architect Nataša Štupar Šumi. The debris was cleared, masonry components were collected and catalogized, the central tower was reinforced, the missing sections of the northern and southern palatia were rebuilt, and preliminary archaeological investigations were carried out in the areas of restoration. The work was done in a scope never to be repeated. The castle in its current form is a result of the conservation work that was carried out during the 1960s and 1970s, the efforts and aspirations of the conservationists of that period, as well as the sensitivity and financial support of the Municipality of Nova Gorica.

The changing approaches to conservation that have marked the lengthy restoration process can be observed in the use of different materials and in the manner of reconstructing the missing sections. At this pace, the restoration work is expected to continue for decades to come. It is indeed astounding that, considering its qualities and significance, the castle receives so little attention and funding.

The basic problems that characteristically plague all castle restoration efforts and remain unsolved primarily concern the intended use of the castle complex, the finalization of archaeological excavations in the entire area of the castle, conservation funding, as well as an appropriate presentation that will accentuate its architectural qualities without succumbing to the current populist tendencies of interpreting its history and content.

TU
JE BIVAL KOT KAPLAN
OD 9. ROŽNIKA 1873 DO 21. GRUDNA 1881
SLAVNI PESNIK
SIMON GREGORČIČ.

„Tu bival sem nad osem let.
Tu vse se mi je prikupilo,
To ljudstvo mi je drago milo,
in ljub mi je ta krasni svet.“

IZ PESME SLOVO OD RIFENBERGA.

POSTAVILA OPČINA

KULTURNA DEDIŠČINA BRANIKA IN POMEN VKLJUČEVANJA DOMAČINOV V NJENO OHRANJANJE IN RAZVOJ

JASNA FAKIN BAJEC

Uvod

Branik brez rihemberškega gradu si težko predstavljamo. Smo kar ponosni Braničani na to. Se radi pohvalimo z njim. To je že od mojih otroških let. /.../ Ko sem bila otrok in potem najstnica, ta grad je bil zmeraj v naši domišljiji. Predstavljali in fantazirali smo, da bo tam nekoč hotel, da bomo imeli krajani tam gledališče, da se bodo dogajale svetovne stvari in vsi smo mislili, da to bo kmalu in da bomo vsi nekako soudeleženi, je intervju o rihemberškem gradu in njegovi vlogi v vasi Branik začela krajanka vasi, rojena leta 1953. Življenje v Braniku oziroma Rihemberku, kot se je vas imenovala do petdesetih let 20. stoletja, je bilo vedno povezano z gradom, ki stoji tik nad naseljem, na pobočju kraške planote. Vas se je začela razvijati prav pod grajskim kompleksom, v zaselku Tabor, skozi katerega še danes vodi stara pot. Kraj bogatijo še tri stara vaška jedra (poleg Tabora z gradom še osrednja Vas in Britof s cerkvijo), več zaselkov (npr. Vrh, Sveta Katarina, Kresija, Zajčji, Mravljevi, Pedrovo, Steske, Cvetroč idr.), stara železniška proga (slavnostno odprta leta 1906), zadržni dom (dokončno zgrajen leta 1952) ter druge kulturne in naravne posebnosti.

Domačini so se skozi stoletja soočali s pestro, a težko zgodovino, katere materialni ostanki, spomini, pesmi, biografije znanih osebnosti, tradicije in stara znanja še danes zaznamujejo vaško identiteto. Spoznavajo jo prek različnih kulturnih in izobraževalnih praks, tudi aktivnega delovanja vaške skupnosti, ki je del Mestne občine Nova Gorica. Na področju kulturnih dejavnosti velja izpostaviti *Kulturno prosvetno društvo Franc Zgonik Branik*, ki v vasi deluje od leta 1952 ter posebno skrb namenja raziskovanju in predstavljanju lokalne zgodovine.¹ V okviru društvene dejavnosti delujejo tudi pevski zbori, občasno dramska skupina, v zadnjih letih pa društvo s podporo Občine Nova Gorica in Krajevne skupnosti Branik organizira prireditve *Rihemberške zgodbe v besedi in sliki*.² Njen namen je širši javnosti predstaviti bogato zgodovino kraja, zanimive dogodke in ljudi

¹ *Kronika Rihemberka – Branika*, str. 350.

² Leta 2022 je društvo praznovalo 70-letnico delovanja in v ta namen izdalo zbornik *70 let Kulturno prosvetnega društva Franc Zgonik Branik*, v katerem podrobno predstavlja svoje dejavnosti.

ter spremembe pozidav in videza Branika skozi čas.³ Včasih Rihemberške zgodbe organizirajo na gradu, in sicer z namenom, da bi tudi krajanji prispevali košček mozaika k njegovi oživitvi in ga vnovič povezali z raziskovanjem zgodovine vasi.

Prispevek pod drobnogled postavlja pomen lokalne dediščine Branika skozi oči domačinov, ki so po sodobnih strategijah varovanja, vrednotenja, interpretacije in razvoja lokalne kulturne dediščine, tj. celostnega in sodelovalnega upravljanja kulturnih spomenikov,⁴ postali pomembni akterji odločanja o tem, kako vrednotiti, varovati in razvijati vsebine, povezane z javno kulturno dediščino.⁵ V testnem sodelovanju s stroko, raziskovalci, lokalno politiko in gospodarstveniki naj bi bili vključeni v diskusije, kaj iz preteklosti obvarovati pred zobom časa, interpretirati sedanjim in prihodnjim rodovom ali morda nadgraditi in prilagoditi sodobni uporabi, potrebam, idejam in tehnološkim znanjem.⁶ V prispevku so izpostavljeni zgodovinski dogodki in elementi lokalne dediščine, ki po mnenju krajanov še danes zaznamujejo vas ter odražajo pomembne socialne, kulturne in izobraževalne vrednote. Govorimo o gradu Rihemberk oziroma Gornjem gradu, kot mu pravijo domačini,⁷ spominu na požig vasi v času druge svetovne vojne (15. februarja 1944) in življenju Simona Gregorčiča (1844–1906), ki je v vasi kot župnik deloval med letoma 1873 in 1882. Poleg opravljanja župniških nalog je v Braniku

³ Prvič so prireditve organizirali leta 2017. V tem času so pozornost namenili naslednjim temam: vaškemu fotografu Ivanu Kolmanu (Kollmannu) ter dogodkom v Braniku iz časa prve svetovne vojne (2017); izgubljenemu Dolnjemu gradu (2018); hotelu Ličen – nekdanje gospodarsko, kulturno in družabno središče Rihemberka (2019); izgradnji Bohinjske proge skozi Rihemberk (Branik) v letih 1903–1906 (2020); mlinu Pekel ob reki Vipavi (zaradi omejitve širjenja epidemije covid 19 je bila organizirana spletna predstavitev, 2021) in izgradnji Zadrúžnega doma Branik v letih 1948–1951 (2022). Prireditve so vedno množično obiskane.

⁴ Več gl. *Evropska strategija kulturne dediščine za 21. stoletje*, 2017; *Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo, tj. konvencija FARO*, 2005; *Strategija kulturne dediščine 2020–2023*, 2019; *An Integrated Approach to Cultural Heritage*, 2018.

⁵ Avtorji zbornika *The Oxford Handbook of Public Heritage: Theory and Practice* so začeli strateško uvajati izraz javna dediščina, s katerim so želeli poudariti obrat, ki v procese raziskovanja, varovanja in upravljanja kulturne dediščine vključuje tudi lokalne skupnosti. Hkrati naj bi s konceptom poudarili, da je dediščina stvar širše javne skrbi. Etične odločitve ter upravljalvske in razvojne prakse dediščinskih institucij pa morajo biti dogovorjene skupaj z javnostjo.

⁶ Več gl. Fakin Bajec, *An integrated approach*, str. 285–300.

⁷ Poleg rihemberškega gradu, ki mu domačini pravijo Gornji grad, je v vasi do druge svetovne vojne stal Lanthierijev dvorec, tj. Spodnji/Dolnji grad. Dvorec je bil (prav tako kot Gornji grad) v lasti plemiške družine Lanthieri. V njem so domačini vse do vojne, ko je bila vas požgana, organizirali vaše prireditve in ples, šola pa je prostor uporabljala za športne aktivnosti. V njem je bila tudi mogočna klet. Po vojni oziroma vrnitvi izgnancev domov je bilo življenje in dogajanje v Dolnjem gradu dokaj skromno; na spodnjem dvorišču je v nepožganih grajskih hišah našlo zatočišče nekaj družin. Veliko obokano grajsko klet so s pridom uporabljali vaščani, ki so ostali brez kleti. Kasneje, ko domačini niso mogli dobiti materiala za obnovo porušeni domov, so ljudje začeli uporabljati grajske ruševine. Kamenje so uporabili tudi za gradnjo Zadrúžnega doma. Domačin Oskar Jogan je zapisal, da si domačini niso upali niti pomisliti, da bi Dolnji grad obnovili ali vsaj ohranili dragoceno grajsko klet, saj so bili časi pretežki, skromni in nemogoči za vnovično revitalizacijo (Jogan, Dolnji grad, str. 253).

pisal pesmi, ki so pomembno zaznamovale njegovo pesniško pot (Soči, Človeka nikar, Oljka, Nazaj v planinski raj idr.).⁸

Interpretacijo dopolnjujejo predstavitve enot dediščine, ki jih konservatorji in konservatorke z Zavoda za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Nova Gorica, označujejo s strokovnimi termini dediščina, varovano območje dediščine ali spomenik lokalnega oziroma državnega pomena. Analiza rezultatov, pridobljenih s pomočjo etnografske metode dela, je dopolnjena s teoretskimi premisleki, kako v 21. stoletju osmišljati dediščino na razpotju med merili in pogledi stroke na eni strani (tj. pristop od zgoraj navzdol) ter izkušnjami, mnenji in razmišljanji domačinov na drugi (tj. pogled od spodaj navzgor). Glede na sodobne pristope pri celostnem upravljanju kulturnih spomenikov sta za uspešno obnovo in razvoj nadaljnjih dediščinskih vsebin pomembna oba pristopa, saj se tako upošteva potrebe tistih, ki so lastniki javne dediščine (država ali občina), in tistih, na katere vplivajo odločitve uradnih organov, tj. lokalnega prebivalstva.⁹ Le tako lahko upravičimo vlogo in pomen dediščine, ki ju ji pripisujeta *Agenda za trajnostni razvoj 2030*¹⁰ in *Evropska strategija kulturne dediščine za 21. stoletje*,¹¹ kjer naj bi tudi dediščinske aktivnosti pripomogle k zmanjševanju posledic revščine, neenakosti, brezposelnosti in podnebnih sprememb. V zaključku so podane sklepne misli o tem, kako razvijati kulturno dediščino Branika skupaj z Braničani in ne zgolj za Braničane oziroma za mlajše generacije.

Metodologija

V preteklih dveh stoletjih so izpod peresa zagnanih domačinov in raziskovalcev izšla tri pomembna knjižna dela. Leta 1980 je Krajevna konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva (KK SZDL) Branik (Preserje, Spodnja Branica) izdala knjigo *Domovina draga moja, k tebi vračam se nazaj*, v kateri so poleg kratke zgodovine Branika predstavljeni spomini na tragično usodo vasi v času druge svetovne vojne. Vas je bila skupaj z zaselki in sosednjo kraško vasjo Komen, Tomačevica in Mali Dol 15. februarja 1944 požgana, krajani pa izgnani v Nemčijo. Pretresljive zgodbe so še danes grozeč spomin in opomin, kako lahko vojna tragično zareže v življenje vasi.¹² Leta 1994 je izšla

⁸ Več gl. *Kronika Ribemberka – Branika*, str. 121; Znanje osebnosti kraja, <https://www.branik.si/o-vasi/znanje-osebnosti-kraja/> (19. 9. 2022); Anton Pavlica, Pričevalci, dokumentarni program, <https://www.rtvsllo.si/rtv365/arhiv/174897004?s=tv> (19. 9. 2022).

⁹ Več gl. Fakin Bajec, Vključevanje, str. 60; Fakin Bajec, An integrated approach, str. 300; Nared in Bole, Participatory Research, str. 107–109.

¹⁰ Več gl. Azoulay, Foreword, str. 1.

¹¹ *Strategija kulturne dediščine 2020–2023*.

¹² Spomine na požig vasi je pripovedoval tudi nekdanji domačin Anton Pavlica iz Plavij, rojen v Braniku leta 1933, v oddaji Pričevalci na RTV Slovenija: <https://www.rtvsllo.si/rtv365/arhiv/174897004?s=tv> (19. 9. 2022). Pavlica je že desetletja ljubiteljski raziskovalec polpretekle zgodovine, ki se je dokopal do številnih dokumentov in pričevanj o polpretekli zgodovini vasi in okoliških primorskih krajev.

obsežna kronika vasi z naslovom *Kronika Rihemberka – Branika*, ki je po besedah zgodovinarke Petre Svoljšak »zglede in spodbuda za podobna dela, kajti vsak drobec, utrinek iz življenja 'malega' človeka in njegovega kraja bogati naše vedenje o burnem, raznobarvnem življenju Slovencev«. ¹³ Avtorji prispevkov, večinoma domačini, bralca seznanijo z zemljepisnimi podatki, kulturnimi in naravnimi znamenitostmi kraja, gospodarstvom, zgodovino od prihoda Slovanov do čitalniškega gibanja, dogajanjem v prvi in drugi svetovni vojni, fašističnim obdobjem ter z gospodarskim, kulturnim in upravnim življenjem v obdobju 1947–1994. Avtorji so se sicer zavedali, da bo lahko »kritično oko našlo marsikatero pomanjkljivost«, ¹⁴ kljub temu pa so bili prepričani, »da bo [knjiga – op. a.] prispevala h krepitvi zavesti o identiteti kraja, ki je lahko ponosen na svojo preteklost«. ¹⁵ Leta 2006 je izšel drugi del zgodovine vasi – *Kronika Rihemberka – Branika II*, tokrat zbornik strokovnih prispevkov s področja arheologije, zgodovine in umetnostne zgodovine, ki dopolnjujejo prvo kroniko, ter člankov domačih avtorjev o dogajanju v kraju v začetku 21. stoletja. Knjiga je posvečena 60. obletnici osvoboditve in vrnitve Rihemberčanov iz nemške internacije ter vsem žrtvam, ki jih je zahtevala druga svetovna vojna doma, v pregnanstvu ter na številnih bojiščih po svetu. ¹⁶

Spoznanja iz knjig dopolnjujejo intervjuji s krajanji, posneti od maja do septembra 2022. ¹⁷ V okviru dediščinskih študij etnografska raziskava, ki poleg opazovanja z udeležbo ¹⁸ vključuje analizo in sintezo delno vodenih intervjujev, raziskovalcu omogoča poglobljen vpogled ter razumevanje odnosov, spominov, mišljenj, idej in pomenov, predvsem pa čustev, ki jih posamezniki ali skupnost vzpostavljajo do snovnih in nesnovnih elementov iz preteklosti. Pri delno vodenih intervjujih, kjer se lahko med intervjuvancem in raziskovalcem razvije poglobljena diskusija o načinu življenja v skupnosti, pomembnih političnih in kulturnih dogodkih, delovanju posameznikov ali skupnosti ipd., sogovorniki svoje izkušnje in razmišljanja pripovedujejo s pomočjo spominjanja. Spominov pa v zgodovinopisju ne moremo uporabiti kot zanesljiv zgodovinski vir, ¹⁹ saj navadno nimajo časovne in prostorske natančnosti, hkrati pa so podvrženi nenehnim kulturnim klasifikacijam in

¹³ Svoljšak, *Kronika Rihemberka*, str. 86–88.

¹⁴ *Kronika Rihemberka – Branika*, str. 8.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prav tam, str. 4.

¹⁷ Zaradi EU Uredbe o varstvu posameznikov pri obdelavi osebnih podatkov in o prostem pretoku takih podatkov (GDPR, 2016/679) so imena, priimki in naslovi sogovornikov in sogovornic anonimizirani. Navajamo le letnico rojstva in spol.

¹⁸ Poudariti velja, da sem s krajanji sodelovala leta 2010, ko smo s Krajevno skupnostjo Branik in takrat ustanovljenim Razvojnim zavodom Branik (predsednica Polona Abram) pripravili predlog projekta Razvojne prilike Braniške doline (v okviru letnega izvedbenega načrta lokalne akcijske skupine (LAS) jugozahodnega dela Severne Primorske za leto 2010, program Evropski kmetijski sklad za razvoj podeželja). Aktivno sem sodelovala tudi v mednarodnem projektu *RESTAURA – Revitalizacija zgodovinskih stavb s pomočjo shem javno-zasebnega partnerstva* (Interreg, Srednja Evropa, 2016–2019), katerega cilj je bil identificirati, preveriti in promovirati dobre prakse javno-zasebnega partnerstva na primeru zgodovinskih mest in stavb. Kot partner je sodelovala tudi Občina Nova Gorica, ki je projektne aktivnosti izvajala na gradu Rihemberk (več gl. Makuc, *Revitalizacija*, str. 139–46, in <https://zimk.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/restaura> (4. 10. 2022)).

¹⁹ Posamezniki se preteklosti zavedamo prav na podlagi spomina. Kot oblika zavedanja je spomin oseben, vendar tako kot človekovo življenje ni ločen od življenja skupnosti, tudi osebni (individualni) spomin ni povsem

režimom vrednotenja. Vendar na področju razumevanja procesov nastajanja dediščine v skupnosti prav pripovedi ljudi raziskovalcu razkrivajo pomene in vrednote, ki jih snovni in nesnovni elementi kulturne dediščine posedujejo v določenem kraju in zgodovinskem času. Po mnenju številnih avtorjev,²⁰ ki se v kontekstu novih postmodernističnih paradigem ukvarjajo z vprašanji, kako misliti in spoznavati vlogo dediščine v sodobnem svetu, pomen raziskovanja dediščine namreč ni le v ugotavljanju materialnih oziroma nematerialnih lastnosti kulturnega pojava, časovnih datiranj in tehničnih sprememb, temveč je treba večji poudarek nameniti razumevanju kulturnih praks oziroma pogojev, načinov, dejanj in poti oblikovanja pomenov in vrednot, ki jih kulturni element ali sestavina dediščine uteleša. Hkrati osebni spomini vključujejo osebna doživetja in odzive na širše družbeno-politične dogodke in procese (npr. spreminjanje režimov vladanja) ter tako odpirajo relevantna raziskovalna vprašanja o motivacijah in strategijah političnega, kulturnega in socialnega delovanja v mikrookolju.²¹ Vnovični priklic spomina se sicer dogaja v sedanosti, ki je prepletena z drugimi percepcijami, vrednotami, pogledi in mišljenji, kot je bil čas pomnjenja, hkrati pa smo priča procesu selekcije in preoblikovanju preteklosti s strani nosilca spomina. Za raziskovalca je ključno razumeti tudi to, zakaj in kako je prišlo do različnih interpretacij in pogledov na isti zgodovinski dogodek, kako so se interpretacije spreminjale skozi čas ter kakšne so nianse, ki se pojavljajo med sogovorniki, ter načini nastajanja kolektivnih zgodb in javno sprejetih interpretacij, ki postanejo del uradno sprejete zgodovine. Člani skupnosti v zvezi s skupnim zgodovinskim dogodkom (npr. požig vasi v drugi svetovni vojni, miniranje gradu, gradnja nove poveljne infrastrukture) navadno ohranijo isti material, vendar mu ob vnovičnem spominjanju dodajajo nove izkušnje, spoznanja, razmišljanja in primerjave, kar spreminja pomen in interpretacijo dogodka. Zato analiza spominov raziskovalcu pokaže tudi pomembnost dogodka ali artefakta v določeni skupnosti ter razkrije kompleksne in večplastne procese ustvarjanja lokalne dediščine. Zbiranje spominov tudi omogoča participativno raziskovanje in prepoznavanje »glasov« ljudi, ki s svojim delom, mišljenjem in idejami soustvarjajo preteklost. Zbiranje in analiziranje spominov tako nista pomembna samo zaradi ohranjanja osebnih in kolektivnih izkušenj, zapisovanja zgodb ljudi, temveč tudi zato, ker jih raziskovalci poskušamo razumeti in osmisliti v različnih časovnih, družbeno-političnih in prostorskih kontekstih ter lokalno-globalnih razmerjih.

izoliran. Proces spominjanja je močnejši, če se lahko opremo na spomine drugih: sorodnikov, prijateljev, sodelavcev in krajanov.

²⁰ Več gl. Smith, *Uses of Heritage*; Byrne, *Heritage*; Fairclough, *New Heritage*.

²¹ Levi, *Nematerialna dediščina*, str. 14.

Kulturna dediščina Branika v Registru kulturne dediščine Slovenije

Koncept kulturne dediščine in premisleki o načinih osmišljanja, interpretacije in mobilizacije preteklosti za »boljšo« prihodnost se znotraj sodobnih družbeno-političnih, globalizacijskih, okoljevarstvenih in tehnoloških sprememb neprestano razvijajo. Pod izrazom kulturna dediščina ne razumemo več le materialnih elementov (premičnih in nepremičnih), ki so se ohranili iz preteklosti ter zagotavljajo fizično vez med preteklostjo in sedanjostjo ter imajo zgodovinske, umetniške, arhitekturne, duhovne, estetske in druge vrednosti za družbeno-politične in ekonomske pomen. Naravnih in kulturnih krajin, spomenikov in predmetov namreč ni mogoče ločiti od nesnovnih elementov, kot so spomini, zgodbe, miti in legende, pesmi, plesi, tradicionalna znanja, prireditve in odnosi ljudi, ki z elementi dediščine živijo oziroma so nosilci njihovih pomenov.²² Poudarek je tudi na vrednotah, ki jih elementi dediščine odražajo, ter čustvih, ki se vzpostavijo med subjekti in objekti, preteklostjo in sedanjostjo, nami in drugimi, kažejo pa se v obliki veselja, žalosti, jeze, hrepenenja, nostalgije in drugih praks.

Z razumevanjem, upravljanjem in razvojem dediščine se na teoretični in praktični ravni ukvarjajo številne znanstvene discipline (umetnostna zgodovina, etnologija, antropologija, arhitektura, zgodovina, geografija, sociologija, ekonomija idr.), dediščinske institucije (npr. UNESCO, Svet Evrope), ustanove pod okriljem ministrstva za kulturo (Zavod za varstvo kulturne dediščine, muzeji in arhivi, knjižnice), ministrstva za šolstvo, znanost in šport (šole, raziskovalni centri, univerze), občinske uprave in druge skupnosti. Na področju znanosti so snovni in nesnovni elementi iz preteklosti, ki jih skupnost ali stroka označi za dediščino, vir za raziskovanje načina življenja posameznika ali skupnosti v različnih zgodovinskih obdobjih, prepoznavanje tehnološkega, estetskega, gospodarskega in znanstvenega razvoja in miselnosti, načine povezovanja med naravnimi in kulturnimi posebnostmi, delovanje politično-upravnega sistema ipd. Etnološko in antropološko znanost poleg tega zanima, kako v določeni skupnosti, kot je krajevna skupnost Branik, potekajo procesi nastajanja dediščine.

Enote dediščine, ki so v vasi Branik vpisane v Register kulturne dediščine, torej osrednjo zbirko podatkov o dediščini Slovenije, so izbrali in opisali konservatorji z Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS (ZVKD), Območne enote Nova Gorica. Osrednji nacionalni register sestavljajo Register nepremične kulturne dediščine, Register nesnovne kulturne dediščine in Register premične dediščine. Z vpisom v Register kulturne dediščine enota še ne pridobi varstvenega režima, saj se ta določa v drugih postopkih, kot so razglasitev enote za kulturni spomenik, določitev varstvenega območja dediščine in opredelitev varstvenega režima v prostorskih aktih.²³

V registru je iz vasi Branik vpisanih 16 enot.²⁴

²² Več gl. Smith, *Uses of Heritage*; Byrne, *Heritage*; Fairclough, *New Heritage*.

²³ <https://www.gov.si teme/register-kulturne-dediscine/> (10. 5. 2022), in Čebren Lipovec, *Progresivna nostalgija*, str. 241.

²⁴ <https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=403a54629867466e940983d70a16ad9e> (10. 5. 2022). V Registru nesnovne kulturne dediščine iz vasi Branik ni vpisana nobena enota (10. 5. 2022).

Enota	Varstveni režim	Opis
Arheološko najdišče Rabotnica	spomenik lokalnega pomena	Kamnita groblja izjemnih dimenzij, verjetno ruševine obrambnega stolpa iz 6. in 5. stoletja pr. n. št. Najdišče spada v niz kamnitih gomil vzdolž severnega kraškega roba. Leži jugovzhodno nad gradom Rihemberk.
Cerkev sv. Antona v zaselku Tabor	spomenik lokalnega pomena	Cerkev je po vsej verjetnosti nastala sredi 17. stoletja, sredi 18. stoletja pa je doživela dodatne predelave. Sestavljajo jo tristrano zaključen prezbitერი, pravokotna ladja in zvonik. Oltarna slika je umetniško delo slikarja Antonia Parolija (1688–1768), ki je na Goriškem deloval sredi 18. stoletja. Stoji pod rihemberškim gradom.
Cerkev sv. Urha v zaselku Britof	spomenik lokalnega pomena	Gotsko cerkev, omenjeno okoli leta 1200, sestavljata triosminsko zaključen prezbitერი in barokizirana pravokotna ladja. Pred vhodno fasado je samostojen zvonik iz 16. stoletja z baročno kapo. Cerkev zaznamujejo bogata baročna oprema in leta 1935 restavrirane srednjeveške freske. Stoji na vzpetini, v delu vasi Branik, imenovanem Britof.
Grad Rihemberk	Vplivno območje, vplivno območje spomenika, spomenik državnega pomena	Razsežna srednjeveška utrdba (na mestu gradišča) z zunanjim obrambnim zidom in stolpi, stanovanjskimi trakti, cisternami in s poudarjenim osrednjim romanskim stolpom. Prva omemba gradu sega v leto 1230.
Kamniti steber ob cesti v Štanjel	vplivno območje, dediščina	Kamniti steber iz leta 1826 sestavljajo širša baza, steber z napisom in zaključek v obliki narobe obrnjene baze. Postavljen je bil ob dograditvi ceste Branik–Štanjel.
Spomenik Simonu Gregorčiču,	dediščina (memorialna dediščina)	Na kamnitem podstavku je doprsni kip Simona Gregorčiča, delo kiparja Zdenka Kalina. Postavljen je bil 27. maja 1973, v vasi, na desni strani ceste proti Novi Gorici.
Spominska plošča Simonu Gregorčiču	vplivno območje, dediščina	Spominska plošča je posvečena delovanju Simona Gregorčiča v Braniku. Prvotna plošča je bila postavljena po pesnikovi smrti, leta 1935 pa so jo fašisti razbili. Ob ponovni postavitvi leta 1955 je bila dodana še pojasnjevalna plošča. Vzidana je na cestno fasado objekta Branik 75.
Spomenik, posvečen baronu Alojziju Francu Widmayerju (1764–1831)	vplivno območje, spomenik lokalnega pomena	Spomenik je izdelan iz klesanega kamna in zaključen s cinami. Leta 1913 ga je izdelal kamnosek Ivan Culot. Baron Widmayer, sin rihemberškega oskrbnika pri grofu Lanthieriju, je bil vojak, ki je zaslovel predvsem po junaštvih v bojih proti osmanskim Turkom in Francozom. Leta 1813 si je prislužil viteški križec Marije Terezije.
Spomenik padlim borcem NOB in žrtvam vojnega nasilja, postavljen leta 1947 v središču vasi	vplivno območje	Spomenik v obliki kamnitega stebra z zvezdo na vrhu stoji na stopničastem podstavku. Na stebri so vklesana imena padlih. Postavljen je bil 5. decembra 1947 na vaškem trgu južno pod zaselkom s cerkvijo sv. Urha.

Spomenik padlim v vojaški akciji v Dovcah med Branikom in Komnom	dediščina	Spomenik je v obliki kamnitega kvadra, ki se zaključuje s simbolom Triglava. Na prednji strani ima vzdano marmorno ploščo z vklesanimi imeni padlih. Spomenik je bil postavljen 18. septembra 1955, njegov avtor je arhitekt France Tavčar.
Spominska plošča Adolfu Rojcu – Bogdanu, prvoborcu in komandantu	dediščina (memorialna dediščina)	Spominska plošča je posvečena Adolfu Rojcu – Bogdanu, prvoborcu in komandantu. V obzidje Spodnjega gradu v Braniku je bila vzdana 29. novembra 1983.
Spominska plošča Angelu Besednjaku (1894–1968), politiku, časnkarju in publicistu	dediščina (memorialna dediščina)	Bronasta plošča s posvetilnim napisom Angelu Besednjaku je bila postavljena 3. julija 1955. Vzdana je na dvoriščno fasado objekta Branik 223, v zaselku Cvetroč.
Spominska plošča Pavli Možina – Rastji (borki NOV)	dediščina	Na marmorni spominski plošči je vklesan napis borki v NOV Pavli Možina - Rastji. Postavljena je bila 15. februarja 1954 in je vzdana na cestni fasadi objekta Branik 77.
Stebrno znamenje	vplivno območje, dediščina	Kamnito stebrno znamenje iz leta 1830 stoji na kvadratni bazi. Na vrhu valjastega stebra je bil pritrjen železni križ. Stoji ob križišču cest, ki vodita proti Sežani in Komnu.
Vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne I	dediščina, spomenik lokalnega pomena	Avstro-ogrsko vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne, na katerem so bili v 270 grobovih pokopani vojaki raznih narodnosti, je bilo obnovljeno leta 1972. Betonski nagrobni križi so prezentirani na s tlakovci obloženem poševnem betonskem zidu. Leži zahodno od civilnega pokopališča v Braniku.
Vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne II	spomenik lokalnega pomena	Avstro-ogrsko vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne. Obod pokopališča je označen z betonskimi tipskimi stebri. Ostanke nagrobnih križev so pritrjeni na betonski poševni zid. Ohranjena sta tudi dva večja nagrobnika. Pokopališče je obnovljeno in leži pri zaselku Hmeljaki jugovzhodno od jedra Branika, na levi strani ceste Nova Gorica–Sežana.

Zanimivo je spoznanje, da v Registru nepremične kulturne dediščine ni nobene domačije ali njenih arhitekturnih elementov (npr. portal), čeprav so bile leta 1994 vpisane in jih knjiga *Kronika Branika – Rihemberka I* (1994) omenja v poglavju Kulturne in naravne znamenitosti kraja.²⁵ Delno je temu vzrok uničenje dediščine zaradi pomanjkljivih vzdrževalnih del (npr. portal nekdanje graščine Lanthieri v vasi, tj. Dolnji grad), delno pa tudi dejstvo, da je bila vas v drugi svetovni vojni požgana in je bilo po vojni ogromno poškodovanih stavb uničenih. Trenutno izstopajo elementi, povezani z obdobjem narodnoosvobodilnega boja, partizanstvom in borci. To so potrdili tudi pogovori s krajanji, ki so izpostavili, da je Branik »bolj herojska vas« in da so dogodki iz druge svetovne vojne močno vplivali na različne kulturne prakse po letu 1947, ko je Primorska postala del Jugoslavije.

²⁵ *Kronika Branika – Rihemberka*, str. 34.

Vpis enot v Register kulturne dediščine v teoriji dediščinskih študij in njihove kritike (ang. *critical heritage studies*) označujemo kot avtoriziran dediščinski diskurz (ang. *authorized heritage discourse*), kot je izraz utemeljila arheologinja Laurajane Smith.²⁶ Ta deluje tako, da nosilci s strokovno in politično močjo vplivajo na konstruiranje, mišljenje in pisanje o kulturni dediščini kraja. Posledično prevladujoči diskurz legalizira vrsto praks in dejanj, ki popularizirajo strokovno konstruiranje dediščine ter uničujejo alternativne in podrejene pomene, ki jih dediščini pripisujejo domačini.²⁷ Ta praksa je bila do začetkov 21. stoletja značilna tudi v Sloveniji, saj širša javnost navadno ni sodelovala pri procesih vrednotenja, ohranjanja in upravljanja kulturnih spomenikov, čeprav so imeli krajanje do elementov iz preteklosti tako pozitiven kot negativen odnos. Tudi pri prvih konservatorskih delih na gradu Rihemberk, ki so se začela v šestdesetih letih 20. stoletja, je glavna konservatorica in arhitektka Nataša Štupar Šumi (1927–2018) večino dela opravila sama. Dva meseca je z njo sodeloval le en domačin, takratni študent arhitekture, ki je pripravil risbe detajlov na grajskih kamnih in druge dokumente. Po pripovedovanju domačini tudi niso sodelovali z umetnostnim zgodovinarjem Igorjem Sapačem, ki je leta 2011 v knjigi *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji: Kras in Primorje* podal najobširnejši prispevek o razvoju gradu. Avtor je pri svoji interpretaciji upošteval le navedbe konservatorja Ivana Komelja iz članka »Vprašanje naših gradov«²⁸ in pričevanja ljudi, ki jih je leta 2000 na terenu zbrala takratna študentka zgodovine Milena Černe za diplomsko nalogo *Usoda gradov ter njihove premične kulturne dediščine na Goriškem med drugo svetovno vojno in v času do priključitve Primorske*.

Številne neuspešne obnove nepremične kulturne dediščine, ki niso zaživele v bivalnem okolju, so med strokovnjaki iz dediščinskih institucij in raziskovalci spodbudile razmišljanja in oblikovanje novih pristopov, s katerimi bi k uspešnemu varovanju, zaščiti, predstavljanju in spreminjanju zgodovinskih pomnikov vključili tudi člane skupnosti, ki s spomenikom živijo in imajo do njega svojevrsten odnos.²⁹ Zato so nove strategije razumevanja vloge kulturne dediščine v 21. stoletju³⁰ začele poudarjati načelo celostnega (ang. *integrative*) in sodelovalnega (ang. *participatory*) pristopa, ki zahteva »vključevanje različnih državnih organov in ustanov, lokalnih in drugih zainteresiranih skupnosti ter predvideva konstruktivno sodelovanje med njimi«.³¹ Pri tem je posebej izpostavljeno, da so državljani, lastniki dediščine in drugi zainteresirani (društva, združenja, nevladne organizacije, lokalne skupnosti itd.) pomemben in enakopraven soudeleženelec pri sprejemanju odločitev na vseh ravneh.³² S tem so začeli večji poudarek namenjati mreženju znanj in sodelovanju med različnimi sektorji, zlasti med lokalno politiko, stroko, gospodarstvom in lokalnim prebivalstvom. Uveljavljenega heterogenega in družbeno porazdeljenega pristopa, kjer je vsaka skupina deležnikov enakovreden

²⁶ Smith, *Uses of Heritage*, str. 87.

²⁷ Smith, *Uses of Heritage*, str. 87.

²⁸ Komelj, Vprašanje, str. 47–48.

²⁹ Več gl. Fakin Bajec, *Procesi ustvarjanja*.

³⁰ *Evropska strategija kulturne dediščine za 21. stoletje; Strategija kulturne dediščine 2020–2023*.

³¹ *Strategija kulturne dediščine 2020–2023*, str. 3.

³² *Strategija kulturne dediščine 2020–2023*, str. 3

član in aktivno sodeluje pri izmenjavi izkušenj ter načrtovanju novih rešitev in programov,³³ pa v praksi ni lahko doseči, saj še vedno prevladujejo hierarhije moči med strokovnjaki, institucijami in sektorji; sodelovanje z domačini zahteva potreben čas, izkušnje dela z ljudmi ter poznavanje novih participativnih metod in pristopov, česar mnogim dediščinskim strokovnjakom primanjkuje. Ker so (po)ustvarjalci, nosilci in upravljalci dediščinskih aktivnosti ljudje, ki s svojimi dejanji, protesti, upori ali prilagoditvami dnevno ustvarjajo, spreminjajo in si prilagajajo način življenja oziroma kulturo, se odgovori na vprašanje, kaj je dediščina mojega domačega kraja, med domačini spreminjajo.

Pogledi domačinov na lokalno dediščino Branika

Analiza intervjujev izvedenih leta 2022 je pokazala, da domačini kot najpomembnejše elemente oziroma dejanja iz svoje lokalne preteklosti izpostavljajo grad Rihemberk, požig vasi v drugi svetovni vojni in Simona Gregorčiča, ki je v Braniku živel konec 19. stoletja.

Najbolj so ponosni na svoj grad, saj so pogovori razkrili, da do njega gojijo zelo čustven in lastniški odnos. Sogovornica, rojena leta 1953, se je iz osnovnošolskih dni, ki jih je zaključila leta 1968, spominjala: *Vsako nedeljo smo hodili pobajat na grad. To je bila naša sprehajalna pot. /.../ Grad je bil ena taka pomembna točka za druženje, za mlade. Takrat ni bilo nič urejeno, ne zaprto in ne odprto. To smo kar prišli, tam smo se dvakrat obrnili in smo šli nazaj. Hodili smo, kamor smo hoteli. Verjetno je bilo marsikaj tudi nevarno, na te reči ni nihče kaj dosti mislil in opozarjal.* To je potrdil krajan, rojen leta 1952, ki je poudaril, da je bil grad v njegovem otroštvu »speča Trnuljčica. Popolnoma je miroval. Edino korajžni fantje so hodili gor in nabirali ostanke patronov.« Je pa grad vedno buril domišljijo, saj so vsi krajanjane nestrpno pričakovali njegovo obnovo in nove vsebine. Predstavljali so si, da bodo v njem poročna dvorana, športne aktivnosti in restavracija, na dvorišču pa se bodo pasli konji. Pri tem je krajan, rojen leta 1949, razložil, da je grad *buril domišljijo, ker je bil impozanten, povsod si ga videl. Ko si prišel iz Gorice proti Braniku, si najprej zagledal grad. Malo je tudi pomembna njegova zgodovina. Vsi smo pričakovali, počasi so se zadeve začele premikati.* Pri tem je najstarejši sogovornik, rojen leta 1936, poudaril, da se vaščani po vojni z gradom niso preveč ukvarjali, saj je bilo socialno, gospodarsko in politično stanje zaradi požiga vasi zelo dramatično. K negotovim političnim razmeram so prispevale še obvezne oddaje, kar je številne krajanje spravljal v obup. Stanje se je začelo nekoliko umirjati šele v drugi polovici petdesetih let, ko si je večina domačinov uredila domove, hkrati pa se je začel gospodarski razvoj.

V tem času je grad Rihemberk delil zgodbo z mnogimi kulturnimi spomeniki po Sloveniji, saj so bili po drugi svetovni vojni, v novem političnem sistemu, simbol preteklih političnih sistemov. Kot navaja zgodovinar Peter Vodopivec, je bil do petdesetih let 20. stoletja odnos takratne oblasti

³³ Fakin Bajec, *Procesi ustvarjanja*, str. 69–88; Čebren Lipovec, *Etnografske metode*, str. 17–29.

Slika 1: Pogled na Branik (1960–1969) (dLib)

do preteklih ostankov skrajno omalovažujoč in mačehovski. »Vse, kar je spominjalo na dosežke prejšnjih dob, meščanske in aristokratske vrednote, ter kazalo na cerkveni vpliv, je bilo sumljivo in nezaželeno. Oblasti zato poškodovanim kulturnozgodovinskim spomenikom, razrušenim grajskim in meščanskim poslopjem ali popravila potrebnim cerkvam niso posvečale večje pozornosti.«³⁴ To potrjujejo tudi domačini, ki dodajajo, da se v šoli niso učili o pomenu lokalnih kulturnih spomenikov, temveč zgolj o revolucionarnih dogodkih, komunističnem gibanju in partizanskih bojih. V duhu modernizma, ki je zajel zlasti podeželje, so bili elementi preteklosti tudi simbol revščine, saj naj bi socialistični sistem ljudi popeljal v srečnejšo in bogatejšo prihodnost.³⁵ Na Primorskem je primanjkovalo kulturnikov in intelektualcev, ki so med svetovnima vojnama zbežali v tujino in tako niso imeli možnosti ozaveščati javnost o pomenu kulture za samobitnost in identiteto skupnosti. Maloštevilne državne kulturne institucije (muzej,³⁶ arhiv, Zavod za spomeniško varstvo,³⁷

³⁴ Vodopivec, *Od Poblinove slovnice*, str. 422–423.

³⁵ Več gl. Fakin Bajec, *Procesi ustvarjanja*, str. 145.

³⁶ Naloge muzejskega popisovanja, raziskovanja zgodovine in načina življenja v Občini Nova Gorica izvaja Goriški muzej, ustanovljen leta 1952, ki še vedno pokriva celotno Goriško, severno Primorsko, zgornjo Vipavsko dolino in del Krasa. Zaradi obsežnega območja, finančnih težav in premalo strokovnega kadra je v šestdesetih letih 20. stoletja z raziskovanjem med ljudmi deloval premalo, da bi pri njih lahko vzbudil interes in odnos do raziskovanja lokalne zgodovine in kulture.

³⁷ Regionalni zavod takratnega Spomeniškega varstva iz Ljubljane je bil v Novi Gorici sicer ustanovljen leta 1962, vendar je bila njegova naloga v prvi vrsti evidentiranje, raziskovanje in varstvo umetnostnih spomenikov, kasneje tudi drugih zgodovinskih in etnoloških spomenikov, ter njihova zaščita, ne pa toliko izobraževanje

raziskovalni inštituti), ki so navadno delovale le v večjih središčih (Nova Gorica), niso mogle bistveno prispevati k spremembam v vseh krajih, predvsem pa ne na podeželju.³⁸

Po priključitvi Primorske k Jugoslaviji leta 1947 je bil grad nacionaliziran, leta 1952 pa razglašen za kulturni spomenik.³⁹ Leta 1960 je bil pripravljen prvi uradni načrt za celovito obnovo gradu, konkretno raziskovalno delo pa se je začelo nekaj let pozneje. Prva dela je vodila konservatorica in arhitektka Nataša Štupar Šumi, ki je o gradu objavila več poročil. Leta 1988 je bila v strokovni publikaciji *Varstvo spomenikov* kritična do neizvajanja temeljitih interdisciplinarnih raziskav (arheologije, zgodovine, umetnostne zgodovine) na slovenskih gradovih. V zvezi z gradom Rihemberk je opozorila, da je v Sloveniji v šestdesetih letih »vladalo prepričanje, da je treba obnovo kolikor mogoče hitro izpeljati in da za kakršnekoli raziskave ni niti časa niti denarja in tudi ne nujne potrebe«. ⁴⁰ V članku še navaja, da se je zaradi slabe sanacije na gradu leta 1964 sesul severni palacij na dvorišču. Svoje raziskovalne izsledke je Štupar Šumijeva med drugim predstavila v zbirki vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, posvečeni Rihemberku, v kateri je za spomenik predvidela »turistično izrabo«. Po njenih besedah naj bi bil »prav Rihemberk s svojo lego in razsežnostjo eden tistih naših gradov, ki bi bili primerni za tako imenovani 'kongresni turizem', kakor imenujemo v velikem svetu večdnevna zborovanja in simpozije, ki si čedalje bolj pogosto iščejo primerno kulturno okolje«. ⁴¹ Vendar so revitalizacijska dela ter priprava kulturnih in turističnih programov potekali zelo počasi.

Povezovanje dediščine s turistično industrijo, zlasti z razvojem kulturnega turizma, je praksam ustvarjanja dediščine podelilo novo ekonomsko dimenzijo ter prilagajanje pomena dediščine logiki kapitala in trga. Reprezentacije dediščine tako niso bile več namenjene le izobraževanju, identifikacijskim procesom ali simbolu utrjevanja in povezovanja skupnosti, temveč se soočimo s komodifikacijo kulture, oblikovanjem kulturnih produktov in poustvarjanjem vsebin, ki bi prinašale dobiček. Oblikovanje turističnih vsebin na osnovi dediščinskih artefaktov pa lahko v skupnosti povzroča konflikte, zlasti če v njej ni vzpostavljeno soglasje oziroma ni deležna ekonomskih ugodnosti zaradi komercializacije javnih kulturnih prvin. Treba je priznati, da lahko zaradi turizma pospešimo revitalizacijo historičnih stavb ali predelov naselja, obnovljene stavbe pa lahko zaživijo z novo funkcijo ter postanejo hoteli, restavracije ali umetniški centri. Ključno pri tem pa je, da se lokalno prebivalstvo v skupnosti soodloči, kateri vidiki njegove kulture bodo razstavljeni in reprezentirani. Konflikt lahko nastane, ko zaradi komodifikacije pride do trivializacije kulturnih praks in tradicij ali ko se ustvarjena dediščina ne uporablja v skladu s pričakovanji in razumevanjem domačih prebivalcev. To se je kazalo tudi pri uporabi gradu Rihemberk za kulturni in turistični razvoj.⁴²

javnosti. Pred ustanovitvijo novogoriškega regionalnega zavoda so na Goriškem delovali konservatoriji iz Zavoda za spomeniško varstvo iz Ljubljane (zlasti konservatorica in restavratorka Nataša Štupar Šumi), ki so z delom za zaščito zgodovinskih spomenikov začeli po letu 1954, torej po uradni priključitvi Primorske k Jugoslaviji.

³⁸ Fakin Bajec, *Procesi ustvarjanja*, str. 149–157.

³⁹ Gl. tudi članek Jasne Svetina v tej monografiji.

⁴⁰ Štupar Šumi, *Obnovitvena dela*, str. 23–35.

⁴¹ Štupar Šumi, *Rihemberk*, str. 26.

⁴² Več gl. Bajuk Senčar, *Kultura turizma*, str. 30.

Prva lokalna akcija, kjer so domačini aktivno sodelovali pri kulturni oživitvi gradu, je potekala leta 1979, ko so na gradu priredili srečanje pevskih zborov *Pesem ne pozna meja*. Soudeleženka in soorganizatorica prireditve, rojena leta 1953, je pojasnila: *Vsako leto smo imeli pevsko revijo v drugem kraju in leta 1979 je bilo srečanje v Braniku, na gradu. To je bila velika prireditev. Gor je garalo 15 pevcev, da so priredili prireditveni prostor, da so gor zvozili stole. Razmišljala sem, če je tistikrat kdo koga kaj vprašal. Ne vem, ali smo si mi Braničani kar vzeli ta grad kot naš. Bilo je zelo lepo, je pa bilo dosti več dela za karkoli pripraviti. Ne vem, čigav je bil takrat grad formalno in če je kdo sploh kaj zahteval. Velik problem je bil v tem, da je (bila) pot do gradu ozka in nevarna, s težavo so pripeljali potrebno prireditveno infrastrukturo, prostor na gradu ni bil zaščiten, udeleženci niso imeli potrebnih sanitarij in tekoče vode, vendar so prireditev kljub temu uspešno izpeljali. Po pregledu arhiva *Kulturno prosvetnega društva Franc Zgonik Branik* je bil to prvi dogodek, kjer so pri oživitvi gradu sodelovali domačini. V spominih je ostal tudi dogodek s konca osemdesetih let 20. stoletja, ko so na gradu snemali film *Zaročenca (I promessi sposi, 1989)* režiserja Salvatoreja Nocite, prirejen po slavnem zgodovinskem romanu Alessandra Manzoniija. Krajanka (r. 1953) se je spominjala: *Mnogo domačinov je bilo statistov. Takrat so grad za prikaz srednjeveške zgodbe uredili, s stroporjem so postavili kulise. Ko smo prišli na grad, je bilo 'waw'. Govorili smo 'na kakšnem lepem gradu smo, kaj so naredili z našim gradom'. Te kulise so bile v gradu še kakih deset let. V stolpu ob vhodu je bila narisana freska mrtvaški ples. Takrat so tudi vhod malo sčistili, saj je bilo kamenje, trava, grmovje.**

Domače kulturne akcije so med krajanji postopoma spreminjale odnos do kulturnega spomenika. Domačin, nekdanji arhitekt, ki je pomagal Štupar Šumijevi pri raziskavah v šestdesetih letih 20. stoletja, je poudaril: *Ljudje so bili čustveno navezani na grad v obdobju, ko so ga prevzeli za prireditve. Tudi država je začela z obnovo. Spomnim se, da je nekaj časa obnavljal Kraški zidar iz Sežane. Napeljali so tudi elektriko. Takrat so domačini grad vzeli kot za svojega, čeprav so bili v vasi določeni ljudje, ki so izvajali vandalizem. Šli so na stolp in metali kamenje na streho kapele, ki je bila obnovljena. To je bila ena klapa, ki je tudi po vasi uničevala cerkvena znamenja. Večina prireditev pa je potekala v Zadržnem domu Branik, ki je bil zgrajen leta 1952. Pozitiven odnos domačinov do njihove grajske dediščine se je kazal tudi v razočaranju, ko je leta 1993 Mestna občina Nova Gorica grad za 99 let podelila v upravljanje zasebniku, arhitektu Alešu Vidiču iz Nove Gorice. Novi lastnik je v sodelovanju z Martino Trampuž poleg rekonstrukcije objekta pripravljala različne kulturne prireditve. Še danes so med krajanji živi spomini na grajske večere, na katerih so v poletnem času na gradu nastopale različne pevske, igralske in umetniške skupine. Pripravljali so programe za povezovanje z gradovoma v Štanjelu in Devinu.⁴³ Ker je objekt zahteval ogromno finančnih sredstev, ki jih takratni upravljavec s pomočjo občine in ZVKD, Območne enote Nova Gorica, ni mogel zagotoviti, so bili krajanji nad potekom revitalizacije razočarani. Kot je zaupal krajan (r. 1952): *Bili so Grajski večeri, ki so bili spet zelo obiskani. Domačini smo šli marsikdaj gor pogledat, ma vedno smo bili zadržani. Z njim [upravljavcem – op. a.] smo sodelovali, ma ni bilo tistega pristnega, prijetnega sodelovanja. Drugi krajan (r. 1949) je pripomnil: *Hiba je bila, da ni prišel z ljudmi v stik. In potem je konec. Ljudje so pričakovali, da se bo to hitro razvijalo. Dejansko kulturni dogodki so bili,***

⁴³ Trampuž in Vidič, *Oživljanje*, str. 346–352.

GRAJSKI VEČERI
GRAD RIHEMBERK BRANIK

PETEK, 26. 8. ob 22.00:
DAMIN GAMBIT, PROMOCIJA NOVE CD PLOŠČE

SOBOTA, 27. 8. ob 21.00:
EKSPERIMENTALNO GLEDALIŠČE VIRUS G, predstava "POVODNI MOŽ"

NEDELJA, 28. 8. ob 21.00:
LATINO PARTY

ODPRTO PETEK, SOBOTA od 17.00 do 24.00, NEDELJA od 15.00 do 24.00
V PRIMERU SLABEGA VREMENA PRIREDITEV ODPADNE

Arhitekt ALBS VIDIC

Slika 2: Vabilo na Grajske večere (1994) (dLib)

in to na visoki ravni, pa tudi obisk je bil zelo velik. Kar se tiče tega, kapo dol. Glede obnove pa je bil prevelik zalogaj za enega človeka. Še za občino je bil prevelik. V premislek velja vključiti tudi trditev najstarejšega sogovornika (r. 1936), ki je dejal, da so vaščani postali do zasebnika kritični, ker niso aktivno sodelovali pri pripravi programov. *Ljudje so grad imeli za svojega. Glede na stanje ni bil ne od države in ne od občine, temveč od domače skupnosti. Predsednik občine je brez posveta z domačini grad oddal v najem zasebniku, kar je domača skupnost močno zamerila.* Občina je začela tudi namenjati več sredstev za obnovo gradu, vendar preskromne zneske za tako velik in mogočen objekt. Po letu 2006 se je upravljaev umaknil in po mnenju krajana (r. 1952) je *potem počasi vse umrlo. Nekaj časa je bila zadeva prav mrtva.*

Leta 1999 je grad postal kulturni spomenik državnega pomena,⁴⁴ kar pomeni, da je upravljanje prevzelo ministrstvo za kulturo, vendar tudi ta poteza ni izpolnila pričakovanj ljudi. Ministrstvo je rešitve za obnovo kulturnih spomenikov iskalo na več ravneh; razmišljalo je tudi o mehanizmu javno-zasebnega partnerstva. V tem kontekstu je krajan Branika leta 2010 obiskal zasebnik – premožen kupec, ki je želel grad odkupiti. *Bil je olikan gospod, zelo lepo je govoril. Vendar ko je zapustil prostor [kjer je domačinom predstavil svoje namene – op. a.], je takratni predsednik [krajevne skupnosti – op. a.] odreagiral: 'O ne, mi ne bomo dali gradu.'* Del krajanov je imel drugačno mnenje, saj se je zavedal,

⁴⁴ Uradni list RS, št. 81/99-3810.

da bo lahko grad na ta način zaživel. Spet drugi so govorili, da domačini ne bodo hlapci bogatejšega veleposestnika (sogovornica, r. 1953).

Dogodek, povezan z nakupom gradu, je domačine vnovič povezal. Leta 2010 so ustanovili Razvojni zavod Branik in se v sodelovanju s stroko prijavi na razpis za sredstva za razvoj podeželja. V projektu so želeli revitalizirati staro pot na grad, ki pelje prek zaselka Tabor, obnoviti nekdanjo mitnico in izvesti več participativnih delavnic z domačini. Čeprav na razpisu niso bili uspešni, so vztrajali in leta 2013 jim je s pomočjo Mestne občine Nova Gorica uspelo izvesti zastavljene cilje. Pod okriljem krajevne skupnosti in članov različnih društev, tudi Turističnega društva Branik, so organizirali več 'udarniških' akcij s traktorji in drugim orodjem za usposobitev in kasneje vzdrževanje predhodno opuščene pešpoti iz naselja Tabor do gradu. Potrebna je bila večletna vztrajnost, da smo s številnimi klici in dopisi na Mestno občino Nova Gorica ter na ZVKD [Območno enoto Nova Gorica – op. a.] pridobili vsa soglasja za ohranitev stare pešpoti ter obnovitev srednjeveške mitnice, ki bi se v nasprotnem primeru zagotovo porušila, je opozorila krajanica (r. 1953), ki je aktivno pomagala pri komunikaciji s pristojnimi institucijami. Krajanji so se po letu 2013 udeležili več čistilnih akcij, organiziranih ob Dnevu zemlje, ki so bile namensko razširjene čez meje naselij, tudi na grajski kompleks in njegovo okolico. Članica kulturnega društva (r. 1953) je pri tem izpostavila: *Organizacija prireditve v gradu je zelo težka, je treba pomesti, na traktorju pripeljati mize, vleči kable za projekte ... Je bilo zelo lepo tam, ma tukaj imamo vsaj dvorano, ma tam je res garaško delo vse uredit. Saj gor je lepo, ljudje se ustavijo na razgledni terasi. Če bo gor kakšen prireditveni prostor že pripravljen, bo lažje.*

Novo poglavje revitalizacije gradu, ki ga označuje participativno upravljanje skupaj z domačini, se je začelo po letu 2013. Ministrstvo za kulturo je grad vnovič preneslo na Mestno občino Nova Gorica. Hkrati je Občina pridobila mednarodni projekt *RESTAURA: Revitalizacija zgodovinskih stavb s pomočjo shem javno-zasebnega partnerstva* (Interreg, program Osrednja Evropa, 2016–2019),⁴⁵ pri katerem je občina kot partnerica prek sodelovanja z lokalnimi prebivalci in ključnimi institucijami dosegla konsenz o prihodnji namembnosti gradu. Dogovorili so se, da bo grad ostal široko javno dostopen in da bo spodbujal razvoj širšega okoliškega območja, tudi z bolj ustvarjalnimi vsebinami. Poleg tega je bil izdelan konservatorski načrt za revitalizacijo gradu ter pridobljena vsa dokumentacija, na podlagi katere se lahko Mestna občina Nova Gorica prijavlja na razpise za javne evropske vire. To so potrdili tudi krajanji, ki so poudarili: *Do projekta Restaura je bilo 'pink-ponk'. Potem je stvar zaživela. Potem smo bili krajanji udeleženi pri vseh aktivnostih, je bilo tudi drugače zastavljeno. Sedaj je prav drugače.* Krajan (roj. 1949) dodaja: *Splošno gledano, na rihemberski grad se je vedno gledalo kot na problem. Premik pa je bil narejen sedaj, da ga je treba videti kot priložnost. Problema se vsi bojijo. Tudi to premikanje lastništva z občine na državo, ker je vseeno, ali je tvoj ali moj, če oba nimava denarja.*

Krajanji so s potekom revitalizacije, ki poteka postopoma, zadovoljni. Grad trenutno upravlja zasebni zavod Svitar, ki pod vodstvom Bojane Čibej skrbi za razvoj ustvarjalnih programov. S pomočjo metode pripovedovanja zgodb⁴⁶ zgodovino gradu uporabljajo za oblikovanje različnih turističnih programov, s katerimi poskušajo povezovati kreativni in poslovni sektor. V ta namen so

⁴⁵ Več gl. <https://zimk.zrc-sazu.si/sl/programi-in-projekti/restaura> (4. 10. 2022).

⁴⁶ Campos et al., Storytelling.

izumili vlogo Eleonore Rihemberške, grajske gospe s prelepim glasom in obleko, ki pripoveduje zgodovino gradu. Poseben program je oblikovan na temo Oporoke Ulrika Rihemberškega.⁴⁷ Pri uporabi zgodovine v turistične namene se odpira vprašanje, kako se izogniti romantični ali populistični interpretaciji, kar pri pripravljanju programov zahteva vključitev zgodovinarjev, etnologov, umetnostnih zgodovinarjev idr., po drugi strani pa je treba iskati načine, kako pri obiskovalcih gradu zbuditi zanimanje za dediščino.

Žal je analiza intervjujev pokazala, da je med sogovorniki veliko nejevolje, ker v sodobni strokovni literaturi o gradu še vedno piše, da so za škodo na gradu, povzročeno do šestdesetih let 20. stoletja, krivi lokalni prebivalci, ki naj bi *z gradu odvažali gradbeni material, ki je bil pripravljen za njegovo obnovo, nato pa so v revolucionarnem zanosu čedalje bolj pogosto odvažali tudi stavbno gradivo iz ruševin grajske stavbe. /.../ V petdesetih letih 20. stoletja [so] naredili vse, da bi ga dokončno uničili, čeprav je bil z odlokom /.../ že pred letom 1952 razglašen za kulturni spomenik.*⁴⁸ Sogovorniki, ki so bili vključeni v etnografsko raziskavo, so navedbe problematizirali in pojasnili, da so bile socialne in ekonomske razmere v vasi po vojni zelo težke, saj so si morali krajanji po prihodu iz Nemčije najprej urediti nujna prebivališča v napol podrtih hišah in drugih kmečkih poslopijih. Krajan (r. 1937), ki je izkusil požig, begunstvo in težko življenje po vojni, je poudaril: *Težko je govoriti o odvažanju gradbenega materiala in opreme z gradu. Za ureditev nujnih zasilnih prebivališč v napol podrtih hlevih so domačini uporabili material svojih uničenih domov. Za prevažanje grajskega gradbenega materiala pa takrat ni bilo temeljnih pogojev. Prebivalci so bili brez vozil in vprežne živine. Prvi traktor v Braniku je zadruga nabavila leta 1948 ali 1949.* Isti sogovornik kritično obsoja tudi trditve, da so domačini ruševine gradu uporabljali za gradbeni material, *pri tem pa so sistematično odbirali predvsem uporabne, kamnoseško obdelane kamne*,⁴⁹ saj že bežen sprehod po vasi »ne govori o konkretni vzidavi takih obdelanih kosov, kar naj bi se kazalo pri sedanji podobi obnovljenih oziroma novih stavb. Drugi starejši sogovornik (r. 1937) dodaja, da so po pripovedovanju domačinke, ki je v gradu opravljala dela hišne pomočnice, lastniki vse dragocene predmete, knjige in opremo odpeljali pred vojno, med vojno pa je grad izropala nemška vojska. Prizna, da so se med domačini pojavili vandali in uničevali ruševine *Gornjega gradu*, niso pa iz njega vozili kamenja. Pri tem je krajan (r. 1953) pojasnil, da so se elementi gradu rušili zaradi pomanjkljivih sanacijskih posegov, saj jim v spominu ostaja dogodek iz leta 1961, ko je *v eni noči prišlo do samoporušitve odkritega pročelja na severni strani grajske stavbe, kar je prebudilo vse prebivalce Braniške doline.* K neljubemu dogodku naj bi prispevala močna burja, povod pa je bila po mnenju domačina, po poklicu arhitekta, slaba sanacija že v času zavezniške samouprave.

Nejevoljnost in razočaranje domačinov, da so v očeh konservatorjev, umetnostnih zgodovinarjev in zgodovinarjev krivi za uničevanje kulturnega spomenika v času, ko je bil grad nezaščiten in v ruševinah ter je takratna državna in politična oblast v zgodovinskih elementih iz obdobja srednjega in novega veka videla simbol »tujih« političnih sistemov, je treba v kontekstu novih celostnih in

⁴⁷ Več o turističnih programih na gradu gl. <https://rihemberk.com/obiscite-grad/> (18. 8. 2023).

⁴⁸ Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 112.

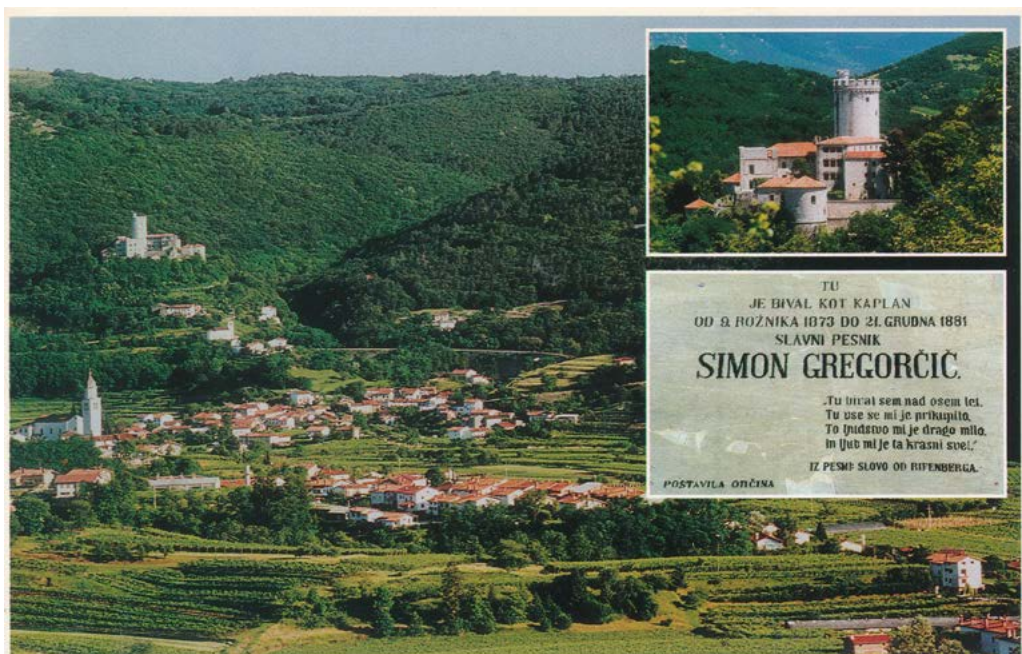
⁴⁹ Komelj, *Vprašanje*, str. 48; Stopar, *Rihemberk*, str. 25.

participativnih pristopov varovanja in razvoja kulturnih spomenikov jemati resno. Sogovornikom bi v kontekstu zgodovinopisja lahko očitali, da je njihov individualni in kolektivni spomin netočen in nezanesljiv zgodovinski vir, ki je podvržen sodobnim vrednostnim sistemom. Danes je vsakršen vandalizem nad kulturnimi spomeniki moralno, etično in strokovno obsodbe vreden, zato naj bi sogovorniki upravičevali dejanja svojih prednikov. Vendar se mora vsak raziskovalec, ki kritično obsoja dejanja civilne družbe, poglobiti in razumeti zgodovinski čas, prostor in širši politično-družbeni kontekst, v katerem se vandalizem dogaja, in ne nekritično povzemati zapisov, ki so jih pisali konservatorji v petdesetih letih 20. stoletja. V tem primeru bi lahko stroki očitali, da ni naredila dovolj za strokovno zaščito spomenika, javnosti pa ni opozarjala na kulturne vrednosti grajskih kompleksov. Vsekakor pa ne smemo prezreti truda, ki so ga prav domačini v skladu s svojim znanjem, možnostmi in razpoložljivim prostim časom namenili oživitvi gradu od osemdesetih let 20. stoletja dalje, ko je tudi politična oblast podprla akcije (prim. *Slovenija – moja dežela*), povezane z nacionalnim, kulturnim in turističnim pomenom kulturnih spomenikov, nastalih pred drugo svetovno vojno.⁵⁰

Poleg gradu so sogovorniki v pogovoru veliko pozornosti namenili drugi svetovni vojni in požigu vasi, ki sta v vasi in na gradu povzročila veliko gorja. Na različnih proslavah in komemoracijah starejši krajanji temu dogodku še danes posvečajo veliko pozornosti. Proslave *smo doživljali zelo čustveno, to so bile prav take manifestacije, spomin na ta požig in vrnitev. Te proslave smo pripravljali vsi, največkrat pa kulturno društvo, zbori in šola. /.../ Šola je bila vedno zraven, učitelji in učiteljice so pripravljali scenarije. Cela vas je bila vključena v te prireditve. /.../ Za 15. februar domači gospodarski obrati niso delali, so imeli dan odprtih vrat. To je bil dan Branika, kot dan republike v stari Jugoslaviji.* Na vprašanje, ali komemoracije potekajo tudi na gradu, so vsi sogovorniki odkimali in pojasnili: *Požig vasi ni imel nič z gradom. To se je zgodilo kasneje. Prireditve so potekale pred spomeniki in v združnem domu, ki so ga začeli graditi leta 1948 in uradno zaključili leta 1952.* Ob tem vaščani s ponosom obujajo spomin na Simona Gregorčiča, ki je v vas prišel leta 1873 in po mnenju domačinov tu preživel umetniško plodno življenje. Njegovo šibko zdravje se je sicer krhalo ob težkem in napornem delu, vendar so v času osemletnega bivanja v Braniku nastale njegove najpomembnejše pesmi, tudi dve, ki pomenita vrh pesnikovega ustvarjanja, *Soči* in *Človeka nikar*. V času življenja v Braniku je Gregorčič izdal svojo prvo pesniško zbirko, za slovo pa je Rihemberčanom spesnil eno svojih najlepših pesmi, *Slovo od Rihemberka*. Ko jo je ljudem recitiral s prižnice, so vsi v cerkvi jokali in tudi sam pesnik se ni mogel ubraniti solz.⁵¹ Danes mu je v vasi posvečena kulturna pot.

⁵⁰ Pomemben slovenski projekt, ki je veliko prispeval k zavedanju pomena lokalne preteklosti, pa čeprav v turistične namene, posledično pa tudi k oblikovanju nacionalne identitete in boljšemu odnosu lokalnega prebivalstva do lokalnih kulturnih značilnosti, je bila akcija »*Slovenija, moja dežela*« – akcija za promocijo Slovenije kot turistične regije v tujini. S premišljenim marketinškim sloganom so avtorji akcije (Studio Marketing Slovenije) želeli med prebivalstvom vnovič prebuditi občutek pripadnosti Sloveniji in odgovornosti do slovenskega prostora, ki se je v času socializma izgubil. Z akcijo so želeli v prvi vrsti ustvariti zavedanje, da je Slovenija last vsakogar, ki živi v njej, ter da je raznolika, lepa neznanka, ki jo velja spoznati in vzljubiti (več gl. Repovš, Tržno usmerjene, str. 146).

⁵¹ *Kronika Rihemberka – Branika*, str. 8.

Slika 3: Leon Hmeljak, Pozdrav iz Branika s pesmijo Simona Gregorčiča (1997) (dLib)

Sklepne misli – kako skupaj z ljudmi raziskovati in interpretirati lokalno kulturno dediščino?

Prepoznavanje vrednot, pomena in vloge lokalne kulturne dediščine v naseljih, kot je Branik, je treba razumeti kot nenehno razvijajoč se proces, ki po sodobnih teorijah in strategijah varovanja dediščine ne vključuje le stroke iz dediščinskih institucij, raziskovalcev in političnih odločevalcev, temveč tudi civilno družbo oziroma ljudi, ki s spomenikom živijo in do njega vzpostavijo svojevrsten odnos. Dediščine tudi ne smemo razumeti zgolj kot materialni objekt (npr. grad), zamrznjen v času in prostoru, temveč gre za vrsto praks, ki prek različnih oblik (komemoracije, organiziranje kulturnih dogodkov in razstav, medgeneracijske povezave, udeležba na delavnicah, udarniške akcije, okrogle mize ipd.) spodbujajo medsosedsko in vaško sodelovanje ter vplivajo na to, kako pomnike iz preteklosti kolektivno osmisli za sedanjost in boljše prihodnost. Pri procesu revitalizacije, interpretacije, spominjanja in uporabe preteklih pomnikov prihaja tudi do preoblikovanja izkušenj, znanj, misli, pomenov in vrednot.

V zadnjem desetletju v okviru dediščinskih študij velik poudarek namenjamo razumevanju osebnih občutij (jeza, strah, jok, veselje, upor, zanikanje), ki jih elementi dediščine utelešajo in sprožajo med posamezniki v določenem prostoru, kolektivnih čustev (procesov kreiranja kolektivnih spominov, vrednostnega sistema idr.) in drugih socialnih praks, ki na področju mobiliziranja

preteklosti vključujejo raziskovanje, vrednotenje, interpretacijo in upravljanje kulturnih pomnikov.⁵² Etnografska raziskava je pokazala, da so krajanji Branika na svoj grad ponosni, z različnimi kulturnimi akcijami (izdajo kronik, pevsкими nastopi, ureditvijo stare poti, raziskovanjem lokalne zgodovine) pa so se v zadnjih petdesetih letih trudili za njegovo vsebinsko oživitvev. Želeli so si, da bi revitalizacijska dela potekala hitreje in da bi bili vključeni v njihov potek. To jim je po letu 2013 uspelo. Zato so danes zadovoljni z načini oživljanja gradu, hkrati pa jezni in razočarani, ker se v literaturi in dokumentih ZVKD, Območne enote Nova Gorica, propadanje spomenika v petdesetih letih 20. stoletja povezuje z vandalizmom domačinov. Z jezo, žalostjo in razočaranjem opozarjajo na napačne razlage, ki niso razumljene v družbenem kontekstu njihove vpetosti v mrežo takratnega političnega dogajanja. Ker so afektivne prakse, kot razumemo jezo domačinov, vedno povezane s preteklimi izkušnjami posameznika in skupnosti, je treba v raziskavo procesov nastajanja dediščine vključevati tudi razumevanje lokalnih zgodovinskih izkušenj. Vas Branik je doletela najgrozotnejša izkušnja, ki se posamezniku ali vasi lahko zgodi v času vojn in nemirov. Krajanji so morali po drugi svetovni vojni na novo zgraditi svoje domove in pridobiti potreben živež. Hkrati so zaživel v novi družbeno-politični ureditvi, ki je svojo ideologijo gradila na modernizmu. Ta pa je bil usmerjen v napredek in je preteklost razumel zgolj kot vir za interpretacijo razvoja, napredka, novih sprememb in simbolov preteklih političnih sistemov. Na Primorskem govorimo o obdobju fašizma, v katerem so bili Slovenci prepoznani kot drugorazredni državljani in lahek plen raznarodovalne politike. Vse do šestdesetih let 20. stoletja grad ni bil deležen obnove zidov, ki so se porušili zaradi požiga v času druge svetovne vojne in nadaljnjega propadanja po vojni, prav tako ni bil zaščiten in je bil zato na udaru različnih vandalov. Ti v golih zidovih in umetnostnozgodovinskih detajlih niso videli estetske, zgodovinske, spominske in druge vrednosti. Negodovanje konservatorjev iz ZVKD in umetnostnih zgodovinarjev nad odnosom domače skupnosti do gradu je sicer upravičeno, vendar je treba po drugi strani pod drobnogled postaviti čas, prostor, razmere in način življenja v državi in takratni družbi, v kateri se spomenik nahaja. Ključna vprašanja, ki si jih moramo postaviti, namreč so, zakaj, kako in čemu, če sploh, so domačini to počeli.

Po novih teorijah razumevanja dediščine strokovno-znanstvena dela, ki brez podrobnih utemeljitev ter razumevanja družbeno-političnih razmer in kontekstov krivdo za uničenje gradu pripisujejo civilni družbi, razumemo kot avtoriziran dediščinski diskurz. V njem akterji, ki pri procesih nastajanja javne dediščine posedujejo strokovno in politično moč, vplivajo na to, kako bo v določenem prostoru in času oblikovana interpretacija javne dediščine. Sprejeto interpretacijo širša in strokovna javnost navadno sprejmeta brez premisleka, tako da sčasoma postane nekaj samoumevnega. S tem pa izključimo, omejimo in zmanjšamo možnosti diskusije o drugih razumevanjih in interpretacijah, ki jih posedujejo akterji brez moči.⁵³ Članek dokazuje, da so krajanji ponosni na svojo zgodovino in njene materialne pomnike. Kot poudarja eden od domačinov (r. 1953), *smo ena redkih vasi, ki smo dve vaški kroniki izdali. In noter je tudi grad. I.../ Vse to kaže, da gre za spoštljiv odnos prebivalcev do gradu kot pomembnega pričevalca zgodovine in ne kot donosen kamnolom.*

⁵² Waterton in Smith, *The Recognition*, str. 4–15.

⁵³ Več gl. Hall, *Representation*, str. 44; Smith, *Uses of Heritage*, str. 14; Byrne, *Heritage*, str. 165.

Pomenov in vsebin dediščine v skupnosti ne smemo razumeti kot ustaljeno prakso. Kakor se spreminjajo časi, vsakokratne sedanjosti, vrednote, prepričanja, navade, pričakovanja, prostori in predmeti, ki jih opazujemo v vedno drugačnih kontekstih, tako se spreminjajo tudi pomeni kulturnih spomenikov. Grad Branik je imel med Braničani različne pomene – v času pred drugo svetovno vojno so ga povezovali z življenjem grofa; med vojno je žal delil usodo z grozotami vojne vihre, po vojni pa so ga povezovali z željo po njegovi revitalizaciji. V domišljiji krajanov je buril raznovrstne ideje o vsebinah in namembnostih. Danes je grad v očeh lokalnega prebivalstva pomemben element kulturne dediščine, hkrati pa domačini zaradi zgodovinskih izkušenj polpreteklega obdobja veliko pozornosti namenjajo dogodkom druge svetovne vojne, ki je močno zaznamovala vas. Zato ni naključje, da med enotami, ki jih izpostavlja Register kulturne dediščine, prevladujejo pomniki iz časa druge svetovne vojne. Hkrati pa je pozitivno spoznanje, da izbor sovпада z mišljenjem domačinov, ki so v pogovoru med kulturnimi pomniki izpostavili prav Gornji grad, Simona Gregorčiča in drugo svetovno vojno.

V sodobnosti sta kultura in dediščina temelj trajnostnega (vzdržnega) razvoja. S procesi soustvarjanja dediščine naj bi izvajali vseživljenjsko učenje, gradili in utrjevali skupnost ter se spopadali z izzivi, povezanimi z revščino, brezposelnostjo, enakostjo spolov, dobrim počutjem, podnebnimi spremembami in ohranjanjem narave. S tem dediščina ni le zgodovinska, identifikacijska in ekonomska kategorija, temveč tudi razvojna. Pomembno je, da razvoj izvira iz dejanj tamkajšnjih ljudi, njihovih preteklih in sedanjih izkušenj, idej, misli, pričakovanj in želja. Zato raziskovanje, ohranjanje, modifikacija in raba dediščine, tudi grajskega kompleksa, ne smejo biti odvisni le od vladnih finančnih spodbud in meril strokovnjakov, temveč od plodnega sodelovanja in razumevanja vseh akterjev. To pomeni, da morajo strokovnjaki, ki sodelujejo pri revitalizaciji zgodovinskih naselij, gospodarskem razvoju okolja in drugih oblikah ustvarjanja dediščine, stopiti v stik z ljudmi, se poglobiti v njihovo preteklo pot in okolje ter spoznati človekove izkušnje in družbeni kontekst. Le tako lahko iz njihove zgodovine, izkušenj in sedanjih praks razumejo mentaliteto in razvoj skupnosti ter na podlagi skupnega ovrednotenja pomembnih sestavin njihovega življenja ponudijo vsebine, ki lahko olajšajo pot v vzdržno in sočutno prihodnost.⁵⁴

⁵⁴ Raziskava in članek sta nastala kot rezultat raziskovalnega programa Historične interpretacije 20. stoletja (P6-0347) in raziskovalnega projekta Hei-transform: Dediščina za vključujočo trajnostno preobrazbo (J7-4641), ki ju iz državnega proračuna financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Cultural Heritage of Branik and the Importance of Including the Local Population in Its Conservation and Development

Summary

The village of Branik boasts several natural and cultural vestiges of the past, reflecting a variety of societal meanings, values, understandings, and perspectives in modern society. At the same time, they also form part in co-creating local and national cultural heritage, which is no longer understood as a material object frozen in time and space, but rather as a perpetually changing process and social practice subjected to sociopolitical, economic, and other processes. A crucial role in this is also played by the measures and actions implemented by different actors (experts, political authorities, and civil society) that contribute to the heritage with their knowledge, skills, memories, interpretations, opinions, ideas, and interests.

The paper focuses on those elements of cultural heritage that the inhabitants of Branik have specifically recognized in ethnographic research as the heritage of their village. Particular emphasis is on the practices of reviving Rihemberk Castle, the memory of villages burned during the Second World War, and the life of Simon Gregorčič (1844–1906), who served as a parish priest in the village between 1873 and 1882. The interpretation is rounded off with presentations of heritage units that conservators from the Nova Gorica regional branch of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia have entered into the Register of Slovenian Cultural Heritage. The results of the research, which drew from the literature on the history of Branik and guided interviews with the local inhabitants, were completed with theoretical considerations on how to make sense of heritage production processes in the twenty-first century at the juncture of professional criteria and perspectives on the one hand and experiences, opinions, and reflections of the local population on the other. The paper, furthermore, provides a detailed description of the theoretical shift that brings forth an integral and participatory approach to preserving and administering cultural heritage, which, alongside experts and political authorities, also includes the “voices” of local inhabitants, who live with the cultural monument and ascribe it a variety of meanings based on different kinds of knowledge and experience, as well as on different sociopolitical contexts and social values. The paper ends with a few concluding thoughts on the ways in which Branik’s cultural heritage can be developed in collaboration with the local population to serve an audience well beyond the bounds of the local community and its younger generation, respectively.

It is particularly significant to note that the inhabitants of Branik feel an emotional connection with the castle, which they have further enhanced through a range of cultural practices (the publication of two history chronicles, the improvement of the old path leading up to the castle, local history studies and presentations, clean-ups, and other events) that have greatly contributed to its revitalization and content enrichment. The villagers have called on the local and national authorities, as well as experts in cultural conservation to speed up the efforts and for themselves to be included in the process. While pleased with the castle’s current contents, they have also expressed anger and disappointment, noting that the literature and documents of the Institute for the Protection of Cultural Heritage ascribe the deterioration of the monument during the 1950s exclusively to the acts of vandalism committed by the locals. The paper therefore calls on researchers to commit every research on cultural monuments to a carefully thought-out interpretation as well as to deepening the understanding of the history, community logic, sociopolitical conditions, and lifestyle of the local inhabitants living with the cultural monument. At the same time, it is also important not to understand the meanings and contents of heritage in the community as an established practice;

quite the contrary, as times and sociopolitical systems change, along with relationships, values, and beliefs observed in a range of shifting contexts, so do meanings that are embodied in cultural monuments. Comprehensive and participatory cultural heritage management is not a straightforward process, but rather one that requires making numerous compromises by all the actors involved—that is, experts, political authorities, and the local population.

NETOPIRJI IN NARAVOVARSTVENI POMEN GRADU RIHEMBERK

JANA LAGANIS
ASTRID LIČEN

Uvod

Ob vstopu v Braniško dolino nam pogled obstane na sivem kamnitem očaku, umeščinem na strmi vzpetini pobočja hriba Golec. V večstoletni zgodovini obstoja na strateški legi s sijajnim razgledom na okolico je grad Rihemberk bdel nad morebitnim približevanjem sovražnika in za mogočnimi zidovi nudil zavetje različnim plemenitim rodbinam. Sprehod po grajskem kompleksu današnjega obiskovalca popelje v drug čas in ga približa zgodbam minulih stoletij. Ječavo gibanje visokih borovcev na stenah zapuščenih prostorov v zgodnjih večernih urah ustvarja migetajoče sence zahajajočega sonca in za hip se zazdi, da so oživele, da je med zidovi zaprhutalo življenje ...

Sence, ki ob sončnem zahodu poplesujejo v bližini gradu, niso le privid bujne domišljije, temveč imajo lastnike iz mesa in krvi – netopirje. Skrivnostni leteči sesalci, ki so zaradi nočno aktivnega življenja večinoma slabo poznani, so v ljudeh že tisočletja vzbujali negativna čustva, povezovali so jih z zlom in temačnimi silami, postali so tudi protagonisti številnih legend.¹ Ob tem se pridružujemo trditvi Frana Erjavca, da je nevednost mati neumnih vraž,² ki jih danes zahvaljujoč dolgoletnemu opazovanju in preučevanju številnih raziskovalcev z lahkoto ovržemo.

Netopirji so v več kot 50 milijonov let dolgi prisotnosti na Zemlji razvili izjemno raznolikost vedenjskih in prehranjevalnih navad. So skupina živali s številnimi prilagoditvami, obenem pa zaradi svojega načina življenja in razmnoževanja sodijo med bolj ogrožene živalske skupine.³

V času, ko mineva dobrih sto let *Spomenice Muzejskega društva za Slovenijo*, prvega nacionalnega programa za varstvo narave v Sloveniji, in ko dnevno spremljamo posledice nepremišljenih posegov v naravo, se vedno bolj zavedamo pomena ohranjanja narave, njene biotske pestrosti ter različnih ekosistemov in habitatov posameznih vrst. Vse to so sistemi, ki ohranjajo življenje v biosferi ter ne nazadnje omogočajo obstoj in razvoj človeštva.⁴ Vse v Sloveniji živeče vrste netopirjev so zavarovane

¹ Lee, *Bats* (<https://www.historytoday.com/archive/natural-histories/bats-out-hell>) (1. 2. 2022).

² Erjavec, *Domače*, str. 45.

³ Kunz et al., *Ecosystem Services*, str. 2.

⁴ Ferlinc, *Strategija*, str. 11.

z Uredbo o zavarovanih prosto živečih živalskih vrstah,⁵ ki predpisuje tudi varstvo njihovih habitatov, veliki podkovnjak (*Rhinolophus ferrumequinum*) in vejicati netopir (*Myotis emarginatus*) pa sta tudi kvalifikacijski vrsti območja Natura 2000 Dolina Branice.

Ekologija netopirjev

Netopirji so z več kot 1400 vrstami⁶ druga najštevilčnejša skupina sesalcev, ki zaseda različne ekološke niše v številnih kopenskih habitatih po vsej zemeljski obli iz jzjemo polarnih predelov, visokogorja in nekaterih oddaljenih otokov v oceanih.⁷ V Sloveniji je do sedaj dom našlo 33 vrst netopirjev, od katerih je ena domnevno izumrla. Največji je veliki mračnik (*Nyctalus lasiopterus*), z razponom prhuti 40 cm, najmanjši pa drobni netopir (*Pipistrellus pygmaeus*), katerega teža 3–6,5 g je primerljiva s težo vrečke sladkorja za kavo.⁸ Njihovo pravo nasprotje so tropski in subtropski predstavniki družine velikih netopirjev (Pteropodidae), ki dosežejo razpon prhuti do skoraj dveh metrov.⁹

Velika vrstna pestrost se odraža tudi v raznolikosti prostorov – zatočišč, ki jih netopirji uporabljajo v različnih življenjskih obdobjih.¹⁰ Netopirji si v naravi zatočišč ne ustvarjajo sami, temveč so odvisni od obstoječih struktur, ki so lahko naravnega ali umetnega nastanka, in jih prepoznajo kot primeren kraj za prezimovanje, vzrejo mladičev, prehranjevanje, rojenje, parjenje ...¹¹ Nekatere vrste so družabne in se vsaj v določenih obdobjih življenja združujejo v gruce. Tako lahko breje samice oblikujejo porodniške kolonije, ki štejejo nekaj deset, sto ali celo tisoč živali. Predvsem v severnejših zemljepisnih širinah si samice pogosto izberejo zatočišča – kotišča – v različnih grajenih objektih, med katerimi je veliko stavb kulturne dediščine.¹² Na grad Rihemberk od aprila do junija prileti celo do 300 brejih samic vejicatih netopirjev in do 150 brejih samic velikega podkovnjaka. S tem grad gosti največji porodniški koloniji obeh vrst v zahodnem delu Slovenije.¹³ Za svoja zatočišča sinantropne vrste največkrat izberejo neobljudene, zapuščene stavbe, pogosto pa jih najdemo tudi na podstrehah, v škatlah rolet, za polkni, pod napušči ali za zunanji opazi naših bivališč.

⁵ Uradni list RS, št. 46/04, 109/04, 84/05, 115/07, 32/08 – odl. US, 96/08, 36/09, 102/11, 15/14, 64/16 in 62/19.

⁶ <https://www.sdpvn-drustvo.si/netopirji/vrste-v-sloveniji/> (1. 2. 2022).

⁷ Macdonald, *Velika enciklopedija*, str. 787.

⁸ <https://www.sdpvn-drustvo.si/netopirji/vrste-v-sloveniji/> (1. 2. 2022).

⁹ Gumal, *Diurnal Home*, str. 248.

¹⁰ Macdonald, *Velika enciklopedija*, str. 799.

¹¹ Rebernik, *Odnos*, str. 21.

¹² Presetnik in Zamolo, *Netopirji v stavbah*, str. 5; Voigt et al., *Bats and Buildings*, str. 436.

¹³ Presetnik in Podgorelec, *Monitoring*, str. 3, 6, 25.

Ko eden ali več netopirjev najde zatočišče v stavbi, drugi to novo zatočišče zaznajo s pomočjo voha in sluha.¹⁴ Zgodba o sobivanju netopirjev s človekom sega v čas gradnje prvih primitivnih bivališč in prav uporaba človekovih bivališč za zatočišča naj bi nekaterim vrstam netopirjev omogočila, da so se iz izvornih tropskih območij razširili na območja, kamor se brez človeka ne bi, saj jim nudijo zatočišča na tistih predelih, kjer ni primernih naravnih struktur, je pa dovolj hrane za dolgoročno preživetje populacije.¹⁵

Porodniške skupine netopirjev za kotišča večinoma izbirajo tople prostore, npr. podstrehe gradov, cerkva in zvonikov, z ugodnimi temperaturami za razvoj in rast mladičev.¹⁶ Samice velikega podkovernjaka julija skotijo po enega mladiča, ki prve tedne sesa materino mleko, po mesecu in pol pa že samostojno leti in lovi plen.¹⁷ Podobno je pri drugih pri nas živečih vrstah, pri katerih je hiter razvoj ključnega pomena, saj si morajo jeseni nabrati dovolj zalog podkožnega maščevja, ki jim bodo pomagale preživeti dolgo zimsko obdobje brez hranjenja. Netopirji za vzdrževanje stalne telesne temperature namreč porabijo veliko energije, ki jo v toplejšem delu leta pridobijo z obilico hrane, ulovljene v okolici poletnih zatočišč. Ko se približuje jesen in se število žuželk začne zmanjševati, netopirji zapustijo svojo poletno rezidenco in se odpravijo proti zimskim zatočiščem – prezimovališčem, kjer v globokem spanju preživijo zimo.¹⁸ Kje natančno »rihemberške« kolonije prezimujejo, še niso odkrili.¹⁹ Poletna zatočišča in prezimovališča velikega podkovernjaka so med seboj navadno oddaljena med 10 in 60 km, dolgokrilega netopirja (*Miniopterus schreibersii*) več kot 100 km, nathusijevega netopirja (*Pipistrellus nathusii*) pa celo do 1900 km.²⁰ Vedno pa si izberejo prezimovališča z razmeroma stalno, ne prenizko temperaturo in stalno zračno vlago. Take razmere najpogosteje najdejo v jamah in drugih podzemnih prostorih ali v hladnejših delih stavb. Med hibernacijo močno znižajo telesno temperaturo – na le nekaj stopinj nad okoliško temperaturo – ter izjemno upočasnijo srčni utrip in presnovo, s čimer zmanjšajo porabo zalog in varčujejo z energijo.²¹ Visoka zračna vlaga v prezimovališču preprečuje njihovo dehidracijo.²² Netopirji v prezimovališčih potrebujejo okolje brez motenj (npr. obiskovalcev v jamah), saj vsako prebujanje zahteva izjemne količine energije in je zanje lahko usodno.²³

Obdobje parjenja poteka jeseni pred zimskim mirovanjem, kar pa še ne pomeni takojšnje oploditve in razvoja zarodka. To se zgodi šele zgodaj spomladi, ko poteče ovulacija in se jajčece oplodi s semenom, ki je bilo vso zimo shranjeno v reproduktivnem traktu samice. Mesec in pol do

¹⁴ Voigt et al., *Bats and Buildings*, str. 431.

¹⁵ Voigt et al., *Bats and Buildings*, str. 428.

¹⁶ Rebernik, *Odnos*, str. 27.

¹⁷ Kryštufek et al., *Strokovne osnove*, str. 50.

¹⁸ Macdonald, *Velika enciklopedija*, str. 796.

¹⁹ Presetnik in Podgorelec, *Monitoring*, str. 6.

²⁰ Presetnik in Šturm, *Netopirji*, str. 94; Presetnik in Zamolo, *Netopirji v stavbah*, str. 17, 33.

²¹ Macdonald, *Velika enciklopedija*, str. 799; Altringham et al., *Bats*, str. xiii.

²² Macdonald, *Velika enciklopedija*, str. 797.

²³ Altringham et al., *Bats*, str. 97–102.

dva kasneje, ko njihova hrana »oživi«, samice kotijo mladiče. V tem času se zaradi dojenja močno povečajo njihove potrebe po hrani. V nasprotju z večino malih sesalcev primerljivih velikosti imajo netopirji praviloma le po enega mladiča. Posledično so ena od živalskih skupin, katerih številčnost najpočasneje narašča. Neznačilno je tudi to, da so izredno dolgoživi, z rekordi do 30 let.²⁴

Na podlagi sorodnosti organizme razvrščamo v skupine, ki si sledijo od osnovne – vrste –, prek rodu in družine do višjih sistematskih skupin. Netopirji (o. Chiroptera) so red sesalcev (Mammalia). Prostore na gradu Rihemberk so si za spalnico ali otroško sobo izbrali predstavniki treh od štirih družin netopirjev, ki živijo v Sloveniji: podkovnjaki (Rhinolophidae), gladkonosi netopirji (Vespertilionidae) in dolgokrili netopirji (dolgokrilci) (Miniopteridae). Dolgorepega netopirja (*Tadarida teniotis*), ki je naš edini predstavnik trdouhih netopirjev (Molossidae), na gradu še niso zaznali. Družina podkovnjakov je ime dobila po posebni kompleksni kožnati tvorbi, ki obdaja nosnici in po obliki spominja na podkev. Z njo pri eholokaciji iz nosnic usmerjajo svoje visokofrekvenčne glasove. V mirovanju podkovnjaki prosto visijo s stropa in so pri tem lahko popolnoma oviti v letalno mrežo. Gladkonosi netopirji pogosto počivajo s trebuhom prislonjeni ob steno ali se zavlečejo v ozke špranje, s prhutmi zloženimi ob straneh telesa.²⁵ Prhuti netopirjem omogočajo letenje, kar pomeni, da so edina skupina sesalcev, ki je sposobna aktivnega letenja. Njihove prhuti sestavljajo koža, vmesni sveženj elastičnega tkiva in mišična vlakna, podpirajo pa jih kosti prstov, rok in nog. Letenju so popolnoma prilagojene močno podaljšane kosti prednjih okončin, predvsem dlančnice in prstnice, z najdaljšim srednjim prstom, segajočim do konice kril.²⁶ Zadnje okončine omogočajo predvsem oprijem pri mirovanju in so oblikovane tako, da jim držanje za oprijemke na stropu ali steni ne pomeni napora, saj jim posebna tetiva ob mišicah v goleni omogoča, da teža telesa krepelj sama potegne v špranjo.²⁷

Ko se sonce začne spuščati za obzorje, je v kotišču že mogoče zaznati vznemirjenje pred večernim izletanjem. Vendar šele s prvim mrakom netopirji zapustijo zatočišče in odletijo v bližnjo okolico gradu, kjer iščejo plen. V raziskovalni nalogi sta Persič in Stanič za vejiccate netopirje na gradu Rihemberk leta 2004 ugotovila, da je izvidniški netopir izletal povprečno 25 minut po sončnem zahodu, srednji netopir pa povprečno 49 minut po sončnem zahodu. Če je bilo vreme oblačno, so izletali nekoliko prej, v dežju pa so ostali v gradu.²⁸ Veliki podkovnjak izleta približno pol ure po sončnem zahodu. Leta predvsem v listopadnih gozdovih, ob mejicah in obvodnem rastju. Izogiba se urbanim območjem in virom svetlobe.²⁹ Grad Rihemberk je idealno poletno zatočišče, saj ga obdaja gozd, kjer se večina tukajšnjih netopirjev prehranjuje predvsem z majhnimi členonožci: metulji, gosenicami metuljev, mušicami, komarji, košeninarji, hrošči, ščurki in pajki.³⁰ Netopirji iz

²⁴ Macdonald, *Velika enciklopedija*, str. 796.

²⁵ <https://www.sdpvn-drustvo.si/netopirji/vrste-v-sloveniji/> (1. 2. 2022).

²⁶ Macdonald, *Velika enciklopedija*, str. 788

²⁷ <https://www.sdpvn-drustvo.si/netopirji/vrste-v-sloveniji/> (1. 2. 2022).

²⁸ Persič in Stanič, *Izletanje*, str. 27.

²⁹ Presetnik in Zamolo, *Netopirji v stavbah*, str. 17.

³⁰ Presetnik et al., *Atlas netopirjev*, str. 46, 50, 70.

Slika 1: Levo vejicati netopir (© Arhiv ZRSVN; foto: Andrej Hudoklin) in desno veliki podkovnjak (© Arhiv ZRSVN; foto: Dušan Klenovšek)

zatočišč do prehranjevalnih habitatov in nazaj letijo po natančno določenih koridorjih, ki pogosto potekajo vzdolž linearnih struktur v pokrajini.³¹ To so npr. žive meje, mejice med posameznimi obdelovalnimi površinami, gozdni obronki, drevoredi, rastlinstvo ob potokih ter druge strukture, po katerih se netopirji orientirajo, ob katerih se prehranjujejo, najdejo večjo varnost pred plenilci in ki so ne nazadnje vitalna povezava med zatočišči in območji prehranjevanja.³² Veliki podkovnjak in vejicati netopir običajno lovita na območjih, ki so od zatočišča oddaljena do 4 oziroma do 6 km.³³

V času, namenjenem ogledu, obiskovalec gradu Rihemberk današnjih prebivalcev ne bo srečal, saj ti svetli del dneva prespijo v skrbno izbranih sobanah z ustreznimi razmerami, ki jih začenjajo zapuščati šele po sončnem zahodu. Čeprav netopirji dobro vidijo, se pri orientaciji v prostoru in nočnem lovu večina vrst zanaša na poseben sistem, ki deluje kot sonar. Netopirji skozi nos (podkovnjaki) oziroma usta (gladkonosi netopirji) oddajajo visokofrekvenčne klice, ki se odbijajo od predmetov v okolici. Podobno kot se otrok uči govornice, se mora mladič netopirja naučiti oddajanja klicev v visokofrekvenčnem območju, ki pri vejicatem netopirju obsega območje med 40 in nekaj več kot 120 kHz.³⁴ Njihov odmev netopirjem omogoča, da zaznavajo objekte in njihov položaj v prostoru ter si tako ustvarijo sliko okolice. Ta sistem, imenovan ehlokacija, netopirjem omogoča zaznavanje tudi tako drobnih predmetov, kot je 0,05 mm tanka nit, kar ustreza debelini lasu.³⁵ Zato je malo verjetno, da bi se netopirji zapletali v dolge lase, kar je ena od mnogih vraž, ki je pri ljudeh vzbudila prepričanje o netopirjih kot nevarnih in zlih nočnih krvosesi, prežečih na nič hudega sluteče žrtve.

³¹ Presetnik in Zamolo, *Netopirji v stavbah*, str. 6.

³² Rebernik, *Odnos*, str. 21.

³³ Presetnik in Zamolo, *Netopirji v stavbah*, str. 17, 25.

³⁴ Presetnik et al., *Atlas netopirjev*, str. 68.

³⁵ <https://www.sdpvn-drustvo.si/netopirji/vrste-v-sloveniji/> (1. 2. 2022).

Ogroženost netopirjev

Človekovi posegi v okolje in s tem povzročene spremembe življenjskih okolij močno vplivajo na upadanje števila rastlinskih in živalskih vrst. Predvsem izginjanje zatočišč ter območij, kjer se prehranjujejo in razmnožujejo, je danes največja grožnja za netopirje. Najpomembnejši razlog za te spremembe je intenziviranje kmetijske in gozdne krajine, ki s seboj prinaša številne za netopirje negativne spremembe.³⁶ V prvi vrsti je to izginjanje mejic, ki netopirjem služijo kot vodila za orientacijo in gibanje v krajini. Veliko vrst tudi lovi pretežno vzdolž mejic in obvodne vegetacije. Mejic in obvodne vegetacije je zaradi intenziviranja kmetijstva žal vse manj, in to kljub številnim pozitivnim učinkom, ki jih imajo ti krajinski elementi na kmetijstvo, kvaliteto vode in zraka, promet, pestrost živih bitij itd. Negativne spremembe se kažejo tudi v izginjanju ekstenzivnih travnikov in pašnikov ter z njimi habitatov številnih vrst žuželk, ki so hrana netopirjem in pticam.

Zaradi intenzivnega kmetijstva (gnojenja, pogoste in zgodnje košnje, siliranja mrve, preoravanja travnikov itd.), uporabe insekticidov in izsuševanja mokrišč je v zadnjih desetletjih močno upadlo število žuželk, ki so glavna hrana pri nas živečih netopirjev. Danes se večina travnišč spreminja v goste, intenzivno gnojene površine, zasajene z vrstno revnim travinjem, ki ne omogoča preživetja žuželkam. Obenem na velikem delu travnišč v Sloveniji pridelujejo seno za silažo, ki jo pokosijo veliko prej, preden bi se lahko pri večini žuželk razvila naslednja generacija. Postopek spravila je prehitel, zato žuželke ostanejo ujete v plastičnih balah. Na zavarovanih območjih v Nemčiji so ugotovili, da je v 27 letih številčnost letečih žuželk upadla za kar 75 %.³⁷

Gozdovi so za večino naših vrst netopirjev najpomembnejši vir hrane in jim nudijo poletna zatočišča. Zaradi intenzifikacije gozdarstva redno odstranjujejo vsa stara in poškodovana drevesa, s čimer močno upada število dupel in špranj, v katerih bi se netopirji lahko razmnoževali ali se vanje zatekli. Druga grožnja je drobljenje gozdnega prostora zaradi novih prometnic, širjenja kmetijskih površin in urbanizacije. Le dovolj veliki sestoji in trajnostno gospodarjenje z gozdovi omogočajo dolgoročno preživetje zdravih in številčno bogatih populacij vrst, ki so v posameznih življenjskih fazah vezane na gozdove. Tudi v Sloveniji imamo vrste, ki za življenje potrebujejo najmanj 25 ha velike, sklenjene gozdove, zato je zelo pomembno, da take gozdne sestoje ohranjamo in v njih gospodarimo tako, da bomo ohranili zadostno število starih dreves.

Netopirji se zaradi mnogoterih vplivov človeka soočajo z vse hujšim pomanjkanjem zatočišč, kotišč in prezimovališč, zato je vsako dodatno uničenje ali ogrožitev obstoječih še toliko bolj problematično. V jamah in drugih podzemnih rovih pogosto prihaja do motenj zaradi obiskovanja in uničevanja kotišč. Netopirje moti navzočnost človeka, osvetljevanje in druge spremembe v jamah, ki so posledica ureditev za obiskovanje.³⁸ Obiski so najbolj moteči v času kotenja in vzgoje mladičev ter v času zimske

³⁶ Rebernik, *Odnos*, str. 28.

³⁷ Hallmann et al., *More than*, str. 14.

³⁸ Voigt et al., *Guidelines*, str. 26–28; Kryštufek et al., *Strokovne osnove*, str. 277, 278; Presetnik, *Monitoring stanja*, 2005, str. 21, 22.

hibernacije. Za vsako prebujanje porabijo zelo veliko energije in včasih je že enkratna motnja dovolj, da ne dočakajo pomladi. Znani so primeri iz Francije, kjer je pogosto zimsko obiskovanje v petdesetih letih prejšnjega stoletja povzročilo močno zmanjšanje ali celo izginotje velikih kolonij netopirjev. Primer dobre prakse so Škocjanske jame, kjer v času vzgoje mladičev prilagodijo trase turističnih obiskov, prepovejo osvetlitev in uporabo bliskavic na območjih prezimovališč itd. Pri pogostem obiskovanju jam s porodniškimi kolonijami se lahko dogodi, da starši celo zapustijo mladiče ali trajno opustijo kotišče. V obeh primerih populacije prizadene visoka smrtnost mladičev. V zimskih zatočiščih in porodniških kolonijah se zbere veliko netopirjev, tako da so posledice njihovega prizadetja še toliko večje.

Netopirji si za poletna zatočišča in kotišča najpogosteje izberejo stare stavbe, v katerih imajo več možnosti za dostop do podstrešij, razpok in špranj pod ploščami. V starih stavbah večinoma tudi ni insekticidov in fungicidov za zaščito lesa. Zaradi glasnosti in kopičenja gvana lahko netopirji postanejo moteči za lastnike, ki včasih za reševanje tovrstnih težav sobivanja uporabljajo neprimerne pristope (npr. preprečitev izstopa netopirjem ali njihovega dostopa do mladičev), ki so lahko usodni za celotne kolonije. Enako problematične so neprimerno izvedene prenove (npr. uporaba neustreznih zaščitnih premazov, zaprtje izletnih lin) ali prenove, izvedene ob neprimernem času.

Osvetljevanje ima na netopirje več neposrednih in posrednih škodljivih učinkov. Kljub pogostemu prepričanju, da netopirje privlačijo svetilke, je na Slovenskem le nekaj takih vrst (npr. mali netopir, *Pipistrellus pipistrellus*), medtem ko se jih večina osvetljenim območjem izogiba. Dandanes je vse več površin osvetljenih, kar zmanjšuje površine, na katerih bi netopirji lahko lovili; to jih prisili v iskanje bolj oddaljenih lovišč, pri čemer zamujajo ugoden čas za lov in trošijo energijo na poti. Osvetljevanje lahko moti tudi njihovo orientacijo v prostoru.³⁹

Zaradi osvetljevanja objektov netopirji nepravilno zaznajo svetlobne razmere in kasneje izletajo iz zatočišč, s čimer zamudijo prvi mrak z največjo gostoto plena. Zatočišče z intenzivno osvetljenim vhodom oziroma zatočišče z intenzivno osvetljeno širšo okolico postane za netopirje neuporabno. Osvetljevanje poveča možnost, da postanejo plen. Svetilke privlačijo nočno aktivne žuželke, zato jih je v okolški neosvetljeni krajini manj. Osvetljevanje povzroči, da se veliko nočno aktivnih žuželk predolgo zadržuje na svetilkah in preveč energije vloži v letanje okoli luči, s čimer zamuja čas za razmnoževanje, kar povzroča upadanje številčnosti žuželk. Neustrezno oblikovane svetilke neposredno povzročajo umiranje žuželk. Take so svetilke, ki se močno segrejejo, ter tiste, ki delujejo kot past – žuželke zlezejo pod njihov pokrov, izhoda iz njih pa ne najdejo.

Tudi različne kemične snovi lahko na netopirje vplivajo na več načinov. Strupene snovi jih neposredno zastrupljajo (npr. pesticidi) ali nanje vplivajo dolgoročno – zaradi kopičenja v telesu, vpliva na razmnoževanje in sposobnosti preživetja zime. Insekticidi, herbicidi in nekatera zdravila za domače živali posredno vplivajo na netopirje zaradi delovanja na njihov plen – žuželke. Insekticidi pobijajo žuželke, herbicidi pa siromašijo življenjsko okolje žuželk. Raziskave so potrdile, da je na ekoloških, tradicionalnih kmetijah večja pestrost in številčnost netopirjev kot na intenzivnih kmetijah. Na netopirje imajo posreden vpliv celo zdravila, s katerimi odpravljamo zajedavce pri govedu. Ta zdravila prehajajo v tla in pomembno vplivajo na populacije hroščev, ki so plen netopirjev.

³⁹ Kryštufek et al., *Strokovne osnove*, str. 277, 278; Presetnik, *Monitoring stanja*, 2005, str. 21, 22.

Vse hitrejša in vse številčnejša prevozna sredstva na svoji poti pobijejo veliko žuželk, pogosto pa so žrtve tudi netopirji. Raziskave iz Velike Britanije kažejo, da zaradi prometa letno pogine približno 5 % netopirjev iz lokalnih kottišč.⁴⁰ Ceste so pogosto ovira na njihovi vsakodnevni ali selitveni poti. Poleg tega gradnja novih cest povzroča uničenje njihovega življenjskega okolja.

Naravovarstveno sporne so tudi vetrne elektrarne, saj trki in barotravme (poškodbe dihal zaradi padca tlaka v neposredni bližini vrtečih se elis), ki jih povzročajo, botrujejo poginu velikega števila ptic in netopirjev. Zaradi velikih hitrosti (tudi 250–300 km/h) vrtečih se elis netopirji ne morejo zaznati z eholokacijo.⁴¹ Postavitev vetrnic za netopirje pomeni tudi izgubo prehranjevalnega habitata ter prekinitev njihovih letalnih in/ali selitvenih poti.⁴² Posebno problematično je umeščanje vetrnic na območja, preko katerih potekajo vsakoletne selitve netopirjev. Raziskave so pokazale, da v Veliki Britaniji 6950 kopenskih vetrnic vsako leto povzroči smrt približno 33.700 netopirjev,⁴³ v Franciji pa vetrnice vsako leto povzročijo smrt kar od 196.000 do 395.000 netopirjev.⁴⁴

Med boleznimi, ki ogrožajo netopirje, je najbolj znan sindrom belega nosu (White Nose Syndrome – WNS), ki pomeni resno grožnjo populacijam vsaj treh rodov netopirjev (*Eptesicus*, *Myotis* in *Perimyotis*). Gliva, ki napade netopirje v hibernaciji, povzroči njihovo dehidracijo in stradanje, pogosto tudi smrt. Obbolele netopirje prepoznamo po značilnih belih tvorbah na obrazu, ušesih in prhutih. Prvič so bolezen zaznali v Združenih državah Amerike leta 2006,⁴⁵ prisotna pa je tudi v Evropi,⁴⁶ kjer za zdaj ne povzroča tako obsežnih poginov netopirjev.

V Evropi še niso odkrili nobenega primera stekline pri netopirjih, zaznali pa so evropske netopirske viruse rodu *Lyssavirus* (EBLV – European Bat *Lyssavirus*), ki se ne prenašajo na druge skupine živali ali po zraku in proti katerim je učinkovita zaščita cepljenje proti steklini.⁴⁷ V Sloveniji so od leta 2008 odvzeli že 1100 vzorcev iz živih netopirjev (tudi na gradu Rihemberk) in 400 vzorcev iz mrtvih netopirjev. Vzorce so odvzeli skupno 26 vrstam netopirjev. Virusov iz rodu *Lyssavirus* niso zaznali v nobenem vzorcu.⁴⁸ Netopirji v Evropi niso dejavnik zdravstvenega tveganja, njihov potencialni vpliv na zdravje človeka je zelo majhen.⁴⁹ Netopirji pri nas skoraj nimajo možnosti, da bi prihajali v stik z okuženimi sesalci, od katerih bi se lahko nalezli stekline, prav tako so redki stiki med netopirji in domačimi živalmi (izjema so morda mačke, ki netopirje plenijo). Strokovnjaki za netopirje opozarjajo, da pri virusu SARS-CoV-2 obstaja kvečjemu nevarnost, da človek okuži netopirje in ne obratno.⁵⁰

⁴⁰ Papadatou et al., *Status Survey*, str. 30.

⁴¹ Long et al., *Wind turbines*, str. 2238.

⁴² Rodrigues et al., *Guidelines*, str. 8, 11.

⁴³ Mathews, *Attraction*.

⁴⁴ Kerbiriou, *Challenges of mitigating*.

⁴⁵ Turner in Reeder, *Update*, str. 47.

⁴⁶ Papadatou et al., *Status Survey*, str. 30.

⁴⁷ Presetnik in Zamolo, *Ugotavljanje*, str. 5.

⁴⁸ Prav tam, str. 14.

⁴⁹ Tuttle, »A Viral witch hunt« (https://www.merlintuttle.org/wp-content/uploads/2020/04/A-Viral-Witch-Hunt_Header-Logos.pdf) (1. 2. 2022).

⁵⁰ Ustni vir: Primož Presetnik, februar 2022.

Pri rokovanju z gvanom je za preprečitev tveganja stika z različnimi glivami in bakterijami, ki se lahko razvijejo v organskih snoveh, priporočena uporaba zaščitnih sredstev (rokavice, kvalitetna maska).

Netopirji nimajo veliko znanih plenilcev. Pojavljajo se opažanja, da jih plenijo ujede, kot so nekatere sove in sokoli, občasno tudi druge ptice, npr. srake in vrane, znajdejo se tudi na jedilniku kun in kač. Nasploh velja, da naravno prisotni plenilci nimajo bistvenega vpliva na številčnost netopirjev – izjema so primeri, ko plenilec začne s plenjenjem njihovih zatočišč. Nasprotno pa raziskave kažejo, da veliko netopirjev uplenijo domače mačke in da ima lahko njihovo plenjenje pomemben vpliv na netopirske populacije.⁵¹

Ljudje netopirje pogosto dojemajo kot škodljivce ali kot človeku nevarne živali. K temu je v preteklosti v veliki meri pripomoglo povezovanje netopirjev s hudičem, njihovo upodabljanje v risankah, filmih in stripih (npr. povezovanje s krvjo, vampirji itd.) ter napačna prepričanja, ki se prenašajo prek ustnega izročila (da uničujejo stavbe, se zapletajo v lase itd.).⁵²

Pomen netopirjev

Na naši zemljepisni širini prevladujejo žužkojede vrste netopirjev, ki se pretežno prehranjujejo z žuželkami in drugimi členonožci, s čimer regulirajo njihovo številčnost.⁵³ Večje vrste plenijo tudi nekatere vretenčarje, kot so miši, drugi netopirji, kuščarji, dvoživke in ribe. Predvsem v tropskih predelih živijo netopirji, ki se hranijo s cvetovi, pelodom, nektarjem in plodovi ter so pomembni opraševalci in raznašalci semen. Le nekaj vrst iz Srednje in Južne Amerike se v svoji prehrani zanaša na kri sesalcev in ptic.

Med danes živečimi vrstami netopirjev je več kot dve tretjini obligatornih ali fakultativnih žužkojedov, ki uporabljajo različne metode za lovljenje in uživanje plena.⁵⁴ Precej vrst lovi tako kot veliki podkovnjak, ki se prehranjuje pretežno z velikimi žuželkami – najpogosteje z nočnimi metulji, košeninarji in hrošči. Upleni jih med letom ali na plen čaka na preži.⁵⁵ Pri lovu v zraku si pomaga z »žepom«, ki ga tvori z opno med repom in nogami. Vanj ujame žuželko in jo pobere z usti. Vejicati netopir je prehranski posebnost, ki s tal, vej in listov pobira pajke, gosenice, dnevne metulje in dvokrilce. Pri zajemanju plena si pomaga s prhutmi. Dolgonogi netopir (*Myotis capaccinii*) in obvodni netopir (*Myotis daubentonii*) uporabljata noge, da z vodne gladine pobirata dvokrilce in druge obvodne žuželke.⁵⁶

⁵¹ Woods et al., Predation, str. 186.

⁵² Rebernik, *Odnos*, str. 12.

⁵³ Kunz et al., Ecosystem Services, str. 3.

⁵⁴ Kunz et al., Ecosystem Services, str. 3.

⁵⁵ Presetnik et al., *Atlas netopirjev*, str. 50.

⁵⁶ Kryštufek et al., *Strokovne osnove*, str. 86.

*Slika 2: Iztrebki netopirjev
(© Arhiv ZRSVN)*

Meritve so pokazale, da teža plena, ki ga vsako noč zaužijejo netopirji v ujetništvu, doseže do 25 % njihove telesne mase.⁵⁷ V naravnih razmerah se količina plena še poveča zaradi večjih energijskih potreb. Pri doječih samicah so potrebe po energiji še večje, tako da njihova dnevna količina plena dosega tudi 84 % teže njihovega telesa.⁵⁸

Obilica uplenjene hrane se odraža v količini netopirskih iztrebkov, ki predvsem v jamskih sistemih znatno prispeva k vnosu hranil. Študije so v gvanu različnih vrst netopirjev dokazale skupno 12 kemijskih elementov in 5 elementov v sledih. Makronutrienti dušik, fosfor, kalij, kalcij, magnezij in žveplo so bili močno zastopani v netopirskih iztrebkih. Predvsem prisotnost velikih količin dušika in fosforja uvršča gvano med odlična in tržno zanimiva organska gnojila.⁵⁹

V prehrani netopirjev je veliko različnih vrst rastlinojedih členonožcev, t. i. kmetijskih škodljivcev, ki so jih določili na podlagi identifikacije ostankov žuželk v vzorcih iztrebkov in vsebini prebavil: junijski hrošči (Scarabaeidae), pokalice (Elateridae), mali škrzatki (Cicadellidae), ščitaste stenice (Pentatomidae) ... Rastlinojedi členonožci uničijo približno 25–50 % kmetijskega pridelka po vsem svetu, kar poskušamo regulirati z uporabo sintetičnih pesticidov. Žal se je tovrstna praksa izkazala za dolgoročno manj uspešno, saj ugotavljamo, da njihova uporaba ogroža zdravje ljudi ter povzroča degradacijo ekosistemov in ne nazadnje razvoj odpornosti škodljivcev nanje. Pričakovati je, da bodo nadaljnje študije natančneje opredelile pomen netopirjev za omejevanje števila kmetijskih »škodljivcev«.⁶⁰ V ZDA so ugotovili, da obvarujejo 2 do 29 % ekonomske vrednosti pridelka bombaža,⁶¹ številne druge vplive pa bo treba še oceniti.

⁵⁷ Kunz et al., *Ecosystem Services*, str. 6.

⁵⁸ Kurta et al., *Energetics of Pregnancy*, str. 813–814.

⁵⁹ Kumar Mishra et al., *Bat Guano*, str. 83, 84, 86.

⁶⁰ Kunz et al., *Ecosystem Services*, str. 6.

⁶¹ Presetnik in Šturm, *Netopirji*, str. 14.

Danes netopirji dopolnjujejo estetska in naravoslovna doživetja ob obiskih jam in nočnih pohodih v naravi ter so pomemben del izobraževalnih programov. Čeprav opazovanje netopirjev še ni tako razširjeno kot opazovanje ptic ali kitov, postaja vedno pogostejša prostočasna dejavnost in sestavina programov obiskovanja objektov kulturne dediščine. Strokovno podprt ekoturizem je zagotovo eden od načinov pristopa k ohranitvi netopirjev.⁶²

Preučevanje eholokacije in lokomocije netopirjev je pripomoglo k tehnološkemu napredku pri sistemih sonarjev, biomedicinskem ultrazvoku, senzorjih avtonomnih sistemov, brezžični komunikaciji in BATMAV (bat-like motorized aerial vehicles).⁶³

Ponekod v tropskih krajih so netopirji pomembni tudi v prehrani ljudi. Številne vrste so zaradi tega že ogrožene. Zaradi pogostih stikov z netopirji in zaradi uživanja njihovega (ne nujno ustrezno pripravljene) mesa prihaja tudi do zoonoz – prenosov bolezni z živali na človeka. Za netopirje na območju zmernege pasu ni dokazov, da bi pomenili zdravstveno tveganje za človeka ali druge živali.⁶⁴

Netopirji na gradu Rihemberk

Pojavljanje netopirjev na gradu Rihemberk pred letom 1999 je velika neznanka in tako bo najbrž tudi ostalo. Prvi podatki o netopirjih na gradu izvirajo iz poletja 1999, ko se je na raziskovanje krilatih prebivalcev gradu pod vodstvom Nataše Aupič podala skupinica udeležencev Biološko raziskovalnega tabora Goče 1999 za osnovnošolce, ki ga je organizirala Irena Kodele Krašna. Strokovnjakom za netopirje so sporočili svoje odkritje – netopirje v vhodnem stolpu, kar je kmalu zatem potrdil tudi dr. Klemen Koselj. Začelo se je obdobje, ko so strokovnjaki za netopirje začeli pogosteje obiskovati grad.

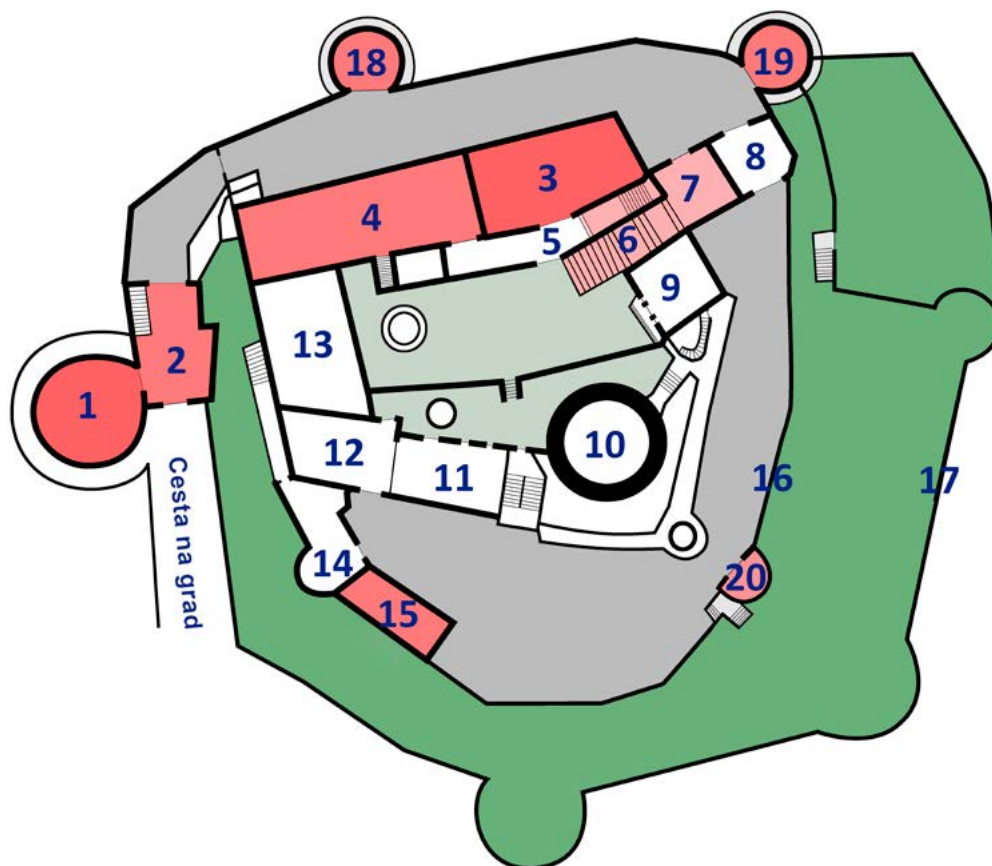
Te zgodnje raziskave so razkrile, da je grad izjemno pomemben habitat za vejicatega netopirja in velikega podkovnjaka, najverjetneje pa tudi za malega podkovnjaka (*Rhinolophus hipposideros*). Skupno so med letoma 1999 in 2003 odkrili pet vrst netopirjev: vejicatega netopirja (*Myotis emarginatus*), velikega podkovnjaka (*Rhinolophus ferrumequinum*), malega podkovnjaka (*Rhinolophus hipposideros*), resastega netopirja (*Myotis nattereri*) in predstavnika ene od manjših vrst iz rodu navadnih netopirjev. Pri slednjih točne vrste ni bilo mogoče določiti, najverjetneje je šlo za obvodnega ali dolgonogega netopirja (*Myotis daubentonii/capaccinii*). Jasno je bilo, da bo treba prisotnost netopirjev upoštevati pri nadaljnji obnovi gradu.

V letih 2003 in 2004 so potekali obsežni popisi stanja varovanih vrst in habitatnih tipov, potrebnih za določitev območij Natura 2000. Pregled pojavljanja netopirjev na gradu sta 17. junija 2003 izvedla Primož Presetnik (Center za kartografijo favne in flore, CKFF) in Andrej Hudoklin

⁶² Kunz et al., *Ecosystem Services*, str. 26.

⁶³ Prav tam, str. 23.

⁶⁴ Voigt et al., *Bats and Buildings*, str. 441.

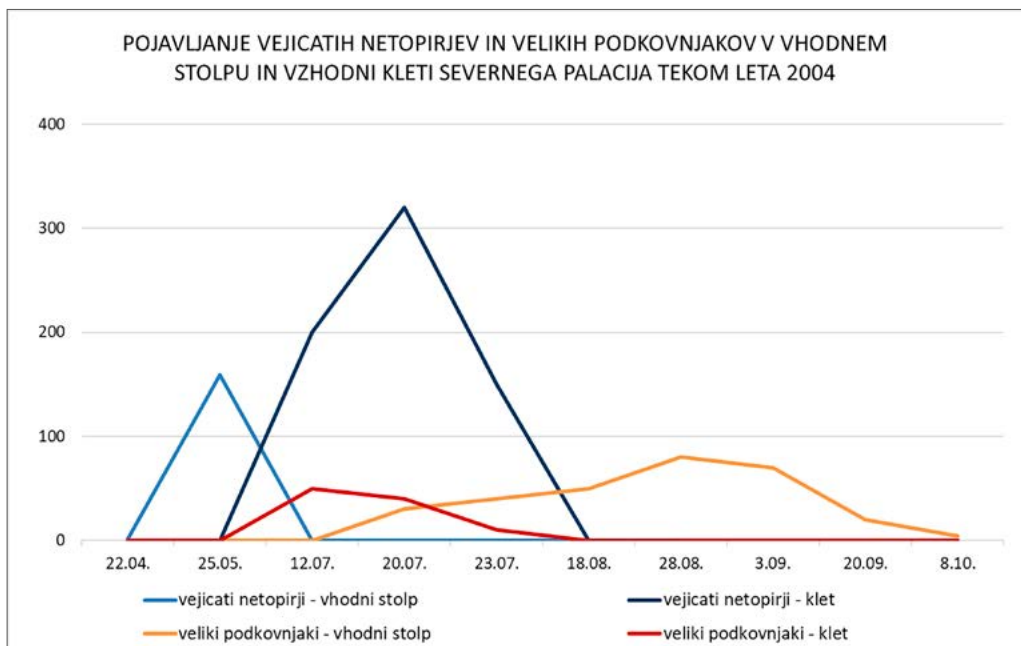

Legenda:

- zatočišče netopirjev
- preletanje netopirjev
- medgradje
- grajsko dvorišče
- obrambna terasa

- 1 vhodni stolp
- 2 vhodno poslopje
- 3, 4 klet severnega palacija
- 5 hodnik
- 6 glavno stopnišče
- 7 kvadratni stolp
- 8 poslopje v medgradju
- 9 kapela
- 10 osrednji gradjski stolp
- 11, 12 južni palacij
- 13 zahodni palacij
- 14 stanovanjski stolp
- 15 gospodarsko poslopje - hlev
- 16 drugi obrambni zid
- 17 tretji obrambni zid
- 18 rondela 18
- 19 rondela 19
- 20 rondela 20

Slika 3: Skica gradu Rihemberk z označenimi pomembnejšimi kotišči netopirjev (prirejeno leta 2022 na ZRSVN po Kolenc, Grad Rihemberk)

Slika 4: Spreminjanje števila vejicatih netopirjev in velikih podkovnjakov v vhodnem stolpu in vzhodnem delu kleti severnega palacija leta 2004 (povzeto po Presetnik, Monitoring stanja)

(Zavod RS za varstvo narave, ZRSVN).⁶⁵ Grad z okolico je bil prepoznan kot bistveno območje za razmnoževanje velikega podkovnjaka in vejicatega netopirja ter za prehranjevanje velikega podkovnjaka. V strokovnih podlagah za vzpostavitev omrežja Natura 2000⁶⁶ je določeno, da je treba obnovo gradu prilagoditi življenjskemu ciklu netopirjev, da so nujni takojšnji varstveni ukrepi ter da je treba pri obnovi in turističnem razvoju gradu zagotoviti prostore za netopirje. Tukajšnja kolonija vejicatega netopirja je izjemno pomembna razmnoževalna kolonija, ki potrebuje najstrožje varstvene ukrepe. Grad Rihemberk je tako postal osrednje območje za varovanje kvalifikacijskih Natura 2000 vrst netopirjev na območju Natura 2000 Dolina Branice, izjemno pomemben pa je tudi za območje Nature 2000 Kras. Raziskovalci namreč predvidevajo, da ima vsaj veliki podkovnjak zimska zatočišča v jamah. Na Krasu imajo številni netopirji tudi prehranjevalne habitate. Za ohranjanje teh vrst je zelo pomembno ohranjanje mreže primernih jam.

Pomena sobivanja z netopirji se je dobro zavedal tudi tedanji najemnik gradu. V drugi polovici leta 2003 in v letu 2004 so bili prvič izvedeni redni popisi med letom. Razkrili so zanimivo dinamiko pojavljanja in selitev netopirjev na gradu (slika 4). Vejicatega netopirje so prvič opazili konec aprila v vhodnem stolpu, nato pa so se ti v začetku julija postopoma preselili v vzhodni del

⁶⁵ Kryštufek et al., *Strokovne osnove*, str. 316.

⁶⁶ Kryštufek et al., *Strokovne osnove*, str. 117, 242.

kleti severnega palacija. Konec julija so se odselili z gradu.⁶⁷ Čas prihoda velikih podkovnjakov še ni bil povsem razjasnjen, gotovo pa so bili prisotni v začetku julija v kleti severnega palacija (kasnejše raziskave so pokazale, da se najprej pojavljajo v vhodnem stolpu).⁶⁸ Raziskovalci so ves julij opazovali mešane skupine mladičev in odraslih velikih podkovnjakov. Junija in julija so veliki podkovnjaki uporabljali tako vhodni stolp kot vzhodno klet severnega palacija. Občasno so jih opazili tudi drugod – ob prvem opazovanju leta 1999 so jih opazili tudi na stropu kapele.⁶⁹ Od avgusta dalje se je večina velikih podkovnjakov preselila v vhodni stolp in se do začetka oktobra odselila z gradu. Pozimi na gradu ni bilo netopirjev, ni pa znano, kje so njihova zimska zatočišča.

V prvih letih raziskav je bilo na gradu približno 300 vejicatih netopirjev in do 120 velikih podkovnjakov. Ti dve vrsti sta pogosto tvorili mešane kolonije. Poleg tega so bili opaženi posamezni mali podkovnjaki (tudi na podstrešju in v kletih rondele 18; slika 3), navadni/ostrouhi netopirji (*Myotis myotis/blythii*) (v stropnih špranjah zahodne kleti severnega palacija) in resasti netopirji.⁷⁰

Poleg prisotnosti netopirjev so raziskovalci merili temperaturo in zračno vlago v posameznih delih gradu.⁷¹ Namen teh raziskav je bil pojasniti, zakaj netopirji izbirajo določene prostore, in preučiti primernost posameznih delov gradu kot potencialnih (nadomestnih) zatočišč. Meritve temperature so smiselno sledile letnim selitvam netopirjev: v hladnejših delih leta so netopirji bivali na najtoplejših, pred vetrom in preprihom zaščitenih podstrešjih, v poletni vročini pa so se umaknili v hladnejše kleti. Meritve v hlevih in rondelah so razkrile večja temperaturna nihanja, kar netopirjem najverjetneje ne ustreza. To je bil predvidoma razlog, da se tam niso zadrževali. Meritve na gradu so se ujemale s podatki iz literature, ki navajajo, da ima vejicati netopir porodniške kolonije v prostorih s temperaturami 20–25 °C oziroma 15–36 °C, veliki podkovnjak pa v prostorih s temperaturami 10–33 °C.⁷²

Vhodni stolp je bil dolgoročno namenjen turistični rabi. Spremembe, ki so že bile izvedene, so povzročile, da so se netopirji izpod strehe vhodnega stolpa preselili v nižje dele. Da bi preučili možnosti za njihovo preselitev v druge objekte, so raziskovalci predlagali zaprtje oken, vrat in lin na rondelah 18, 19 in 20 ter na hlevu. Skladno z navodili je najemnik v začetku leta 2005 – še pred prihodom netopirjev – izdelal netopirjem prilagojena vhodna vrata, zaprl okna in večino lin v rondelah 19 in 20 ter v hlevu. Cilj ukrepov je bil zmanjšanje nihanja temperature in preprišnosti.⁷³ Raziskovalci so ob tem spremljali mikroklimatske razmere v posameznih prostorih ter podali priporočila za njihovo dodatno izboljšanje. Obenem so svetovali glede ustrezne ureditve okolice gradu in njegove rabe (npr. gradu naj se ne osvetljuje, izvaja naj se prilagojene aktivnosti itd.).⁷⁴ Raziskave je financirala Agencija RS za okolje (ARSO) in s tem pripomogla k reševanju problema, povezanega s turistično

⁶⁷ Presetnik, *Monitoring stanja*, 2005, str. 19.

⁶⁸ Presetnik in Podgorelec, *Monitoring*, str. 2.

⁶⁹ Presetnik in Podgorelec, *Monitoring*, str. 6.

⁷⁰ Presetnik, *Monitoring stanja*, 2005, str. 18, 19.

⁷¹ Presetnik, *Monitoring stanja*, 2005, str. 11–16.

⁷² Presetnik, *Monitoring stanja*, 2005, str. 25.

⁷³ Presetnik in Podgorelec, *Monitoring*, str. 2; Presetnik, *Monitoring stanja*, 2005, str. 26, 38.

⁷⁴ Presetnik, *Monitoring stanja*, 2005, str. 27–29.

Slika 5: Zaprta okna in delno zaprta vrata rondela 19 (18. 4. 2008) (levo) ter zastrt in zaprt vhod v vhodni stolp (16. 4. 2009) (desno) (© Arhiv ZRSVN; foto: Klavdij Bajc)

rabo vhodnega stolpa. Leta 2004 je bila izdelana projektna naloga *Monitoring stanja populacij netopirjev v Ajdovski jami in na gradu Rihemberk s poskusom zagotovitve nadomestnega zatočišča*.⁷⁵

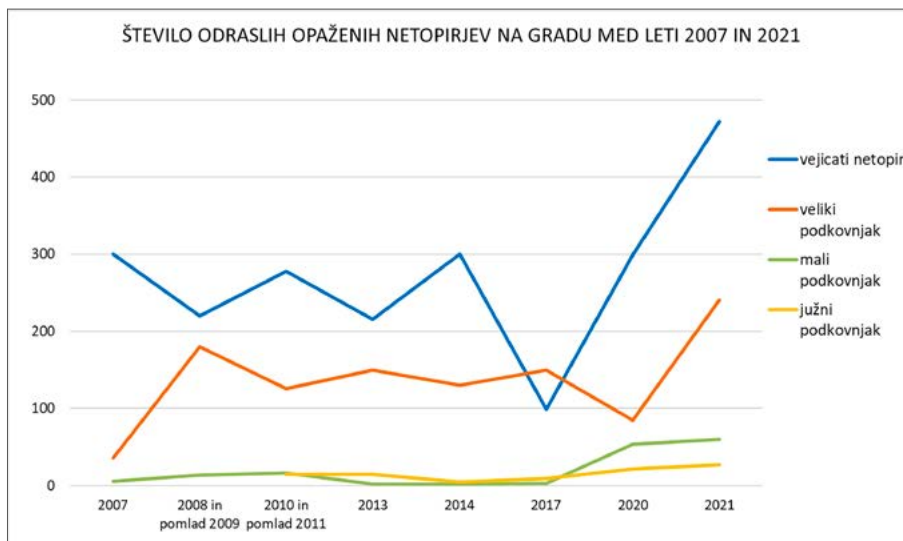
Z letom 2007 so raziskovalci pod vodstvom Primoža Presetnika grad uvrstili v program rednega državnega monitoringa netopirjev. Popisi netopirjev na gradu se odtlej izvajajo skladno s tem programom. Pomladi istega leta so začeli tudi s preverjanjem uspešnosti v letu 2005 delno zaprtih nadomestnih zatočišč.⁷⁶ V rondelah in hlevu niso našli sledi netopirjev, zato so odstranili del zaslonov, da bi netopirji lažje opazili odprtine v prostore. Kmalu so opazili, da so se tu začeli zadrževati posamezni veliki in mali podkovnjaki. Meritve so pokazale, da so se v primerjavi s predhodnim stanjem v teh prostorih izboljšale temperaturne in svetlobne razmere.⁷⁷

Maja 2007 ponoči, po večernem izletanju netopirjev, so raziskovalci poskusno zaprli vhodni stolp. Zaprtje so izvedli tako, da so s polivinilno ponjavo zastrli vratno odprtino. Zapiranje z mehko ponjavo je bilo izbrano, da bi se izognili poškodbam netopirjev ob morebitnih trkih. Netopirji so se ponoči neuspešno skušali vračati v stolp. Slaba polovica jih je nato pristala kar na lesenem stropu pred zaprtim vhodom in tam prebila dan. Zvečer so se odpravili na lov, nato pa se ponovno vrnili

⁷⁵ *Monitoring stanja populacij netopirjev v Ajdovski jami in na gradu Rihemberk s poskusom zagotovitve nadomestnega zatočišča*, Agencija RS za okolje, Ljubljana, 5. 5. 2004, št. 400-11-28/2004.

⁷⁶ Presetnik et al., *Monitoring*, 2007, str. 142, 143.

⁷⁷ Presetnik et al., *Monitoring*, 2007, str. 143.

Slika 6: Največja ocenjena številčnost odraslih netopirjev na gradu Rihemberk v posameznih letih med 2007 in 2021. Ob nekaterih popisih je bilo poleg odraslih še precej mladičev, ki jih v prikazih nismo zajeli (povzeto po poročilih monitoringov 2007–2021).

pred zaprt vhod. Predvidevajo, da so se ostali zatekli na katerega od drugih, težko dostopnih delov gradu. Nadaljnje preučevanje so preprečili neznanci, ki so pretrgali ponjavo, ki je zapirala vhod. Posledično so bili netopirji ob naslednjem popisu ponovno v vhodnem stolpu. Ker so imele samice v tem času že mladiče, se za ponovno zapiranje niso odločili, so pa priporočili ponovitev poskusnega zapiranja v naslednjem letu. Po letu 2009 so vrata ostala zaprta. Izjemi sta bili leti 2013 in 2014, ko so bila vrata v vhodni stolp podrta. Glede na opažanja lahko ugotovimo, da je bilo zapiranje vrat v vhodni stolp delno učinkovito: netopirji so se začasno premaknili na druge lokacije (predvsem v hlev), a so se vrnili, takoj ko so bila vrata ponovno odprta.⁷⁸

Že leta 2004 so se začela prva opazovanja vplivov obiskovalcev ob prireditvah na netopirje. Netopirje je zelo opazno motilo osvetljevanje, saj so zaradi njega povsem spremenili letalne poti. Na nekaterih lokacijah, predvsem okoli zatočišč, jih je vznemirjala tudi prisotnost ljudi. Močno jih je vznemirila hoja po tankem lesenem podu vhodnega stolpa, pod katerim so viseli. Na dvorišču večjega vznemirjenja ni bilo mogoče opaziti, dokler so bile prireditve omejene na blažji hrup. Vznemirili so jih močnejši hrup in visoki toni. V nekaterih primerih je bilo treba prilagoditi lego svetilk in zastorov, kot so projekcijska platna.⁷⁹

Popisi so se nadaljevali tudi v naslednjih letih.⁸⁰ Število netopirjev je doživljalo običajna letna nihanja, opažene pa so bile tudi nekatere nove vrste (slika 6).

⁷⁸ Presetnik et al., *Monitoring*, 2007, str. 143.

⁷⁹ Prav tam, str. 143, 144; ustni vir: Klemen Koselj, februar 2022.

⁸⁰ Presetnik in Podgorelec, *Monitoring*, str. 4; ustni vir: Klemen Koselj, februar 2022.

Slika 7: Ureditve, s katerimi je bil omejen dostop do hleva (zgoraj © foto: Klub Zagon), in netopirji v hlevu (spodaj © Arhiv ZRSVN; foto: Klavdij Bajc

Z dodatnimi raziskavami so raziskovalci dobili podrobnejši vpogled v letne selitve netopirjev na gradu in ugotovili, da so se po zaprtju vhodnega stolpa vzorci selitev nekoliko spremenili. Vejicati netopirji so se navadno na grad priselili v začetku maja, teden do dva kasneje kot prvi veliki in mali podkovernjaki. Kadar je bil vhodni stolp zaprt, so se večinoma najprej naselili v hlevu (objekt št. 15 na sliki 3), nekateri občasno tudi v rondeli 19. Poleti so se preselili v vzhodno klet severnega palacija, ob koncu poletja pa ponovili selitev v hlev. Po zaprtju vhodnega stolpa je prav hlev najpomembnejše kotišče vejicatih netopirjev na gradu. Zaprtje oken in vrat hleva leta 2005 je primer uspešnega ukrepa, saj je v njem redno opaženo veliko netopirjev. Po nekaj vlomih se je v zadnjih letih za dodatne ukrepe odločila tudi Mestna občina Nova Gorica in postavila ograjo, ki obiskovalcem preprečuje dostop do objekta. Obenem so pred hlevom postavili nekaj informacijskih tabel. Objekt bo sicer v prihodnjih letih potreben temeljite obnove, saj je stropna betonska plošča že močno načeta.

Veliki podkovernjaki so se sredi aprila priselili v hlev in rondelo 20, občasno tudi v rondelo 19. V poletni vročini so se preselili v vzhodno klet severnega palacija.

Tudi mali podkovnjaki so se začeli pojavljati sredi aprila. Bili so stalni gostje rondele 18, posamezni tudi rondel 19 in 20. Njihovo popisano število se je močno povečalo leta 2020, ko so na pobudo Mestne občine Nova Gorica in dr. Klemna Koselja po izvedenih obnovitvenih delih (s prilagoditvami za netopirje) pregledali podstrešje vhodnega objekta (št. 2 na sliki 3) in tam odkrili zelo pomembno porodniško kolonijo te vrste. Mali podkovnjaki tu v drugi polovici junija in v juliju vzgajajo mladiče ter se septembra izselijo iz gradu. V predhodnih letih ta objekt zaradi nedostopnosti ni bil pregledan, v bodoče pa bo smiselno razmisliti o njegovi ustrezni, netopirjem prilagojeni prenovi. Prednost podstrešnih delov tega objekta je v tem, da predvidena turistična raba netopirjev v teh prostorih ne bi preveč motila.⁸¹

Leta 2007 so prvič opazili uhate netopirje (*Plecotus* sp.),⁸² leta 2008 posamezne širokouhe netopirje (*Barbastella barbastellus*)⁸³ in leta 2011 južne podkovnjake (*Rhinolophus euryale*).⁸⁴ Na dvorišču gradu so med prehranjevanjem opazili še dve vrsti netopirjev, in sicer savijevega netopirja (*Hypsugo savii*) in mračnika (*Nyctalus* sp.). Glede na to, da ju niso našli med počitkom v prostorih gradu, zaenkrat domnevamo, da vrsti okolico gradu uporabljata kot prehranjevalni habitat.⁸⁵

Veliko posamičnih, a zelo zanimivih najdb je bilo v zahodni kleti severnega palacija (objekt št. 4 na sliki 3). Tu so odkrili več vrst, ki si zatočišče poiščejo v špranjah med opekami. Raziskovalci predvidevajo, da so tu tudi porodniške kolonije resastih netopirjev in najverjetneje tudi navadnih/ostrouhkih netopirjev. Za potrditev domnev bi bile potrebne raziskave z endoskopom, saj so netopirji v teh špranjah dobro skriti. Raziskovalci so jih tako včasih v špranjah opazili le nekaj, ob izletanju pa je bilo njihovo število bistveno večje. Poleg resastih netopirjev so opazili uhate netopirje in navadne/ostrouhe netopirje, morda pa se med špranjami skriva še kakšna neodkrita vrsta.⁸⁶

Vzhodni del hodnika (št. 5 na sliki 3) netopirji najverjetneje uporabljajo predvsem kot preletno mesto na poti iz kleti severnega palacija. Letalne poti imajo tudi skozi glavno stopnišče (št. 6 na sliki 3) in podstrešje nad njim, najverjetneje tudi skozi podstrešje kvadratnega stolpa in kapele (objekta št. 7 in 9 na sliki 3). V slednjih je Klavdij Bajc leta 2017 odkril precej gvana, ostaja pa vprašanje, ali netopirji te dele uporabljajo tudi kot zatočišče. V prihodnosti bo treba opraviti študije o možnostih, da bi netopirje usmerili k izletanju skozi druga izletna območja, saj je stopnišče ob prireditvah obljudeno in razsvetljeno.

Neznanka ostajajo težje dostopna podstrešja južnega palacija (objekta št. 11 in 12 na sliki 3), ki so bila pregledana le enkrat, in sicer v času, ko so že potekala gradbena dela. Gvana ni bilo veliko, kar pripisujejo precejšnji prepišnosti teh prostorov, čeprav je možno tudi, da je bil gvano že zasut pod gradbenimi odpadki. Z ustrezno ureditvijo bi ti prostori lahko postali zelo pomembno zatočišče netopirjev, ki ne bi bilo problematično za nadaljnjo rabo gradu.⁸⁷

⁸¹ Ustni vir: Primož Presetnik, februar 2022; Presetnik, *Monitoring stanja*, 2005, str. 26.

⁸² Presetnik et al., *Monitoring*, 2007, str. 188.

⁸³ Presetnik et al., *Monitoring*, 2008–2009, str. 11.

⁸⁴ Presetnik et al., *Monitoring*, 2012, str. 189.

⁸⁵ Presetnik in Podgorelec, *Monitoring*, str. 3.

⁸⁶ Presetnik in Podgorelec, *Monitoring*; ustni vir: Klemen Koselj, februar 2022.

⁸⁷ Ustni vir: Klemen Koselj, februar 2022.

Slika 8: Netopir v reži v stropu kleti vzhodnega dela severnega palacija (25. 5. 2009) (zgoraj) in gvano na tleh podstrešja (18. 12. 2017) (spodaj) (© Arhiv ZRSVN)

Dodatne aktivnosti in raziskave o možnostih za nadaljnje izboljšave habitata bodo potrebne v vseh treh rondelah. Tam so namreč polhi v preteklih letih dodobra uničili zapore lin in oken. Posledično je nihanje zraka v njih ponovno preveliko, vprašljiv pa je tudi odnos med polhi in netopirji.

Po še neobjavljenih podatkih je bila v zadnjih letih na gradu najdena še ena, primarno jamska vrsta: na obokih pred severnim palacijem sta bila opažena dva dolgokrila netopirja (*Miniopterus schreibersii*). S to najdbo se je število znanih vrst netopirjev, ki grad uporabljajo kot zatočišče, povzpelo na deset.⁸⁸ Seznam vseh do sedaj odkritih vrst na gradu, skupaj z njihovimi varstvenimi statusi in stopnjo ogroženosti, je prikazan v Tabeli 1.⁸⁹

⁸⁸ Ustni vir: Klemen Koselj, februar 2022.

⁸⁹ Ustni vir: Klemen Koselj, februar 2022; Presetnik in Podgorelec, *Monitoring*, str. 20.

Tabela 1: Vrste netopirjev, ki so bile odkrite na gradu Ribemberk, njihova stopnja ogroženosti in varovanja.

Vrsta	Kategorija ogroženosti (Rdeči seznam)	Uredba o zavarovanju	Kvalifikacijski za Natura območje
Vrste, ki grad uporabljajo kot zatočišče in/ali kотиšče:			
1. vejicati netopir (<i>Myotis emarginatus</i>)	V	1, 2, 6	Dolina Branice, Kras
2. veliki podkovnjak (<i>Rhinolophus ferrumequinum</i>)	E	1, 2, 6	Dolina Branice, Kras
3. mali podkovnjak (<i>Rhinolophus hipposideros</i>)	E	1, 2, 6	Kras
4. južni podkovnjak (<i>Rhinolophus euryale</i>)	E	1, 2, 6	Kras
5. navadni/ostrouhi netopir (<i>Myotis myotis/blythii</i>)	E	1, 2, 6	Kras
6. uhati netopir (<i>Plecotus</i> sp.)	V	1, 2, 6	
7. resasti netopir (<i>Myotis nattereri</i>)	V	1, 2	
8. širokouhi (mulasti) netopir (<i>Barbastella barbastellus</i>)	V	1, 2, 6	
9. obvodni/dolgonogi netopir (<i>Myotis daubentonii/capaccinii</i>)	O1/E	1, 2, 6	Kras
10. dolgokrili netopir (<i>Miniopterus schreibersii</i>)	E	1, 2, 6	Kras
Vrste, ki grad predvidoma uporabljajo kot prehranjevalni habitat in le kot občasno zatočišče (čeprav ni izključena možnost, da je grad tudi njihovo zatočišče)			
11. savijev netopir (<i>Hypsugo savii</i>)	O1	1, 2	
12. mračnik (<i>Nyctalus</i> sp.)	*	1, 2	

Legenda:

- Kategorija ogroženosti po Rdečem seznamu (Pravilnik o uvrstitvi ogroženih rastlinskih in živalskih vrst v rdeči seznam (Uradni list RS, št. 82/02 in 42/10)): E – prizadeta vrsta, V – ranljiva vrsta, O1 – možnost ponovne ogroženosti, * status je odvisen od vrste, ki ni bila določena.
- Uredba o zavarovanju (Uredba o zavarovanih prosto živečih živalskih vrstah (Uradni list RS, št. 46/04, 109/04, 84/05, 115/07, 32/08 – odl. US, 96/08, 36/09, 102/11, 15/14, 64/16 in 62/19)): uredba določa v prilogi 1 – varstvo živali, v prilogi 2 – varstvo habitatov teh živali, v prilogi 6 – živali, ki so predmet okoljske odgovornosti.
- Kvalifikacijski za Natura območje. Vrsta je kvalifikacijska vrsta za omrežja Natura 2000 na tem območju: Dolina Branice: je kvalifikacijska za območje Dolina Branice. Kras: je kvalifikacijska vrsta za Natura 2000 območje Kras.

Varstvo narave in pravne podlage za varstvo netopirjev

Pregovorno znano je, da se vrednosti nečesa zavemo šele, ko je to ogroženo ali celo izgubljeno. Vse pogostejša opažanja negativnih pojavov v naravi, nastalih kot posledica intenzivne industrializacije in hitrega ekonomskega razvoja, so v posameznikih vzbudila zavest o pomenu narave, čemur so sledili prvi ukrepi za njeno varovanje.⁹⁰ Prvi predpisi o varstvu ogroženih rastlinskih in živalskih (ptičjih) vrst so bili v posameznih avstrijskih deželah, ki ležijo na območju današnje Slovenije, sprejeti konec 19. stoletja.⁹¹ Med prvimi je bila zavarovana planika, ki je postajala vedno bolj ogrožena zaradi nabiranja planincev.

Današnji sistem varstva narave v Sloveniji temelji na ukrepih ohranjanja biotske raznovrstnosti in sistemu varstva naravnih vrednot, ki so določeni v *Zakonu o ohranjanju narave*.⁹² Po 2. členu tega zakona biotska raznovrstnost živih organizmov vključuje raznovrstnost znotraj vrst in med različnimi vrstami, gensko raznovrstnost ter raznovrstnost ekosistemov. Biotska raznovrstnost se v naravi ohranja z ohranjanjem naravnega ravnovesja, kar pomeni stanje medsebojno uravnoveženih odnosov in vplivov živih bitij med seboj in z njihovimi habitati.⁹³

Po podatkih pristojnega ministrstva je v Sloveniji ogrožena petina vrst višjih rastlin ter 389 živalskih vrst, 34 redov in 17 rodov. Skupaj je ogroženih več kot 80 % vrst dvoživk in plazilcev ter skoraj polovica vrst sesalcev, ogrožene so vse pri nas živeče vrste netopirjev.⁹⁴ Ogrožena je tista vrsta, katere obstoj je v nevarnosti in je navedena v rdečem seznamu *Pravilnika o uvrstitvi ogroženih rastlinskih in živalskih vrst v rdeči seznam*⁹⁵ Na podlagi *Uredbe o zavarovanih prosto živečih živalskih vrstah*⁹⁶ so zavarovane vse na območju Evropske unije domorodne vrste netopirjev.⁹⁷ Ista uredba odreja tudi varstvo habitatov za 19 slovenskih domorodnih vrst netopirjev ter treh evropskih vrst, ki niso domorodne na območju Republike Slovenije. Vse zavarovane vrste je prepovedano zavestno poškodovati, zastrupiti, usmrtiti, odvzeti iz narave, loviti, ujeti ali vznemirjati in zavestno spremeniti, poškodovati ali uničiti njihova zatočišča. Katerokoli od naštetih dejanj je možno le s posebnim dovoljenjem ministrstva, pristojnega za ohranjanje narave. Izdaja tovrstnega dovoljenja je možna le, če ni druge možnosti in če ta ravnanja ne škodujejo ohranitvi ugodnega stanja populacije. Pridobitev ustreznega dovoljenja je potrebna tudi za obnovitvena gradbena dela in raziskovalna dela, ki se izvajajo v skladu s predpisi o varstvu kulturne dediščine.

⁹⁰ Berginc et al., *Sistem varstva*, str. 8.

⁹¹ Peterlin, *Nekaj o začetkih*, str. 76.

⁹² Uradni list RS, št. 96/04 – uradno prečiščeno besedilo, 61/06 – ZDru-1, 8/10 – ZSKZ-B, 46/14, 21/18 – ZNORG, 31/18, 82/20, 3/22 – ZDeb, 105/22 – ZZNŠPP in 18/23 – ZDU-10.

⁹³ Zakon o ohranjanju narave (Uradni list RS, št. 96/04 – uradno prečiščeno besedilo, 61/06 – ZDru-1, 8/10 – ZSKZ-B, 46/14, 21/18 – ZNORG, 31/18, 82/20 in 3/22 – ZDeb).

⁹⁴ <https://www.gov.si teme/ogrozene-in-zavarovane-vrste-rastlin-in-zivali/> (1. 2. 2022).

⁹⁵ Uradni list RS, št. 82/02 in 42/10.

⁹⁶ Uradni list RS, št. 46/04, 109/04, 84/05, 115/07, 32/08 – odl. US, 96/08, 36/09, 102/11, 15/14, 64/16 in 62/19.

⁹⁷ <https://www.gov.si teme/ogrozene-in-zavarovane-vrste-rastlin-in-zivali/> (1. 2. 2022).

Za varovanje netopirjev v Sloveniji je pomemben tudi *Zakon o varstvu podzemnih jam*.⁹⁸ Skladno z njegovim 18. členom je med drugim prepovedano loviti, ubijati, prenašati, zastrupljati, zadrževati v ujetništvu v jami ali namerno vznemirjati in odnašati iz jame živali, ki v jamah živijo ali se v njih občasno zadržujejo, v vseh razvojnih oblikah.

Slovenija se je z ratifikacijo zavezala k spoštovanju mednarodnih sporazumov, ki vključujejo varstvo prosto živečega evropskega rastlinstva in živalstva ter njenih naravnih življenjskih prostorov (*Bernska konvencija*) ter varstvo selitvenih vrst netopirjev. Slednje je v okviru *Bonske konvencije* opredeljeno za evropske populacije podkovnjakov (*Rhinolophidae*) in gladkonosih netopirjev (*Vespertilionidae*). Sprejet je bil tudi *Sporazum o varstvu netopirjev v Evropi – Eurobats* (*Agreement on the Conservation of Bats in Europe*).

Ob vstopu Slovenije v Evropsko unijo je v veljavo stopila *Uredba o posebnih varstvenih območjih (območjih Natura 2000)*,⁹⁹ ki je v slovenski pravni red prenesla *Direktivo Sveta 92/43/EGS* z dne 21. maja 1992 o ohranjanju naravnih habitatov ter prosto živečih živalskih in rastlinskih vrst. Uredba določa posebna varstvena območja (območja Natura 2000) in varstvene cilje na teh območjih. Določene so tudi varstvene usmeritve za ohranitev ali doseganje ugodnega stanja prosto živečih rastlinskih in živalskih vrst, njihovih habitatov ter habitatnih tipov, katerih ohranjanje je v interesu Evropske unije, in druga pravila ravnanja za ohranjanje teh območij.

Območje gradu Rihemberk sodi v posebno ohranitveno območje (POO) Dolina Branice (SAC, SI3000225), ki obsega zgornji del porečja reke Branice z južnim delom Vipavskih brd in severnim robom Krasa z raznolikimi življenjskimi okolji za 13 kvalifikacijskih vrst. Okoliški gozdovi so pomemben prehranjevalni habitat večine tukaj živečih vrst netopirjev ter obenem življenjski prostor redkih in zavarovanih vrst hroščev. Vodotok Branica s številnimi pritoki je ugodno vodno okolje za ribe, dvoživke in kačje pastirje. Posebna pozornost je tako v dolini kot tudi na kraškem delu območja namenjena suhim traviščem, ki so med vrstno najbogatejšimi življenjskimi okolji, vendar se zaradi opuščanja tradicionalne, ekstenzivne kmetijske rabe v veliki meri zaraščajo. Med kvalifikacijskimi vrstami, ki jih na tem območju posebej varujemo, sta tudi dve vrsti netopirjev, za kateri je grad z okolico izjemno pomemben: veliki podkovnjak in vejicati netopir.¹⁰⁰ V *Strokovnih osnovah za vzpostavljanje omrežja Natura 2000* je bilo za ohranjanje ugodnega stanja velikega podkovnjaka in vejicatega netopirja območje opredeljeno kot bistveno za razmnoževanje vrste. Na območju je prisotna ustrezna gozdnata struktura, ki domnevno zagotavlja obstoj vrste.

Na kulturni dediščini in kulturnih spomenikih na območju Nature 2000 je treba skladno z ukrepi varstva kulturne dediščine zagotavljati možnosti za redno vzdrževanje in obnovitvene posege, ki se praviloma izvajajo od aprila do oktobra. To je v nasprotju z ekološkimi zahtevami nekaterih živalskih vrst, v primeru gradu Rihemberk so to netopirji, ki v navedenem obdobju tu kotijo in vzrejajo mladiče. V takih, sicer izjemnih primerih, se pristojne organizacije v postopkih izdaje

⁹⁸ Uradni list RS, št. 2/04, 61/06 – ZDru-1, 46/14 – ZON-C in 21/18 – ZNOrg.

⁹⁹ Uradni list RS, št. 49/04, 110/04, 59/07, 43/08, 8/12, 33/13, 35/13 – popr., 39/13 – odl. US, 3/14, 21/16 in 47/18.

¹⁰⁰ Kryštufek et al., *Strokovne osnove*, str. 117, 242.

mnenj dogovorijo za način dela, ki bo najmanj ogrožal doseganje ugodnega stanja teh vrst in hkrati omogočal varovanje spomeniških lastnosti kulturne dediščine.¹⁰¹ V sklopu priprav rekonstrukcijskih del na gradu Rihemberk je Zavod RS za varstvo narave na podlagi obstoječe resorske zakonodaje podal priporočila in usmeritve za ustreznejšo izvedbo del in zmanjšanje morebitnih vplivov posega. Za varstvo netopirjev na gradu Rihemberk je med podrobnejšimi varstvenimi cilji, opredeljenimi v Programu upravljanja območij Natura 2000, naveden možen čas izvajanja posegov med 15. septembrom in 15. aprilom, kar je bila tudi ena od naravovarstvenih usmeritev zavoda.

Netopirji v stavbah kulturne dediščine

Netopirje po vsej Evropi pogosto najdemo v stavbah kulturne dediščine, kjer se večinoma zadržujejo le del leta. V njih kotijo, prezimujejo, se pariyo ali najdejo dnevno zatočišče. V Evropi je preživetje številnih vrst netopirjev odvisno prav od zatočišč v stavbah.¹⁰² Raziskovalci so v zadnjih dvajsetih letih pregledali več kot 1710 objektov kulturne dediščine v Sloveniji. Netopirje so našli v 1350 cerkvah in 44 gradovih, od teh najdb je bilo kar 780 porodniških skupin 23 vrst. Te stavbe je za bivanje potrebovalo več kot 77 % vseh vrst, ki živijo v Sloveniji,¹⁰³ kar je primerljivo s podatki iz preostale Evrope, ki kažejo, da približno 75 % vrst netopirjev vsaj v določenem življenjskem obdobju poišče zatočišče v stavbah kulturne dediščine.¹⁰⁴ V kottiščih je bilo večinoma manj kot 100 netopirjev, le izjemoma več kot 500.

Predvsem na naši zemljepisni širini so stavbe za netopirje nadomestki naravnih zatočišč. Glede na svoje potrebe različne vrste izbirajo različna zatočišča. Jamoljubne vrste najdemo v večjih prostorih (npr. na podstrežjih ali v kletih), za vstop potrebujejo večje odprtine. Nasprotno vrste, ki se skrivajo v špranjah, poiščejo zatočišča v režah v ostrejšju, pod lesenimi opaži ali pod opažnimi ploščami. Tem vrstam zadoščajo zelo majhne preletne odprtine. Večina vrst pogosteje počiva na lesu kot na kamnu in opekah.¹⁰⁵

Netopirji se najpogosteje zadržujejo v treh delih stavb kulturne dediščine.¹⁰⁶ Najpogosteje jih najdemo na podstrežjih cerkva, zvonikov, gradov, dvorcev in drugih stavb, kjer je dovolj toplo, da se lahko mladiči hitro razvijajo, in kjer so razmeroma varni pred plenilci. Največkrat je v enem prostoru ena vrsta netopirjev, včasih pa v njem sobiva več vrst.

¹⁰¹ Program upravljanja območij Natura 2000 (2000–2015), EVA: 2015-2550-0059, št.: 00719-6/2015/13, 9. 4. 2015, str. 20.

¹⁰² Presetnik in Zamolo, *Netopirji v stavbah*, str. 5.

¹⁰³ Presetnik in Zamolo, *Netopirji v stavbah*, str. 9, 13.

¹⁰⁴ Marnell in Presetnik, *Protection*, str. 10.

¹⁰⁵ Marnell in Presetnik, *Protection*, str. 37.

¹⁰⁶ Presetnik in Zamolo, *Netopirji v stavbah*, str. 8.

Nadalje netopirje najdemo v kletah z razmeroma nizko stalno temperaturo, kjer lahko prezimujejo, toplejše kleti pa služijo kot ketišča ali vmesna zatočišča pred prehodom v poletna ketišča. Tudi na gradu Rihemberk je bilo veliko vrst najdenih v kletah severnega palacija. Netopirji se zadržujejo tudi v drugih delih stavb – pod arkadami, v razpokah zidov in v spodnjih delih zvonikov, kamor občasno zaidejo.

Netopirjem v stavbah kulturne dediščine grozi več nevarnosti.¹⁰⁷ Pogosto se zgodi, da oskrbniki preprečijo dostop do zatočišč ali ketišč zaradi kopičenja gvana in prahu ali zaradi prisotnosti golobov. Upravljalci pogosto ne vedo, da je tovrstno dejanje kaznivo in da v večini primerov obstajajo razmeroma enostavne rešitve. Druga nevarnost so neustrezne obnove stavb (npr. zaprtje ali neustrezno preoblikovanje preletnih odprtih, izvedba del v neustreznem času itd.) ter rušenje starih objektov. Med nevarnosti sodita tudi osvetljevanje preletnih odprtih¹⁰⁸ in uporaba za netopirje strupenih snovi pri prenovi ali ukrepih za odstranitev žuželk ali glodavcev.¹⁰⁹

Za mirno sobivanje ljudi in netopirjev v večini primerov zadoščajo razmeroma enostavni ukrepi, ki jih predhodno uskladijo strokovnjaki za netopirje in strokovnjaki za kulturno dediščino.¹¹⁰ Eden od ukrepov je zaščita zvonov in drugih delov stavb z lesenimi podesti, pokritimi s plastičnimi ponjavami, ki olajšajo čiščenje gvana. Podobno zaščito nudi tudi pod stropom napeta ponjava. Drugi ukrep je zaprtje oziroma zamreženje odprtih, ki vodijo do občutljivih ali spornih delov stavb in jih sicer netopirji redko uporabljajo. Za zaprtje lahko uporabimo vrata ali lopute, oziroma dovolj gosto mrežo, v katero se netopirji ne zapletajo, še vedno pa omogoča zračenje. Pri načrtovanju obnove stavb in preletnih odprtih je treba upoštevati ekološke potrebe vrst v posameznih zatočiščih¹¹¹ in v primeru težav z golobi uporabiti rešitve, ki omogočajo prehod netopirjem, ne pa tudi golobom (npr. namestitev bodic, vodoravnih žic ali posebnih naoknic z ustrezno velikimi špranjami med letvicami). Med ukrepe za zaščito netopirjev uvrščamo tudi namestitev ustreznih mask na svetilke, ki preprečijo osvetljevanje izletnih lin in okolice objekta, ter obenem omejen čas delovanja svetilk in zmanjšanje njihove svetilnosti. Zelo je dobrodošlo tudi izvajanje obnove in drugih del v času, ko v stavbi ni netopirjev (najpogosteje je to pozimi). Če to ni mogoče, najprej obnovimo le del zatočišča, naslednje leto pa še drugi del.¹¹² Koristna je tudi namestitev netopirnic na stavbe ali vgradnja večjih netopirnic v stavbo oziroma njeno fasado.¹¹³

Grad Rihemberk je izjemno pomembno ketišče vejicatih netopirjev ter velikih in malih podkovernjakov, poleg njih pa ga za zatočišče uporabljajo številne druge vrste netopirjev. Pred njim je v slovenskem merilu le Grad na Goričkem, kjer se je v zadnjih letih število znanih vrst povzpelo z 11 na 12.¹¹⁴ Raziskovalci in upravljalci gradov marsikje že iščejo možnosti za ustrezno obnovo posameznih

¹⁰⁷ Voigt et al., *Bats and Buildings*, str. 446; Presetnik in Zamolo, *Netopirji v stavbah*, str. 10.

¹⁰⁸ Voigt et al., *Bats and Buildings*, str. 446.

¹⁰⁹ Marnell in Presetnik, *Protection*, str. 43.

¹¹⁰ Presetnik in Zamolo, *Netopirji v stavbah*, str. 11.

¹¹¹ Marnell in Presetnik, *Protection*, str. 21.

¹¹² Marnell in Presetnik, *Protection*, str. 31.

¹¹³ Marnell in Presetnik, *Protection*, str. 37.

¹¹⁴ Ustni vir: Primož Presetnik, februar 2022.

grajskih objektov, pa tudi za nadaljnje raziskave za določitev in ustrezno zavarovanje zimskih zatočišč »grajskih« netopirjev ter drugih za netopirje pomembnih lokacij v okolici. Že dosedanjih uspehov na gradu Rihemberk pa gotovo ne bi bilo brez dobrega sodelovanja z domačini, uporabniki gradu in lastnico, Mestno občino Nova Gorica, z Natašo Kolenc kot vodjo obnove in revitalizacije grajskega kompleksa.

Slika 9: Na zvoniku cerkve sv. Marjete v Planini so ob obnovi ustrezno ohranili izletno odprtino za netopirje (levo). V okviru projekta Kras.Re.Vita so iz zvonika odstranili gvano, ki se je nabiral več desetletij. Izdelali so tudi nov podest z loputami za lažji dostop (desno; © Arhiv Notranjskega muzeja Postojna; foto: Nina Doles).

Slika 10: V cerkvi sv. Mibaela na Jakovici nad Planinskim poljem so v okviru projekta Kras.Re.Vita izdelali zaščito za lestenez iz lesa in goste mreže (levo; © foto: Tomaž Malc). Ista cerkev ima na zunanjih svetilkah »maske«, da ne osvetljuje okolice cerkve in izletišča netopirjev (desno; © Arhiv ZRSVN; foto: Jana Laganis).

Bats and the Importance of Rihemberk Castle for Nature Conservation

Summary

The contribution presents a brief overview of the biology and ecology of bats, and the reasons why they are endangered. It discusses several problems caused by cohabitation with bats and lists possibilities of how to successfully tackle them. Primary focus is on bats inhabiting Rihemberk Castle: presenting the beginnings of research on them and the significance of individual sections of the castle for bats, and describing the efforts invested in harmonizing tourist use and conservation of bats.

Three-quarters of European bat species are considered to seek shelter in cultural heritage buildings during at least certain phases of their life cycles. Something similar holds for Slovenia, where over the last twenty years bats found shelter in 82% of cultural heritage buildings surveyed, more specifically, in 1,350 churches and forty-four castles.

The first data on bats at Rihemberk Castle was collected in 1999, when the participants in the Biological Research Camp Goče discovered them in the entrance tower. This marked the beginning of research on bats at the castle. Between 1999 and 2003, the presence of large colonies of Geoffroy's bat (*Myotis emarginatus*), the greater horseshoe bat (*Rhinolophus ferrumequinum*), and three other bat species were recorded at the castle.

During surveys conducted to determine Natura 2000 sites within the framework of research carried out prior to Slovenia's accession to the EU, Rihemberk Castle and its surroundings were recognized as an important breeding area of the greater horseshoe bat and Geoffroy's bat and also as the feeding habitat of the greater horseshoe bat. Both species set the qualifications framework for the special conservation area "Dolina Branice SAC SI3000225." They visit Rihemberk Castle from April to early October.

Between 2007 and 2021, about 250 Geoffroy's bats and over 100 greater horseshoe bats on average were counted at the castle, with the highest numbers, almost 500 Geoffroy's bats and 250 greater horseshoe bats, recorded in 2021. In recent years, a considerable maternity colony of the lesser horseshoe bat (*Rhinolophus hipposideros*) was also spotted. Altogether, twelve different bat species have been discovered so far, none overwintering at the castle.

In the first years of observations, Geoffroy's bat, appearing in May, first settled the warmer attics in the entrance tower, where female bats had formed maternity colonies. In summer, adult and juvenile bats gradually moved to the eastern cellar of the northern palace and left the castle at the end of July. Similar annual migrations are also typical of the greater horseshoe bats, which migrate to the castle a few weeks before and remain there until the beginning of October.

The data demonstrates the extraordinary significance that Rihemberk Castle has for numerous representatives of this protected and endangered animal species. Experts in bats, the regional unit of the Institute of the Republic of Slovenia for Nature Conservation, and investors coordinate plans to preserve or even improve the status of bats in face of the envisaged further tourist use of the castle. Crucial importance is also assigned to the adequate conservation of the feeding habitat for bats in the surroundings of the castle to further ensure the successful breeding of new generations from the castle's maternity roost.

GRAD

Rihemberk

PRVA KNJIGA

Tretja knjiga iz zbirke Castellologica Slovenica, skupnega projekta Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU in Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta ZRC SAZU, je posvečena gradu Rihemberk v braniški dolini. Interdisciplinarno zasnovana monografija predstavlja rihemberški grad kot eno najpomembnejših in najmarkantnejših grajskih arhitektur severne Primorske pa tudi širše regije. Prinaša ugotovitve o prvi poselitvi tega prostora v pozni bronasti dobi in obravnava zgodovinske okoliščine nastanka grajske stavbe v srednjem veku pod prvimi lastniki gospodi Rihemberškimi. Večina prispevkov obravnava rodbino Lanthieri (po letu 1910 Levezow-Lantieri), ki je kot lastnica gradu v novem veku vse do leta 1947 pomembno vplivala ne le na stavbni razvoj gradu in njegovo opremo, temveč tudi na življenje Branika ter širše goriške dežele. Podrobno so predstavljeni pomembnejši, z gradom povezani zgodovinski dogodki, umetnostno in kulturno življenje na gradu ter vpetost njegovih nekdanjih prebivalcev v lokalno skupnost, njen zgodovinski spomin ter prizadevanja za prenovo in ožvitev gradu, vključno z njegovimi sedanjimi krilatimi prebivalci – netopirji. Poglobljeno napisani prispevki so obogateni tudi s kvalitetnim slikovnim gradivom, ki v veliki meri izhaja iz tujih in zasebnih arhivov.

CASTELLOLOGICA **3**
Slovenica

zalozba.zrc-sazu.si 39 €

